

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-8/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
 Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
 Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
 Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
 Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
 Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
 Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
 Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots.
 Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
 Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
 Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
 Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
 Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
 Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
 Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
 Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
 Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.n., dos.
 Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
 Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
 Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
 Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
 Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
 Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
 Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
 Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
 Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
 Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
 Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
 Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
 Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
 Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
 Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
 Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
 Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
 Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.
 Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
 Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
 Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
 Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
 Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
 Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
 Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
 Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD
 Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
 Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
 Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
 Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
 Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
 Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
 Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
 Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
 Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
 Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
 Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
 Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
 Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
 Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
 Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
 O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
 O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
 Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
 Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
 Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
 Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
 Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№8/3 (129), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 181 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

TARIX FANLARI

Abduqahorov A.A. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatining zo'rlik bilan o'rnatilishi va Farg'ona vodiysidagi qurolli qarshilik harakati	5
Badalova M.O. O'zbekiston tarixi fanini o'rganishning davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi	8
Bazarbayeva N.A. O'zbek milliy hunarmandchiligi tarixi	10
Bekimbetov B.M. Ekologik o'zgarishlarning Janubiy Orolbo'yi xalqlarining xo'jalik hayotiga ta'siri	14
Bozorov F.N. Ko'zi ojiz pedagoglar uchun tarjimon-kotiba lavozimining joriy etilishi	17
Dostov I.Sh. XV-asr temuriylar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida Alisher Navoiyning o'rni	20
Fazilova D.X. Fizika-texnika institutida ilmiy tadqiqotlarning kengayishi va yetakchi ilmiy markazga aylanishi	23
Kamalova D.A. Inson o'limi oldidan bajariladigan urf-odatlar	27
Matyakubova M.M. Xiva xonligi siyosiy tarixining iqtisodiy munosabatlarga ta'siri	30
Mirzayev B.N. Ashtarxoniy malikalarning o'zbek davlatchiligi tarixida tutgan o'rni	35
Nayimova M. Abdulhamid Cho'lponning musiqaga munosabati masalasi	39
Nazirov M.B. Migratsiyon jarayonlarda aholining milliy-etnik va diniy tarkibi hamda ijtimoiy holati (1876-1917 yy.)	44
Pardayeva I.M. Amir Temur va Iskandar faoliyatida "Sadd" qurilishi g'oyasi: tarixiy haqiqat va badiiy timsol	47
Pulatova G.I. Qoraqalpog'iston ASSRda 1960-1980-yillarda shahar va qishloq hududlarida maishiy xizmat ko'rsatish: qiyosiy tahlil	51
Rajabova N.N. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Shahrisabzda kechgan siyosiy jarayonlar	55
Raxmonov B.G'. O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorligi	60
Safarova S.S. Xorazm vohasining quyi volga va sharqiy yevropa hududlari bilan etnomadaniy aloqalari	64
Safarova S.S. Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari bilan Xorazm vohasining madaniy aloqalari (IX – XII asrlar)	67
Saidova Ch.D. Birinchi jahon urushining Turkiston xalqlari ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ko'rsatgan ta'siri	71
Saydqulova S.I. O'zbekiston va arab davlatlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar tarixi va tarixshunosligi	74
Sherxanov S.D. Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" asarining o'rganilganlik darajasi	77
Tursunova G.B. XIX -asr oxirida va XX-asr boshlarida Markaziy Osiyoda falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar	80
Xakimov O.B. O'zbek xalq cholg'ularining shakllanish tarixi va sharq musiqashunos olimlarining cholg'u ijrochiligi san'atiga oid ilmiy merosini o'rganish	83
Xoliqova R.A. "Yangi O'zbekiston"da ayollar kuchi: 2016–2025-yillardagi iqtisodiy faollikning tarixiy transformatsiyasiga huquqiy asoslarning yaratilishi	86
Ziyotov Z. Yangi Ossur podsholigining vujudga kelishi	88
Абдиримов Б. Ўғузларни Дашти Қипочқдан кўчишига нима сабаб бўлган ёҳуд Ўғуз - Хоразм йўли	92
Баитова Ф.Т. Историческая память о Пулат Хане – руководителя восстания 1873-76 гг. в Ферганской долине	100
Мавланова С.Ш. Значение общественного фонда «Память шахидов» в увековечении исторической памяти в Узбекистане	105
Матякубов Ш.С. Огаҳийнинг "Риёзу-д -давла" тарихий асарида Қўнғиротлар сулоласи вакили Аллоҳқулихон хонлик даври воқеалари тафсилотлари	108
Машарипов К. Нажмиддин Кубронинг "Минхож ус-соликин" асарида ахлоқ тақомилининг фалсафий таҳлили	111

Суюнов С.С. Қарши археология ёдгорликларини суғориш иншоотлари билан ўзаро боғлиқлиги тўғрисида	113
Эримматова Г. Хоразм ва Россия ўртасида олиб борилган савдо алоқалари тарихи саҳифаси	120

PEDAGOGIKA FANLARI

Abdiraxmanov S.N., Turayev X.A. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish usullari	124
Abdulboriyeva M.A. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish pedagogik shart-sharoitlari	126
Dadajonova Z. Maktabgacha yoshdagi bolalarning salomatligi: muammolar va yechimlar	129
Djurayeva D.Sh. Sun'iy intellekt va ijodiy tafakkur. Zamonaviy yondashuvlar va pedagogik imkoniyatlar	131
Ibragimova Z.A. Chet tili o'qituvchilarini tayyorlashda multimediya kompensatsiyasining o'rni	133
Ismailova D.Z. Analysis of the process of developing speaking skills in language teaching lessons	136
Jumanov A.X., Inakov K.Q. Jahon tajribasida og'ir ijtimoiy vaziyatga tushgan psixotrop moddalar ta'siridagi yoshlar bilan ishlash amaliyoti	140
Kobilova Sh.X. Uzlaksiz inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning psixologik omillari	143
Mamadaliyev K.R. Innovatsion jarayonlarning pedagogika fanlariga kirib kelishi va uning rivojlanishining asosiy yo'nalishlari	146
Muhammadiyev E.T., Turayev X.A. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanini o'zlashtirishda mobil texnologiyalar asosidagi mustaqil ta'limning roli	148
Pardayev Yu.S. Maktab yoshidagi bolalarda metabolism va energiya iste'moli jarayonlarida sportning roli va ahamiyati	151
Qulmamatova Sh.A. Elektron lug'atlarning o'quvchilarning chet tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasiga ta'siri	153
Qurbonov A.T. Oliy ta'lim muassasalarida dual ta'lim tizimining samaradorligi va mehnat bozoriga integratsiyadagi o'rni	156
Rasulova A.K., Turayev X.A. Talabalarning mustaqil fikrlash salohiyatini rivojlantirishda multimedia texnologiyalaridan samarali foydalanish metodikasi	158
Sattarov Sh.Y., Turayev X.A. Talabalarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishga oid ilmiy-metodik tavsiyalar	161
Sharofutdinova R.Sh. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini shakllantiruvchi elektron didaktik o'yinlar ishlab chiqish va ulardan foydalanish metodikasi	164
Turayev X.A. Talabalarning loyihalash-konstruktorlik kompetentligini raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirishga oid tavsiyalar	166
Turg'unova Sh.A. Using positive psychology to enhance student engagement in the EFL classroom	169
Tursunov Sh.Yu. Tasavvuf falsafasida inson kamoloti va ruhiy poklanish konsepsiyasi	172
Xidirova D.Z. Kasb ta'limi o'qituvchilarini pedagogik va texnik bilimlarni ishlab chiqarish sohalaridagi integratsiyasi	174
Xudoyberdiyev Sh.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida harakatli o'yinlar vositasida valeologik madaniyatni shakllantirish tizimini takomillashtirishning didaktik imkoniyatlari va amaliyotdagi holati	178

TARIX FANLARI

UO'K: 947.084(575.1)

TURKISTON O'LKASIDA SOVET HOKIMIYATINING ZO'RLIK BILAN O'RNATILISHI VA FARG'ONA VODIYSIDAGI QUROLI QARSHILIK HARAKATI
A.A. Abduqahorov, ilmiy tadqiqotchi, Navoiy davlat universiteti, Navoiy.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sovet hokimiyatining Turkistonda zo'ravonlik yo'li bilan o'rnatilishi jarayoni va ayniqsa, Farg'ona vodiysida yuzaga kelgan qurolli qarshilik harakatlari o'rganiladi. Madaminbek va Katta Ergash kabi harakat yetakchilarining faoliyati misolida, bu qarshiliklarning sabablari, ko'lami va oqibatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Istiqlolchilik, Sovet, Mustamlaka, Bosqin, Soldat, Volost, Bolshevik.

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс насильственного установления Советской власти в Туркестане, в частности, в Ферганской долине, а также анализируются вооружённые движения сопротивления. На примере деятельности таких лидеров, как Мадаминбек и Катта Эргаш, исследуются причины, масштабы и последствия этого сопротивления.

Ключевые слова: Истиққолчилик, Совет, Колониализм, Захват, Солдат, Волость, Большевик.

Abstract. This article examines the violent establishment of Soviet power in Turkestan, focusing particularly on the armed resistance movements in the Fergana Valley. Through the example of leaders such as Madaminbek and Katta Ergash, the article analyzes the causes, scale, and consequences of this resistance.

Key words: Independence movement, Soviet, Colonialism, Invasion, Soldier, Volost, Bolshevik.

Petrogradda bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan Oktabr to'ntarishi Turkiston xalqlari, jumladan, Farg'ona vodiysi aholisi uchun kutilgan erkinlik va mustaqillik umidlarini puchga chiqardi. Rossiyadagi bolsheviklar hukumatining rahbarlari Lenin va Stalin tomonidan xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi haqida berilgan tantanali va'dalar amalda shunchaki siyosiy targ'ibot vositasiga aylandi. Mustamlakachilik zulmi ostida ezilgan xalqlar demokratik tamoyillarga asoslangan milliy davlatchilik barpo etish o'rniga qizil diktaturaning sinfiy-partiyaviy siyosati bilan yuzlashdilar. Lenin boshchiligidagi bolshevik hukumati sobiq Rossiya imperiyasining milliy hududlarida tashkil topgan davlat tuzilmalarini noqonuniy deb e'lon qildi. Ularni burjua-millatchi hokimiyat sifatida tamg'alab, harbiy kuch ishlatish yo'li bilan shafqatsiz ravishda bostirdi. 1917-yil 28-noyabrda Qo'qon shahrida bo'lib o'tgan Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyida Turkiston Muxtoriyati hukumati tashkil etildi[1] va Turkiston Millat Majlisi tuzildi. Afsuski, oradan uch oy o'tar-o'tmas, bu muxtor hukumat ham shafqatsiz taqdirga duch keldi. Bolsheviklar va so'l eserlar boshqaruvidagi Turkiston Sovnarkomi hamda Toshkent Soveti uni shafqatsiz ravishda qonga 1918-yil fevralida tinch aholi ustiga yondiruvchi snaryadlar yog'dirildi, natijada shahar xarobalarga aylandi. O'n mingga yaqin inson halok bo'ldi, yana minglab odamlar boshpanasiz, oziq-ovqat va kiyim-kechaksiz qoldi. Bu voqealarni o'sha davrning Turkistondagi siyosiy va davlat arboblari T. Risqulov, I. Xidiraliyev, N. To'raqulov, Q. Otaboev, A. Rahimbeyev, G. Safarov va D. I. Manjaralar ham tan olgan edi.

Farg'ona vodiysida istiqlochlilik harakatining jadallashuvi va uning qurolli kuchlarining shakllanishi sovet hokimiyati uchun jiddiy xavf tug'dirgan edi. Harakatning tobora kuchayib borishi Farg'ona viloyati ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetini xavotirga solgan bo'lib, 1918-yil 9-iyulda qabul qilingan maxsus farmonga ko'ra, viloyatda harbiy holat joriy etildi. Rasman "tartibsizlik va talon-tarojlarga barham berish" bahonasi bilan qabul qilingan bu qaror aslida sovet hokimiyatiga qarshi harakatni bostirishga qaratilgan edi[5].

Istiqlolchilik harakatining kuchayishi natijasida sovet tuzumi vodiyni butunlay yo'qotish xavfi ostida qolgan edi. Bu holatni sovet tarixchisi S. Muraveyskiy ham tan olib, shunday degan: Bosmachilar (istiqlolchilik harakati vakillari – A.A.) bilan kurashish harbiy jihatdan juda qiyin

kechmoqda. Bu davrda Marg'ilon uezdining haqiqiy hukmdori Madaminbek bo'lib qolgan. 1918-yil oxiriga kelib, bosmachilik harakati (istiqlolchilik harakati – A.A.) sovet hokimiyati uchun katta tahlikaga aylangan.

1918-yil 2-sentyabrda Namangan uezdining To'raqo'rg'on volostidagi Sharq qishlog'ida qo'rboshi Katta Ergash o'zining 2400 kishilik qo'shini va qo'rboshi Qobul bilan birgalikda Sergeyev boshchiligidagi qizil askarlar bilan jangga kirishdi. Og'ir qurollar, jumladan, to'p va pulemyotlarga ega bo'lgan qizil askarlar bu to'qnashuvda mag'lubiyatga uchrab, chekinishga majbur bo'ldilar. Arxiv hujjatlariga ko'ra, 1918-yil kuzida Katta Ergash qo'rboshining qo'mondonligida 70 ga yaqin jangovar guruh harakat qilgan bo'lib, har birining tarkibida 20 dan 1800 nafargacha yigit bo'lgan. Oktabr oyiga kelib, uning qo'shini 15 000 kishidan ortib, 2 ta zambarak va 4 ta pulemyot bilan qurollangan edi[7]. Katta Ergashning jangchilari qishloqlarda o'z nazoratini o'rnatib, Farg'ona vodiysining asosiy yo'llarini o'z qo'lga oldi. Vaziyat shu darajaga yetdiki, 1918-yil kuzida Toshkentdan Turkiston ASR XKS raisi V.D. Figelskiy va harbiy komissar K.P. Osipov Farg'ona viloyatiga kelishdi. Figelskiyning so'zlariga ko'ra, Katta Ergash qo'rboshisining istehkomlaridan biri joylashgan Xonobod qishlog'i qizil qo'shin tomonidan 5 soat davom etgan qattiq jang natijasida butkul vayron qilingan. Ushbu istehkomdagi 800 mujohiddan bor-yo'g'i 15 nafari omon qolgan[9].

Namangan va Qo'qondan kelgan, asosan dashnoqlardan iborat qizil askarlar otryadi shaharga bostirib kirib, 1500 nafar tinch musulmon aholisini shafqatsizlarcha qatl etdi. Dashnoq otryadi qo'mondoni esa bu dahshatli qirg'inni oldindan rejalashtirib kutganini ochiqdan-ochiq e'tirof etib: "Bu kunni biz 20 oy davomida intiqlik bilan kutdik[7]", — deya ta'kidlagan. Qirg'in bilan birga shaharda ommaviy talon-taroj ham avj oldi. Shuning uchun ham "Ulug' Turkiston" gazetasida armanilar tomonidan sodir etilgan vahshiylklarga qarshi keskin norozilik bildirilib, quyidagicha yozilgan edi: "Turkistonning boshqa hududlari qanday ahvolda ekanini bilmadik, biroq Farg'onada armanilarning yurish-turishini kuzatgan har qanday kishi ularni bu yerning mutlaq hokimi yoki Farg'ona armanilarining to'liq nazoratiga o'tgan hukumat deb o'ylaydi. Hatto Qo'qon ijroiya qo'mitasining raisi ham bir armanidir." 1918-yil kuzida endigina shakllanayotgan Madaminbek armiyasi Andijon atrofidagi janglarda katta qahramonlik ko'rsatdi. Ana shunday janglarning birida qizil armiyaning askarlari o'z qo'mondoni Orlovdan ajralib, 170 nafar o'likni jang maydonida qoldirib, shahar tomon qochishga majbur bo'lishdi[2]. Ushbu g'alabada Madaminbek o'z kuchlarini yanada mustahkamlab, ikki dona zambarak, pulemyot va katta miqdordagi miltiqlarni qo'lga kiritdi.

Istiqlolchilik harakatiga umumiy rahbarlik 1918-yilning oxiriga kelib Madaminbek qo'lga o'tgach, endi Katta Ergash va uning ta'siridagi ba'zi yirik qo'rboshilar, xususan, Xolxo'ja Eshon Madaminbekka bo'ysunishdan bosh tortdilar. Ahvol shu darajaga borib yetdiki, 1919-yil 14-aprelda Isfara yonida Madaminbek va Ergash qo'shinlari o'rtasida o'zaro jang bo'ldi. Bu jangda mag'lubiyatga uchragan Ergash So'x qishlog'iga chekindi.

1919-yil 24-yanvarda Madaminbek boshchiligidagi istiqolchilar guruhi Eski Marg'ilon shahriga hujum uyushtirdi. Mingdan ortiq madaminbekchilar shaharni ikki kun davomida o'z nazoratida ushlab turishdi. Madaminbek shahar markazidagi O'rda Tagi maydonida xalq vakillari bilan uchrashib, maslahatlashdi. Bu g'alabadan ruhlangan u, 18-fevral kuni Farg'ona viloyatining markazi Skobelev shahriga hujum qildi. Shahar ko'chalarida qizil askarlar bilan shiddatli janglar bo'lib o'tdi. Madaminbekning yigitlari shahardagi viloyat qamoqxonasiga bostirib kirib, u yerda hibsda saqlanayotgan 200 nafar safdoshlarini ozod qildilar va o'zlari bilan olib ketdilar. Istiqolchilar butun vodiya bo'ylab faol jang harakatlarini davom ettirishdi. 1919-yil 20-fevralda 1 500 kishidan iborat mujohidlar Namangan uezdining yirik shaharlaridan biri bo'lgan Chustni egallashdi. Biroq, Skobelevdan qo'shimcha qizil askar kuchlari yetib kelgach, 28 soatlik shiddatli janglardan so'ng istiqolchilar shaharni tark etishga majbur bo'lishdi.

Shuni ta'kidlash joizki, o'sha davrda hech bir qo'rboshi Madaminbekchalik rus harbiylari bilan yaqin aloqada bo'lmagan. Ammo bu uning o'risparast ekanini anglatmas edi. U uzoqni ko'ra biladigan dono siyosatchi va mohir diplomat edi. Madaminbek rus zobit va askarlarini o'z qo'shiniga jalb qilishga jiddiy asosga ega edi. Ular bilan yonma-yon jang qilish uning yigitlari uchun harbiy tajriba maktabi bo'lishi, kelajakda mustaqil musulmon armiyasini shakllantirishda muhim rol

o'ynashini yaxshi tushungan. Bu jihatdan Madaminbek o'z davrining eng zukko sarkardalaridan biri edi.

1919-yil 11-martda Madaminbek Farg'ona fronti qo'shinlari qo'mondoni M.V. Safonov nomiga maktub yo'lladi. Ushbu maktubda u istiqloqlilik harakatining asl mohiyatini ochib berib, bolsheviklar tomonidan "bosmachi" deb atalgan guruhlarining aslida qanday maqsad yo'lida kurashayotganini aniq bayon etgan edi. Madaminbek maktubida shunday deydi: "Gapning lo'ndasini aytsam, bizning xalqimiz o'z turmushida Karl Marks yoki bolsheviklar dasturini qo'llab ko'rish darajasida hali ongi rivojlanmagan. Turkistonda bo'lsa, yana qaytaraman, sizlar qiladigan ish yo'q va bu yerda zo'ravonlik bilan dushmanlar orttirasiz, xolos. Siz federatsiya tuziladi deb e'lon qildingiz, xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini tan oldingiz. Shunday ekan, nega bizga bu huquqni bermaysiz?! Bizga ko'nglimiz tusagancha yashashga imkon bering. Mayli, siz e'lon qilgan shiorlarga biz amal qilamiz, bizga o'zimiz xohlagan boshqaruv usulini tanlash imkoniyatini bering. Axir, biz – musulmonlar ko'pchilikni tashkil qilamiz-ku. Ammo zo'ravonlik qilmang[7]". Bu so'zlar Madaminbekning nafaqat harbiy yetakchi, balki o'z davri uchun ancha ilg'or fikrlaydigan siyosatchi bo'lganini ham ko'rsatadi.

1919-yilning yoz oxiri va kuzida Farg'ona vodiysidagi istiqloqlilik harakati o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Madaminbek boshchiligidagi islom qo'shinlariga krestyanlar armiyasining qo'shilishi sovet hokimiyatini vodiya ag'darish uchun real kuchga aylantirdi. Sentabr oyining boshida Madaminbek lashkarlari Jalolobod shahrini egalladi. Qurshob posyolkasi yonidagi janglarda sovet armiyasi katta mag'lubiyatga uchrab, O'sh shahriga chekindi. O'sh shahrida bo'lib o'tgan katta mitingda Madaminbek yorqin nutq so'zladi, unda istiqloqlilik harakatining siyosiy mohiyati va maqsadlari aniq ochib berildi. Guvohlarning aytishicha, bu nutq odamlar orasida katta ruhiy ko'tarinkilik yaratgan. 13-sentabrda Madaminbek qo'shinlari Eski Marg'ilon shahrini egalladi. Shu bilan birga, vodiydagi eng yirik strategik shahar bo'lmish Andijonni qamal qilishga kirishildi. Bir oy davomida Madaminbek boshchiligidagi musulmon qo'shinining hujumi Farg'ona vodiysini larzaga soldi, biroq yakunda mag'lubiyat bilan yakunlandi.

Ilk mag'lubiyat alamini tatigan Madaminbekning irodasi sinmadi. U o'z harakatini davom ettirib, 1919-yil 22-oktabrda Pomirning Ergashtom ovulida Farg'ona Muvaqqat Muxtoriyat Hukumatini tuzdi[6]. Hukumat tarkibiga 16 musulmon va 8 rus, jami 24 kishi kiritildi. Madaminbek nafaqat hukumat boshlig'i, balki bosh qo'mondon ham etib tayinlandi. B.Hayitning yozishicha, sovet hukumati Frunze ixtiyoriga 120 mingdan 160 mingtagacha soldat ajratdi[3]. Ushbu ulkan bosqinchilar armiyasining asosiy qismi Farg'ona vodiysiga tashlandi. Frunzening asosiy maqsadi – Farg'ona va Turkistonni rus qurolli kuchlari yordamida ikkinchi marta zabt etish edi. 1919-yil 5-noyabrga o'tar kechasi Farg'ona fronti qo'mondoni Sokolov boshchiligidagi qo'shinlar Skobelev uyezdidagi Garbuva qishlog'iga hujum qildi. Ikki mingga yaqin istiqloqlchi askar mardonavor jang olib bordi. 1920-yil fevral oyida qizil armiyaning istiqloqlchilarga qarshi hujumlari yanada kuchaydi. Turkiston fronti qo'mondonligi "Madaminbek butunlay tor-mor qilinmaguncha ta'qib etilsin" mazmunidagi buyruqni Farg'onadagi qismlarga jo'natdi. Markaziy Rossiyadan kelgan 150 ming kishilik sovet qo'shini bilan kurashish tobora qiyinlashib borardi. Har bir harakati Farg'ona va Toshkentdagi harbiy qo'mondonlarga maxfiy xizmat josuslari orqali yetkazib turildi. Bu paytda Farg'ona vodiysidagi eng yirik istiqloqlchi yetakchi Shermuhammadbek edi. Sovet hokimiyati Madaminbekdan kechagi maslakdoshi, bugungi harbiy raqibi va g'oyaviy muxolifi bo'lib qolgan Shermuhammadbek bilan muzokaralar olib borishni talab qilayotgan edi. Shermuhammadbek ham Madaminbek bilan aloqa o'rnatdi.

Arxiv hujjatlarida qayd etilishicha, Madaminbek 260 kishi bilan Shermuhammadbek va Xolxo'ja joylashgan tog'li hududga yo'l oldi. Madaminbekning so'nggi kuni: makr, xiyonat va fojea Madaminbek Isfarasoy qirg'og'idagi Uchqo'rg'on qishlog'ida, hozirgi Qirg'izistonning Qizilqiya hududida asosiy kuchlarini qoldirib, o'zi bilan 10-12 kishini olib, Shermuhammadbek huzuriga yo'l oldi. Biroq bu safar uning taqdirini hal qiluvchi tuzoqqa aylandi. Shermuhammadbek va Xolxo'ja Madaminbekni asir oldi. Azaldan unga adovat bilan qaragan Xolxo'ja Eshon, 1920-yil 14-may kuni uni Qorovul qishlog'ida o'ldirtirdi[2]. Rasmiy jihatdan Madaminbekning qotili Xolxo'janing jallodi Soki bo'lsa-da, aslida bu qotillikning ortida bolshevik rejimi turardi. Sovet qo'mondonligi

Madaminbekning o'limi bilan Turkiston Muxtoriyati va milliy mafkura ham barham topadi, deb xomxayolga bordi. Millat ichidan yetishib chiqqan yangi tuzum tarafdori siyosatchilar bilan harbiy rahbarlar o'rtasidagi hamkorlik amalga oshmay qoldi. Shunga qaramay, Farg'ona vodiysi xalqi 1920-yil bahor va yoz oylarida ham mustaqillik yo'lidagi kurashini davom ettirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azamxo'jayev S. — Turkiston Muxtoriyati: Milliy demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. T.: "Ma'naviyat", 2000. — 125-bet.
2. Ibodinov A. — Qo'rboshi Madaminbek. Toshkent: Yozuvchi nashriyoti, 1993. — 23-bet.
3. Hayit B. — Bosmachilik. Toshkent: 1992. — 122-bet.
4. Rajabov Q. — Farg'ona vodiysidagi istiqlochlilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari. Toshkent: Yangi Nashr, 2015. — 89-bet.
5. Rajabov Q. — Farg'ona vodiysidagi istiqlochlilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari. Toshkent: Yangi Nashr, 2015. — 104-bet.
6. Shamsutdinov R., Mo'minov X. — O'zbekiston tarixi. Andijon: 2011. — 357-bet.
7. Jufayev M., Nurullin R., Kamolov S. va boshq. — O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent: Sharq, 2000. — 86-bet.
8. Jufayev M., Nurullin R., Kamolov S. va boshq. — O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent: Sharq, 2000. — 90-bet.
9. Nasha gazeta — 1918, 22-d.

UO'K 908

O'ZBEKISTON TARIXI FANINI O'RGANISHNING DAVLAT SIYOSATI DARAJASIGA KO'TARILISHI

M.O.Badalova, katta o'qituvchi, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston tarixi fanining mustaqillik yillarida davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi jarayoni tahlil qilinadi. Xususan, tarixiy ongni shakllantirish, milliy g'ururni mustahkamlash, tarix fanining ta'lim tizimidagi o'rni, hamda unga doir davlat siyosati va huquqiy-me'yoriy asoslar chuqur tahlil qilinadi. Prezident farmonlari, milliy dasturlar va o'quv rejalari asosida tarix faniga bo'lgan yondashuv o'zgarishlari yoritilib, uning jamiyat taraqqiyotidagi roli ochib berilgan. Tadqiqotda metodologik yondashuvlar orqali davlat siyosatidagi tarix fanining strategik ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston tarixi, davlat siyosati, milliy g'urur, tarixiy ong, ta'lim islohotlari, ma'naviy meros, Prezident qarorlari, tarixiy shaxslar, mustaqillik, milliy mafkura.

Аннотация. В статье анализируется процесс подъема исторической науки Узбекистана на уровень государственной политики в годы независимости. В частности, подробно анализируются формирование исторического сознания, укрепление национальной гордости, роль истории в системе образования, а также связанная с ней государственная политика и нормативно-правовая база. Освещены изменения в подходе к истории, основанные на указах президента, национальных программах и учебных планах, и раскрыта ее роль в развитии общества. В исследовании обосновывается стратегическое значение истории в государственной политике посредством методологических подходов.

Ключевые слова: История Узбекистана, государственная политика, национальная гордость, историческое сознание, образовательные реформы, духовное наследие, указы президента, исторические личности, независимость, национальная идеология.

Abstract. This article analyzes the process of raising the science of history of Uzbekistan to the level of state policy during the years of independence. In particular, the formation of historical consciousness, strengthening national pride, the role of history in the education system, as well as the state policy and legal and regulatory frameworks related to it are analyzed in depth. Changes in the approach to history based on presidential decrees, national programs and curricula are highlighted, and its role in the development of society is revealed. The study substantiates the strategic importance of history in state policy through methodological approaches.

Keywords: History of Uzbekistan, state policy, national pride, historical consciousness, educational reforms, spiritual heritage, Presidential decrees, historical figures, independence, national ideology.

Kirish. Tarix har qanday xalqning o'zligini anglash, o'z milliy qadriyatlari, urf-odatlar va mustaqil tafakkurini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Aynan tarixiy ong va tarixiy xotira tufayli har bir millat o'z o'tmishini anglaydi, bugungi holatini baholaydi va kelajagini rejalashtiradi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan boshlangan Yangi O'zbekiston davrida bu yo'nalish tubdan yangi bosqichga ko'tarildi. O'zbekiston tarixi fanining ta'lim va tarbiya tizimidagi o'rni, uning mafkuraviy va siyosiy ahamiyati keskin oshdi. Xususan, so'nggi yillarda qabul qilingan davlat dasturlari, ta'lim islohotlari, o'quv rejalari va darsliklar orqali tarix fani nafaqat ilmiy, balki mafkuraviy vosita sifatida ham qayta talqin qilinmoqda. Bu jarayon O'zbekiston Respublikasining taraqqiyot strategiyasi, "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" tamoyili, shuningdek, yoshlar ongida tarixiy haqiqat va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyani shakllantirish siyosati bilan chambarchas bog'liq.

Metodologiya. Ushbu ilmiy tadqiqotda O'zbekiston tarixini davlat siyosati darajasiga ko'tarilish jarayonini chuqur va har tomonlama o'rganish maqsadida bir nechta ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi. Avvalo, tarixiy-tahliliy yondashuv asosida O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan davrdan to bugungi kungacha bo'lgan tarixiy-siyosiy bosqichlar, rasmiy hujjatlar, davlat rahbarlari nutqlari, qonunchilik hujjatlari va strategik dasturlar tahlil qilindi. Jumladan, tarixiy fanlar rivojiga oid Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, ta'lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar hamda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "Ta'lim to'g'risida"gi qonun asosiy metodik asos bo'lib xizmat qildi. Mazkur hujjatlar orqali davlat siyosatida tarix faniga berilayotgan e'tibor darajasi, uning shakllanish mexanizmlari va amaliy tatbiq etilish yo'llari aniqlandi.

Natijalar. O'rganilgan materiallar, rasmiy hujjatlar, ta'lim siyosati islohotlari va tarix fanining ijtimoiy hayotdagi aks sadosi asosida quyidagi muhim natijalarga erishildi. Avvalo, mustaqillikdan keyingi davrda O'zbekiston tarixiga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Ilgari siyosiy mafkura vositasi sifatida qoloq, tor doirada, ko'p hollarda milliy qadriyatlar va tarixiy haqiqatlar buzib ko'rsatilgan tarix endilikda haqiqiy milliy o'zlikni anglash, jamiyatni birlashtirish va davlat mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiluvchi fan sifatida yangicha bosqichga ko'tarildi. Ushbu o'zgarishlar davlat siyosatida tarix fanining muhim ideologik vosita sifatida qaralayotganini yaqqol ko'rsatmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida tarix faniga bo'lgan e'tibor sifati va mazmun jihatidan yangi darajaga ko'tarildi. Xususan, "Yangi O'zbekiston – yangi taraqqiyot bosqichi" konsepsiyasi asosida olib borilayotgan siyosiy-ma'naviy islohotlar tarixiy xotirani tiklash, xalqimizning boy o'tmishini chuqur o'rganish va uni yosh avlodga yetkazishni ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilab berdi. Shu bois, ta'lim tizimida O'zbekiston tarixiga oid darsliklar qayta ishlab chiqildi, maktab va oliy ta'lim muassasalarida tarix faniga ajratilgan soatlar soni ko'paytirildi, mazmun va yondashuvlar yangilandi. Bu esa yosh avlodning tarixiy ongini shakllantirish, ularda milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'ularini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston tarixi fanining oliy ta'lim muassasalarida alohida fan sifatida mustahkam o'rin egallashi, kirish imtihonlarida alohida blok sifatida testlarga kiritilishi ham bu fanning davlat siyosatidagi strategik ahamiyatini ko'rsatadi. Bundan tashqari, tarixiy shaxslarimiz – Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Bobur, Alisher Navoiy kabi zotlarning ilmiy merosini chuqur o'rganishga doir qator davlat dasturlari qabul qilindi. Tarixiy sanalarni nishonlash, tarixiy obidalarni restavratsiya qilish va muqaddas qadamjolarini saqlab qolish bo'yicha olib borilayotgan ishlar ham aynan tarixiy xotirani tiklash orqali davlat siyosatining asosiy ideologik ustunini shakllantirishga qaratilganini ko'rsatadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, tarix fanining o'quv tizimidagi mavqeyi o'zgargan sayin, yoshlar ongida tarixiy xotira, milliy o'zlik va tarixiy mas'uliyat tuyg'usi ham kuchaymoqda. Sotsiologik kuzatishlar natijasiga ko'ra, bugungi kunda yoshlar orasida tarixiy shaxslarga bo'lgan qiziqish ortgan, tarixiy romanlar, hujjatli filmlar va tarixiy muzeylarga tashriflar sezilarli ko'paygan. Bu esa tarix fanining amaliy ta'siri yuqorilayotganining isboti bo'la oladi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar asosida quyidagilarni umumlashtirish mumkin: O'zbekiston tarixi fanining davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi – bu faqatgina ta'lim yoki ilm-fan sohasidagi o'zgarish emas, balki mamlakatning ma'naviy, mafkuraviy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlovchi strategik yo'nalishdir. Bu fanning davlat siyosati bilan uzviy integratsiyasi, yoshlar tarbiyasidagi o'rni, milliy qadriyatlar targ'iboti va tarixiy xotirani shakllantirishdagi roli kundankunga ortib bormoqda.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tahlillar, tarixiy-huquqiy hujjatlar, ta'lim tizimidagi islohotlar, davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: avvalo, O'zbekiston tarixini o'rganish mustaqillik yillarida oddiy o'quv predmeti doirasidan chiqib, keng ijtimoiy, mafkuraviy va siyosiy mazmunga ega bo'lgan strategik fan sifatida shakllandi. Bu fanga bo'lgan davlat miqyosidagi e'tibor – tarixiy xotirani tiklash, milliy o'zlikni anglash, ma'naviy uyg'onish va fuqarolik ongini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston tarixini o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligi nafaqat ta'lim sifatining oshishiga, balki jamiyatda milliy g'oya, ma'naviyat, g'urur va yuksak vatanparvarlik tuyg'ularining shakllanishiga xizmat qilmoqda. Bu yo'nalishdagi siyosiy iroda, institutsional yondashuvlar va keng ko'lamlı islohotlar yurtimizda tarix fanining barqaror va izchil rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bois, bu yo'nalishdagi har qanday tashabbusni faqat o'tmishga nazar emas, balki kelajak uchun investitsiya sifatida baholash lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2023.
2. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O'zbekiston – taraqqiyot va bunyodkorlik yo'li*. – Toshkent: "O'zbekiston", 2021.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim va tarbiya sohasini tubdan takomillashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-sonli Qarori. – 6-noyabr, 2020.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" g'oyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. – 26-yanvar, 2021.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. *Tarix fanidan namunaviy o'quv dasturi (bakalavriat bosqichi uchun)*. – Toshkent, 2022.

UO'K 94

O'ZBEK MILLIY HUNARMANDCHILIGI TARIXI (YOG'UCH O'YMAKORLIGI MISOLIDA)

N.A. Bazarbayeva, o'qituvchi, Ichki ishlar vazirligi Jizzax akademik litseyi, Jizzax

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalqining qadimiy san'at turlaridan biri — yog'uch o'yamakorligi haqida so'z yuritiladi. Ushbu hunarning tarixiy ildizlari, rivojlanish bosqichlari, naqsh va bezak shakllari, mintaqaviy maktablarning o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Ayniqsa, Xiva, Buxoro, Toshkent kabi maktablarda yaratilgan noyob ishlanmalar san'atimiz taraqqiyotiga qo'shgan hissasi bilan qadrlanadi. Shuningdek, yog'uch o'yamakorligining bugungi kundagi ahamiyati, uning me'morchilik va dizayndagi o'rni haqida ham ma'lumotlar berilgan. Maqola orqali ushbu san'at turi o'zbek xalqining milliy merosi sifatida namoyon etiladi.

Kalit so'zlar: Naqsh, islmiy, zanjira, girih, zamin, lavh, zardo'zlik, kashtado'zlik, kulolchilik, ramka

Аннотация. В данной работе рассматривается одно из древнейших искусств узбекского народа — резьба по дереву. Описываются исторические корни этого ремесла, этапы его развития, формы узоров и орнаментов, а также особенности региональных школ, таких как Хива, Бухара и Ташкент. Особое внимание уделяется вкладу мастеров в развитие национального декоративного искусства. Также анализируется современное значение резьбы по дереву, её роль в архитектуре и дизайне. Работа подчёркивает, что это искусство является важной частью культурного наследия узбекского народа.

Ключевые слова: Накиш, ислами, занжир, гирих, замин, лавх, золотоошивка, вышивка, гончарство, рамка.

Abstract. This paper explores one of the oldest traditional arts of the Uzbek people — wood carving. It discusses the historical roots, stages of development, types of patterns and ornaments, as well as the distinctive features of regional schools such as Khiva, Bukhara, and Tashkent. The

contributions of skilled craftsmen to the evolution of national decorative art are highlighted. The work also examines the modern significance of wood carving, especially its role in architecture and design. Overall, this research presents wood carving as a valuable part of Uzbekistan's rich cultural heritage.

Key words: Naqsh, islamic ornament, chain pattern, girih, background, panel, gold embroidery, hand embroidery, pottery, frame.

O'zbek milliy hunarmandchiligi va amaliy san'at turlari xalqimizning zakovati, orzu-intilishlari va yorqin kelajakka bo'lgan umidlarining mahsuli sifatida shakllanib, asrlar davomida rivojlanib kelmoqda. Bu san'at namunalarida ajdodlarimizning boy tajribasi, nozik didi va fidokorona ijodi o'z ifodasini topgan. Ular go'yo asrlar qa'ridan biz bilan so'zlashayotgandek, o'tmish bilan bugunni bog'lab turadi. Samarqand va Xiva me'moriy yodgorliklari, Buxoro zardo'zligi, Marg'ilon atlaslari, Namangan beqasami, Chust do'ppisi, Rishton va Shahrisabz kulolchiligi, Toshkent hamda Qo'qon o'ymakorligi — bularning barchasi asrlar davomida takomillashib kelgan amaliy san'at durdonalaridir. Yurtimiz mustaqillikka erishganidan so'ng milliy hunarmandchilikni rivojlantirish, yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Xalq amaliy san'atini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga qaratilgan qator davlat dasturlari ishlab chiqildi. Hunarmandchilik yo'nalishidagi kasb-hunar maktablari, litsey va kollejlari tashkil etilib, faoliyat boshladi. Amaliy san'atning tarixiy ildizlari insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichlariga borib taqaladi. Inson yashash uchun kurashar ekan, yaxshi yashashga bo'lgan ehtiyoj ham ortib borgan. Shu ehtiyojdan kelib chiqib, dastlab tosh va suyak o'ymakorligi, keyinchalik esa yog'och o'ymakorligi kabi san'at turlari shakllana boshlagan. Qo'l mehnatidan aqliy mehnat ajralib chiqqani sayin, amaliy san'at ham taraqqiy topib, insoniyat hayotining ajralmas qismiga aylangan.

Arxeologik qazishma ishlari natijasida Surxon vohasida Yumaloq tepa tubidan topilgan yog'och o'ymakorligi topilmalari mazkur joylarda bir, bir yarim ming yil muqaddam san'atning rivojlanganligini olimlarimiz olimlarimiz o'z izlanishlarimiz natijasida isbotlab berdi. Hali-hanuz bunday noyob topilmalar nafaqat Surxon vohasida balki Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Farg'ona vodiysidagi So'x va boshqa qadimiy shahar qishloqlardan V-VI asrlarga tegishli bo'lgan san'at asarlari topilmoqda.[1]

Algebra faniga asos solib, logarifm, algoritm so'zlariga nomi yo'g'rilgan Muhammad Xorazmiy (787-850) me'morchilikka ta'sir ko'rsatgan, mutafakkir olim Abu Nasr Farobiyning (870-950) amaliy geometriya sohasidagi risolalari me'morlar uchun qo'llanma vazifasini o'tagan. Koinot bo'yicha tekshirishlar olib borgan, astronomiya, geometriya va trigonometriyaga oid risolalar muallifi Abu Rayhon Beruniyning me'morchilikka hissa qo'shgan shubhasizdir. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, arxitektura bilan bog'liq amaliy matematika va geometriya doimo me'morlar e'tiborida bo'lgan.[2]

V-VIII asrlarning boshlariga kelib, ko'shk, qo'rg'onlar, shaharlarga ibodatxonalar va saroylar qurildi. Bu davrda yog'och va ganch o'ymakorligi yanada rivoj topdi. Devoriy rasmlar rang-barang bo'lishiga e'tibor qaratildi. Buni Afrosiyob, Varaxsha va Yumaloqtepa singari madaniy yodgorliklarimiz misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Arablar VII–VIII asrlarda ibodatxonalarni, tasviriy san'at asarlarini yo'q qilib tashladilar. Natijada san'atda sal kam bir asr tushkunlik hukm surdi.

“... arablar O'rta Osiyoni zabt etgunlariga qadar mahalliy xalq ma'budalari topilgan. Har bir xonadonning jamoada tutgan o'rni va boyligiga qarab, o'z ma'budasi (xudosi) bo'lgan. Odatda bu ma'buda eshik tepasiga qo'yilgan. Xonadon sohibi mavridi bilan yog'ochdan o'yilgan yangi ma'budani xarid qilib, almashtirib turgan. Bunday jarayon yog'och o'ymakorligi san'ati qadimiy bo'lganligidan dalolat beradi. Arablar istilosi oqibatida tasviriy san'atning ko'p turlari qatori yog'och haykallar ishlash ham butkul barham topdi. Biroq Islom dini bu san'atni tag-tugi bilan yo'qota olmadi. Yog'och tarashlovchi usta naqqoshlar o'z san'atini yog'ochda dov-daraxtlarni aksini ifodalash, oddiy chiziqlardan murakkab geometrik shakllar yasashda namoyish etdilar. Ustalarining san'ati otadan-bolaga, avloddan-avlodga meros bo'lib o'taveradi”.[3]

Islom dini tirik mavjudotlarni tasvirlashni qat'iy man etganligi sababli, tasviriy san'at rivojiga imkon bermadi. Faqat amaliy bezak san'ati rivoj topdi. Masjidlar, maqbaralar, saroylar va madrasalar turli naqsh va bezaklar bilan bezatila boshladi. VIII-IX asrlarda ayniqsa, Buxoroda badiiy hunarmandchilik keng ko'lamda rivoj topdi. IX-X asrlarda girix san'ati yuksaldi. Arab yozuvi bezak naqsh darajasiga ko'tarildi. XI-XII asrlardan esa naqsh yozuvi me'morchilikda keng-ko'lamda ishlatila boshlandi. Madaniyat taraqqiy etar ekan, yurtimizda ajoyib me'morchilik yodgorliklari qad rostlay boshladi. Bunday yodgorliklarni milliy naqshinkor bezaklar bilan bezash tabiiy holga aylandi. Jumladan, darvozalar, eshiklar, ustunlar va ravoqlar yog'och o'ymakorligi san'ati bilan bezatildi. Bu holat yog'och o'ymakorligining yanada rivojlanishiga zamin yaratdi. O'ymakor ustalar uy-ro'zg'or buyumlarini bezashda ham o'zlarining mahoratini namoyish etdilar. Ular tomonidan turli xil stollar, kursilar, xontaxtalar, laganlar, lavhalar, sandiqlar, qutichalar va qalamdonlar yaratilgan.[4]

Biroq XIII asrga kelib, Chingizxon bosqinchiligi tufayli madaniy hayot izdan chiqdi. Bu vayronagarchiliklarga Amir Temur chek qo'ydi. U xalqimiz madaniyati va san'atining, jumladan, yog'och o'ymakorligi rivojining tiklanishiga o'zi qurdirgan obidalar — osori-atiqalar orqali katta hissa qo'shdi.

Xalqimizning ijodkor ustalari — usta Shirin Murodov, Mirhamid Yunusov, Shamsiddin G'afurov, Yunus Alimusayev, Usmon Ikromov, Sulaymon Xo'jayev, Xaydar Najmiddinov, Toshpo'lat Arslonqulov, Maqsud Qosimov, Mahmud Usmonov, Olimjon Qosimjonov, Yoqubjon Raufov, Mahmud Oblaqulov, Abdulla Boltayev, Qodirjon Hamzayev, Ota Polvonov, Abdurazzoq Abdurahmonov va boshqa ko'plab hunarmandlar — usta-shogird an'analariga sodiq qolgan holda, o'z hunar sir-asrorlarini maktablarda hamda maktabdan tashqari muassasalarda yoshlarga o'rgatishni yo'lga qo'ydilar. Vaqt o'tishi bilan esa har biri o'ziga xos uslub va yo'nalishga ega bo'lgan Xiva, Samarqand, Buxoro, Toshkent va Qo'qon kabi yirik yog'och o'ymakorlik maktablari shakllanib, rivoj topdi.

Xiva yog'och o'ymakorligi rivojida Ota Polvonov va Sapo Boqbekovlarning ijodiy faoliyati alohida o'rin tutadi. Ushbu maktab o'ymakorligi boshqa maktablarga nisbatan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jumladan, o'yma naqshlarning maydaligi, zamin qismining kamligi, novdalarining zichligi va badiiy tuzilishidagi o'ynoqlik — ya'ni novdalarining spiralsimon shaklda tasvirlanishi bu maktab san'atiga alohida joziba bag'ishlaydi.

Samarqand yog'och o'ymakorligi maktabi esa o'ymalarning nozikligi, naqsh namunalarning murakkabligi, o'simliksimon va gullik girih naqshlarining ko'plab ishlatilishi, shuningdek, o'yma yuzalarining ranglanishi bilan ajralib turadi. Ushbu maktabning yirik ustalari — Abdulhofiz Jalilov hamda Astullo va Nurullo Narzullayevlardir.

Toshkent yog'och o'ymakorligi maktabining mashhur namoyandalari — Sulaymon Xo'jayev, Maqsud Qosimov va Ortiq Fayzullayevlardir. Bu maktabning o'ziga xos jihati — o'yma naqshlarning ko'p qavatli bo'lishi, o'rtacha chuqurlikda o'yilishi va unda islmiy hamda geometrik ramziy naqshlarning ko'proq qo'llanilishidir.

Qo'qon yog'och o'ymakorligi maktabi ham o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu maktabning yirik ustalari — Haydar Najmiddinov va Qodirjon Haydarovlardir. Qo'qon maktabining o'ymakorlik san'ati mahobatligi, naqshlarning yirikligi va ko'p qavatligi bilan boshqalardan farqlanadi.

Xalq amaliy san'atining yog'och o'ymakorligida asosan yong'oq, chinor, qayrag'och hamda nok daraxtlaridan keng foydalanishadi. Ushbu hunarmandchilikda uchta xususiyatga ega bo'lgan naqsh turlari mavjud bo'ladi.

- **Girih** (arabcha) murakkab handasiy shakllarning takrorlanishlaridan tashkil topgan naqsh turi; chigal, tugun (naqsh asosini kvadrat, uchburchak, to'g'ri to'rtburchak va ko'p burchak shaklli taqsimdan tashkil topadi). Naqsh o'ymakorligida keng qo'llaniladigan girih uslubi — o'zbek xalq amaliy san'atining eng qadimiy va betakror yo'nalishlaridan biridir. Bu uslub geometrik shakllar asosida qurilib, chiziqlar va shakllarning o'zaro uyg'un bog'lanishi orqali badiiy kompozitsiya yaratiladi. Girih naqshlari murakkab tuzilishi, aniqligi va tartibli takrorlanishi bilan ajralib turadi. Ular ko'pincha yulduzsimon, olti yoki sakkiz burchakli shakllar, spiralsimon chiziqlar va to'liq simmetriya asosida ishlanadi. Girih naqshlari nafaqat bezak vazifasini bajaradi, balki chuqur falsafiy

mazmunga ega bo'lib, Allohning abadiyligi, tartib-intizomi va mukammalligini ramziy ifoda etadi. Bu naqshlar yog'och o'ymakorligi, ganchkorlik, g'isht terish, zardo'zlik, gilamdo'zlik va boshqa ko'plab amaliy san'at turlarida keng qo'llanilgan. Girih san'ati o'zining mukammal geometrik tuzilishi, did bilan yaratilgan shakllari orqali xalqimizning estetik dunyoqarashi va badiiy didini namoyon etadi.

Islimiy o'simliksimon ko'rinishidagi naqsh turi. Islimiy yo'nalishi — o'zbek amaliy bezak san'atining eng nafis va keng tarqalgan uslublaridan biridir. "Islimiy" so'zi arabcha bo'lib, "o'simliksimon" degan ma'noni anglatadi. Ushbu uslubda naqshlar tabiatdagi gullar, barglar, novdalar va shox-shabballarning badiiy tasviriga asoslanadi. Biroq bu tasvirlar real shakllarning nusxasi emas, balki ularning badiiy, g'oyaviy va ramziy ifodasidir. Islimiy naqshlar silliq, qayrilma, spiralsimon chiziqlar orqali yaratiladi va naqshning umumiy ko'rinishiga nafislik, yengillik va harakatlilik bag'ishlaydi. Bu yo'nalishda yaratilgan bezaklar naqsh elementlarining bir-biriga ohangdor tarzda bog'lanishi, ularning uzviyligi bilan ajralib turadi. Islimiy uslub me'moriy yodgorliklar, eshik-deraza o'ymakorligi, ganchkorlik, zardo'zlik, to'qimachilik, kashtachilik, gilamchilik, kulolchilik va boshqa ko'plab hunarmandchilik turlarida keng qo'llanilgan. Ushbu uslub xalqimizning tabiatga bo'lgan mehrini, go'zallikka bo'lgan intilishini va badiiy didini yorqin ifodalaydi.

Zanjira — naqshlarni bir-biriga ulangan holda bosiladigan naqsh turi hisoblanadi. Zanjira — o'zbek xalq amaliy bezak san'atida keng qo'llaniladigan geometrik naqsh turlaridan biridir. "Zanjira" so'zi "zanjir" so'zidan olingan bo'lib, u uzluksizlik, bog'liqlik va davomiylik ma'nolarini anglatadi. Bu naqsh turida ketma-ket va izchil tarzda bog'langan geometrik shakllar — ayniqsa aylana, to'rtburchak, romb, beshburchak, oltiburchak, yelpig'ich, qo'shyelpig'ich, g'ishtin, g'ildirak kabi shakllar tasvirlanadi. Zanjira naqshining asosiy xususiyati — naqsh elementlarining bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, abadiy davom etayotgandek ko'rinishidir.

Zanjira uslubi xalqimiz orasida do'stlik, birlik, mustahkamlik va bardavomlik timsoli sifatida qaraladi. Bu naqsh eshiklar, ustunlar, tokchalar, yog'och buyumlari, gilamlar, zardo'zlik mahsulotlari va boshqa ko'plab amaliy san'at turlarida keng qo'llaniladi. Zanjira naqshlari chizilish xarakteriga va tuzilishiga qarab nomlanadi. Masalan: raftorsimon zanjira naqshidan tashkil topgan bo'lsa, «Zanjirayi raftor», o'simliksimon naqsh elementidan tashkil topgan bo'lsa, «Islimiy zanjira», aylana shakldagi zanjira naqshini «Aylanma zanjira» ari ini shakliga o'xshasa «Ari zanjira», gul shaklida o'yilgan ensiz zaminsiz hoshiya naqshlarini «Gulli zanjira», lola shaklini «Lola zanjira», g'isht shaklini eslatga "G'isht zanjira" va hokozo nomlar bilan ataladi.[5] Har qanday amaliy san'at asarlariga nazar solmaylik albatta atrofidagi ramkaga ko'zimiz tushadi. Agar naqsh atrofida ramka bo'lmasa, kompozitsiyada nimadir yetishmagandek tuyuladi — naqsh go'yo to'liq emasday, unda biror bo'shliq seziladi. Shu bois, mohir o'ymakorlar naqshning mukammalligini ta'minlash uchun ko'pincha ramka o'rnida zanjira naqshlaridan mahorat bilan foydalanadilar.[6] Naqshlarning bunday uzviy bog'lanishi milliy san'atimizdagi uyg'unlik va estetik didning yorqin ifodasidir.

Zanjira naqshlari haqida xalq og'zaki ijodida saqlanib qolgan afsonalar ham bor. Shulardan biri quyidagicha hikoya qilinadi:

O'tgan zamonda bir podshohning nihoyatda go'zal bir qizi bo'lgan ekan. Uni bir oddiy misgar ustaning o'g'li sevib qolibdi. Bu voqea el ichida doston bo'lib ketadi. Podshoh bundan xabar topib, qahrga minibdi va yigitning otasini zindonga tashlabdi. Yigit esa iztirob va alam ichida tunu kun tinmay, yangi bir naqsh yaratish ustida bosh qotiribdi. Nihoyat u kumush barkash hoshiyasiga otasini bandi etgan zanjir shaklini o'yib tushiribdi. Podshoh bu ishni o'z irodasiga qarshi chiqish deb bilib, yigitni o'limga hukm qilibdi. Ammo bir donishmand usta yigit yasagan barkashni olib, saroyga kirib kelibdi va shunday debdi:

- Podshohim, bu yigit siz aytgancha g'azabga loyiq emas. U hatto o'z hayotining so'nggi daqiqalarida ham san'atga, tuyg'uga sodiq qolibdi. Bu zanjir naqshida u bir bulbulning ko'zini tasvirlamoqchi bo'lgan. Buni tugallashga ulgurmadi, chunki yasavullar uni sudrab olib ketishdi. Shunday deb, donishmand barkashdagi zanjir naqshining halqalari orasiga nuqtalar qo'yib chiqibdi. Natijada naqsh chindan ham bulbulning ko'ziga o'xshab qolibdi. Buni ko'rgan podshoh

hayratga tushib, yigitga ozodlik beribdi. Shu-shu, bu noyob naqsh turi “Zanjiri chashmi bulbul” — ya’ni “Bulbul ko‘zining zanjiri” deb yuritila boshlabdi.[7]

Bu kabi afsonalar naqshlarimiz ortida yotgan ma’no, tuyg‘u va tarixiy chuqurlikni anglatadi. Zanjira naqshlari nafaqat bezak sifatida, balki xalqimizning g‘ururi, sabri, muhabbati va donishmandligi ramzi sifatida ham yashab kelmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘tmishda bu hunar usta-shogird an‘anasi orqali avloddan-avlodga o‘tgan. Har bir usta o‘zining sir-asrorlarini shogirdiga ishonch bilan o‘rgatgan. Bu jarayonning o‘zi ham muqaddas bir maktabga o‘xshab, nafaqat san’atni, balki odob-axloqni, mehnatsevarlikni, sabrni o‘rgatgan. Shuning uchun yog‘och o‘ymakorligi faqat jismoniy hunar emas, balki ma’naviy tarbiya vositasi ham bo‘lgan. Zamon o‘tishi bilan dunyo o‘zgardi, lekin yog‘och o‘ymakorligi o‘z qadriyatini yo‘qotmadi. Bugun ham bu san’at turi zamonaviy dizayn va texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan holda yashamoqda, milliy an‘analarni zamon talablari bilan uyg‘unlashtirib, yangi shakl va mazmun kasb etmoqda. Bu esa uning barhayotligini, xalqimiz qalbida mustahkam o‘rnini yana bir bor tasdiqlaydi. Shunday qilib, yog‘och o‘ymakorligi bizning o‘tmishimiz, bugunimiz va kelajagimizni bog‘lovchi badiiy ko‘prikdir. U milliy o‘zligimizni eslatuvchi, badiyatni ulug‘lovchi, hunarga bo‘lgan ehtiromni uyg‘otuvchi bebaho merosdir. Har bir avlod uni asrab-avaylashi, qadrlashi va rivojlantirishi — bu bizning tarix oldidagi burchimiz va madaniyat oldidagi mas’uliyatimizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ahmedov M.B Yog‘och o‘ymakorligi. Toshkent.2006y. 5-bet.
2. Zohidov I.Sh. “Me’mor san’ati T,G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978-yil 27-bet.
3. Karimov X. Usto Jodir. T., G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1981, 6-bet).
4. Dala yozuvlari. Jizzax viloyati Sh.Rashidov tumani Qulama MFY, Gavhar ko‘chasi 2025y.
5. Ahmedov M.B Yog‘och o‘ymakorligi. Toshkent.2006 y. 54-bet
6. Dala yozuvlari. Sh.Rashidov tumani Mo‘lkanlik MFY. 2025y.
7. S.Bulatov G‘.Yo‘doshev. Ashyoga badiiy ishlov berish. «Sharq nashriyoti». Toshkent 2007y. 23-bet

UO‘K 9: 551.4:61(575.172)

EKOLOGIK O‘ZGARISHLARNING JANUBIY OROLBO‘YI XALQLARINING XO‘JALIK HAYOTIGA TA’SIRI (IV-VI ASRLAR)

**B.M.Bekimbetov, t.f.n., dots., Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti,
Nukus**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Janubiy Orolbo‘yi iqlimining o‘zgarishi natijasida tabiiy-ekologik inqirozning hudud xalqlarining xo‘jalik hayotiga ta’siri o‘rganilgan. Tabiat va jamiyat o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi Xorazm davlatining kuchsizlanishiga va sug‘orish tizimini, dehqonchilik madaniyatini qayta shakllantirishga majbur bo‘lganligi haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Orol dengizi, Amudaryo, Sariqamish ko‘li, Oqchadaryo deltasi, Xorazm davlati, Afrig‘iyalar davlati, Cherman-yob, Govurqal’a 1, Govurqal’a 2

Аннотация. В данной статье исследовано влияние природно-экологического кризиса, возникшего в результате изменения климата Южного Приаралья, на хозяйственную жизнь народов региона. Описано, как нарушение баланса между природой и обществом привело к ослаблению Хорезмского государства и вынудило его перестроить систему орошения и культуру земледелия.

Ключевые слова: Аральское море, Амударья, озеро Сарыкамыш, дельта Акчадары, Хорезмское государство, государство Афригидов, Черман-яб, Говуркала 1, Говуркала 2

Abstract. This article examines the impact of the natural and ecological crisis, which arose as a result of climate change in the Southern Aral Sea region, on the economic life of the region’s peoples. It describes how the disruption of the balance between nature and society led to the weakening of the Khwarezm state and forced it to restructure its irrigation system and agricultural practices.

Keywords: Aral Sea, Amu Darya, Lake Sarykamysh, Akchadarya Delta, Khorezm State, Afrighid State, Cherman-yab, Govurkala 1, Govurkala 2

Kirish. Milodiy IV asr boshlarida Orolbo'yi mintaqasida ekologik vaziyatda yangi burilish kuzatiladi. Taxminan milodiy VI asrda iqlim isishining eng yuqori cho'qqisiga etgan davr boshlandi. Iqlimning isishi natijasida Amudaryo shimoliy yo'nalishga tomon yo'nalishini o'zgartirdi (xaritaga qarang). Shuning natijasida Sariqamish ko'liga suv oqimi to'xtadi va katta suv havzasi hosil bo'lgan Orol dengiziga suv oqimi sezilarli darajada ortdi.

Ilk o'rta asr tarixchilari va geograflari Amudaryo hamda Sirdaryoning Kaspiy dengiziga quyilishi haqida yozishni to'xtatib, bu daryolarning Orol dengiziga quyilishini qayd eta boshladilar. Ular bu dengizni bilishgan, xaritalarda aks ettirishgan va unda kema qatnovi rivojlanganini ta'kidlashgan[10:201].

Ammo IV–V asrlar Amudaryo tarixi uchun eng qorong'i davrlardan biri hisoblanadi. Bu davrda na Janubiy Oqchadaryo deltasiga, na Sariqamishbo'yi deltasiga suv oqimi mavjud bo'lmagan. Sariqamishbo'yi deltasi hududida VII asr oxirigacha hech qanday arxeologik yodgorliklar aniqlanmagan. Ehtimol, bu delta botqoqlanib ketgan bo'lib, uning o'zlashtirilishiga jiddiy to'siq bo'lgan[5:35]. Sariqamishbo'yi deltasi va Uzboy yo'nalishining qurib borishi Xorazm atrofidagi landshaftning o'zgarishiga olib kelgan. Bir tomondan, qumlar bilan o'ralgan va o'simlik qoplamidan mahrum bo'lgan chap qirg'oqning suvsizligi, ikkinchi tomondan esa suv bosgan deltaning kengayishi tufayli hudud tobora qisqarib borgan. Tabiiy-iqlim sharoitlarining beqarorligi hamda hayot makonining tor aylanishi jamiyatdagi inqiroz manbalaridan biriga aylangan. Mazkur davrda jamiyat an'analarning beqarorligi va o'zgaruvchanligi bilan tavsiflangan.

Natijalar va muhokama. Milodiy IV-VIII asrlar janubiy Orolbo'yi xalqlari tarixi va madaniyatining ilk o'rta asrlar davri S.P.Tolstov tomonidan mamlakat iqtisodiyoti va madaniyati, shaharlar va shahar hunarmandchiligi tanazzulga uchragan, irrigatsiya tizimi va sug'oriladigan maydonlar qisqargan davr sifatida tavsiflangan[12]. Garchi E.E. Nerazikning fikricha, yangi ma'lumotlar bu davrda O'rta Osiyoning ko'plab shaharlari tanazzulga yuz tutgani, madaniyat sohasidagi o'zgarishlar esa ancha sezilarli bo'lgani haqidagi fikrlarni o'zgartirmagan bo'lsa-da, to'plangan materiallarni keyinchalik anglash tadqiqotchilarni IV-V asrlar inqirozi haqidagi taxminni qo'llab-quvvatlovchilar va unga qarshi bo'lganlarga ajratdi[8]. Tolstovning «O'rta Osiyo tarixining qadimgi davri bilan ilk o'rta asrlar o'rtasida jarlik bor» degan ikki davr o'rtasidagi madaniy an'analarning keskin uzilishi haqidagi tezisi alohida tanqid ostiga olindi.

IV asr boshlarida avvalgi hukmdorlarning sulolaviy inqirozi qayd etilgan va yangi sulolaviy davlat – Afrig'iylar davlati shakllanishi yuz bergan. Beruniyning xabar berishicha, xorazmliklar Kayxusrav avlodlaridan biri Afrig'ning taxtga o'tirishini yomon alomat deb bilganlar. Hukmdor Iskandar eramizning 616 yilida al-Fir ustida o'ziga saroy qurdirgan[4:47]. Shunday qilib, yangi sulola, chamasi IV asr boshlaridan boshlab hukmronlik qila boshlagan. Bu ma'lumotlar shu bilan tasdiqlanadiki, o'sha paytda xorazmshohlarning hozirgi Tuproqqal'a nomi bilan mashhur bo'lgan ulkan saroyi tashlab ketilgan, xorazmshohlar qarorgohi esa o'sha davrdagi Xorazm poytaxti al-Firga ko'chirilgan.

Bundan tashqari, Xorazm hukmdorlari tashqi bosqinlar va boshqa etnik guruhlarining hujumlari xavfi juda yuqori bo'lgan sharoitda boshqarishga majbur bo'lganlar. At-Tabariyning yozishicha, Sosoniylar sulolasining Erondagi birinchi vakili Ardashir I Balx, Marv, Xorazm – «Xurosonning eng chekka hududlari»ni zabt etgan[2].

V.V. Bartold keyingi voqealarni tasvirlab, 712 yilda Xorazmni arablar bosib olganligini xabar qiladi. Arablar mahalliy Xorazmshohlar sulolasini saqlab qolishdi, ammo shu bilan birga mamlakatda o'z noibini qoldirdilar. Asta-sekin bu ikki hokimiyatchilik Xorazmning ikkita mustaqil mulkka bo'linib ketishiga olib keldi: poytaxti Qiyot bo'lgan Xorazmshohlar mulki va poytaxti Gurganj bo'lgan arab amirlari mulki. Ikki sulola o'rtasida doimiy to'qnashuvlar bo'lib turdi va 955 yilda Gurganj amirlari Xorazmning janubiy qismini ham bosib oldilar[3:39]. 1017 yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmni zabt etgandan so'ng, Xorazmning O'rta Osiyodagi davlat tuzilmalaridan biri sifatidagi ahamiyati XI asrning 40 yillarigacha, ya'ni bir asrdan ziyod vaqt davomida yo'qoladi. Keyinchalik Xorazm G'aznaviylar davlati tarkibiga kirdi, so'ngra esa Saljuqiylar davlatining bir qismi bo'ldi.

Fikrimizcha, bu ichki inqirozga ekstremal tabiiy sharoitlar sabab bo'lgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Aynan ilk o'rta asrlarning iliq davri boshlanishi munosabati bilan nafaqat Amudaryo shimolga tomon siljish tendentsiyasiga ega bo'ladi, balki Zarafshon ham ilk o'rta asrlarda shimolga tomon og'adi.

Ijtimoiy-tabiiy tarix nuqtai nazaridan, yuz berayotgan texnologik o'zgarish ijtimoiy-ekologik barqarorlikning buzilishiga olib keluvchi asosiy belgilardan biri hisoblanadi va jamiyatning hayot sharoitlaridagi navbatdagi o'zgarishlarga moslashuvining yangi bosqichi boshlanganini anglatadi. Xorazmliklar sug'orish tizimining ishlashini davom ettirishga ulkan kuch sarfladilar.

Ehtimol, miloddan avvalgi II-I asrlarga kelib, Amudaryo asta-sekin o'z yo'nalishini o'zgartira boshlagan, chunki bu vaqtga kelib Janubiy Dovdan o'zani butunlay yo'q bo'lib ketgandi. Uning o'rnini Sariqamish botiqligining janubi-sharqiy chekkasida joylashgan ulkan Chermen-yob magistral kanali egallagan[1:159]. Chermen-yobning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda magistral kanalning katta bo'sh oqim qismlari mavjud, chunki uning asosiy vazifasi katta miqdordagi suvni uzoq masofaga etkazishdan iborat bo'lgan. Kanal Zaunguz ortidagi Qoraqum (Zaunguzskix Karakumov) qumlarining chekkasidan o'tgan eng janubiy Dovdan irmog'ining qurib qolgan o'zanining o'rnini bosishi kerak edi. Uning oxirgi qismi Tarim-qaya yaqinidagi Adsiz o'zaniga katta suv oqimi bilan tugagan, u erda bir qator qishloqlar topilgan.

Inqiroz yashash muhitini o'zlashtirishning kengayishiga yordam berdi. Yangi dehqonchilik vohalari Chermen-yob kanali orqali sug'orish hisobiga kengayib bormoqda. Jumladan, Govurqal'a dehqonchilik vohasi vujudga keladi. Unda magistral kanaldan chiqarilgan tarmoqlangan kanallar tizimiga asoslangan ikkita qal'a — Govurqal'a 1 va Govurqal'a 2 hukmronlik qilardi[6:32;34]. Chermen-yab kanali milodiy III-IV asrlargacha to'liq faoliyat ko'rsatgan. IV asrdan keyin u o'z faoliyatini to'xtatgan, VI-X asrlarga oid yodgorliklar uning taqirlarida saqlanmagan. Bu qadimiy kanalning erlari qariyb ming yildan beri huvullab yotibdi[11:57].

Shunday qilib, bizning taxminimizga ko'ra, ekin maydonlarining qisqarishi va irrigatsiya xo'jaligining izdan chiqishi (sug'orish tizimlari va to'g'onlarning qarovsiz qolishi) natijasida davlat og'ir ijtimoiy-iqtisodiy inqirozni boshdan kechirmoqda[9:105]. Ko'chmanchilar bilan xo'jalik va savdo aloqalarining uzilishi esa vaziyatni yanada og'irlashtirdi. Inson o'z aralashuvi bilan suv oqimini yaxshilashga harakat qilganiga qaramay, suv kelishi tobora kamayib bordi, vaqt o'tishi bilan esa insonning faoliyatiga mutlaqo bog'liq bo'lmagan sabablar tufayli butunlay to'xtab qoldi. Inson faqatgina tabiiy ravishda sodir bo'layotgan jarayonni ma'lum darajada sekinlashtirishga muvaffaq bo'ldi, xolos.

Natijalar va muhokama. Amudaryoning delta hududlaridagi o'zgarishlari Xorazm vohasida sivilizatsiyaning ham gullashi, ham inqiroziga sabab bo'lgan degan taxmin mavjud. Inqirozlarning quyidagi ketma-ketligini taxmin qilishga asoslar bor: ekologik inqiroz keyinchalik iqtisodiy, texnologik va siyosiy inqirozlarni keltirib chiqargan. Tabiiy jarayonlar, xususan, Amudaryo oqimining Orol dengizi yoki Sariqamish botig'i tomon o'zgarishi jamiyat rivojlanishining ilk davrlarida inson faoliyatidan qat'i nazar sodir bo'lgan. Suv tabiiy jarayonlar (iqlim o'zgarishi, er osti suvlarining harakati va hokazo) tufayli asta-sekin kamayib borgan. Insonlar kanal boshlarini ko'chirish va ularni chuqurlashtirish, shuningdek, sug'orish inshootlarini qurish texnikasini takomillashtirish uchun katta kuch sarflashga majbur bo'lishgan, biroq bu tub o'zgarishlarni keltirib chiqarmagan. Natijada ijtimoiy-ekologik inqiroz yuzaga kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия) М.; 1969. – С. 159.
2. Ат-Табари. История пророков и царей. I, 820. Цитата по Шмидт А.Э. Материалы по истории Средней Азии и Ирана // Уч. Записки Инс-та востоковедения М.-Л., 1958.
3. Бартольд В.В. Хорезм. Соченения. Т.III.М., 1965. - С.39.
4. Бируний А. Избранные произведения. Ташкент, 1957. – С. 47.
5. Вайнберг Б.И. Экология Приаралья в древности и средневековье//Э.О. 1997, №1. – С. 35.
6. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. М., 1999. –С.32,34.
7. Неразик Е.Е. Ранее Е.Е. Ранее средневековье в Хорезме // Э.О. 1997, №1. – С.41.
8. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.) // ТХАЭЭ.Т.IX.М., 1976.
9. Рапопорт Ю. А. Краткий очерк истории Хорезма в древности // Приаралье в древности и средневековье.

М., 1998.

10. Резниченко Т.Д. ва Резниченко С.Д. О некоторых закономерностях в развитии Земли // Земля во Вселенной. М., 1964. - С. 201.

11. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. – С.57.

12. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. <https://arheologija.ru/tolstov-s-p-po-drevnim-deltam-oksa-i-yaksarta/>

UO'K 94 (348.01)

KO'ZI OJIZ PEDAGOGLAR UCHUN TARJIMON-KOTIBA LAVOZIMINING JORIY ETILISHI

F.N. Bozorov, tayanch doktorant, O'zR FA Tarix instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'zi ojiz pedagoglar faoliyatida tarjimon-kotiba lavozimining tarixiy shakllanishi, huquqiy asoslari va hozirgi inklyuziv ta'limdagi o'rni chuqur tahlil qilingan. Dastlab 1970-yillarda SSSR Xalq ta'limi vazirligining 67-M sonli yo'riq xati asosida maxsus maktab-internatlarda ko'zi ojiz o'qituvchilar uchun "assistent-sekretar" (hozirgi atama bilan aytganda – tarjimon-kotiba) lavozimi joriy etilgan bo'lsa-da, tarixiy va og'zaki manbalar asosida aniqlanishicha, bu shtat amalda keng tatbiq etilmagan. Ko'zi ojiz o'qituvchilar ushbu lavozim xizmatidan foydalana olmagan va asosan o'quvchilar, hamkasblar yoki jamoatchilik ko'magiga tayanishga majbur bo'lgan. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda inson huquqlari va ijtimoiy tenglik masalalariga e'tibor kuchaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida nogironligi bo'lgan shaxslar, jumladan, ko'zi ojiz pedagoglar uchun teng mehnat sharoitlarini yaratish dolzarb vazifalardan biriga aylandi.

Kalit so'zlar: Tarjimon-kotiba, ko'zi ojiz o'qituvchi, inklyuziv ta'lim, shtat birligi, teng mehnat sharoiti.

Аннотация. В данной статье глубоко проанализированы историческое формирование должности переводчика-секретаря в деятельности незрячих педагогов, ее правовые основы и роль в современном инклюзивном образовании. Хотя первоначально в 1970-х годах на основании инструктивного письма № 67-М Министерства народного образования СССР в специальных школах-интернатах для незрячих учителей была введена должность «ассистент-секретарь» (по современной терминологии – переводчик-секретарь), исторические и устные источники свидетельствуют о том, что эта штатная единица не получила широкого практического применения. Учителя с нарушениями зрения не имели возможности воспользоваться услугами данной должности и были вынуждены в основном полагаться на помощь учащихся, коллег или общественности. В годы независимости в Узбекистане усилилось внимание к вопросам прав человека и социального равенства. Особенно в условиях перехода к рыночной экономике создание равных условий труда для лиц с инвалидностью, в том числе для незрячих педагогов, стало одной из актуальных задач.

Ключевые слова: Переводчик-секретарь, незрячий учитель, инклюзивное образование, штатная единица, равные условия труда.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the historical formation of the translator-secretary position in the activities of visually impaired teachers, its legal basis, and its role in modern inclusive education. Initially, in the 1970s, based on the instruction letter No. 67-M of the USSR Ministry of Public Education, the position of "assistant-secretary" (in modern terms — translator-secretary) was introduced for blind teachers in special boarding schools. However, historical and oral sources reveal that this position was not widely implemented in practice. Visually impaired teachers did not have access to this service and were mainly forced to rely on the support of students, colleagues, or the public. During the years of independence, attention to human rights and social equality has increased in Uzbekistan. Especially in the context of the transition to a market economy, creating equal working conditions for persons with disabilities, including visually impaired teachers, has become one of the urgent tasks.

Keywords: Translator-secretary, blind teacher, inclusive education, staff position, equal working conditions.

Kirish. 1970-yilda SSSR Xalq ta'limi vazirligining 67-M-sonli yo'riq xati asosida ko'zi ojiz pedagoglar uchun maxsus maktab-internatlarda "assistent-sekretar" (tarjimon-kotiba) lavozimi nazarda tutilgan bo'lsa-da, ushbu lavozim amaliyotda to'laqonli joriy etilmagan [1]. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, 1980-yillarda faoliyat yuritgan ko'zi ojiz o'qituvchilar yordamchi shtatdan foydalana olmagan va ko'p hollarda jamoatchilik yordami yoki o'quvchilarning norasmiy ko'magi bilan ish olib borgan. Bu holat SSSR davrida nogiron pedagoglar huquqlari qog'ozda mavjud bo'lgan, biroq amalda ta'minlanmaganligini ko'rsatadi.

Muhokama. 1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, bozor iqtisodiyotiga o'tish, byudjet resurslarining keskin qisqarishi va ijtimoiy tizimdagi muvozanatning buzilishi natijasida ushbu lavozim rasmiy ravishda bekor qilindi. Biroq, bu to'xtalish amalda ishlayotgan shtatni bekor qilish bilan bog'liq bo'lib, davlat tomonidan nogironlarning huquqiy maqomi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishiga e'tibor susaygani emas, balki og'ir iqtisodiy zaruratdan kelib chiqqan vaqtinchalik chora sifatida baholanishi lozim.

2000-yillarga kelib, ko'zi ojiz pedagoglarning takroriy murojaatlari va ijtimoiy himoya borasidagi islohotlar natijasida hukumat ushbu masalaga jiddiy e'tibor qaratdi. 2007-yildan boshlab qabul qilingan bir qator normativ-huquqiy hujjatlar asosida tarjimon-kotiba lavozimi qonuniy maqomga ega bo'ldi va umumta'lim tizimida qayta joriy qilindi. Muhimi, ko'zi ojiz pedagoglarning bevosita murojaatlari hukumat tomonidan bee'tibor qoldirilmay, holat atroflicha o'rganildi va muammoga huquqiy yechim topish yo'llari ishlab chiqildi. 2007-yilga kelib esa ayni murojaat va targ'ibotlar natijasida tarjimon-kotiba lavozimi qonunchilik asosida mustahkamlanib, ko'zi ojiz o'qituvchilarning faoliyatini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan muhim huquqiy qadam tashlandi. Xususan, 2007-yil 29-oktabrda Xalq ta'limi vazirligining 253-sonli qaroriga asosan, umumtalim muassasalarida 2 ta ko'zi ojiz pedagog bo'lsa, 1.0; 3 ta pedagog bo'lsa 2.0 kotiba shtati ajratish tartibi ilk marotaba muomalaga kiritildi [2]. 2010-yil 24-dekabrda qabul qilingan PQ-1449-son qarori doirasida ta'lim muassasalarining shtatlari va moliyalashtirishi qayta ko'rib chiqildi [3]. Ushbu qaror asosida 2012-yilda Xalq ta'limi vazirligi tomonidan chiqarilgan 141-sonli buyruqqa asosan umumta'lim hamda maxsus maktab-internatlardagi shtat birliklari aniq belgilab berildi. Mazkur hujjatda "tarjimon-kotiba" lavozimi rasmiylashtirildi. Shunday qilib, bu bosqichda tarjimon-kotiba uchun huquqiy asos mustahkamlandi va keyinchalik keng tarqalishiga zamin yaratildi. 2019-yil 28-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri tomonidan 406-sonli buyruq qabul qilindi[5]. Bu qaror Moliya vazirligi va Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi bilan kelishilgan holda ishlab chiqilgan bo'lib, ko'zi ojiz pedagoglar faoliyat yuritadigan maktablarda tarjimon-kotiba lavozimini boshqaruv shtatiga qo'shish lozimligi qonuniylashtirildi. Buyruqda: Har ikki ko'zi ojiz pedagogga bitta – 1,0 shtat tarjimon-kotiba ajratilishi, belgilab qo'yildi.

Hatto faqat bir nafar ko'zi ojiz pedagog bo'lsa ham, to'liq 1,0 shtat lavozimi ajratilishi belgilandi. Ammo 3 ta ko'zi ojiz pedagog bo'lsa ikkinchi shtatni ajratishga amaliyotda ruxsat berilmayabdi. Mazkur hujjat orqali "tarjimon-kotiba" lavozimi O'zbekistonda davlat siyosatiga mos holda, qat'iy shtat me'yor va moliyalashtirish asosida huquqiy jihatdan mustahkamlandi. Ushbu lavozimning joriy etilishi O'zbekistonning inklyuziv ta'lim va mehnat siyosatidagi muhim qadam bo'ldi. 2021-yilda O'zbekiston BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risida"gi konvensiyasini ratifikatsiya qilganidan so'ng, nogironligi bo'lgan shaxslar uchun teng huquqli sharoitlar yaratish majburiyati yanada kuchaydi [6]. Xususan, ushbu konvensiyaning 27-moddasida nogironlar uchun ochiq va inklyuziv mehnat muhitini ta'minlash davlatning burchi ekani belgilandi [7]. Shu kabi xalqaro majburiyatlar doirasida 2020-yilda "Inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi (2020–2025)" ham tasdiqlanib, umumta'lim tizimida maxsus ehtiyojli shaxslar uchun sharoitlarni yaxshilash rejalari belgilandi [8]. Xususan, 2023-yil 16-avgustda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 247-sonli buyrug'i bilan umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi rahbar va xodimlar lavozimlarining yangi malaka tavsiflari tasdiqlandi [9]. Bu tavsiflarda ko'zi ojiz o'qituvchiga biriktiriladigan tarjimon-kotiba (referent) lavozimi uchun malaka talablari ham aniq belgilandi. Biroq dastlabki talablarda ushbu lavozimga nomzodlar oliy ma'lumotli (bakalavr), chet tili mutaxassisligi bo'yicha tayyorgarlikka ega bo'lishi, hatto magistr darajasi afzallik sifatida ko'rsatilgani amaliyotda qator muammolarni keltirib chiqardi. Ko'zi ojiz pedagoglar tomonidan ko'plab murojaatlar asosida ushbu

holat tanqidiy tahlil qilinib, ayni lavozim bo'yicha qo'yilgan talablarda texnik noaniqliklar mavjudligi aniqlangach, hukumat darajasida ushbu me'yoriy xatolikni bartaraf etish choralari ko'rildi. Natijada, 2024-yil 1-aprelda 105-sonli buyruq qabul qilinib, mavjud malaka tavsiflariga amaliyotga mos tarzda o'zgartirishlar kiritildi [10]. Xuddi shu talablar 2025-yil 16-mayda vazirlikning 159-sonli buyrug'ida ham o'z aksini topdi [11]. Endilikda tarjimon-kotiba lavozimiga nomzodlardan kamida o'rta maxsus yoki oliy (bakalavr) ma'lumot talab qilinadi, mutaxassislik va ish staji bo'yicha esa cheklovlar olib tashlandi. Ya'ni hozirda kollej (o'rta maxsus) diplomi bor shaxs ham tarjimon-kotiba bo'lib ishlashi mumkin, bu orqali lavozimga munosib kadrlarni jalb etish osonlashdi.

Xulosa. Ko'zi ojiz pedagoglar faoliyatida tarjimon-kotiba lavozimi texnik yordam vositasi bo'lish bilan birga, ularning teng mehnat sharoitini ta'minlovchi muhim ijtimoiy va huquqiy mexanizm sifatida shakllangan. Dastlab 1970-yilda SSSR ta'lim tizimida nazariy joriy etilgan ushbu lavozim amaliyotda to'liq qo'llanilmagan, ayniqsa umumta'lim maktablarida bu imkoniyat mavjud bo'lmagan. Mustaqillikning dastlabki yillarida 1991-yildan so'ng iqtisodiy qiyinchiliklar sababli lavozim moliyaviy jihatdan ta'minlanmagan bo'lsa-da, bu davlatning nogironlar huquqiga e'tiborsizligi emas, balki davrning zaruriy iqtisodiy sharti edi. 2000-yillarga kelib, pedagoglarning murojaatlari asosida masalaga davlat miqyosida e'tibor qaratildi va 2007-yildan boshlab qator huquqiy hujjatlar asosida lavozim qayta joriy qilindi.

2012, 2019 va 2024-yillardagi normativ-huquqiy hujjatlar bu lavozimni shtat jadvalida mustahkamladi. Ayniqsa, 2024-yildagi o'zgarishlar uni yanada qulay va ommaviy bo'lishiga xizmat qildi. Shuningdek joriy yilning 16-mayida MMT vaziri imzolagan 159-sonli buyrug'ining 12-ilovasida bu shtat uchun belgilangan talablarni o'zgartirmasdan qabul qilinganligi shtatni huquqiy tarafdin mustahkamlanganligini bildiradi. Shuningdek, O'zbekistonning 2021-yilda BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risida"gi konvensiyasini ratifikatsiya qilgani va 2022-yildan uni amalda qo'llay boshlagani ushbu lavozimning xalqaro huquqiy asosga ega bo'lishiga xizmat qildi. Inklyuziv ta'lim bo'yicha milliy konsepsiya doirasida ham bu lavozim dolzarb va zaruriy bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Письмо Минпроса СССР от 09.07.1970 № 67-М О продолжительности ежегодных отпусков и сокращенном (в связи с вредными условиями труда) рабочем дне работников учреждений, организаций и предприятий системы Министерства, Просвещения СССР https://lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a409x422.htm
2. Этироф. Этироз. Мулохаза боқимандаликка қачон чек қўилади? Бир сафда журнали. 2010. 1-сон .11-бет.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va ularning faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. <https://lex.uz/docs/1722633>
4. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазириликнинг 2012 йилдаги 141-сонли "Умумтаълим ва ёрдамчи муассасалар учун штатларни тасдиқлаш тўғрисида"ги буйруғи t.me/imtiyozlilaruchun/102
5. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазириликнинг 2019 йил 28 декабрдаги 406-сонли "Мақтабларда кўзи ожиз ўқитувчилар учун «таржimon-kotiба» лавозимини жорий этиш тўғрисида"ги буйруғи lex.uz/m/acts/-5501227
6. Nogironlar huquqlari to'g'risida konvensiya (Nyu-York, 2006-yil 13-dekabr) <https://lex.uz/docs/1874061#1874061>
7. Nogironlar huquqlari to'g'risidagi BMT Konvensiyasi, 27-modda Mehnat va bandlik: Nogiron shaxslar ishga qabul qilishda, bandlikda va mehnat sharoitida boshqa fuqarolar bilan teng huquqqa ega bo'lishi shart <https://lex.uz/docs/1874061#1874061>
8. Инклюзив таълимни ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида <https://lex.uz/docs/5170777>
9. O'zbekiston respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 247-buyrug'i malaka tavsiflari (qabul qilingan sana: 2023-yil 16-avgust) <https://t.me/talimxujjatlari/1213>
10. O'zbekiston respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirlikining 2024-yil 1-apreldagi 105-sonli buyrug'i lavozim malaka talablari to'g'risida <https://t.me/talimxujjatlari/1310>
11. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2025-yil 16 — maydagi 159 — sonli buyrug'iga 12-ilova 7-B. <https://t.me/uzreskopK/1261>

XV-ASR TEMURIYLAR IJTIMOYIY-IQTISODIY HAYOTIDA ALISHER NAVOIYNING O'RNI

I.Sh. Dostov, tadqiqotchi, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIV asrning ikkinchi yarmi XVI asr boshlarida davlatchilik tariximizda Temuriylar sulolasining ma'naviy- madaniy hayotda tutgan o'rni va ahamiyati haqida mulohazalar keltirilgan. Tadqiqotning obyekti Hazrat Navoiy va XV asr temuriylar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida Alisher Navoiyning o'rni obodonchilik ishlari asarlar orqali tahlil etilgan. Vaqfiya asari orqali Temuriylar davridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: vaqfiya, "Majolis un- nafois", xattot, Lison ut-tayr", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Vaqfiya", "Tarixi muluki Ajam", "Xamsat ul- mutahayyirin", "Mezon ul-avzon"

Аннотация. В данной статье представлены размышления о роли и значении династии Тимуридов в духовной и культурной жизни нашей государственности во второй половине XIV – начале XVI века. Предметом исследования является анализ места Хазрата Навои и Алишера Навои в социально-экономической жизни Тимуридов XV века через произведения вакфий. Суть социально-экономической жизни Тимуридов раскрывается через произведения вакфий.

Ключевые слова: vaqfiya, "Majolis un- nafois", xattot, Lison ut-tayr", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Vaqfiya", "Tarixi muluki Ajam", "Xamsat ul- mutahayyirin", "Mezon ul-avzon"

Abstract. This article presents considerations on the role and significance of the Timurid dynasty in the spiritual and cultural life of our statehood in the second half of the XIV century and the beginning of the XVI century. The object of the research is the analysis of the place of Hazrat Navoi and Alisher Navoi in the socio-economic life of the Timurids of the XV century through the works of the Vakfiya. The essence of the socio-economic life of the Timurids is revealed through the works of the Vakfiya.

Key words: vaqfiya, "Majolis un- nafois", xattot, Lison ut-tayr", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Vaqfiya", "Tarixi muluki Ajam", "Xamsat ul- mutahayyirin", "Mezon ul-avzon"

Kirish. XIV asrning ikkinchi yarmi XVI asr boshlari xalqimiz hayoti, madaniyati, san'ati va adabiyoti taraqqiyotida yangi va muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda ilm-fan, san'at va adabiyotning rang-barang sohalarida katta yutuqlarga erishildi.

Temuriylar hukmronligi davrida Xuroson va Movarounnahrda Samarqand, Hirot, Buxoro singari shaharlarda olim, muhandis, bastakor, me'mor, naqqosh, musavvir, shoirlar guruhi to'plangan edi.

Amir Temur, Shohruh Mirzo, Mirzo Ulug'bek, Abulqosim Bobir va Sulton Husayn Boyqaro zamonida ilm-fan, madaniyat va san'atning ko'p sohaları yuksaldi.

Temuriy shahzodalarning ko'pchiligidan san'at va adabiyot bilan qiziqishi natijasida bu sohalar taraqqiy etdi. Bu haqda Alisher Navoiyning "Majolis un- nafois", Boburning "Boburnoma" asarlarida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Ilm- fan, san'at va adabiyotga ixlosmand temuriy shahzodalardan biri Shohruh Mirzoning o'g'li Boysung'ur (1397-1433)dir. Boysung'ur haqida Alisher Navoiy

«Majolis un-nafois» asarida shunday yozadi: «Boysung'ur Mirzo — xushtab' va saxiy va ayyosh hunarparvar podshoh edi. Xattot va naqqosh va sozanda va go'yandadin muncha benazir kishikim, aning tarbiyatidin opag'a kirdi, ma'lum emaskim, hech podshoh zamonida paydo bo'lmish bo'lg'ay. Ulcha imkoni bor, olamni xushluq bila o'tkardi» [1.23].

Adabiyotlar sharhi. Alisher Navoiyning adabiy va ilmiy faoliyati, ibratli hayot yo'li, o'ziga xos shaxsiyati shoir hayotlik chog'idayoq shoirlar, muarrixlar, davlat arboblarning e'tiborini o'ziga tortgan. Shoir hayoti va ijodiyotini o'rganishga oid manbalarni shartli ravishda quyidagicha guruhlab o'rganish mumkin:

- 1 Shoirning o'z asarlari,
- 2 Navoiy zamondoshlarining asarlari,
- 3 XUI-XIX asrlarda shoir ijodining o'rganilishi,

4 Xalq og'zaki ijodidagi rivoyat va afsonalar,

5 Shoir hayoti va faoliyatining g'arb va rus sharqshunoslari tomonidan o'rganilishi,

6 O'zbek navoiyshunoslarining ilmiy tadqiqotlari.

Alisher Navoiyning o'z asarlari uning hayoti va ijodiyotini o'rganishda muhim manba bo'la oladi. Shoirning deyarli barcha asarlarida o'z shaxsi, ijodkorligi, ijtimoiy faoliyati haqida ma'lumotlar beriladi. Bu jihatdan uning "Xazoyin ul-maoniy", "Xamsa" dostonlari, "Majolis un-nafois", "Lison ut-tayr", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Vaqfiya", "Tarixi muluki Ajam", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Mezon ul-avzon" va boshqa asarlari muhim ahamiyatga ega.

Navoiyning zamondoshlari asarlarida ham shoir haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", "Haft avrang", "Yusuf va Zulayho", Mirxondning "Ravzat us-safo" ("Poklik), Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" ("Shoirilar tazkisasi), Xondamirning "Makorim ul-axloq" ("Yaxshi xulqlar"), "Habib us-siyar" ("Suyikli xislatlar"), "Xulosat ul-axbor" ("Voqealar xulosasi"), Zayniddin Vosifiyning "Badoye" ul-vaqoye" ("Go'zal voqealar"), Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" kabi asarlarida Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar keltirilgan. Bu asarlar nafaqat Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy faoliyati balki XU asr tarixiy voqeligi va unda ulug' shoirning tutgan o'rni haqida ham ma'lumot beradigan noyob manbalardir.[3.45]

Muhokama va natijalar. Navoiy asarlarini tahlil qilar ekanmiz uning adolatli shoh, odil hukmdor to'g'risidagi qarashlar tahsinga sazovor.

Zulmung emas edi haloyiqqa kam,

Kim qiladursen ani o'zungga ham.

Ushbu misralar bilan Navoiy nafaqat shohga nisbatan balki, insonlar va ular orasidagi munosabatlarga diqqatli bo'lishga chaqiradi. Globallashuv sharoitida ijtimoiy tarmoqlarning shiddat bilan rivojlanishi oqibatida insonlar orasidagi mehr- oqibat, hurmat kabi qadriyat pardalari ko'tarilgan bunday vaziyatlarda hazrat Navoiyning bu fikrlari biz yoshlarga mafkuraviy ozuqadir.

Xuddi shu o'rinda obod etish haqida ko'ngil masalasida ham to'xtalib o'tsak, Navoiy ushbu baytni ko'p ta'kidlagan: "Kimki bir ko'ngli buzuqning xotirin shod aylagay, oncha borkim, kaba vayron bo'lsa obod aylagay. "Kabakim bo'lib olam qiblasi, qadr yo'q oncha kim ko'ngil ka'basi." Ko'ngil ka'basini biz borib ziyorat qiladigan hajdan ortiq turishini ushbu misralarda ta'kidlagan. Shuning uchun ko'ngil masalasida so'zlarga diqqatli bolishni ulug'lar qatorida Navoiy ham ta'kidlagan.

Yomon gap bilan bir kishini ko'nglini og'ritdingizmi, o'zingizni masalangizni hal qilgan bo'lasiz, uni emas.

Hazrat Navoiy umrining oxirgi fursatlarigacha mamlakat obodonchiligi, xalq tashvishi bilan yashadi. Bunday hayot tarzining sababini ushbu misralarda ko'rish mumkin:

To hirs~u havas xirmani barbod o'lmas,

To nafs~u havo qasri baraftod o'lmas,

To zulm~u sitam joniga bedod o'lmas,

EI shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.[5,12]

Navoiy asarlarida nafs masalasi juda ko'p takrorlangan. Nafsning qachon orom olishi, uning qudrati, nimalarga qodir ekanligini shu misralarda ko'rish mumkin.

Navoiyning ijtimoiy-iqtisodiy hayot haqidagi yirik fundamental asari

"Vaqfiya" asari 1481-1482 yillar oralig'ida yozilgan bo'lib, Navoiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyati, vaqf qildirgan yerlari, qurdirgan binolari haqida ma'lumot beruvchi asardir. "Vaqfiya" Hamd, na't va Sulton Husayn Boyqaro madhini o'z ichiga olgan kattagina muqaddima bilan boshlanadi.

Asarni shartli ravishda ikki qismga bo'lish mumkin:

1.Navoiyning Sulton Husayn Boyqaro saroyidagi davlat arbobi sifatidagi faoliyati aks etgan o'rinlar.

2.Navoiyning xayriya ishlari va vaqf qilib qoldirgan mulk yerlari; vaqfiya joylardagi idora usuli, xizmat uchun belgilangan lavozimlar, tayin etilgan maosh, o'rnatilgan tartib-qoidalar bayoni.

Asarda Navoiyning mamlakat obodligi va el-yurt farovonligiga doir muhim fikrlari ham o'z ifodasini topgan:

*To hirsu havas xirmanı barbod o'lmas,
To nafsı havo qasrı baraftod o'lmas.
To zulmu sitam jonig'a bedod o'lmas,
El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.*

“Vaqf” soʻzi lugʻatda “tutib turish”, “toʻxtatish” maʼnolarini anglatadi. Sharʼiy taʼrifi esa: “Muayyan narsaning aslini saqlab qolib, undan keladigan foydani sadaqa qilishni bildiradi”. Vaqf madrasa, masjid, mozar, qorixona kabi muassasalar foydasiga belgilangan turli koʻrinishdagi mulk boʻlib, uning rasmiy-huquqiy hujjati vaqfnoma (mulk egalari oʻz mulkklarini diniy ehtiyoj yoki xayriya ishlari uchun berganligi toʻgʻrisidagi hujjat. Vaqfnomada mulkning vaqfga oʻtkazilishi sababi, mulk egasining nomi, vaqf mulkidan foydalanish tartibi, vaqf qilingan mulkning boshqaruvchisi, guvohlar koʻrsatiladi. Vaqfnomaga guvohlar shahodati va qozi tasdigʻi kerak boʻladi) deb atalgan.

“Vaqfiya” asarida bayon qilinganidek, Navoiy masjid, madrasa, shifoxona va boshqa inshootlar qurdirib qoʻya qolmasdan, ularni kerakli darajada jihozlash, oʻz-oʻzini taʼminlash uchun vaqf yerlar ajratib berish, mudarrislar, tabiblar va boshqa xodimlar bilan taʼminlash, ularga oylik maosh, ozuqa, kiyim-bosh belgilashgacha, talabalar nafaqasi va kitoblarigacha, barcha-barchasini mukammal boshqarib, tashkil etib, oʻzi doimo xabar olib, nazorat qilib turishni ham unutmasdi. Chunonchi, madrasada ustoz va talabalarining soni va ularga ajratilgan maoshi va nafaqalari (stipendiya) haqida: Nizomiddin Mir Alisher binolar qurilishi bilan bevosita shugʻullanar, usta va shogirdlari mehnatidan boxabar boʻlib turardi.

“Xayru saxovatli binokor amir Alisher oʻsha imoratni tiklash xususida koʻp gʻamxoʻrligi boʻlganidan har kuni oʻsha sharofatli manzilga tashrif buyurar, koʻp kunlar etakni belga qistirib, yollangan ishchilar kabi ustalar gʻisht olib berardi hamda boshqa yumushlarni qilardi, tez-tez oʻsha yerdagi meʼmorlar, ustalar va kosiblarga qimmatbaho sarupolar kiydirar va ularni koʻp siylash va boshqa inʼomlar bilan xushdil-u xursand qilardi. Shu tariqa tangrining quvvatlashi hamda podshoning cheksiz yordami bilan uch-toʻrt yillik ish olti oy muddat ichida oxiriga yetkazildi”. Vaqf insonning asosiy moliyaviy ibodatlaridan biri sanaladi, Alisher Navoiy bu xususida oʻzining vaqf mulklari haqida “Vaqfiya” asarining bir faslida alohida bayon etgan. Alisher Navoiy vaqflarini musulmonlarga shunchaki topshirib qoʻymagan, har bir vaqf molining isteʼmoli shartlarini ham bayon qilgan. Belgilangan maoshga haqli boʻlsa boʻlmasa berilavermagan, shartlar bajarilmasa kamaytirilgan yoki vaqf hududidan chiqarib yuborilgan. Shu bilan birga vaqf shartlari bitilgan “Vaqfiya” asarini har oʻttiz yilda yangilab turishni tavsiya qilgan. Vaqf mulkidan notoʻgʻri foydalanganlarni qattiq ogohlantirib oʻtgan.[3.16]

*«Vaqfiya»ki tortildi base zahmat anga,
To boʻldi sharoyit xatidin ziynat anga.
Mashrut ila kim qilsa amal rahmat anga,
Ul kim, munga tagʻyir berur, laʼnat anga.*

Xulosa. Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy oʻz ijodida odamiylik, adolatparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik, oʻzaro mehr-oqibat singari yuksak insoniy fazilatlarini tarannum etish bilan birga, saxovat va muruvvat bobida ham ulkan shaxsiy ibrat namunasi koʻrsatgan. Navoiy oʻz rasmiy lavozimi bilan ham mamlakat hayotida katta rol oʻynaydi. Maʼlumotlarga koʻra Navoiy katta huquqlarga ega boʻlib, davlat ishining deyarli hamma sohasiga aralashar, eng murakkab va muhim masalalarni ham oʻzi hal qila olar edi. U davlat ishlarini nihoyatda halollik bilan, xalq va davlat manfaatini koʻzlab, insof va adolat asosida olib borishga intiladi. U zulm va talonchilikka chek qoʻya olgan. U «Vaqfiya»da yozadi: «Iligimdin kelgancha zulm tigʻin ushotib, mazlum jarohatigʻa intiqom kelmaganini ul hazrat (Husayn Boyqaro) arziga yetkurdim».

Navoiy qurdirgan «Ixlosiya» madrasasi Xirotning oʻsha davrdagi shuhratini dunyoga yoygan binolardan biri boʻlib, u oʻz davrining eng bilimdon kishilari -Amir Burhoniddin Atoulloh Nishopuriy, Qozi Ixtiyoriddin Xasan Turbatiy, Amir Murtoz, Mavlono Fasihiddin Muhammad Nizomiyni mudarris qilib belgiladi. Shu madrasaning janubida «Xalosiya» nomli katta xonaqoh barpo

etiladi. Madrasaning g'arbida «Shifoia» nomli bino qurilib, bu yerda mashhur tabiblar to'plandi. Madrasaning g'arbida yana katta Masjidi jome, masjid yonida bir gumbaz ham qurilgan. Bu gumbazga «Dorul-xuffoz» («Qorilar uyi») deb nom berilgan. Navoiy kutubxonasida 70 dan ortiq xushxat kotib va naqqosh xat ko'chirish, kitoblarga ziynat berish bilan shug'ullangan.

Shuningdek, Navoiy Xirotning ichida «Nizomiya», Marvda «Xusraviya» nomli madrasalar qurdirgan («Xusraviya» so'zidan abjad qisobida shu imoratning qurilgan yili kelib chiqadi: 881 hijriy, 1476/1477 milodiy). Hirot va boshqa shaharlarda yana 10 dan ortiq xonaqoh, 20 dan ortiq masjid qurilgan. Navoiyning qurilish ishlari butun Xuroson va uning shaharlarida olib borilgan. Shoir ixtiyorida mablag'lar hisobiga qurilgan binolarning soni ba'zi manbalarda uch yuzdan ortiq deb, ba'zi manbalarda to'rt yuzga yaqin deb ko'rsatiladi. Navoiy tomonidan qurilgan imoratlarning aksariyati bizgacha yetib kelgan emas. Alisher Navoiy Hirotga qaytgach, u o'z ota merosi — katta yer-suvga ega bo'lgan edi. Shuningdek, avval muhddor, keyin vazirlik lavozimiga ko'tarilgan. Alisher Navoiyga, o'sha davr odatiga ko'ra, podshoh tomonidan katta yer-suv, hatto butun-butun qishloq va tumanlar suyurg'ol tarzida in'om etilgan edi. Amir o'z kundalik ehtiyojiga yetadiganidan tashqari olgan daromadining deyarli hammasini mamlakat obodonchiligiga sarflar, fuqarolar uchun rizq-ro'z berar, ortganini davlat xazinasiga topshirar edi. Bu haqda shoirning o'z asarlari, zamondoshlarining asarlarida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Navoiy dehqonlar ishini yengillatish maqsadida suvsiz yerlarga suv chiqarib, eski ariqlarni tozalatadi, o'zi ham yangi ariqlar qazdiradi. Natijada ekin maydonlari kengayadi, shaharni suv bilan ta'minlash ham yaxshilanadi. Xondamir yozishicha, Navoiy yigirmaga yaqin hovuz qazdirgan, 16 ko'prik va 2 to'g'on qurdirgan. Navoiy Madrasa va xonaqohda istiqomat qiluvchi kishilarni oziq-ovqat, kiyim-kechaklar bilan ham ta'minlab turgan. Masalan, «Xalosiya» xonaqohida, har yili 2000 ga yaqin po'stin, bosma chakmon, ko'ylak-ishton, taqiya va kafsh ulashilgan. Navoiy Madrasa, masjid va xonaqohlarga qat'iy vaqflar belgilagan hamda bu sohada qattiq tartib o'rnatishga harakat qilgan.

Navoiy adabiyot va san'at namoyandalariga mehribon ustoz va murabbiy edi.

Alisher Navoiy tarixchiga «Xalosiya» xonaqohidagi katta kutubxonasi bo'lgan o'z xonasini yozuv qurollari bilan jihozlab topshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAT RO'YXATI:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.13. – Т.: Фан, 1997 – Б. 166
2. Alisher Navoiy mukammal asarlar to'plami, "Vaqqiya", Yigirma tomlik, O'n to'rtinchi tom, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti
3. Navoiy zamondoshlari xotirasida, "G'ofur G'ulom" nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent – 1985.
4. Botirxon Valixojayev. Nizomiddin Mir Alisher Navoiy (davri, zamondoshlari, hayoti, faoliyati, merosi)

UO'K 93/94

FIZIKA-TEXNIKA INSTITUTIDA ILMIY TADQIQOTLARNING KENGAYISHI VA YETAKCHI ILMIY MARKAZGA AYLANISHI

D.X. Fazilova, katta o'qituvchi, Jizzax shahridagi Qozon (Volgabo'yi) Federal universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Mazkur maqolada Fizika-texnika institutining 1970-1980-yillardagi faoliyati bayon qilingan. Institutda ilmiy tadqiqotlarning kengayishi va yetakchi ilmiy markazga aylanishi borasidagi manbalar va arxiv materiallari tahliliy o'rganilgan. Hamda institutning ilmiy markaz sifatidagi o'rni va ahamiyati respublika va xalqaro miqyosda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Fanlar akademiyasi, Fizika-texnika instituti, fizika fani, tadqiqot yo'nalishlari, ilmiy maktablar, ilmiy laboratoriyalar, xalqaro hamkorlik, ilmiy markaz.

Аннотация. В данной статье рассматривается деятельность физико-технического института в период с 1970 по 1980 годы. Проведён анализ ресурсов и архивных материалов, которые позволили расширить научные исследования и превратить институт в ведущий научный центр. Освещается роль и значение института как научного центра на республиканском и международном уровнях.

Ключевые слова: Академия наук Узбекистана, физико-технический институт, физическая наука, направления исследований, научные школы, научные лаборатории, международное сотрудничество, научный центр.

Abstract. *This article examines the activities of the Institute of Physics and Technology during the period from 1970 to 1980. An analysis of resources and archive materials was carried out, which made it possible to expand scientific research and transform the institute into a leading scientific center. The role and significance of the institute both nationally and internationally were highlighted.*

Keywords: *Academy of Sciences of Uzbekistan, Institute of Physics and Technology, physics, research areas, scientific schools, laboratories, international collaboration, scientific hub.*

1970–1980-yillar Fizika-texnika institutining rivojlanish tarixida eng muhim bosqichlardan biri bo'ldi. Aynan shu davrda institut nafaqat O'zbekiston, balki butun Sovet Ittifoqida tan olingan yirik ilmiy markaz sifatida e'tirof etila boshladi. Ilmiy tadqiqotlarning ko'лами sezilarli darajada kengayib, yangi laboratoriyalar tashkil etildi, mavjud yo'nalishlar chuqurlashtirildi. Ayniqsa, yarim o'tkazgichlar fizikasi, plazma holatidagi modda fizikasi, lazer texnologiyalari, kosmik nurlanish va termoyadroviy energiya kabi strategik ahamiyatga ega yo'nalishlarda olib borilgan izlanishlar yuqori samaradorlik bilan ajralib turdi. Bu yillarda institutga ko'plab malakali mutaxassislar, yosh olimlar va aspirantlar jalb qilindi, bu esa ilmiy salohiyatning yanada yuksalishiga zamin yaratdi. Shuningdek, xalqaro ilmiy hamkorlik aloqalari mustahkamlandi. Institut olimlari chet el markazlari bilan ilmiy almashinuvda qatnashib, xalqaro konferensiyalarda ishtirok etdi hamda yetakchi jurnallarda maqolalar chop ettirish orqali o'z yutuqlarini dunyo ilmiy hamjamiyatiga tanitdi.

1970-yillarga kelib, butun O'zbekiston ilm-fan sohasida jadal rivojlanib, mintaqadagi yetakchi ilmiy markazlardan biriga aylandi. Respublikada 40 dan ortiq ilmiy muassasa va Qoraqalpog'iston ASSR filiali faoliyat olib borgan O'zSSR Fanlar akademiyasi ilm-fan taraqqiyotining bosh markazi sifatida faoliyat yuritdi. Umuman olganda, respublika bo'yicha bu davrda 200 dan ortiq ilmiy muassasa faoliyat yuritgan bo'lib, ularda 28 mingga yaqin olim va tadqiqotchi ishlagan. 1974-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonda 686 nafar fan doktori va 9161 nafar fan nomzodi mavjud edi. Ijtimoiy fanlar, kimyo, biologiya, matematika, fizika, tibbiyot, geologiya, radioelektronika, seysmologiya, qishloq xo'jaligi, ayniqsa paxtachilik kabi yo'nalishlarda o'zbekistonlik olimlar erishgan yutuqlar yildan-yilga ortib, mamlakat ilmiy salohiyatining yuksalishiga katta hissa qo'shgan.[1, B.24.]

Tadqiqot mavzusi yuzasidan o'rganilgan ilmiy asarlarda Sovet davrida O'zbekiston Fanlar akademiyasining faoliyati va rivojlanish holati, ayniqsa 1959–1965-yillar oralig'ida olib borilgan ilmiy izlanishlar va ularning holati X.M. Abdulayev tomonidan o'z vaqtida keng tahlil etilgan.[2, C.27.] O'zbekistonning xalqaro aloqalari, ilmiy hamkorliklar, akademik muassasalarning tashqi integratsiyasi Ch.A. Abutalipov tomonidan alohida o'rganilgan.[3] Ilm-fanning sovet davridagi ravnaqi, ayniqsa ilmiy yondashuvlar, eksperimental bazaning mustahkamlanishi, kadrlar masalasi, ilmiy anjumanlar va laboratoriyalar faoliyati haqida M. G'ulomova tomonidan qisqacha, ammo mazmunli yondashuv asosida ma'lumot berilgan.[4, B.32.] Zamonaviy davrda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining tuzilmasi, yo'nalishlari, tashkiliy asoslari, ilmiy faoliyatining o'ziga xos jihatlari haqida A.F. Ismailovning monografik tadqiqoti [5] ushbu yo'nalishda yetakchi manba sifatida alohida ajralib turadi. Bu asarda akademik institutlarning o'rni, jumladan, Fizika-texnika instituti faoliyatining tarixiy taraqqiyoti va bugungi kundagi holati haqida ham tahliliy fikrlar mavjud. Tadqiqot jarayonida tarixiy-tahlil, taqqoslash, intervyu, analitik usullar, xronologik, statistik tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Tadqiqot ishini o'rganish jarayonida Fizika-texnika institutining erishgan natijalari nafaqat respublika, balki xalqaro miqyosda ham yuksak baholanganligiga guvoh bo'ldik. Jumladan, 1970-yilda yadroviy fizika sohasida olib borilgan muhim ilmiy tadqiqotlar Beruniy nomidagi O'zbekiston SSR Davlat mukofoti bilan taqdirlandi.[6, B.80-86.] Ushbu mukofot yadrolar bilan kogerent (lotincha cohaerens – “birikkan, uyg'un”) so'zi ilmiy kontekstda uyg'unlik, moslik, yoki fazaviy bog'liqlik degan ma'nolarni bildiradi. Bu atama turli fan sohalarida qo'llanadi, lekin ayniqsa fizika, optika va yadroviy fizikada keng ishlatiladi) o'zaro ta'sir masalalarini chuqur o'rganishga bag'ishlangan ishlar uchun berilgan bo'lib, bu yo'nalishda S. A. Azimov, E. V. Better, U. G'. G'ulomov, V. M. Chudakov va Sh. Abdujamillov singari yetuk olimlar faol ishtirok etgan. Tadqiqotlar davomida qator muhim nazariy va eksperimental natijalarga erishildi, jumladan: kogerent

reaksiyalarni tahlil qilish, azimutal korrelyatsiyalarni o'rganish, adronlarning difraksion dissosiyatsiyasi jarayonida oraliq fazaning mavjudligini aniqlash, adronlashuv mexanizmining umumiy xususiyatlarini tavsiflash hamda fragmentatsiya faktorizatsiyasining buzilishi kabi muhim ilmiy muammolarga yechimlar taklif qilindi.[7, C.46-51.] Shu bilan birga, silisiy epitaksial strukturalarning texnologik nazorati va ishlab chiqarish uslublarini ishlab chiqqani uchun B.M. Abdurahmonov 1975-yilda, shuningdek, qattiq jismlarni pozitron anigillyatsiyasi orqali o'rganish va pozitron diagnostika metodikasini yaratgani uchun S.N. Vasserman, A.A. Kotov va A.V. Mixaylin 1977-yilda O'zbekiston Lenin komsomoli mukofoti bilan taqdirlandilar.[8, C.52-60.]

1970-yillarda Fizika-texnika instituti fundamental va amaliy tadqiqotlar borasida katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Jumladan, giperyadrolar va giperkfragmentlar xossalarini o'rganish, pionlarning protonlarda elastik sochilishi, yuqori energiyalarda zarrachalarning tug'ilish mexanizmlarini tahlil qilish, ko'p zarrachali jarayonlarni modellashirish va tahlil qilish sohalarida qator muhim natijalar olindi. 1983 yilda yadrolar bilan o'zaro ta'sirlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar guruhi (Q. G'. G'ulomov, G. M. Chernov, A. A. Yo'ldoshev, B. S. Yo'ldoshev) Beruniy nomidagi O'zbekiston SSR Davlat mukofotiga loyiq deb topildi. Bu jihatlar Fizika-texnika institutining 1970–1980-yillardagi yutuqlari sifatida e'tirof etiladi. 1976-yildan boshlab akademik S. A. Azimov rahbarligida institutda quyosh nurlanishidan foydalanish asosida yuqori haroratli jarayonlarni o'rganish ishlari boshlandi. Ushbu izlanishlar natijasida 1987-yilda Parkent tumanida quvvati 1000 kVt bo'lgan "Katta Quyosh pechi"ga ega bo'lgan noyob ilmiy-ishlab chiqarish majmuasi ishga tushirildi. Mazkur majmua nafaqat materiallar sintezi, balki astronomik kuzatuvlar, xususan, Cherenkov chaqnashlarini aniqlash uchun ham ishlatilmoqda. Institut yuqori haroratli oksidlar asosidagi keramik materiallar yaratish, ularning issiqlikka chidamlilik, mexanik va optik xossalarini hisoblash usullarini ishlab chiqdi. Natijada, 160 dan ortiq yangi tarkibdagi oksidli materiallar ishlab chiqildi va ulardan turli funksional, konstruksion va issiqlik bardoshli buyumlar tayyorlandi. Institutda yarim o'tkazgichlar fizikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida turli elektron qurilmalar, shu jumladan yarim o'tkazgichli detektorlar, diodlar, tasvir sensorlari, optoelektron asboblari ishlab chiqildi. Ular sanoat, qishloq xo'jaligi va tibbiyotda qo'llanilayotgan edi. Jumladan: Fototuzilmalar va tasvir datchiklari; Nur bilan davolash uskunalari; Suvni chuchuklashtiruvchi qurilmalar; Quyoshda ishlovchi elektr qurilmalari; Mustaqil ishlaydigan fotoelektrik stansiyalar; Qishloq xo'jaligi va ipakchilik uchun maxsus asboblari. Bu davrda institutda 23 ta ilmiy laboratoriya faoliyat yuritadi. Tajriba-ishlab chiqarish bazasi bilan birga, u "Fizika-Quyosh" ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasining bosh tashkiloti hisoblangan. Institut tarkibida O'zbekiston Fanlar akademiyasining 1 nafar akademigi, 2 nafar muxbir a'zosi, 14 nafar fan doktori va 70 nafar fan nomzodi faoliyat yuritgan edi.

Umuman olganda, 1970–1980-yillar O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Fizika-texnika instituti faoliyatining eng sermahsul va muhim bosqichlaridan biri bo'ldi. Bu davrda institut fundamental va amaliy tadqiqotlar bo'yicha yetakchi ilmiy markazga aylandi. Yarim o'tkazgichlar fizikasi, yuqori energiya fizikasi, plazma fizikasi, yadro fizikasi va quyosh energiyasi sohalarida yirik ilmiy yutuqlarga erishildi. Yangi laboratoriyalar tashkil etilib, mavjud yo'nalishlar kengaytirildi va chuqurlashtirildi. Xalqaro ilmiy hamkorlik kuchaytirilib, institut olimlari chet el konferensiyalarida faol ishtirok etdi. Ko'plab ixtirolar va texnologiyalar ishlab chiqilib, sanoat, tibbiyot va qishloq xo'jaligida qo'llanildi. Ilmiy ishlanmalarni iqtisodiyotga joriy etish maqsadida konstruktorlik byurosi va patent bo'limlari tashkil etildi. Institut tarkibida o'nlab laboratoriyalar faoliyat yuritib, ilmiy kadrlar salohiyati sezilarli darajada oshdi. Tadqiqotlar natijalari O'zbekistonda va xalqaro miqyosda yuqori baholandi. Fizika-texnika instituti ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasining muhim modeli sifatida tan olindi.

1970–1980-yillarda institut tarkibidagi ilmiy laboratoriyalar soni va yo'nalishlari diversifikatsiyalandi, ilmiy infratuzilma mustahkamlandi va ilmiy izlanishlar yanada samarali tashkil etildi. Akademiklar va yosh olimlar xalqaro konferensiyalar va hamkorliklarda faol ishtirok etib, O'zbekiston ilm-fanining obro'sini oshirdi. Ushbu yutuqlar respublika va SSSR darajasida yuqori baholandi va yangi ilmiy yo'nalishlarni rivojlantirishga zamin yaratdi. 1980-yillarda institutda keng ko'lamli infratuzilmaviy modernizatsiya ishlari amalga oshirildi. 21 ta ilmiy laboratoriya zamonaviy

texnika bilan jihozlandi, ishlab chiqarish bo'limlari yangilandi. Katta Quyosh Pechi kabi yirik inshootlar yuqori haroratli tajribalar uchun muhim platformaga aylandi. 1980-yillarning ikkinchi yarmida O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi huzuridagi Fizika-texnika instituti ilm-fan, ishlab chiqarish va energetika integratsiyasini mustahkamlashda yirik burilish davrini boshdan kechirdi. 1986-yilda akademik S.A. Azimov tashabbusi bilan tashkil etilgan "Fizika–Quyosh" ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasi institut faoliyatini yangi bosqichga olib chiqdi. Institutda yangi texnologik laboratoriyalar, konstruktorlik byurolari va tajriba ishlab chiqarish maydonchalari tashkil etilib, ilmiy ishlanmalarni amaliy mahsulotga aylantirish imkoniyati yaratildi. Yangi ilmiy yo'nalishlar, jumladan, yarimo'tkazgichlar fizikasi, quyosh energetikasi va yuqori haroratli materialshunoslik sohalari ustuvorlik kasb etdi. Parkentdagi 1000 kVt quvvatli yirik quyosh pechi qurilib, ilmiy va sanoat tajribalari uchun noyob sharoit yaratildi. Institutdagi strukturaviy islohotlar laboratoriyalar soni va yo'nalishlarini maqbullashtirdi, dublikatlikka barham berdi, ilmiy kadrlar malakasiga asoslangan lavozimlar qayta taqsimlandi. Ilmiy-texnik kengashlar asosida ustuvor yo'nalishlar aniqlanib, strategik resurslar qayta taqsimlandi. Akademiyaning umumiy strategik rejasi institutni 2000-yilgacha innovatsion rivojlanish yo'liga yo'naltirdi. Fundamental ilm-fan va amaliy tadqiqotlar uyg'unligi ta'minlanib, institut yirik ilmiy-ishlab chiqarish markaziga aylandi. Shu bilan, Fizika-texnika instituti fan yutuqlarini iqtisodiy rivojlanish asosiga aylantiruvchi strategik muassasaga aylandi.

Fizika-texnika instituti O'zbekistonda ilmiy tadqiqotlarning poydevorini yaratgan muhim ilmiy muassasa hisoblanib, respublikada fizika va texnika fanlarini rivojlantirishda asosiy markazlardan biri sifatida faoliyat yuritdi. U ilmiy tadqiqotlar bilan birga, yangi kadrlar tayyorlash, ilmiy hamkorliklarni rivojlantirish va xalqaro konferensiyalarda faol ishtirok etishni ta'minladi. Yildan yilga institutning ilmiy xodimlari va yosh olimlari soni ortib, ilmiy maktablar tashkil qilindi. Institut olimlari tomonidan yaratilgan texnologiyalar sanoat va iqtisodiyotning turli sohalarida qo'llanildi. 1970–1980-yillarda institutda yarim o'tkazgichlar fizikasi, plazma va lazer texnologiyalari, yadroviy fizika kabi strategik ahamiyatga ega yo'nalishlarda chuqur tadqiqotlar olib borildi. Institut ilmiy salohiyatini oshirish uchun malakali mutaxassislar jalb qilindi, yangi laboratoriyalar tashkil etildi va xalqaro ilmiy hamkorlik kengaydi. Institutda olib borilgan tadqiqotlar nafaqat fundamental, balki amaliy yo'nalishlarda ham muvaffaqiyatlarga erishdi. Yadroviy fizika va yarim o'tkazgichlar fizikasi sohalarida erishilgan natijalar respublika va xalqaro miqyosda e'tirof etildi. Yadro fizikasi, pozitron diagnostikasi va yarimo'tkazgichlar sohasidagi yutuqlar muhim mukofotlar bilan taqdirlandi. Xalqaro miqyosda GDR, AQSh, Yaponiya va Kanada kabi mamlakatlar bilan ilmiy aloqalar o'rnatildi. O'zbekistonlik olimlar xalqaro kongresslarda ishtirok etib, xorijiy jurnallarda maqolalar chop etdilar. Bu institut obro'sining xalqaro miqyosda oshishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, institutda ishlab chiqilgan yangi materiallar va qurilmalar sanoat, qishloq xo'jaligi va tibbiyotda qo'llanildi, bu esa ilm-fan va texnika taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зиёдуллаев С. Ҳамкорлик самаралари. -Т.: «Фан», 1975. – Б. 24
2. Абдулаев Х. М. Состояние и развитие научной деятельности Академии наук Узбекской ССР в 1959-1965 годах: (Док. на XVII сессии Совета по координации науч. деятельности АН союз, республик и фил. АН СССР). — Т.: Изд-во АН УзССР, 1959. — С. 27.
3. Абуталипов Ч.А. Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари. — Т.: «Ўздавнашр», 1964. — Б. 176.
4. Гуломов М. Ўзбекистонда совет фанининг равнақи. Т.: УзССР «Фан», 1977. — Б. 32.
5. Исмаилов А. Ф. Ўзбекистон Республикаси фанлар академиясининг ташкилий фаолияти (Монография). -Т.: «Lesson Press», 2022. 192 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси 50 йил. -Т.: «Фан», 1993. 80-86-бетлар.
7. Академия наук Узбекской ССР. 1983. — Т.: «Фан», 1983. — С. 388-391. // Академия наук Узбекской ССР. Справочник. — Т.: «Фан», 1976. — С. 46-51.
8. Наука в Узбекистане за годы советской власти. — Т.: «Фан» Узбекской ССР, 1988. — С. 52-60.
9. Fazilova Dilrabo Khudaykulovna. (2025). History and Development of The rganizational Activities of The Physics and Technology Institute. International Journal Of History And Political Sciences, 5(05), — P. 42–45.
10. Fazilova Dilrabo Khudaykulovna. (2025). The role and functions of scientific and research museums around the world. International Journal of Artificial Intelligence, 5(06), — P.1624-1628.

INSON O'LIMI OLDDAN BAJARILADIGAN URF-ODATLAR

(Qoraqalpog'istonning janubiy hududlari misolida)

D.A. Kamalova, tayanch doktorant, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada marosimlarning inson hayotidagi o'rni va ahamiyati haqida tushuncha beriladi. Jumladan dafn marosimlariga kiruvchi inson o'limi oldidan bajariladigan ba'zi urf odatlarimiz Qoraqalpog'istonning janubiy hududlari misolida yoritilgan. Maqolada bugungi kunimizda unutilib borilayotgan ayrim an'ana va bajariladigan ishlar haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: marosim, "o'limlik", "rizolashuv", vasiyat, o'lim, ruh, "imonini uyirtirish", "pardali o'lim", "yengil o'lim"

Аннотация. В статье дается понимание роли и значения ритуалов в жизни человека. Некоторые наши традиции, в том числе похороны, совершаемые перед смертью человека, освещены на примере южных районов Каракалпакстана. В статье говорится о некоторых забытых традициях и занятиях нашего народа.

Ключевые слова: ритуал, «смертность», «посвящение», воля, смерть, дух, «неверие», «завуалированная смерть», «легкая смерть».

Abstract. The article provides an understanding of the role and importance of rituals in human life. Some of our traditions, including funerals, performed before the death of a person, are highlighted on the example of the southern regions of Karakalpakstan. The article talks about some of the forgotten traditions and activities of our people.

Key words: ritual, "mortality", "consecration", will, death, spirit, "disbelief", "veiled death", "light death"

Ma'lumki, ma'naviy madaniyatning ajralmas qismi bo'lgan urf odat va marosimlar muayyan ruhiy holatni ifodalab quvunch, ko'tarinki ruh, ma'yuslik kabi his tuyg'ularni keltirib chiqaradi. Marosimlar — tarbiya vositasi sifatida u yoki bu an'anaga amal qilibgina qolmay, etnik guruhlariga oid madaniy va maishiy an'analarning kelajak avlodga uzatuvchisi va davomchisi bo'lib ham xizmat qiladi. Bu turkumga kiruvchi an'analari o'zbek xalqining turmush tarzi bilan bog'liq ko'plab marosim va urf odatlarning ildizini aniqlashda katta o'rin tutadi.

Respublikamizda XX asrning 30-40 yillarida "madaniy inqilob" amalga oshirilib unga ko'ra milliy o'zini o'zi anglashning maishiy turmush, oila, hayot tarzi kabi sohalarida diniy an'ana va milliy urf odatlarimizga qarshi keskin kurash olib borildi. Ammo XX asrning 50-60 yillariga kelib bu harakatlar kutilganidek natija bermadi.

Jamiyatimizda zamon va makonga qarab kundalik turmush tarzimizdagi urf odatlarimiz o'zgarib bormoqda. Ammo shunday narsalar borki, ularning asrlar davomida o'ziga xos konservativ ko'rinishi bilan ajralib turishi tadqiqotchilarni doimo qiziqtirib keladi. Shunday marosimlardan biri dafn marosimi bo'lib u qadimiyligi va yashovchanligi bilan o'ziga xosdir. Motam marosimlarida xalqning etnik tarixi, turmush tarzi, urf-odatlari, diniy qarashlari, uning o'tmishi boricha namoyon bo'ladi. Har qanday millat yoki xalq joylashgan hududiga hamohang ravishda o'z an'alariga ega. Jumladan O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlariga bag'ishlangan monografiyada o'zbeklarning dafn va ta'ziya marosimlari majmuining qisqacha tavsifi berilgan.[Uzbeki. M, 1963. C. 165 – 408]

Inson o'limidan oldin qilinadigan ba'zi urf odatlarimiz haqida o'rgangan tadqiqotchilar G. P. Snesarov, B. X. Karmisheva, X. Esbergenov, Q. Nasriddinovlar bu borada o'z ilmiy faoliyatlarida kengroq va qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Shuningdek tojik,[Babayeva H.,1993:30-31] qozoq,[Toleybaev A.,1991:213] Turkman,[Berdiev M.,1990:190-205], qoraqalpoq[Esbergenov X.,1963:32-45], qirg'iz [Bajaliyeva T.,1972:168] xalqlarining an'anaviy dafn –motam marosimlariga doir bir qancha tarixiy-etnografik asarlar yaratilgan.

Tarixiy-etnografik va folklorshunoslikka oid manbalardan ma'lumki, motam marosimlari to'rt bosqichdan iborat:

- 1) joni uzilayotgan kishiga xizmat ko'rsatish
- 2) marhumni dafn etishga tayyorlash

3) mayyitni dafn etish

4) marhum ruhini e'zozlash va xotirlash uchun o'tkaziladigan tadbirlar.

O'limning tabiati xususida ba'zilar o'lim bu — ongning barham topishi desalar, boshqasi esa o'lim bu jonning yoki aqlning koinotdagi o'zga o'lchamga o'tishidir degan fikrlarni yuritadilar. Ilmiy nuqtai nazardan esa, hayotiy jarayon natijasida (ya'ni tananing keksayishi yoki tasodifiy) sodir bo'ladi. Inson hayotga kelishi ibtido hisoblangani kabi inson umrining intihosi uning o'limi hisoblanadi. Inson o'limi turli holatda yuz berishi mumkin. Ko'pincha bu holat kasallik yoki qarilik orqali yuz beradi.

Tushkunlikni yuzaga keltiruvchi bu holatni o'rganish jarayonida ya'ni axborotchilardan ma'lumot olishda voqealik ayni yuz bergan vaqtdagi kabi "tabiiy" chiqmasligi yoki ularning qalbidagi "yara"larini qayta uyg'otish, kabi bir muncha noqulayliklarni tug'diradi. O'rta Osiyo xalqlarida jumladan o'zbek va qozoq xalqlarida o'lim bilan bog'liq an'analarimiz o'ziga xos diniy qadriyatlarimiz zaruriy ehtiyojlarimizdan kelib chiqqan bir qancha udumlarimizni tashkil qiladi. Xalqimizda kasal yotgan bemorning holatidan kelib chiqqan holda yoki ayrim harakatlaridan bemorning bu dunyodagi non nasibasi tugayotganini bilishimiz mumkin. Hozirgi kunimizda ko'proq shifokorlarimiz bemorning qancha umri qolganligini deyarli aniq aytishadi. Bunday sharoitda odatimizda ko'ra, bemorga buni bildirmaslik uchun yaxshi, ko'ngilni ko'taruvchi so'zlarni aytishga harakat qilinadi. Yaqinlarini ko'rishni istashi tabiiy holat hisoblanganligi bois ham yaqin qarindoshlari iloji boricha o'limdan oldin yetib kelishga harakat qilishadi. Bemor yotgan insonni yaqin qarindoshlaridan tashqari qo'ni-qo'shni, yoru-do'stlarining tansiq yeguliklar bilan ko'rishga borishi ham an'analarimizdan biridir. Katta yoshdagi onaxonlarimiz ko'pincha "o'limligimga" deb bir qancha tayyorgarlik ishlarini ham amalga oshiradilar. Ular yangidan ko'rpa tikib (tiktirib) va oq chit matodan kafanlik tayyorlab qo'yishadi. Bu marosimga atab ba'zan pul mablag'i ham yig'ib qo'yish holatlari kuzatiladi. O'rganilayotgan hududlardan olgan ma'lumotlarimizga ko'ra ko'pincha qari yoshdagi otaxonlarimiz tomonidan oldindan qabr tayyorlab qo'yish ham kuzatilib, buning asosiy sabablaridan biri sifatida qabristonlarda joy yetishmovchiligi kuzatilayotganligi va yaqin qarindoshlari qabri yoniga joylashishni xohlaganligini kuzatishimiz mumkin. Tadqiqot jarayonida yana shunday holat ma'lum bo'ldiki, ayol kishi qabristonga qo'yilishida o'z qavmi joylashgan qabristonga (garchi olis hududda bo'lsa ham) qo'yilishi kuzatilib, ayol kishi o'lganidan keyin ozod bo'lishini nazarda tutishar ekan. Sababi agar erining urug'lari joylashgan hududga qo'yilsa narigi dunyoda ham shu urug'ga xizmat qiladi degan tushunchalar mavjudligiga guvoh bo'ldik. Bundan xalqimizda qiz bola uzatilgan paytida "eti seniki suyagi bizniki" deyishi bejizga aytilmaganini ko'rishimiz mumkin.

Inson o'limi yaqinlashayotganda uning jonini saqlab qolish uchun ota-bobolarimizdan kelayotgan bir qancha urf odatlarimiz bo'lib jumladan Beruniy tumanidagi dala yozuvlarida axborotchilarimizning eslashlaricha ba'zan xom go'shtni yerga ko'mish irimi mavjud bo'lib go'yoki xom go'sht yerga bemor insonning o'rniga ko'milgan. Bemor insonning uyida kun botish arafasida yosh bolaning sababsiz ko'p yig'lashi ham e'tiborga olinib uni o'limga sabab bo'lishi mumkin deb ishonishgan.[Dala yozuvi]

Inson o'limidan oldin iloji boricha qarzlardan uzilishga harakat qiladi, ba'zan qarzi mavjud bo'lmasa ham biror ish bajarishni niyat qilgan bo'lsa, uni ham bajarishga harakat qiladi. Bemor yaqinlaridan rozi-rizolik so'raydilar. Buni mahalliy tilda "rizolashuv" deb ataydi. Odatimizga ko'ra ko'pincha o'lim oldidan og'zaki vasiyat qiladi va hech qanday notarial idora tomonidan tasdiqlanmaydi. Tadqiqot olib borilayotgan hududlarda vasiyatning ahamiyati yoki o'rni katta emasligini ko'rishimiz mumkin. Sababi meros talashish holatlari deyarli kuzatilmasligini tumanlardagi mahalla raislarining ma'lumotidan kuzatish mumkin. Vasiyat ko'pincha nasihat ko'rinishida bo'lib o'limidan keyin ahil inoq yashashi bir-biriga ko'mak berishi haqida bo'lib, masalan farzandlari yoshroq yoki (turmush o'rtog'i vafot etgan qiz farzand) yashash sharoiti nochorroq bo'lgan yaqin qarindoshlariga yordam berishni vasiyat qiladi. Marhumning vasiyatini bajarish esa, katta savobli ish bo'lib, uni qat'iy ravishda bajarishga harakat qilinadi. Marhumning uyi yoki kattaroq mulki mavjud bo'lsa, o'g'il farzandga, ayol marhumaning taqinchoqlari yoki tilla buyumlari esa, qizlari, qiz nevaralariga berilishi go'yoki tabiiy holatdek.

Islom dini asoslariga ko'ra, o'lim har bir insonning tadbirida bor narsa undan qochib bo'lmaydi. Qur'oni karimda yozilishicha "Hech bir inson Allohning iznisiz ajali yetmay turib o'lmaydi. Bu yozilgan ajaldir"(Oli Imron surasi 145 oyat), "Qayerda bo'lsangiz ham o'lim (ajal) yetib boradi" (Niso surasi 78 oyat).[Internet sahifasidan]

Xalqimizda insonning so'nggi kunlarida suvsirash holati yuz beradi va bunday holda paxta bilan bemorning labini ho'llab turishadi. Bunday ishlarni yoshi kattaroq inson amalga oshirgan. Agar og'zi ho'llab turilmasa, shayton suvi bemorning og'ziga solinib uning joni uzilishiga sabab bo'ladi, degan xalqimiz orasida tushuncha mavjud. Ilmiy adabiyotlarga asoslanib, bu odat nafaqat o'zbeklar orasida balki, boshqa musulmon xalqlarida ham mavjud deb aytishimiz mumkin. Masalan Oqmola guberniyasi qozoqlarida va tojiklarida ham bu odat uchraydi. Ba'zi bemorlarda faslga mos bo'lmagan meva yoki sabzavotlarni yeyish istagi paydo bo'lib qoladi. Buni oxirgi istagi sifatida qabul qilib, darhol topib kelishga harakat qilinadi. G. P. Snesarovning yozishicha jon tanani tark etayotganda uyaladi, cho'chidi degan tushuncha orqali og'ir yotgan bemor atrofida sukut saqlashga va sekin gapirishga harakat qilinadi. Nifoqli ayollar va yosh bolalar xonaga kirgizilmaydi.[Dala yozuvi]

Bemor yotgan xonadagi oyna yoki televizor kabi buyumlarning usti mato bilan yopib qo'yiladi. Buning sababini ba'zilar ruhning oynada o'z aksi ko'rinishi mumkinligini aytishsa, ba'zilar jon tanani tark etayotganda qon sachrashi mumkinligi haqida aytishadi. Bemorning kalimai shahodatni aytishga madori yetsa, uch marotaba aytishi so'raladi, agar bemor aytishga madori bo'lmasa, yonidagi insonlar uning o'rniga aytadi. Ko'pincha hududning mullasi yoki imomi tomonidan kasal odam boshida "yosin" surasi oq'ilib bemorning ahvolini yaxshilashga harakat qilinadi. Amalga oshirilgan bu harakat mahalliy tilda "iymonini uyirtirish" deyiladi. Bemor jon topshirishga qiynalayotgan bo'lsa uning boshini o'ng tarafga ozgina engashtirib jon chiqishiga yordam berishadi. Iloji boricha bemor yotgan xona toza va xushbo'y qilinishga harakat qilinadi.[Hidoyat.,2003/1:10]

Etnografik ma'lumotlar va xalqning fikr mulohazalariga ko'ra jonning chiqishi ruhning inson tanasini tark etishidir. Xalqimizda jon inson tanasidan chiqishi turlicha talqin qilinadi. Jon insonning qonida joylashgan deb talqin qilinadi. Jon inson tanasidan qora ko'kimtir but dudga o'xshab chiqib ketadi uni har qanday kishi seza olmaydi buni faqat botiniy hisga ega kishilargina ko'ra oladi degan tasavvurlar mavjud. Bunga o'xshash jon vafot etgan kishining tanasidan "qush (kaptar, kapalak, parvona) shaklida uchib chiqishi" haqidagi e'tiqod O'rta Osiyo xalqlari shuningdek, butun dunyo xalqlariga xos bo'lgan tushuncha hisoblanadi. Tanatologiya (o'limshunoslik) fanining ilmiy, amaliy va nazariy xulosalariga ko'ra, odamzodning o'limi dastlab nafas olish, keyin qon aylanishning to'xtashi bilan ro'y beradi. Izlanish jarayonida "pardali o'lim" tushunchasiga turlicha qarashning mavjudligiga guvoh bo'lib, buni ilmiy va badiiy adabiyotlarda "jozibali, ta'sirli go'zal shu bilan birga qayg'uli o'lim" deb qaralsa, xalqimizda bu ibora ko'pincha jon bera olmay qiynalayotgan holatda insonning yuziga oq mato yopib qo'yish holatiga nisbatan aytilgan.

Qoraqalpog'istonning janubiy hududlarida "yengil o'lim" atamasi xalqimiz orasida juda tez va kutilmaganda sodir bo'lgan o'limga nisbatan ishlatiladi. Bundan tashqari bu atama umrini yaxshi ishlarga bag'ishlagan, halol hayot kechirgan insonlarda yuz berishi ham nazarda tutiladi. Keksalarimiz duo qilayotganda "oson o'lim bergin" deyishi bejizga emas albatta.

O'limi yaqin bo'lgan kishilarga hayotining tugab borayotganligi seziladi va uning ko'ziga "o'tib ketgan" qarindoshlari ko'rina boshlaydi yoki tushida namoyon bo'ladi. Hayotning ajralmas qismi hisoblangan o'lim, barchamiz uchun noxush hisoblangan hodisadir. Pandemiya davrida motam marosimlari nafaqat yutimizda, balki butun dunyoda jiddiy o'zgarishlarga uchradi. Yaqinlar bilan vidolashish yoki boshqa diniy rasm rusumlarni bajarish ta'qiqlandi. Ulardagi odamlar soni cheklanib, ijtimoiy masofa saqlanishi kabi qat'iy talablar qo'yildi. Bu esa, xalqimizni biroz sarosimaga solib qo'ygan bo'lsa ham pandemiya davri tugagach sekin astalik bilan bu jarayonlar oldingi holatga qaytishini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Узбеки // Народы Средней Азии и Казахстана. М, 1963. С. 165 – 408.
2. Бабаева .Н С. Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности...- Душанбе 1993 С. 30-31
3. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Гылым, 1991. – 213 с

4. Бердыев М. Традиционная похоронно-поминальная трапеза туркмен Ашхабад, 1990. С. 192 – 205;
5. Есбергенов Х. К вопросу о борьбе с пережитками устаревших обычаев и обрядов // Советская этнография. 1963. № 5. С. 32 – 45.
6. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе, 1972. – 168 с.
7. Dala yozuvi. Fayzullayeva Gulsara. Beruniy tumani Navoiy OFY. J. Neru №176 uy
8. <https://quronvasunnat.uz/quron?sura>
9. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма...-1969. С.114
10. Hidoyat 2003/1 son. Mo'min bilan vidolashuv. 10 bet (Muhammad Siddiq)

UDK: 9(575.1)02(575.1.) (09)

XIVA XONLIGI SIYOSIY TARIXINING IQTISODIY MUNOSABATLARGA TA'SIRI (XVI-XVIII asrlar)

M.M.Matyakubova, t.f.n., dots., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Xiva xonligida XVI-XVIII asrlarda siyosiy vaziyat mamalakatning iqtisodiy hayotiga ham sezilarli ta'sir qildi. Bu davrda xonlikning Rossiya va boshqa davlatlar bilan ichki va tashqi savdo aloqalari taraqqiy qiladi. Ushbu maqolada xonlikdagi siyosiy vaziyatning iqtisodiy hayotga ta'siri natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlar tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Xiva xonligi, iqtisodiy ahvol, Muhammad Rahimxon I, bozorlar, sug'orish inshootlari, ichki va tashqi savdo.*

Аннотация. *Политическая ситуация в Хивинском ханстве в XVI-XVIII вв. также оказывала существенное влияние на экономическую жизнь страны. В этот период процветали внутренние и внешние торговые связи ханства с Россией и другими странами. В статье анализируются изменения, произошедшие в результате влияния политической ситуации в ханстве на экономическую жизнь.*

Ключевые слова: *Хивинское ханство, экономическое положение, Мухаммад Рахимхан I, рынки, ирригационные сооружения, внутренняя и внешняя торговля.*

Abstract. *The political situation in the Khiva Khanate in the 16th-18th centuries also had a significant impact on the economic life of the country. During this period, the khanate's internal and external trade relations with Russia and other countries developed. This article analyzes the changes that occurred as a result of the impact of the political situation in the khanate on economic life.*

Keywords: *Khiva Khanate, economic situation, Muhammad Rakhimkhan I, markets, irrigation facilities, internal and external trade.*

Dolzarbli. Xorazm davlati - Xiva xonligi nomi bilan tarixda uzoq yillar hukmronlik qilgan xonlikning siyosiy tarixi XVI asrdan ya'ni xonlarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan boshlanadi. Abulg'oziy Bahodirxon va Shermuhammad Munis qoldirgan ilmiy asarlardagi ma'lumotlarga ko'ra, 1511-1770 yillar oralig'ida Xorazmda qirq nafar yaqin shayboniy hukmdorlar xon taxtiga o'tirdi. Xorazm xonligi davrida markaziy hokimiyatning zaifligi sabab, uning ichki ishlariga bir tomondan Eron, bir tomondan Buxoro xonligi, uchinchi tarafdan Oltin O'rda hukmdorlari doim daxl qilib turgan. 1510 yili Eron shohi Ismoil I Safaviy Muhammad Shayboniyxonni urushda mag'lub etib, uni o'ldiradi. Xorazm safaviylar tarkibiga kirdi va uning shahar, qal'alaridan Urganch, Vazir, Xiva va Hazoraspda noiblarini tayinladi. Bir yil o'tgach Xorazmda Eron qizilboshlari zulmidan ozod bo'lish uchun harakatlar boshlandi. Bunda, ayniqsa, Vazir aholisi shijoat ko'rsatib, qizilboshlarini haydab yuborish uchun jasorat ko'rsatdilar. Vazir shahri qozisi Umar qori aholini "kofir shia"larga qarshi jihodga aholini da'vat etadi. Vazirliklar Dashti qipchoqdan Shayboniylar avlodidan bo'lmish Elbarsxonni (1511-1516) keltirib xon qilib ko'taradilar. Shaharda qizilboshlar qirib tashlanadi. Elbarsxon Xorazm hukmdoriga aylandi va uning eski nomini qayta tiklab, Xorazmshohlar davlati deb atadi va davlat tojini kiydi[1]. Munis, - "bu voqea sana 911 da qo'y yilida bo'lgan edi" [2]- deb yozadi.

Tahlillar va natijalar: Xorazm xonligiga asos solingan tarixiy sana haqida tarixchi olimlar tomonidan xilma xil fikrlar bildirilgan. Xususan akademik V.V.Bartold "Xorazm xonligiga asos solinishi 1511 - yilga to'g'ri keladi" [3]- deb yozgan. Y.G'ulomov esa "Elbarsxonning Xorazmshoh qilib tayinlanishiga Shayboniyxon o'limidan keyin muvaffaq bo'lindi va bu voqea 1511 yoki 1512 -

yilda sodir bo'lgan deb qaralishi lozim" [4]- deb ta'kidlaydi. Tadqiqotchi O.Mutalov "Xonlik dastlab, Ko'hna Urganchda tashkil etilib, taxminan 1557 yillarda Do'stxon Bo'chg'axon o'g'li poytaxtni Xivaga ko'chirdi" – deb yozgan [5]. Xivalik tarixchi K.Xudoyberganov va M.Madaminov Xiva poytaxt sifatida 1561 – yilda e'lon qilingan, degan fikrni ilgari surganlar. Ushbu mavzu doirasida Ya.G'ulomov Xorazmning sug'orilishi tarixi [4], G.A.Agzamova Xiva xonligida shaharlar va shaharsozlik madaniyati tarixini [6], N.A.Allaeva Xiva xonligining Eron bilan o'zaro aloqalarini[7], akademik B.Ahmedov O'zbekiston davlatchiligi va manbashunosligi tarixi masalalarini tadqiq qilishda[8], Q.Munirov Xiva tarixnavislik maktabi an'alarini[9], adabiyotshunoslardan H.Xudoynazarov Abulg'ozi va uning asarlarining o'zbek adabiyoti rivojida tutgan o'rnini[10], M.Abdullaeva "Shajarayi turk"ni "Boburnoma" bilan qiyoslab, bu ikki asarning o'zbek adabiyoti taraqqiyotidagi ahamiyatini tadqiq etishda, tilshunos olimlarimizdan X.Doniyorov o'zbek urug'lari va shevalarini o'rganishda[11], M.Turdibekov asarda uchraydigan atamalar[12], N.Mamadalieva "Shajarayi turk"ning leksik xususiyatlarini[13] o'rganishda Abulg'ozixon asarlarining qo'lyozma nusxalari va keyingi yillarda chop etilgan nashrlaridan unumli foydalanganlar va unda uchraydigan ma'lumotlarga tayanib, ba'zi dolzarb ilmiy masalalar yuzasidan jiddiy ilmiy xulosalarni bildirganlar. 1516-1522 yillar So'fiyonxon, 1522-1526 yillar Bujakaxon, 1526-1538 yillar Avaneshton, 1538-1547 yillar Alixon, 1547-1556 yillar Akaytoyxon, 1556-1557 yillar Yunusxon, 1557-1558 yillar Do'stxon hukmronlik davri hisoblanadi. Uning davrida (1557) Xiva shahri xonlikning poytaxti deb e'lon qilingan[14]. 1558-1602 yillar Hoji Muhammadxon hukmronligi, 1602-1621 yillar Arab Muhammadxon xonlik taxtini boshqardi. Arabxon (1602-1621) davrigacha poytaxt Urganch hisoblanib, keyin esa Xivaga ko'chirilgan. Shunga ko'ra zamonaviy tarixshunoslikda xonlikni Xiva xonligi deyish odat tusiga kirgan[14].

1558 yilda Xorazmga Antoniy Jenkinson (ingliz) ismli elchi keladi. Rus podshosi Ivan Grozniydan ruxsat olgan va "London-Moskva" savdo kompaniyasi agenti bo'lgan bu ingliz sayyohi o'z vaqtida Yevropa, Osiyo va Afrikaning ko'pgina mamlakatlariga va 1557–1572 yillarda Rossiyada 4 marta sayohat qilgan edi. Xorazmdan keyin Buxoroga[15] borib qaytgan Jenkinson, qish fasli boshlanganligi sababli, Urganch va Vazir shaharlarida 4 oy davomida qolib ketadi. Keyinchalik o'z xotiralarida Xorazm vohasi haqida qiziqarli esdaliklarni bayon etadi[16]. Jumladan, u Ko'hna Urganch haqida shunday yozgandi: "Urganch qal'asi tekislikda joylashgan va loy devor bilan o'ralgan. Uy-joylar ham loydan tiklangan, ammo tartibsiz qurilganday ko'rinadi. Keyingi yetti yil ichida, o'zaro nizolar natijasida, qal'a to'rt marta qo'ldan-qo'lga o'tgan. Shu sababli bu yerda savdogarlar kam. Shaharda usti bostirilgan bitta uzun ko'cha bor va u bozor vazifasini ham o'taydi" [16]. Amudaryo irmog'i O'zboyning Sariqamish orqali g'arbga tomon oqishi to'xtashi, yaqin kelajakda Gurganj va Vazir shaharlari aholisining suvsizlikka duchor bo'lishi mumkinligi haqida ingliz diplomati A. Jenkinson (1529-1610) ma'lumotlar qoldirgan[16]. Tarixiy voqealar rivoji Jenkinsonning Vazir va Urganch shaharlarining kelajakdagi ahvoli to'g'risidagi bashoratini tasdiqladi.

1573 yilda Amudaryo o'zanining keskin o'zgarishi natijasida voha atrofidagi ko'pgina shahar va qishloq aholisi daryoga yaqinroq joylarga ko'cha boshlaydilar. Natijada Gurlan yaqinida Vazir va Xiva bilan Amudaryo oralig'ida Yangi Urganch shaharlariga asos solinadi. Poytaxt Gurganch shahri taqdiri haqida Abulg'ozi quyidagilarni yozib qoldirgandi: "Biz dunyoga kelmasdan o'ttiz yil ilgari Amu suvi, Xost kinorasining yuqorisini Qora ayg'ir to'qayi derlar, ul yerdin yo'l yasaboqib, Tuk qal'asini borib, Sir tengizina quygan ekandur. Ul sababdin Urganch cho'l bo'lubti. Ra'iyat Urganch cho'l ham bo'lsa o'lturub, xon boshliq sipoh xalqi yoz Amu suvinin yoqasinda munosib yerlarda ekin ekib o'lturub, ekanini olg'andin Urganch borurlar erkandur" [14]. Tadqiqotchi U.Sharipov monografiyasida 1572 - 1573 yillarda Amudaryo o'zanining keskin o'zgarishi natijasida voha atrofidagi ko'pgina shahar va qishloq aholisi daryoga yaqinroq joylarga ko'chishga majbur bo'ldi. Natijada Gurlan yaqinida Vazir qishlog'i va Xiva bilan Amudaryo oralig'ida Yangi Urganch shahriga asos solindi[17] - deb ko'rsatadi.

Abulg'ozi Bahodirxon hikoya qilishiga ko'ra, XVI asrning oxirlariga kelib Urganch, Vazir va Adoq shahri rayonlari suvsiz qolgan. Ekinlar Amudaryoning iir-oilariga, hozirgi Xo'jaylining

shimoli-sharqiy va shimoliy rayonlarida ekilgan. Bu narsa sug'oriladigan yer maydonlarini kengaytirishga majbur etdi. Bu kanal orqali deltaning g'arbiy qismidagi Qo'ng'iro't kengligigacha bo'lgan yerlar sug'oriladigan va ulardan juda ko'plab bug'doy hosili olganlar[4].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Amudaryo o'zanining o'zgarishi bilan xonlik markazi birdaniga boshqa joyga ko'chirilmagan. Ammo bu holat uzoqqa cho'zilmagan. Xon va uning amaldorlari oilalari uchun ichimlik suvi bilan ta'minlangan va osoyishta qarorgoh kerak edi. Vohadagi boshqa shaharlarga qaraganda qulayroq deb Xiva shahri tanlangan. XVII asr muarrixi Mahmud ibn Vali o'zining "Bahr ul-asror" asarida yozishicha: "Xorazm beshinchi iqlimdagi katta mamlakatdir. Obi havosi salqin. Qadimgi fors podsholari davridan to bundan yigirma yil muqaddam bo'lgan vaqtgacha uning poytaxti Urganch bo'lgan. Hozir esa undan Jayhun dayorsining yiroqlashishi sababli mamlakat poytaxti unga tobe bo'lmish Xivaga ko'chirilgan. Xiva – katta shahar, iqlimi toza" [18].

Xiva xonligi tarixida muhim iz qoldirgan siyosiy arbob Abulg'oz Bahodirxon "Shajarayi turk" asarida xam bu haqida quyidagicha fikrlar bayon etilgan: "Biz dunyoga kelmasdan o'ttiz yil ilgari Amu suvi Xos minorasining yuqorisini, uni Qora ayg'ir to'qayi derlar, ul erdin yo'l yasab oqib, Tu'qal'asina borib, Sir tengizina quyg'on ekandur. Ul sababdin Urganch cho'l bo'lubti" [14].

1623 yilda Arab Muxammadxon o'g'illari Xabash va Elbars sultonlar tomonidan qatl qilinadi, bundan xabar topgan Isfandiyorxon turkmanlarning taka, yovmut, sariq urug'laridan qo'shin to'plab Urganchga yurush boshlaydi va 23 kun bo'lgan jangdan so'ng Isfandiyorxon g'alaba qozonadi. 1623-1643 yillar davomida Xiva xonligi taxtini Isfandiyorxon egallaydi. 20 yillik hukmronligi davomida Isfandiyorxon turkmanlarga suyanib ish olib bordi natijada o'zbeklarning noroziligiga sabab bo'ldi. 1643 yilda Orol bo'yi o'zbeklari Abulg'oz sultonni (1643-1663 y) xon qilib ko'taradilar. Xorazm davlatchiligi tarixida yirik davlat arbobi va tarixnavis ijodkor sifatida mashhur bo'lgan Abulg'ozixonning hayot yo'li og'ir kechgan[19]. Abulg'ozixon otasi Arab Muhammad taxtdan ketgach o'zi taxtga o'tirgunga qadar yigirma yildan ortiqroq muhojirlikda yurgan. Abulg'ozixon taxt tepasiga kelgan birinchi kundan boshlab asosiy e'tiborni davlatni mustahkamlash masalasiga qaratgan. Turkman zadogonlarini davlat ishlaridan chetlashtirib barcha yuqori lavozimlarni o'zbek hukmdorlariga topshirgan. Xiva tarixchisi Munisning ko'rsatishicha Abulg'ozixon ma'muriy islohot o'tkazib, xonlikning markaziy boshqaruv tizimini yangidan tashkil qilgan. Xonlikdagi barcha lavozimlarga o'zbek urug'larining boshliqlari qo'yildi. Munisning ma'lumot berishicha, Abulg'ozixon ma'muriy islohot o'tkazib, xonlikning boshqaruv tizimi batmom yangidan tashkil etildi. Xonlikning boshqaruv tizimida o'zbek urug'larining mavqei ortib bordi va ularning 360 nafar vakili xon saroyida turli lavozimlarga ko'tarildi. Xon yangi amaldorlar orasidan eng obro'li 32 nafarini o'z yoniga oldi. Munis ta'biri bilan aytganda, "andoqkim ikki shayx ul-islom, ikki qozi, bir rais Said ota avlodidan, bir mutavalli, bir naqib, to'rt otaliq, to'rt inoq, to'rt mirob, to'rt parvonachi, ikki oqo, ikki arbob, to'rt chig'atoyi inoqi va bir vazirkim, holo mehtar derlar va bir qushbegi, bu ikkovi o'rinsiz xon huzurida oyoq ustida turadilar".

Abulg'ozixonning ikki tarixiy asari yetib kelgan. "Shajarayi tarokima" (1658-1661y) orasida yozilgan. "Shajarayi tarokima", Abulg'ozixonning o'z so'zlariga qaraganda, turkman mullalari, shayxlari va beklarining iltimosi bilan yozilgan. Ikkinchi asar "Shajarayi turk" bo'lib, bu asar haqida Abulg'oz bunday deydi: "Ammo bizning ota-aqalarimizning beparvoligi va Xorazm xalqining bevuqufliqi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizning tarixlarini bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduk, hech munosib kishi topmaduk, zarur bo'ldi ul sababdin o'zimiz aytduk" [14]. Asar orqali Xiva xonligida hukm surgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotdan boxabar bo'lamiz. Asar Xiva tarixini yoritguvchi muhim manba hisoblanadi. "Shajarayi turk" asarida Yangi Urganchni qurilishi haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. 1646-yilda Abulg'oz Bahodirxon farmoni bilan Amudaryodan yangi ariq qazilib, unga Urganch arna deb nom qo'yanlar. Shu ariq yaqinida yangi shahar barpo qilinib, unga Yangi – Urganch deb nom berganlar. Suv tanqisligidan azob chekkan Ko'hna Urganch aholisi yangi Urganchga ko'chirilgan. Abulg'ozixon o'zi hayotlik paytida (1663-1686) Xiva xonligi taxtini o'g'li Anushaxonga topshirdi va olti oy o'tib vafot etgan. Anushaxon Xiva xonligini mavqeyini yanada oshirish maqsadida otasining ishlarini davom qildirgan. Anushaxon davrida Buxoro - Xiva munosabatlari yanada keskinlashdi. Anushaxon bir necha marta

Buxoro xonligini xonavayronlikka olib kelgan harbiy yurishlar uyushtirdi. Uning qo'shini hatto Buxoroga yetib bordi, Samarqandni egalladi. Anushaxon o'zining Buxoro xonligi va Xurosonning ichki rayonlariga qilgan talonchilik hujumlari bilan buxoroliklar, turkmanlar hamda eronliklarga dahshat soldi. U Mashhad shahrini egallab, u yerda Eron shohlarining taxtini ishg'ol qildi va shundan keyin o'zini shoh (Anushoh) deb atay boshladi. Anushoh davrida turkman urug'lariga munosabat o'zgarganini, ular yana qaytadan Xorazm vohasi atroflarida yashaganligini ko'ramiz. Anushohning o'zi Darg'on rayonidan chiqqan turkman qizi To'xtaxonimga uylangan[4]. 1685 - yilda G'ijduvon yaqinidagi jangda Xiva qo'shinlari tor-mor etildi. Oxir-oqibatda, Buxoro xoni Subhonqulixon Anushaxonga qarshi Xivada fitna uyushtirdi. 1687- yilda Anushaxon taxtdan tushirilib, ko'ziga mil tortirildi. Taxtga uning o'g'li Hudoydod (1687-1688) o'tkaziladi. Undan so'ng Hudoydodni inisi Arangxon (1689-1690) taxtga o'tirib, 1690 yilda Orol o'zbeklari bilan jangda halok bo'ladi. Arangxon vafotidan so'ng Buxoro xoni Subhonqulixon Xiva taxtiga o'z odami Shohniyozni (1690-1707) o'tkazib, amalda Xiva xonligini Buxoroga vassal davlatga aylantiradi. XVII asrning oxiri XVIII asrning boshlariga kelib, Xiva xonligida siyosiy tarqoqlik, taxt uchun kurashlar va mahalliy hukmdorlarning mustaqillikka intilish harakatlari avj olib ketadi. XVIII asrda "Besh qal'a", ya'ni, Xozarasp, Xonqa, Urganch, Kat va Shovot qal'alarining markaziy hokimiyatga tobeligi yuzaki bo'lganligidan ham ko'rish mumkin[19].

1707-1715 yillarda Xiva taxtiga Arab Muhammad o'tqazilgan, lekin uning hokimiyati amalda siyosiy ahamiyatga ega bo'lmagan. 1715-1728 yillar Xiva xonligi taxtida Sherg'ozixon hukmronligi davri boshlanadi. Uning davrida Orol bo'yi aholisi siyosiy mustaqillikka intilishgan. Bu kurashga Mang'it biyi Sheralibiy boshchilik qilgan. O'zaro ichki kurashlar va shahzodalarning mojarolari Xiva xonligidagi vaziyatni izdan chiqargan. Tarixnavis olim Shermuhammad Munisning "Firdavs ul iqbol" asarida Sherg'ozixon davrida siyosiy kurashlar avj olib, hatto 1728 yilda Sherg'ozixon siyosatiga qarshi xonlikdagi qullar qo'zg'olon ko'tarib, xon va uning mulozimlari o'ldirilgani haqida so'z boradi. "Sherg'ozixonni qo'y yili oftob jadiy burjida erdi, qullari shahid qildi. Tarix vafoti "Dod az g'ulomon" dur".

1740 yilda Eron shohi Nodirshoh Xivadagi siyosiy parokandalikdan foydalanib Xiva xonligini bosib oladi. Taxtga Mang'it beklaridan Ortiq va Hurzod tayinlanadi. Xiva xonligi shu davrda siyosiy g'alayonlar girdobida qolgan edi. Bunday g'alayonlardan foydalangan Buxoro hukmdori Muhammad Rahimbiy Xivaga hujum boshlaydi. Temur G'ozixonni taxtga o'tkazadi. G'ozixon davrida siyosiy barqarorlik mavjud bo'lmagan, lekin uning davridan boshlab qo'ng'irod urug'idan bo'lgan inoqlarning mavqeyi ortib borgan. Xonlikdagi ichki nizolar va qo'shni hukmronlikdan qilingan urushlar davlatning iqtisodiy hayotiga jiddiy ta'sir qildi. Aholining iqtisodiy turmush tarzi og'irlashib bordi.

XVI-XVIII asrlarda Xiva xonligining ijtimoiy hayotida sezilarli siljishlar ro'y bergan. Bu jarayon, ya'ni Abulg'ozixon, Anushoh, Hudoydod va Arangxon, Sherg'ozixon, Yodgorxonlarning davriga to'g'ri keladi[4]. XVIII asrning birinchi chorakida Sherg'ozixon (1715-1728) o'zi boshliq Xiva xoniga bo'ysunishdan bosh tortgan qoraqalpoq xalqi ustiga hujum qildi[9]. 1715-1716 yili Sherg'ozixon o'zi boshliq Mashhad ustiga yana yurish qiladi. "Chopavul seli bila aksari imoratini xarob etib, g'anoimi bisyor va usaroyi beshumor bilan yondi. Faqirning kichikligimda ulug' jaddim Eshimbiydan qolgan mashhadlik bir partut dadak bor erdi. Ul aytar erdiki, Mashhadni Sherg'ozixon chopganda eru xotin 5000 dan ortiq burda hisobga kirdi. Men ul jumladan erdim." Sherg'ozixon davrida zulm haddan oshdiki, hattoki uni o'z qullarini o'ldirish darajasiga yetdilar.

Tarixiy manbalar XVIII asrning o'rtalarida Xiva xonligi chuqur siyosiy inqiroz davrini boshidan kechirganligi ma'lum. Bu inqirozga qabilalar orasidagi qonli kurashlar, xon bilan katta mulkdorlar, ko'chmanchilar bilan o'troq xalq o'rtasidagi to'qnashuvlar, shuningdek, tashqi dushmanlar bilan bo'lgan kurashlar sabab edi. Siyosiy kurashning Xorazm iqtisodiy taraqqiyotiga ko'rsatgan salbiy ta'siri mamlakatni tushkunlikka qarab borayotgan va to'xtovsiz qonli kurashlar davom etayotgan bir paytda Qo'ng'irod urug'i sulolasining boshliqlaridan Muhammadamin EshMuhammad o'g'li siyosiy kurash maydoniga kirib keladi.

Munisning yozishicha, Elbars Shohniyozni o'g'li bo'lib, 1727-1728 yili Xiva taxtiga kelgan edi. Munisning bobosi Eshmuhammadbiy Elbarsning vaziri bo'lgan.

1740 yili Nodirshoh Buxoroni bosib olgandan so'ng Chorjo'y orqali Xorazmga yurish qiladi. Eshmuhammadbiy boshliq Nodirshoh askarlariga qarshilik ko'rsatildi. Oxir Xorazm askarlari yengildi. So'ngra Nodirshoh tarafidin Xiva taxtiga Tohir xon qilib tayinlangan edi. Lekin Abulxayrning o'g'li Nurali Xiva taxtini egallashga qasd etgan edi. Oxirida Xivaga yurish qildi va ma'lum kurashdan so'ng Xiva taxtini egalladi.

Nuralixondan so'ng davlat tepasiga Abulg'oziy II kelgan edi. Abulg'oziy II Xivadagi amirlar tomonidan Arabxon mahbus etilib, undan so'ng G'oyibxon o'tiradi. G'oyibxondan so'ng Xiva Eltuzar davlatni qo'lga olguncha Qoraboy, Temurg'oz, Shohg'oz, Abulg'oziy III, Nurali, Jahongir, Abdulaziz, Ortiqg'oz, Abdullo, Yodgor, Pulatg'oz, Abulg'oziy IV, Abulg'oziy V va boshqa xonlar hokimlik qilgan edilar.

Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi turk" va Munisning "Firdavs ul iqbol" asarida shu davrda xalqning og'ir ahvoli, ularning chekkan azob-uquqbatlarni tasvirlovchi anchagina ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa, XVII asrning I yarmida Xorazm o'z boshidan chuqur siyosiy tanazzulni kechirmoqda edi. Chunki bu davrda Xorazmda yirik markazlashgan yirik markazlashgan davlat yo'q edi. Bechora xalq to'xtovsiz talanar, mol-mulkleri talon-taroj bo'lar edi.

Xiva xonligining siyosiy hayoti tarixshunoslikda nisbatan keng yoritilgan, ammo, hozirga qadar amalga oshirilgan tadqiqotlarda Xiva xonlarining taxtga kelish jarayoni va shu davr muhiti haqidagi tafsilotlar umumlashgan holda berilgan. Bu holatda esa har bir hukmdorning hokimiyat tepasiga kelish tarixini to'la kuzatish imkoni bo'lmaydi. Vaholanki, bu voqealar o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Xulosa. Mamlakatdagi ichki ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy ahvol hamda tashqi aloqalari uning madaniy-ma'naviy taraqqiyotida aks etuvchi muhim belgilardan hisoblanadi. Ayniqsa, hududiy jihatdan qo'shni bo'lgan davlatlar va xalqlarning o'zaro ta'sir jarayoni kuchli kechgan bo'lib, turli sohalarda, jumladan, ilm-fan, san'at, aholining etnik tarkibida, urf-odat va qadriyatlardagi mushtaraklikda kuzatish mumkin.

Shu jumladan xalqlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ta'minlashga xizmat qiluvchi, ularning ob'ektiv va sub'ektiv jihatlarini keltirib chiqaruvchi siyosiy va iqtisodiy omillarni, shuningdek nikoh munosabatlarini hamda demografik jarayonlarni ko'rsatib o'tish lozim.

O'rta Osiyo va Eronning ko'plab me'moriy yodgorliklarini o'rganish asosida xulosa chiqargan G.A.Pugachenkova O'rta Osiyo va eron san'ati g'oyalarining bir-biriga singib, o'zaro ta'sirga ega bo'lish jarayoni arxitektura sohasida yaqqolroq aks etganligini ta'kidlagan[9].

Besh ming eronlik ustaning mehnati bilan Xiva shahrida qurilgan "Sherg'ozixon madrasasi"(XVIII asr), 1842 yil Xivada eronlik me'mor tomonidan "Eronning birinchi darajali karvonsaroyi namunasida qurilgan Madaminxon madrasasi", shuningdek, A.G.Vamberi hayratlanib tasvirlaganidek, "ilgarigi xonlar tomonidan eroniy uslubda" qurilgan Xivadagi Rafinak va Toshhovuz qal'alarining Tehrondagi Shirmon darvozasi yaqinida joylashgan Nigoriston qal'asiga o'xshashligi me'morchilikdagi o'zaro ta'sir jarayoni haqida yanada to'laroq tasavvur beradi. Albatta, me'morchilik an'analariidagi ta'sir, Xorazmning qadimdan yirik ilm-fan markazlaridan biri bo'lib kelganligini inkor etmaydi. Xususan, Xivadagi kuzga ko'ringan eng yaxshi ta'lim maskanlaridan biri sifatida "Maskani fozilon" deb nom olgan Sherg'ozixon madrasasida o'z davrining mashhur turkman shoiri Mahtumquli tahsil olgan va uning iborasi bilan ta'rif berilganida "bilimlarning oltin kitobini ochgan" [9].

Keng madaniy va iqtisodiy aloqalar va turli demografik jarayonlar qo'shni hududlarda o'zbeklar guruhini tashkil etganidek, Xiva xonligi aholisining etnik tarkibiga turli elatlar qatorida forslarning ham qo'shilishiga sabab bo'lgan.

Davlatlar o'rtasidagi o'zaro diplomatik kelishuvlar, iqtisodiy aloqalar, mintaqadagi etnodemografik va etnointegratsion jarayonlar xalqlar o'rtasidagi madaniy almashinuvga ham keng yo'l ochib, o'zaro bir-birlarini turli yangiliklar bilan boyitishga yordam beradi.

Qo'ng'iroq urug'i vakillarining hokimiyatni qo'lga olishlari amalda 1770 yildan boshlangan. Muhammadamin (Xorazm shevasida Madamin) inoq Qo'ng'iroqlar sulolasining hokimiyat siyosatiga aralashgan birinchi xonlaridan hisoblanadi. Bu soxta xonlarning kelib chiqishi aniq emas, ular asosan o'zlarini Chingizxon avlodi deb hisoblovchi qozoq sultonlari orasidan saylangan.

Xorazm mahalliy mulkdorlari orasidan chiqqan Muhammadamin inoq davlatni qo'lga olgunga qadar bu yerdagi o'zaro kurashlardan foydalangan turkman mulkdorlari Xiva xonligiga hukmronlik qilish, davlatni o'z qo'llariga olish uchun kurashlar olib bordilar, natijada mamlakat vayron bo'ldi, xalq esa chidab bo'lmas darajada og'ir ahvolda qolib, ochlik va yalang'ochlikdan uqubat chekdi. Bu haqda, Munisning Firdavs ul-iqbol asarida: "Muhammad Amin inoqg'a qo'shilguncha bir yilda 53 martaba yovmud sipohi bila urushdilar"[20], – deb keltirgan ma'lumoti xonlik hududida yashovchi yovmud (turkman)larning Xiva xoniga qarshi olib borgan to'xtovsiz urushlaridan, dalolat beradi.

Qo'ng'iroq sulolasining hukmronlik davrini tahlil qilganda, ularning inoqlik lavozimida faoliyat ko'rsatib, hukmdor xonlar nomidan davlatni boshqargan davrlaridayoq mamlakat obodonchiligiga e'tibor berganliklari shahar qurilishi, marifat va madaniyat rivojida yaqqol ko'rinadi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баёний. Шажарайи хоразмшоҳий.-Тошкент: Ғафур Ғулом, 1994. Б.33.
- 2.Худойберганов К. Хива хонлири тарихидан. Урганч - 2008. - Б. 9.
- 3.Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа. Сочинение Т. П. Ч. I, М., Наука, 1963. С.596.
- 4.Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, ЎзАФАН, 1959. 184 бет.
- 5.Муталов О. Хива хонлиги Оллоқулихон даврида (1825-1842). Т.ф.н. дисс. Тошкент 2003. 13-бет.
- 6.Агзамова Г. Среднеазиатские центры торговли и пути связывающие их с Россией.: Дис.... канд. истор. наук. – Тошкент, 1990. – 195 л.; Агзамова Г. О караванных путях из Хивы в Оренбург // Общественные науки в Узбекистане. – 1991. – № 12. – Б.43 –48.; Агзамова Г. Сўнгги ўрта асрлар ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. – Т., 2000. – 52 б.; Агзамова Г. XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти.: Тарих фан. докт. ...дисс. – Тошкент, 2000. – 348 б.
- 7.Allaeva N.A. XVI-XVIII asrlarda Xiva xonligi va Eron o'rtasidagi o'zaro aloqalar. – B.24.; Shu muallif. Abulg'ozixon haqida yana bir so'z // Imom al-Buxoriy saboqlari. 2006. – № 3. – B.229-231;
- 8.Ahmedov B.O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – B.194.
- 9.Munirov Q. Xorazmda tarixnavislik. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2002. – 191 b.;
- 10.Xudonazarov H. Shajarayi turk va uning o'rganilishi. – Toshkent: O'qituvchi, 1993. – 127 b; Xudonazarov H., Abulg'ozir Baxodirxon tarixchi va adib. – Toshkent: O'zbekiston. 1994.- 54 b.;^m Abdullaeva M. "Boburnoma" va "Shajarayi turk"ning qiyosiy-tipologik tahlili. Filol. fan. nom. diss. avtoref. – Toshkent, 2004. – 20 b.
- 11.Doniyorov X. O'zbek xalqining shajara va shevalari. – Toshkent: Fan, 1968. – 100 b.;
- 12.Turdebekov M.T. Abulg'ozixon Bahodirxonning "Shajarayi turk" asari onomastikasi. Filol. fan. nomz. diss. – Toshkent. 2000. – 156 b.
- 13.Mamadalieva N.S. Abulg'ozir Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarining leksik xususiyatlari. Filol. fan.nomz. diss. – Samarqand, 2004. – 124 b.
- 14.Абулғ'ози Б. Шажарайи турк. – Тошкент., 1992. – В 193.,
- 15."Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida" (Toshkent: Sharq, 2000) nomli monografiya mualliflari A.Jenkinson Buxoroda 1558 yilning aprelidan 1559 yilning 2 sentyabrigacha bo'lgani hamda unga Richard va Robert Jonson ismli agentlar hamrohlik qilganli haqida yozadilar (– B.28). Ushbu ingliz savdogarlari josuslik ma'lumotlarini ham to'plashga harakat qilgan edilar.
- 16.Djenkinson A. Puteshestvie v Srednyu Aziyu 1558-1560 gg. // V kn.: Angliyskie puteshestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI v. Perevod s angliyskogo L.Gote. – Leningrad, 1932. – B.167-215.
17. Махмудов М., Шарипов У. Хива хонлиги тарихи. Урганч 2013. -Б. 22.
- 18.Mahmud bin Vali. More tayn otnositelno doblestey bagorodnykh. Geografiya. Perevod B.Axmedova. – Toshkent: Fan, 1977. – S. 43; Axmedova B.A. Tarixdan saboqlar. – B.332.; A'zamova G.A. Xivaning xonlik poytaxtiga aylanishi va rivojlanishiga oid ba'zi ma'lumotlar (asrning birinchi yarmi) // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1997. – № 7-8. – B.85.
- 19.Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Тошкент., 2012. – Б. 384.
- 20.Мунис., Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол // Қўлёзма. ЎзФАШИ. – № 821/1., 47⁶ – в.

UO'K 93/94

ASHTARXONIY MALIKALARNING O'ZBEK DAVLATCHILIGI TARIXIDA TUTGAN O'RNINI

B.N. Mirzayev, tadqiqotchi, Qarshi DU, PhD, dots., University of Business and Science Toshkent filiali, Toshkent

Annotatsiya. Ashtarxoniylar sulolasi boshqaruvida malikalarning oqilona tadbiri va shahzodalarga bergan tarbiyasi muhim o'rin tutgan. Maqolada nikoh munosabatlari orqali

davlatlar va sulolalar o'rtasidagi munosabatlar va ularning hokimiyatga kelishi legitimligi, ya'ni qonuniy asoslanishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar: nikoh munosabatlari, culolaviy nikohlar, Temuriylar, “Humoyunnoma”, Shayboniylar, Ashtarxoniylar, legitimlik.

Аннотация. Мудрое управление царицами и воспитание принцев сыграли важную роль в правлении династии Аштарского ханства. В статье рассматриваются взаимоотношения государств и династий через брачные отношения и вопросы, связанные с легитимностью их прихода к власти, то есть правовой основой.

Ключевые слова: брачные отношения, династические браки, темуриды, “Хумоюннаме”, шейбаниды, аштарханиды, легитимность.

Abstract. The wise management of the queens and the education of the princes played an important role in the rule of the Ashtar Khanate dynasty. The article examines the relationship between states and dynasties through marriage and issues related to the legitimacy of their coming to power, that is, the legal basis.

Keywords: marriage relations, dynastic marriages, Temurids, “Humoyunname”, Shaybanids, Ashtarkhanids, legitimacy.

Kirish. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda jamiyat hayotining ma'naviy-ma'rifiy asoslarini mustahkamlash, milliy o'zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o'rganishga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda. Zero, buyuk alloma va adiblarimiz, aziz-avliyolarimizning bebaho merosi, yengilmas sarkarda va arboblarning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytirishni talab etmoqda [1]. Shundan kelib chiqib, davlat boshqaruvi qoidalarini ishlab chiqish, milliy mafkuraning tarixiy asoslarini tahlil etish uchun o'tmish davr tarixiy manbalarini chuqur va atroflicha o'rganish zarur bo'ladi.

Tarixdan ma'lumki, jamiyatning ma'naviy barkamolligi va madaniy darajasi ayollarga bo'lgan munosabat bilan belgilanadi. Turk mo'g'ul jamiyati ayollari huquqlari erkaklar huquqlariga teng bo'lgan. Ayollar mayda va yirik mulklarga ega bo'lib, qonuniy asosda qurultoylarda, muhim davlat qarorlarini qabul qilishda ishtirok etganlar. [2, 139.].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ashtarxoniylar sulolasi boshqaruvi davri (1601-1756) davlatchiligimiz tarixida alohida o'rin egallaydi. A.Ziyo “Silsilot as salotin” asarida “urus (nomila) mashhur nasroniylar bosqini dastidan (qochib) Yormuhammad farzandlari Joni Muhammad sulton, Abbos sulton, Tursun Muhammad sulton, Pir Muhammad sulton va ahli ayoli bilan Movarounnahrga kelgan”ligini yozadi [3, 286].

Ashtarxoniylar sulolasi boshqaruvi davri (1601-1756 yy) Jo'jixon naslidan bo'lib, XIV asrning 80-yillaridan boshlab Ashtarxon (Hoji Tarxon, Astraxan) va uning atrofidagi yerlar va xalqlar ustidan hukmronlik qilgan. 1556-yilda Rusiya Astraxanni bosib olgach, ashtarxoniylardan Yormuhammadxon oila a'zolari va qarindosh-urug'i bilan Buxoroga keladi. Urug'ning eng yirik vakili bo'lgan Yormuhammad va uning yaqinlari Buxoro xonligi hududlariga kirib kelgan davrdan boshlab, bu yerlarda mustahkam o'rnatilgan maqsadida mahalliy aslzodalar bilan quda - andachilik rishtalarini bog'lashga kirishgan.

Natijalar. Turkiy xalqlar ayollariga xos bo'lgan xislat va ma'suliyat naslu avlodni farovon jamiyatda yashashi va ular mavqeini saqlashdan iborat bo'lgan. Shu o'rinda bir jihatga e'tibor qaratish lozim, nasl aslligini saqlashda nikoh masalalari jiddiy e'tibor talab qilgan. Ashtarxoniylar bu masalaga davlat siyosati darajasida yondoshganligi ular hokimiyatini tarix sahnasiga olib chiqdi.

Astraxan tomonidan kirib kelgan ashtarxoniylarning yoshi ulug'i bo'lgan Yormuhammadxon Buxoroga kelib, shayboniy Iskandarxon (Minyonqol hukmdori)ning qizi Ma'suma sulton xonimga uylanadi. Iskandarxon jo'ybor shayxlari bilan yaxshi munosabatda bo'lganligi sababli bevosita, Yormuhammadxonning ham Buxoro amiru amaldorlari va zodogon tabaqalari orasida tanilishiga ta'sir ko'rsatdi.

Yormuhammad xonlik hayotida ta'sir kuchiga ega bo'lgan oila vakillari bilan ham nikoh munosabatalarini o'rnatdi. Shoh begim va Shayx begim degan ayollar shunday ayollardan bo'lgan. Shoh begim (taniqli Hoja Mir Haydar avlodidan bo'lib) bilan nikohdan ashtarxoniylarning

mavqeini mustahkamlashda xizmat ko'rsatgan farzandlar: Muhammad sulton, Rahimquli sultonlar dunyoga kelgan. Buxoro xonligida urug'larning ham ta'siri kuchli bo'lganligi ma'lum. Shayx begim o'zbeklarning qo'ng'irot urug'idan bo'lib, bu nikohdan Malik sulton, Tursun Muhammad sultonlar dunyoga kelgan[4].

Yormuhammadning nikohiga kiritgan ayollari orasida Ma'suma sulton xonimning obro'si baland edi, u Iskandarning qizi bo'lib, bu nikohdan yangi sulola vakillarining yangi avlodi Joni Muhammad, Abbos sulton va Oysha sulton xonim, Munida xonim degan farzandlar dunyoga keladi [5, 111]. Joni Muhammad shayboniyzoda tog'alarining ta'sirida voyaga yetadi. Bu farzandlardan eng to'ng'ichi Joni Muhammad bo'lib, o'rta asrlar tarixidan ma'lumki, to'ng'ich farzandning boshqa farzandlarga nisbatan vakolati kengroq bo'lgan.

Yormuhammadxon bilan shayboniyzoda Ma'suma sulton xonimning to'ng'ich farzandi bo'lgan Joni Muhammad Buxoro xoni Abdullaxon singlisi Zuhrobegim bilan turmush quradi. Yangi sulolaning hokimiyatga olib chiquvchi shahzodalar Dinmuhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhammad [6, 73] va Alim Muhammadlar tug'iladi. Shuningdek, ularning Ajab xonim va Ammaxonim ismli qiz farzandlari bo'lib, ular malikalar qatorida o'rin egallaydi [5, 117].

Ajab xonim Zuhrobegimning to'ng'ich qizi bo'lib, uni mahalliy zodogonlardan Abduxoja bilan turmush qurgan. Aynan shu shaxs ashtarxoniylarni hokimiyatga olib kelishini ta'minlashda moliyaviy yordam ko'rsatganligini manbalarda qayd etiladi. Ularning nikohidan Ibodulla xoja degan farzand dunyoga kelgan. Ajabxonim Abduxojaning vafotidan keyin, o'rta asr taomiliga ko'ra, shahzoda Abdulaziz sultonga turmushga chiqqanligi xususida ma'lumot mavjud.

Zuhrobegimning ikkinchi qizi Ammaxonim bo'lib, u Tursun sulton xoja bilan nikohda bo'lgan. Tursun sulton xojaning vafotidan keyin u Toyibxoja binni Kalonxuja jo'yboriga turmushga chiqqan. O'rta asr jamiyatida ayollarni ta'minotsiz qoldirmaslik maqsadida beva qolgan ayolni boshqa bilan nikohga kirishiga ruxsat etilgan.

Xon avlodiga mansub bo'lgan Zuhrobegim haramdagi barcha ayollardan farq qilib, o'z davridagi diniy, dunyoviy ilmlardan xabardor bo'lgan hamda mamlakatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida faol ishtirok etgan fozila ayollardan biri sanalganligi shubhasiz. Islom dinida ayol kishi erkaklar bilan ta'lim olish va dunyo qarashini kengaytirishda teng huquqqa ega bo'lganligini hisobga olganda [7, 52], Zuhrobegim bilimli, did-farosatli, tadbirkor ayol bo'lgan deyish mumkin bo'ladi. "Qur'oni Karim"da bay'at qilish huquqi erkaklar bilan bir qatorda ayollarga ham berilganligi ma'lum. Islomda davlat rahbarini saylash, unga itoat etishga ahdlashish "bay'at" deyilgan. Oqila, zukko bu ashtarxoniy xonim bay'at yig'inlarida doimo ishtirok etgan va farzandlarini davlat boshqaruvchisi qilib tarbiyalagan. Uning farzandlari mamlakatning yetakchi hududlarini boshqarib turgan. Zuhrobegim ularga doimo dono maslahatlari bilan yordam berib turgan. Shuning uchun uning bir necha farzandlari va nabiralari ketma-ket Buxoro taxtini uzoq boshqarib turishga muvaffaq bo'lgan.

O'rta asrlar jamiyatida Payg'ambar avlodlarining vakillari bo'lgan sayidlar uchli ta'sirga ega bo'lib, juda ko'p masalalar ular maslahatlari bilan amalga oshirilgan. Hattoki, davlat boshqaruvida amal va mansablarga kimsalarni tayin etish masalalari ham ular ishtirokida hal etilgan. Zuhrobegimning to'ng'ich farzandi Dinmuhammadxon sayidlar xonadonidan bo'lgan imom Rizo avlodlarining boshlig'i Mirzo Abu Tolibning qizi Shahribonu begimga uylantirilgan [8]. Ba'zi manbalarda bu ayolning nomi Bonu begim deb ham keltiriladi [9]. Nikoh munosabatlari Shahribonu begimning ikkinchi farzandi Boqi Muhammadxonning 1601-1606 yillarda Buxoro xonligi taxtiga kelishini va xonlikning shimoliy chegaralarini ko'chmanchi qabilalardan himoya qilishiga qaratilishi va mazkur yillar Buxoro xonligi taxtida ashtarxoniylar sulolasining rasmiy boshqaruvi boshlanganligi bilan izohlash mumkin.

Boqi Muhammadxonning vafotidan keyin hokimiyatga Vali Muhammadxon (1607- 1711yy) keladi. Zuhrobegim valiahd shahzodalarga tarbiyasida jiddiy e'tibor qaratib kelgan.

Vali Muhammadxon Buxoro taxtini egallagandan keyin 1598-1628 yillarda hukmronlik qilgan qozoq sultoni Eshim sultonning qizi Oyxonimga uylangan. Vali Muhammadxon o'ldirilgan keyin Oyxonimning shar'iy iddasi (kamida uch oy) tugagach, Imomqulixon ham aynan shu ayolga

uylangan. Bunday nikohga kirishishning birinchi jihati Oyxonimning oqila va go'zalligi bo'lsa, ikkinchi jihati shimoliy chegara sarhadlaridagi tinchlikni saqlashga qaratilganligi edi.

Zuhrobegim sulolaning davomiyligini ta'minlash maqsadida nabiralarining ta'lim – tarbiyasida sobit turganligi yuqorida ko'rsatib o'tildi. Fikrimizcha, saltanatni uzoq muddat sulola qo'lida mustahkam tutib turilishini ta'minlagan bo'lishi mumkin.

Muhokama. Ma'lumki, shayboniyxonlar davridan an'ana sifatida o'tib kelayotgan qozoq sultonlari bilan quda - andachilik rishtalari davom etib kelmoqda edi. Shayboniylar davrida qozoq sultoni Burunduqxonning qizi Mixr sulton xonimni Samarqand shahriga kelin qilib olib kelingan [10,354]. Uning nomi Samarqand tarixiga zamonasining eng mulkdor ayoli sifatida kirdi.

Mazkur an'ana Ashtarxoniylar sulolasi vakillari davrida ham davom ettirilgan. Shu o'rinda, yuksak e'tiborga sazovor bo'lgan Oyxonim ismli go'zal qozoq ayoli haqida to'xtalib o'tish joiz.

Ma'lumot o'rnida, Oyxonim 1598-1628 yillarda hukmronlik qilgan qozoq sultoni Eshim sultonning qizi bo'lgan [5,117]. Barcha zamonlarda bo'lgani kabi, farzandlarga chiroyli ism tanlash muhim sanalgan. Musulmonlarda tabiatan o'yning chiqishi va to'lishi yangi sahifalarni ochishga xizmat qilganligini hisobga olsak, ismlarga "oy" qo'shimchasini qo'shib aytish xayrli hisoblangan. Shu jihatdan, Oyxonim ismi sara ismlar sifatida qadrlangan bo'lishi tabiiy. "Xonim" so'zi qadimgi turk-mo'g'ul xalqlarining aslzoda ayoliga yoki qiziga tegishli bo'lgan qo'shimcha sifatida ishlatilgan. O'tkir zehni, husni latofatda tengi yo'q bo'lgan Oyxonim qozoq sultonlari va o'zbek xonlarini birday o'ziga rom qilib kelgan. Vali Muhammadxon Buxoro taxtini egallagandan keyin Oyxonimga uylangan va u haramdagi eng suyuqli ayol bo'lgan. Vali Muhammadxon ustidan g'alaba qilgan Imomqulixon Vali Muhammadxon o'ldirilgan keyin Oyxonimning shar'iy iddasi (kamida uch oy) tugagach, unga uylanadi. Bu nikoh birinchidan, Oyxonimning oqila va go'zalligiga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi jihati shimoliy chegara sarhadlaridagi tinchlikni saqlash muddosi bo'lganligini ko'rsatadi.

Dinmuhammadxonning Zubayda bonu va Shamsiya bonu ismli qizlari bo'lib, ular Buxoro xoni Imomqulixon va Nadr Muhammadxonlarning onasi boshqa singillari bo'lgan. Afsuski, ular shaxsi haqidagi ma'lumotlar juda kam. Uzuq-yuluq ma'lumotlarga ko'ra, Imomqulixonning kichik singlisi Shamsiya bonu jo'ybor hojilardan Tojiddinga turmushga chiqqanligi va Imomqulixon unga murid bo'lganligi haqida so'z yuritilgan [4]. Yozma manbalar hoji Tojiddinni katta mulk egasi bo'lganligi va o'z zamonasining tib ilmini yaxshi egallagan yetuk kishisi bo'lganligini ma'lum qiladi. Nadr Muhammadxonning Zubayda bonu ismli singlisi Poyanda Muhammad sultonga turmushga chiqqan. Poyanda Muhammad sultonning Nadr Muhammad bilan munosabatlari mustahkam bo'lgan va unga Qunduz viloyati hokimligi boshqaruvi berilgan [15, 53-54].

Qizig'i shundaki, nikohdan faqat shahzodalargina emas, balki zamonasining eng yetuk avlodlari ham dunyoga kelgan. Poyanda Muhammad va Zubayda bonudan tug'ilgan Muhammad sulton Hoji Mir Muhammad Salimning bobosi edi. Hoji Mir Muhammad Salim "Silsilot us salotin" (Podshohlar sisilasi) asari muallifi hisoblanadi [11].

Ashtarxoniylar xonimlar orasida Shamsiya bonu xonim haqidagi yana bir ma'lumot uchraydi. Bu yuqorida tilga olingan Shamsiya bonu xonim emas, balki unga ammasining nomi havas qilib qo'yilgan ismlardan bo'lishi mumkin (xalqimizning havas qilganlarga qarab ism qo'yish odatlari mavjud) [12, 40-42].

Ashtarxoniylar hayotida mulkdor ayollarning alohida o'rini bo'lganligini anglatadi. Erkaklar bilan bir qatorda ayollar ham vaqf mulklariga egalik qilgan bo'lib, yirik yer maydonlari, bir qancha madrasa va qator do'kon egasi hisoblangan Shamsiya bonu shunday tadbirkor ayollardan biri bo'lganligini ko'rsatadi [10, 354].

Xulosa. Umuman olganda, ayol faqat nikoh vositachisi emas balki, mulkiy munosabatlarini harakatga keltiruvchi kuch sifatida ham o'zini namoyish etganligini ko'rish mumkin. Tarixiy hujjatlarda Ashtarxoniylar davri mulkdor xonimlari haqida ma'lumotlar saqlanadi. Bu hujjatlar asosan boshqa davrlarga nisbatan tinch davr sifatida qaralgan Imomqulixon davriga to'g'ri keladi. Nodir devonbegi tog'ayi (Imomqulixonning tog'asi bo'lganligidan tog'ayi deb yuritilgan) ning qizi Og'ajon bibiga tegishli bo'lgan bir nechta hujjatlar saqlanib qolingan [13, 34]. 637 tanob yerga egalik qilgan ushbu mulk egasining yana boshqa mulklari haqida ham mavjud bo'lgani ma'lum

bo'ladi. Hujjatlarda jo'ybor xo'jalari qizlari Xonim bibi binti Sadr qushbegiga qarashli bo'lgan yer Og'ajon bibiga sotilgani ma'lum bo'ladi.

Arxiv hujjatlari orasida Abulfayzxonning qizi Shahzodabonu xonimga 48 tanob yer vaqf uchun berilgani haqida ma'lumot berilgan. Shu fondning 60 yig'ma jildida Shamsiyabonu degan qizi mulklari haqida so'z boradi. 740 yig'ma jildida Abulfayzxonning Oyxonimbibi nomli qizining vaqf mulklari egaligi xususida ma'lumot keltirilgan. Ushbu xonimlar ilmu ma'rifatga homiylik qilganlar qatorida tarixda o'z nomlarini qoldirgan [14]liklari diqqatga sazovordir.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, turkiy xalqlar boshqaruvida ayollar muhim o'rin egallagan. Sulolalar o'rtasida ittifoqchilik ishlari ularning ishtirokidagi nikoh rishtalari bilan mustahkamlangan. Nikoh rishtalari diniy va chegara majorolarini hal etishda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Yana bir muhim jihat shundaki, hokimiyatga kelishning qonuniy asosi da'vogar sulolaning hokimiyat tepasidagi sulola bilan nikoh vositasida ta'minlagan. Nikoh munosabatlari jamiyatda oilani shakllantiribgina qolmasdan, balki kuchli davlatlarni tarix sahnasiga olib chiqargan muhim omil sifatida ahamiyatga ega ekanligini e'tirof etish lozim.

Ashtarxoniylar sulola boshqaruvini bir yarim asr davomida saqlab turishiga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Taraqqiyot yo'limizning shiddati oshaveradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasidan. // Xalq so'zi gazetasi. 2018-yil 28-dekabr.
2. Sangirova D. Ashtarxoniylar xonimlar tarix sahnasida. / Tarih Sahnesinde Türk Dünyası Kadını Uluslararası Sempozyumu /Turk Dunyosi Ayollari Tarix Sahnasida Ellararo Ilmiy Yig'ini / The International Symposium Women of the Turkic World at the Stage of History. 22-23 Haziran 2023, İzmir. P. 149-156. <https://www.academia.edu>
3. Азамат, Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимдан Россия босқини даврига қадар. Тошкент: Шарқ, 2001.
4. Сангирова Д.Х. Аштархоний хонимларнинг давлат бошқарувидаги ўрни //Шарқшунослик. 2017, №1. – Б. 88-96. / <https://www.wikiwand.com/uz>
5. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Темуридов. По метериалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар.— С.Петербургского университета, 2006. – 229 с.
6. Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. (Перевод с таджикского с примечаниями А. А. Семенова). Ташкент: Издательство АН УзССР Р.Г.Мукминова, 1966.
7. Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Иймон. Тошкент: Sharq. 2010.
8. Муқим-ханская история. (Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А.А. Семенова). Ташкент: Изд-во АН УзССР. 1956. / Сангирова Д., Мирзаева Н. Аштархоний хонимлар// “Тарих ва ҳозирги замон” республика илмий амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2017. – Б. 115.
9. Анке фон Кюльеген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). Алматы: Издательство “Дайк-Пресс”, 2004. – 516 с. / Qodirova L.B., Jo'raboyev Sh. Xonliklar davri nikoh munosabatlari / Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№10 (81), 2021. – 337-341.
10. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакф-наме». Ташкент: Фан. 1966.
11. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература XVI –XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент: Фан. 1985. Б. 101-110; Ахмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Тошкент: Фан. 1992. Б. 201-204.
12. Бегматов Э. Исmlарнинг сирли олами. Тошкент: Ўзбекистон. История Узбекистана. (1993). XVI первая половина XIX века. Т.III. Ташкент: Фан. 2014.
13. Сангирова Д.Х. “Архив хужжатларида аёлларнинг мулкка эгаллик қилиш масаласи”. “Ўзбекистонда архив соҳаси ривожланиши истокболлари ва илмий-амалий тадқиқотлар” мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман мақолалари тўплами. 2020-йил 15 май. Тошкент. 32-34 с.
14. Ўзбекистон Миллий Архиви, Ф. И- 323, 1 рўйхат, й.ж. 923/4.
15. Бобожонов Ш.У. Бухорода ҳукмдорларни дафн этиш анъанаси. Монография. – Тошкент, “Pages Print”, 2024.

UO'K 93/94

ABDULHAMID CHO'LPONNING MUSIQAGA MUNOSABATI MASALASI

M. Nayimova, tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Jadid ma'rifatparvarlari faoliyati nihoyat serqirra bo'lgan. Ular milliy madaniyatimizning muhim qismi bo'lgan musiqaga alohida e'tibor bilan qaraganlar. Shu jihatdan, Abdulhamid Cho'lpon ijodiy faoliyati ham muhim o'ringa ega. Maqolada ma'rifatparvar ijodkorning musiqqa munosabati, uning dutor chertishga qiziqishi, adabiy davralarda shu haqda fikrlar aytishi

barobarida xalq qo'shiqlarini bilganligi, ular ohangida she'rlar yozganligi badiiy parchalar orqali ilmiy dalillangan.

Kalit so'zlar: musiqa ilmi, dutor, xalq kuylari, masnaviy, g'azal, ijtimoiy mazmun, ijtimoiy pafos, zamonaviy musiqiy ta'lim.

Аннотация. Деятельность джадидских просветителей была чрезвычайно разнообразна. Особое внимание они уделили музыке, которая является важной частью нашей национальной культуры. В этом плане творчество Абдулхамид Чулпана также играет важную роль. В статье научно доказывается посредством художественных фрагментов отношение просвещенного художника к музыке, его интерес к игре на дутаре, его мнения о ней в литературных кругах, а также его знание народных песен и то, что он писал стихи на их мотивы.

Ключевые слова: музыковедение, дутар, народные мелодии, маснави, газель, социальное содержание, социальный пафос, современное музыкальное образование.

Abstract. The activities of the Jadid enlighteners were extremely diverse. They paid special attention to music, which is an important part of our national culture. In this regard, the creative work of Abdulhamid Chulpan also plays an important role. The article presents the attitude of the enlightened artist to music. His interest in playing the dutar, his comments on it in literary circles, as well as his knowledge of folk songs and the fact that he wrote poems to their tune, are scientifically proven through artistic fragments.

Key words: music science, dutar, folk melodies, masnavi, ghazal, social content, social pathos, modern musical education.

Jadid ma'rifatparvarlari faoliyatining bir muhim qirrasi – musiqa bo'lgan jiddiy munosabat va muhabbat bilan bog'liq. Bu haqda akademik N.Karimov yozadi: “Musiqa shunday katta kuchga ega bo'lgani uchun o'zini madaniy hisoblagan har bir o'zbekning xonadonida yaqin-yaqingacha kitoblar bilan birga tanburu dutorlar ham bo'lgan. Faqat mehmon bo'lib kelgan xonanda va sozandalargina emas, balki xonadon sohiblarining o'zlari ham shu cholg'u asboblari qo'llariga olib, ulardan bulbul nolalarini tarata bilishgan. Hazrat Navoiy esa tanbur torlari orqali qalb to'lqinlarini ifodalabgina qolmay, bastakor do'stlarining nonlarini yarimta qilib, “Navo” kuyini ijod qilgan. Bizga zamondosh bo'lgan G'ulom Zafariy, Hamza, Fitrat, Cho'lpon singari ulug' shoirlar ham musiqaning sehrli olamidan bebahra kishilar bo'lishmagan” [1]. Darhaqiqat, katta olim jadid musiqashunoslari qatorida Abdulhamid Cho'lponni ham tilga oladi. Bu, bejiz emas, albatta. Chunki Cho'lpon xalqimizning qadim kuylariga uyg'un keladigan she'rlar yozdi va ularning umrboqiyiligini kelajak avlodga yetkazishda katta hissa qo'shdi.

Musiqashunos va bastakor Mutal Burhonov ham o'z xotiralarida Cho'lponning musiqa munosabati haqida yozadi: “... musiqani juda-juda yaxshi ko'rar ekan. Shashmaqom sadolari yangraganda Cho'lpon sel bo'lib, butun vujudi quloqqa aylanganday, bir maromda chayqalib o'tirib tinglardi. Qulog'i musiqada-yu, hayollari junbushga kelib, nimalarnidir ko'z oldiga keltirayotgani sezilib turardi. U eshitgan kuylarini yurak-yurakdan juda chuqur his qilardi. Buni komil ishonch bilan aytayotganimning boisi bor” [2]. Bu e'tiroflar Cho'lponning musiqani nihoyatda chuqur his etganligini ko'rsatadi. Mutal Burhonov fikrlarini davom ettirib, yana yozadi: “Ba'zan shunday bo'lardiki, Cho'lpon bir kuyni berilib tinglab, undan bag'oyat mutaassir bo'lib, chiqib ketardi-da, ikki-uch kundan keyin shu kuyga moslab she'r yozib kelardi. Bu she'r esa avvalgi so'zlarga qaraganda, kuyga o'n chandon, yuz chandon mosroq bo'lardi. Cho'lponning «Galdir» degan she'ri bunga misol bo'la oladi. U xalq kuyiga moslab, dutor tilidan, dutor tuyg'ularini izhor qiluvchi ajoyib lirik she'r yaratgan. Cho'lponning o'zi qo'shiq aytmas edi, lekin, jinday dutor chertardi. Nazarimda, u dutorni chertgan odamni ham yaxshi ko'rardi va dutorni alohida bir mehr bilan suyardi” [3]. Bu e'tirofdan ko'rinadiki, kuy-qo'shiq tinglash Cho'lponning sevimli mashg'uloti bo'lgan. Mutal Burhonov uning milliy kuylarga moslab, “Galdir” she'rini yozganini aytadi. Shoir ijodida nafaqat bu she'r, balki “Qiz qo'shig'i”, “Uyqu”, “Boychechak” kabi o'nlab she'rlari o'zbek milliy kuylari ta'sirida yozilgan. Shoir ularning har biriga izohlar bergan. Jumladan, “Galdir” she'ri sarlavhasida “

bir kuyning nomi” deb yozadi. Bu soʻzning oʻgʻuz shevasida ekanligi hisobga olinsa, shoirning xorazmcha kuylardan mutaʼssir boʻlganligini payqash mumkin:

Men dutor birlan tugʻishgan, koʻhna bir devonaman,
Ul tugʻishqonim bilan, bnr oʻtda, doim yonaman.
Dillarida gʻam toʻla bechoralarga yorman,
Vaqti xush, gʻam koʻrmaganlardan tamom bezorman [4].

Sheʼr masnaviyda yozilgan. Bu janrning oʻziga xos ichki ohangdorlik kasb etishi inobatga olinsa, Choʻlponning ham kuyga mos badiiy shakl tanlaganligi ayonlashadi. Yuqoridagi satrlarda shoir dutorni tilga oladi. Bu – bejiz emas, albatta. Chunki yuqorida zikr etilganiday. U musiqa asboblari dutorini yaxshi koʻrgan. Shuning uchun oʻzini u bilan “tugʻishgan”, uning koʻyida oshiq misol “devona” boʻlganligini taʼkidlaydi. Bu satr Choʻlponning dutorga chin dildan shaydolidigini bildiradi. Shuning uchun ham rafiqasi Solihabegim chalganida, unga mahliyo boʻladi. Dutor cholgʻu asboblari ichida diltortar mahzun kuylar chiqaradigan xiliga kiradi. Shuning uchun shoir “dillarida gʻam toʻla bechoralarga yorman” deydi.

Men dutorning torlariga berkinb olsam agar,
Pardalarning har biri bergay boʻlak gʻamdan xabar.
Pardalar uzra yurib turgan odam barmoqlari
Koʻkragimdan koʻp bosar, shundan boʻlur tolmoqlari.

Bu satrlar shoirning dutor cholgʻusi tuzilishidan yaxshigina xabardor boʻlganligini bildiradi. Chunki shoir uning pardalari haqida gapirar ekan, uning har biri chertilganda gʻamli kuy chiqaradi, deydi. Maʼlumki, musiqachi barmoqlari pardalar uzra yuguradi va kuy chiqaradi. Qolaversa, dutor koʻkrak ustiga qoʻyib, chalinadi. Demak, bu shoirning milliy cholgʻu asbobini yaxshi bilganligini koʻrsatadi.

Ikki torni qaqshatib, barmoqlar oʻtsa toʻxtamay,
Gʻamli un chiqmas oʻshal torlarda «galdir» yigʻlamay.
Yoʻq ishim: hokim, amaldor, shohu hoqonlar bilan;
Birgadurman doimo – hamdard boʻlganlar bilan!..
Ahli gʻamlar, men kabn majnunsifat galdir boʻlar,
Shul sababdan, bandaning nomini «galdir» qoʻydilar...

Bunda “galdir” soʻzi tilga olinadi: “1. Boshiga ishq savdosi tushgan odam; telba, devona. 2. Xalq kuylaridan birining nomi” [5]. Demak, soʻzning bir-biriga bogʻliq ikki maʼnosidan kelib chiqilsa, lirik qahramon – shoirning ishq koʻyida devona boʻlgan oshiqni, ikkinchi jihatdan esa shunga uygʻun mahzun xalq kuyini bildiradi.

Choʻlponning “Uyqu” gʻazali “Bormayman dedi” kuyiga uygʻun yozilgan:

*Jim turing, shovqunlamang, uyqu ichinda ul pari,
Yurma, tek tur, ay shamol, yursang-da yur bir oz nari.
Koʻkda bir toʻp qnz-malak uyqu kuyini boshladi,
Ilgari cholgan tirik, jonli kuyini tashladi.
Bosh uchida aylanar bir toʻp farishta jimgina]
Koʻk elining tangrisi oy ham qaraydir tinchgina.
Ul alas koʻzlar yumulgan... kuyini yondirgachgina,
Koʻp goʻzal koʻzlarni yumdirgach, uyaldirgachgna...
Charchagan, tolgan, umidsiz koʻzlarim toʻymay qarar,
Har qarashda koʻnglnma ming turli oʻylarni solar...
Bu yotish, bu uyqu, bu – qanday shirin, qanday goʻzal,
Jonlanar, yuz koʻrsatar singan va yastangan amal.
Bu yotish, uyqu na yerda, na xayoliy koʻkda bor,
Bu goʻzal, sirln tomosho menda, men oʻksukda bor
Jim turing, shovqunlamang, uyqu ichinda ul pari,
Koʻzlarim toʻymay qarar, borliq koʻrinma, tur nari... [6]*

Yuqoridagi tilga olingan “Bormayman dedi” xalq qoʻshigʻi Fargʻona yoʻlida xalq hofizlari Boqijon Sattorov va Abdurashid Vohidov kabilar tomonidan shoʻx ohanglarda kuylangan. Xushovoz

xonanda Botir Qodirov esa shoirning ushbu ishqiy mazmundagi g'azalini kuyga solib, uning mazmuniga mos ravishda mahzun va diltortar qo'shiq sifatida xalqimizga taqdim etdi.

“Qiz qo'shig'i” she'ri ham, Cho'lponning o'zi ta'kidlaganiday, xalqona ohanglarda ta'sirlanib bitilgan. Ya'ni “Bu narsa; «Qora sochim o'sub» degan xalq qo'shig'ining «Andijoncha», «Iskobilcha»lariga va ham «Adolchaxon» degan kuyga to'g'ri keladir”, deydi shoir [7]. Bu kuylar qadimiy bo'lib, shoir she'rni shu ohangga moslab yozganligi anglashiladi. Darhaqiqat:

Qaro sochim o'sib qoshimga tushdi,

Ne savdolar mening boshimga tushdi, – deb boshlanadigan xalq qo'shig'i bor. Lirik qahramon – yigitning muhabbat tuyg'ulari aks etgan bu qo'shig'i asrlar osha san'atsevar xalq qalbida yashab keladi. Zero, qaro sochning o'sib qoshga tushishi uning ulg'ayganligini, muhabbat yoshiga yetganligini ifoda etuvchi obrazli tasvirdir. “Ne savdolar” deyilganda esa ishq nazarda tutiladi.

Uksuz ko'ngil qushi

Tushdi qafasga.

Sira yetolmaydir

Erkin nafasga

Qora kunlar tushdi menim boshimga.

Bu she'rda esa xalq qo'shig'idagi ohang saqlangan, mazmun esa ijtimoiylashgan. Ya'ni “uksuz ko'ngil qushi” – lirik qahramonni ifoda etgan. Uning qafasga tushishi, erkin nafasga yetolmagani erk. Ozodlikka intilgan lirik qahramon holatini ifoda etadi. Xalq qo'shig'ida “Ne savdolar mening boshimga tushdi” deyilgan bo'lsa, bunda “Qora kunlar tushdi menim boshimga” tarzidagi leytmotiv misra mavjud. Xalq qo'shig'i ishqiy mavzuda yozilgan, chunki undagi “ne savdolar” deyilganda yuragiga ishq o'ti tushgan lirik qahramon – oshiq gavdalansa, she'rdagi “qora kunlar” metaforasida erki, ozodligi bo'g'ilgan lirik qahramon – mazlum obrazi bo'y ko'rsatadi. Ya'ni shoir shoir xalq qo'shig'idagi mahzun ruhni ijtimoiy mazmundagi she'rida aks ettirgan.

Siqiq qafaslarda

Yayray olmayman.

Jannat bog'lar bor-ku,

Sayray olmayman

Yomon kunlar tushdi menim boshimga [-b].

Bu bandda “siqiq qafas”, “yomon kunlar” epitetlari orqali lirik qahramonning erksizlikdagi holati ifoda etilgan. “Jannat bog'lar” esa ozodlik va'da qilgan sobiq tuzum qiyofasi aks etadi.

Xullas, she'rda Cho'lponning xalq qo'shiqlari mazmuni va ohangidan yaxshi xabardor ekanligi ko'zga tashlanib turadi. Shu asosda bulbulisiz qolgan jannat bog'lar, qulunsiz qolgan yuksak tog'lar tasviri beriladi. Shoir erkka ozodlikka tashna xalqning dardu hasratlarini xalq qo'shig'i ohangida she'rxonga ta'sirchan yetkazadi.

Cho'lponning “Boychechak” she'ri ham xalqona kuyga hamohang bitilgan. Unda shoir qavs ichida “Ko'klam qo'shiqlari”dan deb yozib qo'ygan. Ma'lumki, xalq orasida “Boychechak” marosimlari bor: “Boychechak” marosimida aytilgan bu qo'shiqda ijrochining qishga va ko'klamga munosabati aniq. U qishni haydab, ko'klamga intilmoqda. Ko'klam hukmga kirgach, endi chiqqan boychechaklar tollarning shoxlari, butoqlariga osilib, boychechak qo'g'irchog'i yasilib, qurbonlik marosimiga shaylanadi: boychechak tutgan bolalar uyma-uy yurib, xonadonlardan qishni haydaganlar. Marosim qanchlik tantanali o'tsa, unda kuylangan ko'klamni ulug'lovchi qo'shiqlar qanchalik baland kuylansa, qish shunchalik tez xonadonlarni tark etgan. Ko'klam chechagi Boychechak esa xonadonlarga shod-xurramlik, baxt va omad, to'kinlik va baraka olib keladi, deb tasavvur qilingan. Xonadon egalari boychechak keltirgan bolalarga qishni quvib, haydab, uyiga ko'klamni olib kelgani uchun sovg'a- salom ulashgan. Boychechakni ko'rib quvonish, uni ko'ziga surtish ko'klam – boychechakning g'alabasini, qish tugab, bahor boshlanganini anglatgan” [8].

“Boychechakning bolasi”

Ochdi yuzini;

Suvga chiqqan xolasi

Ko'rdi qizini!

“Boychechakning bolasi”

Yetimcha bir qiz...
 Uning o'gay onasi
 Juda yomon, tez!
 "Boychechakning bolasi"
 Yulib olindi,
 Yurtning ko'zi olasi
 Juda sevindi!
 "Boychechakning bolasi"
 Har uyda kuldi,
 Go'daklarning xaltasi
 Non bilan to'ldi!..

Darhaqiqat, xalqda "Boychechagim boylandi" deb boshlanadigan xalq qo'shig'i bo'lib, unda ko'klamning kelganligi bolalar tomonidan kuylanadi. Yuqoridagi she'rga shuning ohangi ko'chgan. Ayni choqda, shoir bunda ham ijtimoiy mazmunni kuchli ifoda etgan.

Cho'lponning "Qo'shiq" deb nomlangan she'ri "Xush keldingiz Xorazmga" kuyiga uyg'un yaratilgan. Bu qo'shiqni o'zbekning sevimli hofizi, betakror san'atkor Komiljon Otaniyozov mahorat bilan kuylagan.

*Buzib eski turmushlarni,
 Bajardingiz zo'r ishlarni:
 Ado qilib yumushlarni,
 Hormang endi, kolxozchilar!*

O'sha yillarda hatto tuzumni alqash mazmunida xalq qo'shiqlari ham yaratildi. Shu jihatdan shoir "Xush keldingiz Xorazmga" xalq qo'shig'i kuylariga ergashgan:

*Marhabo, ey bulbuli shirin ado, xush keldingiz,
 Sadqa bo'lsun, bir duri mavzun sado, xush keldingiz.
 Bul kecha keldi jahonga ul sadafni batnidan,
 Nazdi haqqa bir duri qimmatbaho, xush keldingiz [9].*

Yuqoridagi satrlar xalq qo'shig'idan olingan. E'tibor berilsa, qo'shiq xush ohanglarda muhabbat mavzusida bitilgan. Cho'lpon ham shu ko'tarinkilikni saqlaydi. Kolxozlashtirish davri voqeligini shu qo'shiq ohanglariga soladi va o'z mehnatidan rohat topayotgan kolxozchilarni madh etadi. Qo'shiqdagi mazmun ijtimoiylashib, ijtimoiy pafosini ta'min etgan.

Umuman olganda, Cho'lponning ijodiy faoliyati musiqa bilan chambarchas bog'langan. U musiqaga, kuy-qo'shiqqa juda qiziqqan, dutor cherta olgan. Shu bilan birga, qator she'rlarini "Galdir", "Bormayman dedi", "Qora sochim o'sub", "Ko'klam qo'shiqlari", "Xush keldingiz Xorazmga" kabi xalq qo'shiqlari ohangida bitgan. Bu – barcha jadid ma'rifatparvarlari qatori Cho'lponning ham milliy musiqamiz tarixidan xabardorligini ko'rsatadi. Uning ijodiy-amaliy faoliyati zamonaviy musiqa ilmi taraqqiyotiga o'ziga xos ulush bo'lib qo'shiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/naim-karimov-cholpon-va-musiqa.html>
2. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/mutavakkil-burhonov-fitrat-va-cholpon-haqida-xotiralar.htm>
3. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/mutavakkil-burhonov-fitrat-va-cholpon-haqida-xotiralar.htm>
4. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент:– Б. 85.
5. <https://uz.wiktionary.org/wiki/galdir>
6. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: – Б. (keyingi misollar shu kitobdan olinadi va qavs ichida beti ko'rsatiladi)
7. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент:– Б.
8. <http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-3/385-boychechak>
9. <https://ru.scribd.com/document/>

MIGRATSIYON JARAYONLARDA AHOLINING MILLIY-ETNIK VA DINIY TARKIBI HAMDA IJTIMOIIY HOLATI (1876-1917 YY.)

M.B. Nazirov, katta o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

ORCID 0000-0001-6877-5513

Annotatsiya. Mazkur ilmiy ish 1876–1917-yillar oralig'ida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan Turkiston o'lkasidagi migratsion jarayonlar natijasida aholining milliy-etnik va diniy tarkibida yuz bergan o'zgarishlar hamda ijtimoiy holatdagi siljishlarni o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda rus imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida yirik ko'chirish (pereselenie) harakatlari amalga oshirilgani, bu jarayonda asosan rus va ukrain xalqlari Turkiston hududlariga majburan yoki rag'batlantirish orqali ko'chirilgani tahlil etiladi. Shuningdek, mahalliy aholi – o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa etnoslarning iqtisodiy, diniy va ijtimoiy ahvoli, ularning yangi ko'chmanchilarga nisbatan ijtimoiy munosabati, yerga egalik qilishdagi ziddiyatlar hamda bu ziddiyatlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari yoritilgan. Diniy tarkibdagi o'zgarishlar, pravoslav cherkovining faoliyati va missionerlik siyosati kontekstida ko'rib chiqiladi. Asar arxiv manbalari, statistik ma'lumotlar, hukumat farmonlari va zamonaviy tarixiy tahlillarga asoslangan bo'lib, Turkiston o'lkasining demografik tarkibidagi tub burilishlarni ilmiy asosda yoritadi.

Kalit so'zlar: Migratsiya, Rossiya imperiyasi, demografik o'zgarishlar, Turkiston o'lkasi, Ko'chirish siyosati, Migratsiya jarayonlari, Milliy-etnik tarkib, Diniy tarkib, Pravoslav cherkovi. Uyezd

Аннотация. Данное научное исследование посвящено анализу демографических, этнических, религиозных и социальных изменений в Туркестане в период миграционных процессов 1876–1917 годов, когда регион находился под управлением Российской империи. В работе рассматривается переселенческая политика, проводимая имперскими властями, с акцентом на массовое переселение русского и украинского населения в Туркестан — как насильственным путём, так и через государственные стимулы. Анализируются последствия этих миграций для социально-экономического положения коренного населения — узбеков, казахов, киргизов, туркмен и других этнических групп, а также возникающие конфликты за земельные ресурсы и связанные с этим социальные напряжения. Отдельное внимание уделено изменениям в религиозной структуре региона, в частности деятельности Русской православной церкви и миссионерского движения. Исследование основано на архивных документах, статистических данных, официальных указах и современных исторических анализах, что позволяет всесторонне осветить значительные демографические трансформации в Туркестане в указанный период.

Ключевые слова: Миграция, Российская империя, Демографические изменения, Туркестанский край, Переселенческая политика, Миграционные процессы, Национально-этнический состав, Религиозный состав, Православная церковь, Уезд

Abstract. This scientific study is devoted to the analysis of demographic, ethnic, religious, and social changes in Turkestan during the migration processes that took place between 1876 and 1917, when the region was under the rule of the Russian Empire. The research examines the resettlement policies implemented by the imperial government, focusing on the large-scale migration of Russian and Ukrainian populations to Turkestan, either through forced relocation or state-supported incentives. It analyzes the impact of these migrations on the socio-economic conditions of the indigenous peoples — including Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, Turkmens, and other ethnic groups — as well as the emerging conflicts over land ownership and the resulting social tensions. Changes in the religious composition of the region are also studied, particularly the activities of the Russian Orthodox Church and the missionary movement. The work is based on archival documents, statistical data, official decrees, and modern historical analyses, offering a scholarly perspective on the significant demographic transformations in Turkestan during this period.

Key words: Migration, Russian Empire, Demographic changes, Turkestan region, Resettlement policy, Migration processes, Ethnic composition, Religious structure, Orthodox Church, Uyezd

Kirish. Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati tufayli Turkiston o'lkasiga kelib joylashgan aholi o'zining tili, dini, urf-odati, kundalik turmush va xo'jalik an'analari bilan mahalliy xalqlardan keskin farq qilardi. Umuman olganda, Turkiston mintaqasiga ko'chirilgan aholini kasbiy va ijtimoiy holatidan kelib chiqib bir necha guruhga ajratish mumkin. Ularning asosiy qismi Rossiya imperiyasi guberniyalarida istiqomat qilgan dehqonlar bo'lib, shuningdek, ishchilar va harbiylar ham oz emas edi. Manbalarda Rossiya imperiyasi guberniyalaridan Turkiston o'lkasiga ko'chirilgan aholining milliy tarkibi haqida ham fikr yuritilib, ular rus, ukrain, belorus, polyak, yahudiy, Turkiya va Eronda ta'qibga uchragan arman, Sharqiy Turkistondagi dungan, uyg'ur va taranchilar (mo'g'il-xitoy va turkey qavmlardan tashkil topgan xalqlar) ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Xristianlik e'tiqodida bo'lganlar, asosan, pravoslav oqimi vakillari bo'lib, ko'chirishda hukumat ularga alohida e'tibor qaratilgan va ularga ma'lum bir imtiyozlar ham berilgan. Chunki rus hukumati Turkistondagi mavqeyini mustahkamlashda pravoslavlarni o'zining asosiy tayanchi sifatida ko'rgan va ularni hududdagi nufuzini oshirishni maqsad qilgan [1].

1867 yildan 1917 yilga qadar Turkiston mintaqasining Kaspiyorti, Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlariga aholini ko'chirish siyosati davom etgan. Ko'chirilganlar safiga Birinchi jahon urushida asirga olinganlar (polyak, nemis, avstriyaliklar, venger, rumin, turk va hokazo, salkam 200 ming nafar–diss.) ham kelib qo'shilgan [2].

Ko'chirilgan aholi milliy tarkibi haqida fikr bildirilar ekan, ko'chirish xronologiyasining millatlar bo'yicha tasnifiga ham e'tibor qaratish mumkin. 1874–1876 yillarda Avliyoota uyezdidagi rusiyabon aholi qishloqlaridan Qorabolta va Chordevorga, Toshkent uyezdidagi bir qator yangi tashkil topgan posyolkalarga eston, latish, litvaliklar ham ko'chirilgan. Ular urf-odati, tili, turmush tarzi, diniy mazhabi, mehnatga munosabati bilan slavyanlardan tubdan farq qilishgan. Boltiqbo'yliklar xristianlikning katolik, protestant, starover oqimlariga e'tiqod qilgan. E'tiborli tomoni shundaki, ularning o'lkaga uyushgan holda tashkiliy ko'chirilishi 1885-yilgacha, yakka tartibda ko'chib kelishlari esa 1917-yilgacha davom etgan. Bundan 1885-yildan so'ng ko'chirilganlar orasida pravoslavlarning nufuziga alohida e'tibor kuchaytirilganligi ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari ko'chirish masalasiga oid bir qator muvaqqat yuridik hujjatlar ham qabul qilingan edi. 1881-yilning 10-iyulida qabul qilingan —Dehqonlarni bo'sh davlat yerlariga ko'chirish muvaqqat qoidalari, 1903-yilning 10-iyunidagi ko'chirilganlarga yer ajratish va Sirdaryo, Farg'ona va Yettisuv viloyatlari bo'ylab o'z ixtiyori bilan ko'chganlar uchun qonunchilik asoslari tartibini joriy qilishga bag'ishlangan maxsus hukumat qarori, 1906 yilda ishlab chiqilgan —Ko'chirilganlar uchun qo'shimcha ko'rsatmalar va boshqalar shular jumlasidandir.

Ko'chirilgan aholi milliy tarkibi haqida fikr bildirilar ekan, ko'chirish xronologiyasining millatlar bo'yicha tasnifiga ham e'tibor qaratish mumkin. 1874–1876-yillarda Avliyoota uyezdidagi rusiyabon aholi qishloqlaridan Qorabolta va Chordevorga, Toshkent uyezdidagi bir qator yangi tashkil topgan posyolkalarga eston, latish, litvaliklar ham ko'chirilgan [3].

Ular urf-odati, tili, turmush tarzi, diniy mazhabi, mehnatga munosabati bilan slavyanlardan tubdan farq qilishgan. Boltiqbo'yliklar xristianlikning katolik, protestant, starover oqimlariga e'tiqod qilgan. E'tiborli tomoni shundaki, ularning o'lkaga uyushgan holda tashkiliy ko'chirilishi 1885 yilgacha, yakka tartibda ko'chib kelishlari esa 1917-yilgacha davom etgan. Bundan 1885-yildan so'ng ko'chirilganlar orasida pravoslavlarning nufuziga alohida e'tibor kuchaytirilganligi ko'rishimiz mumkin.

Nemis millati vakillarining Turkiston o'lkasiga ko'chib o'tishi asosan XIX asrning 70 yillari boshlariga to'g'ri keladi. Ushbu maqola mintaqaga XIX asr 70-90 yillarda ko'chib o'tgan Mennonit-nemislar haqida —Turkiston to'plamlari va arxiv hujjatlari qiyosiy tahlili orqali fikr yuritish maqsadi ham ko'zlangandi. Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kirgan Yettisuv, Kaspiyorti, Farg'ona, Samarqand va Sirdaryo viloyatlariga nemis mennonitlari lyuteran, arean diniy mazhabidagi kishilar bilan birga ko'chib o'tganlar.[4]

Biroq rus, ukrain, belorus provaslavlariga nisbatan boshqa diniy konfessiyadagilar, ya'ni, polyak, nemis, yahudiy, qalmiq, moldivinlar ko'chib kelganlarni bor-yo'g'i 10 dan 1 qismini tashkil etardi. 1906-yilda Sirdaryo,

Farg'ona, Samarqand va Kaspiy orti viloyatlari turli qishloq va manzilgohlarda istiqomat qilgan 1071 ta ko'chirilganlar oilasining milliy tarkibi o'rganilganida quyidagicha raqamlar aniqlangani fikrimizni isbotlaydi: 1071 ta oiladan 995 ta slavyan, 23 ta polyak, 51 ta nemis, 2 ta arman oilalari bo'lgan. Ushbu oilalar dastlabki 16 yil davomida Turkistonda yashagan 90 ta oilani tashkil etgan bo'lsa, keyinchalik har 4 yil davomida olingan tahlillardan ma'lum bo'lishicha 1902-1906 yillarda bu ko'rsatkich 523 ta oilani tashkil qilgan Yuqoridagi raqamlar o'lkaga rusiyzabon aholining ko'chib kelishi doimiy o'sib borganligi va ularning asosiy qismini pravoslavlar tashkil etishiga e'tibor qaratilganligidan dalolat beradi [5]. Rus hukumati ko'chib kelgan turli millat vakillarini bir joyda o'troqlashishlarini ko'zlab, ularni shunga targ'ib qilganlar. Shuning uchun ham matbuotda Turkistonga ko'chib kelganlarni o'sha davrda —o'z yeriga mustahkam o'rnatishganlarl, —o'z ixtiari bilan ko'chib kelib, qo'nim topmaganlar, shuningdek, —yashash joyini o'zgartirib, doimiy ko'chib yuruvchilar guruhlariga ajratish odatga aylangan hamda keyingi ikki toifadagilarda chidam, iroda, jur'at yetarli emasligi tanqid qilingan. Davriy matbuotda doimiy ko'chib yuruvchilar borgan sari kambag'allashib borganligi, ularning asosiy qismi o'z asl guberniyalariga qaytib ketganligi salbiy holat sifatida baholangan [6].

Ko'chib kelganlar orasida xo'jalik hayvonlari va mehnat qurollariga ega bo'lgan aholining iqtisodiy ahvoli tez yaxshilanib borgan. Manbalardagi Sirdaryo, Kaspiyorti, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida joylashgan uyezdlarda joylashgan namunali rusiyzabon aholi qishloqlari va posyolkalaridagi dehqonlar hayoti haqida boy ma'lumotlar bizni yuqoridagi fikrni bildirishimizga asos bo'ladi. Sirdaryo viloyatining Avliyoota uyezdida joylashgan Pokrovskiy, Dimitrovka, Aleksandrovka qishloqlari iqtisodiy tarafdin o'ziga to'q maskanlar qatoriga kirgan. U yerdagi aholining yaxshi haet kechirishlari uchun bir qancha sharoitlar yaratilgan

bo'lib, ular o'zlari uchun cherkov va maktablar ham qurdirishgan. To'ytomoshalar tashkil qilishadi, ayniqsa o'g'il uylantirishda qizlarni chetdan qidirishmaydi,—deb yozilganligini —Turkiston to'plamida ko'rishimiz mumkin [7].

Xulosa. XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasida olib borgan ko'chirish siyosati natijasida mintaqaning demografik, ijtimoiy va madaniy tarkibida tub o'zgarishlar yuz berdi. Mustamlakachilik siyosatining ajralmas qismi bo'lgan bu migratsiya harakati imperiya manfaatlariga xizmat qilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi Turkiston ustidan siyosiy va diniy nazoratni kuchaytirish, pravoslav diniga mansub rusiyzabon aholining sonini oshirish va mahalliy aholini siyosiy, iqtisodiy jihatdan siqib chiqarishdan iborat edi.

Tadqiqotlar va arxiv manbalariga tayanib aytish mumkinki, 1876–1917 yillar oralig'ida o'lkahududlariga turli millat va konfessiyalarga mansub aholi qatlamlari — rus, ukrain, belorus, polyak, nemis, yahudiy, arman, eston, latish, litvaliklar va boshqalar ko'chib keldi. Ularning aksariyati pravoslav cherkovi homiyligida olib kelingan bo'lsa-da, katolik, protestant va boshqa diniy oqimlarga mansub aholi vakillari ham bor edi. Xususan, boltiqbo'yi xalqlari va mennonit-nemislar o'z diniy, madaniy va xo'jalik hayoti bilan slavyanlardan keskin farqlangan.

Migratsiyon jarayonlar natijasida kelganlarga hukumat tomonidan yuridik asoslangan hujjatlar orqali yer ajratilishi, turar joy qurilishi, maktab va cherkovlar barpo etilishi, iqtisodiy imtiyozlar berilishi ularning Turkistonda tez moslashuviga xizmat qilgan. Statistik ma'lumotlar bu davrda aynan pravoslav rusiyzabon aholining soni keskin oshganini ko'rsatadi. 1906 yilda o'tkazilgan rasmiy hisob-kitoblarga ko'ra, ko'chib kelganlarning 93 foizidan ortig'i slavyan millatlariga mansub bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. X.Жўраев Туркистонга кўчирилган аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаёти (XIX аср охири – XX аср бoshлари) X.Жўраев, -Фарғона: 2021. –Б. 124 б. 18-19-21-Б
2. Ўзбекитон миллий архиви. И-22-фонд, 1-рўйхат, 445-йиғма жилд, 104-варақ; В.П. Из области переселенческих вопросов. // Туркестанский сборник. Том 448. – С. 34
3. Собиров Н., Эгамназаров А. Фарғона водийсининг ижтимоий– иқтисодий ва маданий ривожланишида немис ишбилармонларининг хиссаси. – Тошкент. 2002. – Б. 41; Ўзбекистон Миллий Архиви И-1-фонд, 1-рўйхат, 425-йиғма жилд, 20,21-варақлар
4. Переселение. Отчёт за 1906 год. // Туркестанский сборник. Том 435. – С.28.
5. Наша колонизация Средней Азии (Русский посёлки в Туркестан). // Туркестанский сборник. Том 429. – С. 230-242.

6. Nazirov M.B “Rossiya imperiyasi ko‘chirish siyosatining Farg‘ona viloyati tub aholisining iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotiga ta‘siri” FarDU Ilmiy xabarlar — Nauchniy vestnik 2-soni 2025 yil 258-260 betlar.

7. Nazirov M.B “Rossiya imperiyasi davrida Farg‘ona vodiysiga ko‘chirib keltirilgan aholining turmush tarzi” Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 2-son A seriyasi 825-830 betlar.

UO‘K 93/94

AMIR TEMUR VA ISKANDAR FAOLIYATIDA “SADD” QURILISHI G‘OYASI: TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TIMSOL

I.M.Pardayeva, PhD, dots., Samarqand davlat chet tillari instituti, Samarqand
orcid.org/0000-0003-0229-1748

Annotatsiya. Maqolada jahon siyosiy tafakkuri va Sharq mumtoz adabiyotida shohlik timsoli sifatida qaralgan Amir Temur hamda Iskandar Zulqarnayn obrazlari doirasida “sadd” – devor qurilishi g‘oyasining tarixiy-madaniy va badiiy-estetik talqini tadqiq etiladi. Iskandar siymosining Qur‘oni karimdagi Zulqarnayn qissasi asosida shakllangan devor qurish hodisasi Nizomiy Ganjaviyning “Iskandarnoma”si va Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonlarida chuqur falsafiy-metaforik qatlam kasb etgan. Maqolada ushbu badiiy motiv Amir Temur tarixiy faoliyatining real siyosiy-amaliy mazmunlari, xususan, yovuzlik va buzg‘unchilikka qarshi qaratilgan harbiy-strategik chora-tadbirlari, shaharsozlik tamoyillari va himoya inshootlari barpo etish faoliyati bilan qiyosiy asosda talqin etiladi. Iskandarning devor qurish voqeasi Temuriylar davrida ideologik namuna sifatida idrok etilib, “sadd” motivi orqali siyosiy mustahkamlik, adolatparvarlik va ilohiy-qonuniy tartib timsoli sifatida qaralgan. Shunday qilib, maqolada ikki tarixiy shaxs faoliyatida devor qurilishi hodisasining badiiy timsol va tarixiy haqiqat doirasidagi o‘zaro uyg‘unligi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Iskandar Zulqarnayn, sadd, devor qurilishi, Zafarnoma, Saddi Iskandariy, Iskandarnoma, Qur‘on tafsiri, siyosiy ramz, ma‘naviy himoya, tarixiy qiyos, ideologik talqin.

Аннотация. В статье исследуется историко-культурное и литературно-эстетическое осмысление идеи «сadd» — строительства защитной стены — в рамках символических образов Амира Темура и Искандера Зулкарнайна как правителей в мировом политическом мышлении и классической восточной литературе. Мотив возведения стены, связанный с образом Искандера и основанный на кораническом повествовании о Зулкарнайне, получает глубокое философско-метафорическое воплощение в поэмах Низами Гянджеви Искандарнаме и Алишера Навои Садди Искандари. В статье проводится сопоставительный анализ этого литературного мотива с реальными политико-стратегическими действиями Амира Темура, включая его борьбу против хаоса, градостроительную деятельность и строительство оборонительных сооружений. В эпоху Темуридов мотив «сadd» интерпретировался как идеологический символ политической стабильности, справедливости и божественного порядка. Таким образом, в статье раскрывается взаимосвязь между художественным символизмом и исторической действительностью в деятельности двух великих правителей.

Ключевые слова: Амир Темур, Искандер Зулкарнайн, sadd, строительство стены, Зафарнаме, Садди Искандари, Искандарнаме, толкование Корана, политический символ, духовная защита, историческое сопоставление, идеологическая интерпретация.

Abstract. This article explores the historical-cultural and literary-aesthetic interpretation of the idea of “sadd” – the construction of a protective wall – within the symbolic representations of Amir Temur and Iskandar (Alexander the Great) as sovereign figures in global political thought and classical Eastern literature. The Qur‘anic narrative of Dhu al-Qarnayn, which underpins Iskandar’s image, serves as the basis for the wall-building motif, further elaborated in Nizami Ganjavi’s Iskandarnama and Alisher Navoi’s Saddi Iskandariy, where it attains a profound metaphoric and philosophical dimension. The article conducts a comparative analysis between this literary motif and Amir Temur’s historically documented political and strategic practices, particularly his anti-chaotic policies, urban planning initiatives, and the construction of defensive infrastructure. The “sadd” motif, as represented in Iskandar’s legend, was ideologically valorized during the Timurid era as a

symbol of political stability, justice, and divine order. Thus, the article elucidates the convergence of literary symbolism and historical reality in the activities of these two rulers.

Keywords: *Amir Temur, Iskandar, Dhu al-Qarnayn, sadd, wall-building, Zafarnama, Saddi Iskandariy, Iskandarnama, Qur'anic exegesis, political symbolism, moral defense, historical parallel, ideological interpretation.*

Kirish. Sharq sivilizatsiyasida shohlik timsoli nafaqat siyosiy hokimiyat, balki ma'naviy rahnamolik, adolatni tiklash va ijtimoiy tartibni saqlab qolish g'oyalari bilan uyg'un holda qaralgan. Tarixiy tafakkurda hukmdor faoliyati jamiyatdagi yovuz kuchlarga qarshi kurash, tartibsizlikni jilovlash va xavfsizlikni ta'minlash jarayonida markaziy o'rin egallagan. Ayniqsa, bunday kurashlarning moddiy-madaniy ifodasi sifatida qaraluvchi "sadd" – devor qurilishi hodisasi Sharq adabiyoti va tarixiy manbalarida chuqur falsafiy mazmun kasb etgan.

Qur'oni karimda zikr etilgan Zulqarnayn tomonidan Gog va Magog (Ya'juj va Ma'juj) qavmlariga qarshi qurilgan devor, bu jihatdan insoniyatni yovuzlikdan himoya qilishga qaratilgan universal ma'naviy g'oyaning ilohiy timsoli sifatida talqin qilinadi. Ushbu qissaning adabiy talqinlari Nizomiy Ganjaviyning Iskandarnomasi, Alisher Navoiyning Saddi Iskandariy dostonida chuqur falsafiy-badiiy qatlamga ega timsolga aylangan. Shu bilan birga, real tarixda, xususan Amir Temur faoliyatida devor va mudofaa inshootlari qurilishi, shaharsozlik siyosati, tashqi tahdidlarga qarshi harbiy va ma'naviy mustahkamlovchi mexanizm sifatida ahamiyat kasb etgan.

Ushbu maqolada Amir Temur va Iskandar (Zulqarnayn) faoliyatida sadd qurilishi g'oyasi tarixiy haqiqat va badiiy talqin doirasida tahlil etiladi. Qiyosiy yondashuv asosida Qur'oni karimdagi rivoyatlar, Sharq mumtoz adabiyoti namunalaridagi ramziy obrazlar va tarixiy manbalardagi amaliy harakatlar tahlil qilinib, devor qurilishi motivining siyosiy, ma'naviy va badiiy funksiyalari ochib beriladi. Mazkur hodisa ikki buyuk siymoning davlatqarorlik, adolatparvarlik va himoya siyosatidagi umumiy strategik nuqtai nazarlarini yoritishda muhim omil sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Mazkur tadqiqot doirasida Amir Temur va Iskandar (Zulqarnayn) faoliyatida "sadd" qurilishi g'oyasining tarixiy va badiiy manbalardagi aksini aniqlash hamda qiyosiy jihatdan tahlil etish maqsad qilingan. Shu munosabat bilan, avvalo Qur'oni karimning Kahf surasida bayon etilgan Zulqarnayn qissasi asosiy diniy-nasriy manba sifatida e'tiborga olingan. Bu manbada Ya'juj va Ma'juj kuchlariga qarshi qurilgan devor insoniyatni yovuzlikdan himoya qilish g'oyasining ilohiy talqini sifatida ifodalanadi. Ushbu g'oya Sharq adabiyoti, xususan fors-tojik va turkiy epik an'anada keng poetik qayta ishlanishga uchragan.

Adabiy manbalar ichida Nizomiy Ganjaviyning Iskandarnoma dostoni muhim o'rin tutadi. Unda Iskandar siymosi nafaqat jangchi, balki donishmand, haqiqatparvar va ma'naviy yetakchi obrazida gavdalanadi. Alisher Navoiyning Saddi Iskandariy dostonida esa bu motiv yanada falsafiy-metaforik talqinga ega bo'lib, "sadd" g'oyasi orqali shohlik va adolat tushunchalarining uyg'unligi poetik asosda yoritiladi. Shuningdek, Jomiyning Xiradnomai Iskandariy asari ham bu timsolni axloqiy-pedagogik mezonlar asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Tarixiy manbalar qatorida Sharafuddin Ali Yazdiyning Zafarnomasi, Nizomiddin Shomiyning Zafarnomasi, Ibn Arabshohning Aja'ib al-maqdur fi nawā'ib Timur asari Amir Temurning harbiy-siyosiy faoliyati, mudofaa inshootlari barpo etilishi, shaharsozlik va chegaraviy xavfsizlik siyosatini yoritishda asosiy faktologik material sifatida xizmat qiladi. Bu manbalar orqali Temurning yovuzlikka qarshi kurashishdagi strategiyasi va siyosiy pozitsiyasi tahlil qilinadi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, intertekstual yondashuv, ramziy-sharhlovchi (simvolik hermenevtik) metod hamda manbashunoslikka asoslangan tekstual tahlil usullari qo'llanilgan. Qur'oni karimdagi diniy talqinlar, adabiy obrazlar va tarixiy haqiqat orasidagi uyg'unlikni aniqlashda kontekstual analiz muhim uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Natija va muhokamalar. Zamonaviy davrda devor obrazining talqini yangi shakllarda davom etmoqda. Endilikda bu obraz ko'proq ichki dushman – jaholat, g'aflat, yot mafkura, ma'naviy yemirilishga qarshi kurash ramziga aylangan. Bugungi yozuvchi, shoir, faylasuflar devor qurishni axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni himoya qilish vositasi sifatida tasvirlamoqdalar. Bunday devorlar

bilim, madaniyat, sog'lom tafakkur, milliy g'urur, tarixiy xotira asosida quriladi. Devor endi nafaqat shoh, balki har bir fuqaro ongida mavjud bo'lgan ma'naviy qal'aga aylanmoqda.

Shohning devor qurish faoliyati har bir tarixiy bosqichda yangicha ma'no kasb etgan. Ilk bosqichlarda bu mudofaa vositasi bo'lsa, keyinchalik ma'naviy va mafkuraviy timsolga aylandi. Har qanday jamiyatda bu obraz doim dolzarb bo'lib qoladi, chunki jamiyat o'z qadriyatlarini, tinchlik va barqarorlikni saqlash uchun doimiy ravishda "devorlar" barpo etishga muhtoj bo'ladi. Bu devorlar zamon va makon tanlamaydi – ular har doim yovuzlikka qarshi kurashning badiiy, axloqiy va mafkuraviy belgisi bo'lib xizmat qiladi. Devor qurish hodisasi shohlarning eng yuksak faoliyati – adolat, himoya va barpo etish timsolidir. Bu obrazda shoh faqat kuch sohibi emas, balki donishmand, xalqparvar, ma'naviy yetakchi sifatida gavdalanadi. Bunday talqinlar o'zbek adabiyotida va umuminsoniy tafakkurda chuqur ildiz otgan bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Har qanday yovuzlikka qarshi barpo etilgan har qanday "devor" – bu insoniyatning ezigulikka bo'lgan intilishining timsolidir.

Qur'oni Karimda Iskandarning Ya'juj va Ma'jujga qarshi qurilgan devori haqida Kahf surasining 83-98-oyatlarida aniq ma'lumotlar berilgan. Bu voqea Qur'oni karimiy manbalarda Zulqarnayn nomi bilan tilga olinadi. Iskandar, Alloh tomonidan berilgan bilim va kuch vositasida, insoniyatni fitna va fasoddan saqlash uchun katta devor quradi. Bu devor oddiy fizik to'siq emas, balki zulm, buzg'unchilik, axloqsizlik, ijtimoiy adolatsizlik va fitnaga qarshi barpo etilgan ramziy himoyadir. Ya'juj va Ma'juj, Qur'onda insoniyat uchun halokatli kuchlar sifatida talqin qilinadi. Iskandarning ularga qarshi devor qurishi shunchaki harbiy faoliyat emas, balki u Alloh tomonidan yuklangan payg'ambarona missiyani ado etadi.

Devorni qurishdan oldin, Iskandar xalqning holatini o'rganadi, ularga hurmat bilan munosabatda bo'ladi, ularning ehtiyojini anglaydi. U mis va temirni eritib, tog'lar orasiga devor barpo qiladi. Bu devor bir necha asrlar davomida Ya'juj va Ma'juj fitnasini to'xtatib turadi. Qur'onda aytilishicha, bu devor oxirzamon yaqinlashganida qulab tushadi va insoniyat yana fitna-yu falokatga duchor bo'ladi. Iskandarning bu faoliyati butun musulmon dunyosi va sharq adabiyotida ramziy mazmunga ega bo'lib, shohning adolatparvarligi, donishmandligi, Allohga bo'lgan sadoqati timsoliga aylangan.

Bu voqea Firdavsiy, Nizomiy, Alisher Navoiy singari adiblar asarlarida keng badiiylashtirilgan. Ayniqsa, Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonida ushbu devorni fitna va zulmga qarshi qurilgan eng muqaddas inshoot sifatida tasvirlaydi. Devor bu yerda faqat temir va misdan iborat emas, balki iymon, sabr, donishmandlik va adolatdan barpo etilgan ramz sifatida ko'rsatiladi. Iskandar xalq oldidagi mas'uliyatini, Alloh oldidagi burchini ado etgan rahbar sifatida gavdalanadi. U xalqning dardini tinglaydigan, ularga xizmat qiladigan, shaxsiy manfaatini emas, jamiyat tinchligini ko'zlagan ideal shohdir. Bu jihatlar, devor qurish faoliyatining ilohiy va axloqiy mohiyatini yanada kuchaytiradi.

Iskandarning faoliyati, shunchaki harbiy emas, balki ma'naviy jihatdan ham yuksak qadriyatlar asosida shakllangan. Bu orqali adolat va himoya tushunchalari insoniyat tarixi va tafakkurida mukammal timsolga aylanadi. Iskandar obrazining bunday talqini orqali biz tarixda rahbar qanday bo'lishi kerakligi haqidagi qadimiy namunani ko'ramiz. Aynan devor qurish orqali u insoniyatni, jamiyatni va kelajakni himoya qilish yo'lida o'zini fido qilgan lider sifatida ifodalanadi.

Amir Temur XIV asrda yashagan ulug' sarkarda va davlat arbobi bo'lib, o'z faoliyatida xalqni dushmanlardan himoya qilish, adolatni tiklash, davlatni markazlashtirish va uni mustahkamlash kabi yuksak maqsadlarni ko'zlagan. Temurning "devori" bu yerda real g'isht-u toshdan qurilgan inshoot emas, balki siyosiy, ijtimoiy, harbiy, madaniy va mafkuraviy tizimlardan iborat timsoliy to'siqdir. U mo'g'ul bosqinidan keyingi parokanda Turkistonni birlashtirib, kuchli davlat tuzdi. Bu davlat kuchli boshqaruv tizimi, ilg'or harbiy qudrat, rivojlangan savdo-iqtisodiy mexanizmlar va boy madaniy-ma'naviy meros asosida tiklandi.

Temur "devor" barpo qilishda Iskandarning timsolidan ilhom olganini ochiq tan olgan. U o'zini Zulqarnaynning yo'lini davom ettiruvchi deb bilgan. Shuning uchun ham u siyosiy faoliyatida doimo adolat, tartib, ijtimoiy barqarorlik va diniy bag'rikenglik tamoyillariga tayanadi. Temurning devori bu – ichki tartibni o'rnatish, ichki dushmanlarga qarshi kurash, korrupsiya va ijtimoiy tanglikka qarshi tizimli siyosiy choralar edi. Bu faoliyat tarixiy voqelikda amalga oshirilgan va xalqni himoya qilishga

qaratilgan. U tomonidan qurilgan harbiy istehkomlar, shaharlar atrofidagi devorlar, muhofaza tizimlari, qonunchilik asoslari va ijtimoiy tartibotlar xalq ongida xavfsizlikni ta'minlagan.

Temurning devori Iskandarning devori kabi bir necha yuz yilliklar davomida xalqni himoya qilgan. Uning davrida shunchaki dushmanni yengish emas, balki xalq ongida vatanparvarlik, tartib, ma'naviy tiklanish, ilm-fan va me'morchilik taraqqiyoti yuzaga kelgan. Bu esa devor qurish hodisasining mafkuraviy, ruhiy va estetik tomonlarini ham ochib beradi. Temurning faoliyati orqali biz shohning nafaqat sarkarda, balki o'z xalqining ma'naviy rahnamosi, taraqqiyot yetakchisi sifatida namoyon bo'lganini ko'ramiz. U xalqni faqat tashqi dushmandan emas, balki ichki zaiflik, jaholat, tarqoqlikdan ham asragan. Shu jihatdan uning devori real harbiy inshootlar bilan birga, g'oyaviy, siyosiy va axloqiy tizmollardan iborat kuchli qal'aga o'xshab xizmat qilgan.

Sharq adabiyotida Iskandar va Amir Temur obrazlari ko'pincha bir-birini to'ldiruvchi, o'zaro bog'liq ramzlar sifatida tasvirlanadi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" asarida Iskandar shaxsida shohlik, donishmandlik, fidoyilik va ma'naviy yetakchilik mujassam bo'lsa, tarixiy manbalarda Temur shaxsida ana shu fazilatlarining real amaliyoti aks ettiriladi. Adabiy badiiy talqinlarda devor qurish g'oyasi ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi abadiy kurashning ramzi sifatida tasvirlanadi. Devor – bu shunchaki to'siq emas, balki ezgu niyat, adolatli tuzum, ma'naviy qadriyatlar va ruhiy uyg'onishning timsolidir. Iskandar devorni ilohiy buyruq asosida qurgan bo'lsa, Temur uni tarixiy ehtiyoj, siyosiy zarurat va xalq manfaatlaridan kelib chiqib barpo etgan. Har ikki shaxs o'z xalqlarining orzusi, ularning najotkoriga aylangan.

Badiiy asarlarda Iskandarning devori orqali adolat, ma'rifat, aqida va sabr timsollari tasvirlansa, Temurning faoliyati esa bu g'oyalarning hayotdagi ifodasi sifatida ko'rsatiladi. Iskandar haqida afsonalar va diniy matnlar hikoya qilsa, Temur haqidagi tarixiy manbalar va rasmiy hujjatlar uning devor qurish faoliyatini tasdiqlaydi. Bularning barchasi shuni anglatadiki, shohning devor qurish faoliyati – bu har doim yovuzlikka qarshi turgan insoniy tafakkurning, davlatparvarlikning va ma'naviy yetuklikning timsolidir. Shunday qilib, Iskandar va Temur o'rtasidagi bog'liqlik, devor qurish hodisasida ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. Biri ilohiy irodaga tayanadi, ikkinchisi xalq irodasi va tarixiy ehtiyojga. Biri Qur'oni karimda ulug'langan, ikkinchisi tarixda amaliy harakatlari bilan yodda qolgan. Ikkalasining ham asosiy maqsadi bitta – yovuzlikdan insoniyatni, fitnadan jamiyatni, tartibsizlikdan davlatni asrashdir. Devorlar bu yerda adolat, himoya, najot va barqarorlikning badiiy, ma'naviy va tarixiy timsollaridir.

Islom siyosiy tafakkurida Zulqarnayn obrazining asosiy vazifalaridan biri – ilohiy adolatni tiklash va ilmlar orqali jamiyatni uyg'otishdir. Temur bu funksiyalarni o'z amaliy faoliyatida ro'yobga chiqarishga harakat qilgan: u olimlarni qo'llab-quvvatlagan, rasadxona va madrasalar qurgan, ilm ahli bilan kengashgan. Shunday qilib, Iskandar timsolining Temur siymosidagi talqini, avvalo, siyosiy legitimlikni ta'minlovchi, ikkinchidan, adabiy-estetik asosda qurilgan mafkuraviy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Bu jihatdan, Nizomiy yaratgan Iskandar obrazi va Amir Temur siymosining o'zaro uyg'unlashuvi Sharq siyosiy-ijtimoiy tafakkuri va adabiy merosida universal hukmdor timsolining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Buni quyidagicha tushunish mumkin:

Qur'onga tayanuvchi siyosiy asos – Temur Qur'on asosida o'z harakatlarini oqlashga intilgan. Zulqarnayn haqidagi oyatlar bunga asos bo'lgan.

Ilm va dinning uyg'unligi – Temur ilmparvar hukmdor sifatida tasvirlanar, bu esa Iskandar obrazidagi jihatlarning Temurga ko'chirilganligini ko'rsatadi.

Islom olamining himoyachisi – Iskandar kabi Temur ham kufr kuchlariga qarshi kurashganligi targ'ib etilgan. Ayniqsa, Xitoy va Hindiston yurishlari bu jihatdan qadrlangan.

Temuriylar sulolasining siyosiy va mafkuraviy qarashlarida Iskandar Zulqarnayn obrazi markaziy ideologik timsollardan biri sifatida shakllangan bo'lib, bu obraz Amir Temurning o'z shaxsini tarixiy va ilohiy legitimizatsiya nuqtayi nazaridan asoslash vositasi sifatida faol ishlatilgan. Temurning bevosita avlodlari, xususan, Movarounnahrda ilm-fan homiysi sifatida tanilgan Mirzo Ulug'bek o'zining nasabnomaviy asarlarida bobosi Temurni Qur'oni karimda zikr etilgan Zulqarnayn bilan qiyoslagan. Bu qiyos, avvalo, Temurning hukmdorlik maqomini ilohiy iroda bilan bog'lashga

xizmat qilgan bo'lsa, boshqa tomondan, uni tarixiy-propetika an'ana kontekstida talqin qilishga urinish sifatida namoyon bo'ladi.[6]

Shuningdek, temuriylarning boshqa bir vakili — Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining mashhur “Boburnoma” asarida Iskandar nomini bir necha bor tilga olib, uni ideallashtirilgan, adolatparvar va ilm-fanga mehr qo'ygan hukmdor sifatida e'tirof etgan. Bu esa Iskandar obrazining temuriy mafkurada faqat tarixiy emas, balki etik va estetik mezonlar asosida shakllangan universal timsolga aylanganini ko'rsatadi.[1]

Xulosa. Sharq tarixiy tafakkuri va badiiy adabiyotida “sadd” — ya'ni devor qurilishi g'oyasi sivilizatsiyaviy himoya, adolatparvarlik, ijtimoiy barqarorlik va ezgulikning ramziy timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Iskandar Zulqarnayn hamda Amir Temur siymolari bu borada o'ziga xos tarixiy va estetik kontekstda talqin qilinadi. Qur'oni karimda eslatilgan Zulqarnayn tomonidan qurilgan “sadd” haqidagi rivoyatlar keyinchalik Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy asarlarida badiiy-falsafiy qiyofa kasb etgan. Bu obraz orqali insoniyatni “Ya'juj-Ma'juj” kabi vayronkor kuchlardan himoya qiluvchi ilohiy hokim siymosi shakllantiriladi.

Amir Temur faoliyatida esa “sadd” g'oyasi real tarixiy asosga ega bo'lib, u tomonidan bunyod etilgan qal'alar, mudofaa inshootlari va shahar devorlari zamonaviy strategik fikr va siyosiy barqarorlikni ta'minlash vositasi sifatida qaralgan. Tarixiy manbalar — xususan, Nizomiddin Shohiyning “Zafarnoma”si va Ibn Arabshoh asarlari Temurning bunyodkorlik faoliyatini yoritishda “sadd” g'oyasining amaliy va ramziy jihatlariga urg'u beradi.

Maqolada olib borilgan qiyosiy-tahliliy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Iskandar va Temur siymolari “sadd” timsoli orqali ezgulik va yovuzlik, madaniyat va jaholat o'rtasidagi kurashda ideal hukmdorning asosiy burchi — jamiyatni himoya qilish, uqubatlardan saqlash, qadriyatlarni himoya qilish g'oyasini mujassamlashtiradi. Shu jihatdan, ularning faoliyatidagi “sadd” qurilishi nafaqat moddiy, balki ma'naviy-mafkuraviy darajada ham yuksak ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bobur, Zahiriddin Muhammad. *Boburnoma* / nashrga tayyorlovchi: H. Vahidov. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
2. Hafiz-i Abru. *Zayl-i Zafarnoma* (qo'lyozma, Tehron nashrlari asosida tahliliy izohlar). Shuningdek, qarang: Subhonov, M. *Temuriylar davrida tarixiy tafakkur*. – Toshkent: “Fan”, 2015.
3. Ibn Arabshoh, Ahmad ibn Ali. *Aja'ib al-Maqdūr fi Nawā'ib Tīmūr* / tarj. va tahr.: M. R. Sa'id. – Qohira: Dār al-Kutub, 1968. (Ruscha tarjimasi: Ibn Arabshakh. *Istoriya Timura* / per. L. A. Zimin. – Moskva: Vostochnaya literatura, 1993.)
4. Qur'on. Al-Kahf surasi, 18:83–98.
5. Shami, Nizomuddin. *Zafarnoma* / arabchadan tarjima: M. T. Hotamov. – Toshkent: “Fan”, 1996.
6. Ulug'bek, Mirzo Muhammad Tarag'ay. *Tabaqoti Ulug'bek*. – Toshkent: “Fan”, 1996.

UO'K: 9.93/94

QORAQALPOG'ISTON ASSRDA 1960-1980-YILLARDA SHAHAR VA QISHLOQ HUDUDLARIDA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH: QIYOSIY TAHLIL G.I. Pulatova, tayanch doktorant, Qoraqalpoq Davlat Universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada maishiy xizmat ko'rsatish sohasining tashkiliy tuzilmaviy jihati, Qoraqalpog'iston ASSRda maishiy xizmat ko'rsatish kombinatlaridagi vaziyat, shahar, tuman va qishloq joylarda sohaning rivojlanishi va undagi kamchiliklar yoritilgan. Shuningdek, mavzuga doir ma'lumotlar adabiyotlar va manbalar, arxiv va gazeta materiallari, shuningdek dala yozuvlari asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: maishiy xizmat muassasalari, hunarmandlar kooperatsiyasi, hunarmandchilik ittifoqi, artellar, maishiy xizmat kombinatlari, sartaroshxonalar, poyabzallarni ta'mirlash ustaxonalari, kimyoviy tozalash.

Аннотация. В статье рассматриваются организационно-структурные аспекты сферы бытового обслуживания населения, положение предприятий бытового обслуживания населения в Каракалпакстанской АССР, развитие отрасли в городах, районах и сельской местности, ее недостатки. Также информация по теме раскрывается на основе

литературных и источниковых источников, архивных и газетных материалов, а также полевых заметок.

Ключевые слова: учреждения бытового обслуживания, артели ремесленников, объединения ремесленников, артели, комбинаты бытового обслуживания, парикмахерские, мастерские по ремонту обуви, химчистки.

Abstract. The article covers the organizational and structural aspects of the household service sector, the situation in household service complexes in the Karakalpakstan ASSR, the development of the sector in urban, district and rural areas and its shortcomings. Also, information on the topic is provided on the basis of literature and sources, archival and newspaper materials, as well as field notes.

Key words: household service institutions, artisans' cooperation, craft union, artels, household service complexes, hairdressers, shoe repair shops, dry cleaning.

Bizga ma'lumki, o'tgan asr boshidanoq respublika miqyosida xalqqa turli jihatdan xizmat ko'rsatish tarmoqlari mavjud bo'lgan. Xizmat ko'rsatishning maishiy turi dastlab aholiga hunarmandchilik sohalari misolida yoki aynan hunarmandchilik tashkilotlari tarkibida faoliyat yuritgan bo'lsa, keyinchalik bu soha vazirlik miqyosida qamrab olindi va tizimli faoliyat yurita boshladi.

Sovet Ittifoqining dastlabki yillarida maishiy xizmat ko'rsatish asosan hunarmandlar faoliyatida aks etgan va ular artellarga birlashtirilgan. Turli sohalarga ixtisoslashgan artellar asosan maishiy xizmatning ishlab chiqarish shaklini o'zida namoyon etgan. Tikuvchilik, to'quvchilik, zargarlik, kulolchilik kabilar aynan shu shaklga oiddir. Keyinchalik milliy hududiy chegaralanish o'tkazilgach, 1925-yilda hunarmandchilik kooperatsiyasi vujudga keldi va barcha artellar uning ichiga qamrab olindi. Ammo 1930-yilning iyun oyida tashkiliy ishlab chiqarish va moliyaviy imkoniyatlarga muvofiq, 21 tumanlararo ko'p tarmoqli ittifoqlar tashkil etildi [2, 36-b]. Biroq 1932-yilning 1-sentabridan barcha ittifoqlar tugatilib, O'zbekiston Hunarmandchilik kengashi (Ўзпромсовет) tashkil etildi. Bu boshqarma 1934-yil tashkiliy jihatdan qayta tuzilib, qaytadan O'zbekiston hunarmandchilik ittifoqi deb atalgan. Bu nom 1938-yilgacha o'zgarmasdan qoldi. O'zbekiston KP MK ning 1938-yil 23-iyundagi qarori asosida hunarmandchilik ittifoqlari va shu bilan birga 4 ta respublika, 9 ta tumanlararo hunarmandchilik ittifoqlari, Toshkent oziq-ovqat hunarmandchilik ittifoqi, Xorazm va Qoraqalpog'iston ko'p tarmoqli hunarmandchilik ittifoqlari tashkil etildi. Bularning barchasi 1938-yilning oxirida tugatilib, ular o'rnida qaytadan O'zbekiston hunarmandchilik kengashi tashkil etildi. Bu o'zgarishlar nomigagina bo'lib, amalda tashkiliy jihatdan, boshqaruv xususida qayta qurilishlar yo'q edi.

Ushbu tashkilot O'zbekiston SSR Xalq komissarlari Kengashining 1944-yil 2-iyundagi qarori asosida "O'zSSR Xalq komissarlari Kengashi huzuridagi Hunarmandchilik kooperatsiyasi boshqarmasi", O'zbekiston SSR Vazirlar kengashi hamda O'zbekiston KP MKning 1950-yil 17-avgustdagi qaroriga ko'ra "O'zbekiston SSR Hunarmandchilik kooperatsiyasi kengashi" nomida qayta tashkil etilgan [3, 30-b].

1954-yilda O'zbekiston hunarmandchilik kengashining Markaziy Eksperimental laboratoriyasi – O'zbekiston SSR badiiy hunarmandchilik kooperatsiyalari konstruktor-texnologik byuro kengashiga aylantirildi. Hunarmandchilik kooperatsiyasi tashkiliy tuzilmasida umumiy ustaxonalarga ega hunarmandchilik ishlab chiqarish artellari asosiy bo'g'in bo'lib qoldi. Hunarmandchilik kooperatsiyasining tashkiliy tuzilishi 1960-yilgacha o'zgarmadi. 1960-yil 24-fevralidan ushbu Konstruktor-texnologik byurosi O'zbekiston hunarmandchilik kengashining badiiy hunarmandchiligi bo'yicha konstruktor-texnologik byurosi deb atala boshlandi. 1960-yil 15-apreldan u O'zbekiston SSR Vazirlar kengashi huzuridagi mahalliy sanoat bosh boshqarmasining Markaziy konstruktor-texnologik byurosiga aylantirilgan. 1962-yil 20-noyabrdan ushbu byuro O'zbekiston SSR Vazirlar kengashi huzuridagi Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish Bosh boshqarmasi tasarrufiga o'tkazilib, Markaziy loyihalash-konstruktorlik byurosiga aylantirilgan [1, 86-88-b]. Demak, 1962-yilga kelib, sohaning barcha yo'nalishlari bo'yicha boshqaruvni amalga oshiruvchi O'zbekiston SSR

Ministrlar Soveti huzurida aholiga maishiy xizmat ko'rsatish bo'yicha Bosh boshqarma tashkil etildi hamda u 1966-yilda alohida vazirlikka aylantirildi.

Ko'rib turganimizdek, sohaning o'zi ma'lum qolipga tushguniga qadar ancha o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Endi bu sohadagi joylarda olib borilgan faoliyatlarni tahlil qiladigan bo'lsak, aniq talay kamchiliklar bo'lganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Shu qatori, Qoraqalpog'iston ASSRda ham maishiy xizmat ko'rsatish sohasi o'rganilayotgan davrda dastlab, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti huzurida aholiga maishiy xizmat ko'rsatish bo'yicha Bosh boshqarmaning hududagi boshqarmasiga bo'ysungan bo'lsa, keyinchalik Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish vazirligiga bo'ysungan holda faoliyat olib bordi. Tabiiyki, barcha hududlarda bo'lgani kabi avtonom respublikada ham har bir tumanning alohida maishiy xizmat ko'rsatish kombinatlari mavjud bo'lgan va bu kombinatlar ma'lum bir rejalar asosida faoliyat yuritgan.

1960-yillarga kelib Qoraqalpog'iston ASSRda aholiga maishiy xizmat ko'rsatish birmuncha rivojlanayotgan edi. 1962-yil 10-noyabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti va O'zbekiston SSR Vazirlar Soveti tomonidan aholiga xizmat ko'rsatishni yanada yaxshilash to'g'risida qaror qabul qilingandan so'ng aholiga maishiy xizmat ko'rsatish borasidagi ishlar hajmi sezilarli darajada oshdi [5, 47-b]. Jumladan, 1964-yilda aholiga maishiy xizmat ko'rsatuvchi kichik ustaxonalar ixchamlashtirildi va yosh bolalar, ayollar sartaroshxonalari, o'z o'ziga xizmat ko'rsatadigan sartaroshxonalar, poyabzallarni tozalashda o'ziga xizmat ko'rsatish hamda shu kabi yangi turdagi xizmatlar tashkil qilindi. Biroq bu kabi o'zgarishlar sohadagi kamchiliklarni yopa olmadi.

Buni biz quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin. Qoraqalpog'iston ASSR aholisiga maishiy xizmat ko'rsatish rejasining 1963-yil yanvar-avgust oylarida bajarilishi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi [5, 45-b]:

№	Tashkilotlar	Hammasi			Qishloq joylaridagi atelyelarda		
		Rejada	Amalda	%	Rejada	Amalda	%
1.	Aholi uchun ta'mirlash va boshqa sanoat ishlari	714,4 ming rubl	693,1 ming rubl	97,0	111,1 ming rubl	72,6 ming rubl	65,3
2.	Xalqqa maishiy xizmat ko'rsatish boshqarmasi	421,3 ming rubl	583,8 ming rubl	138,6	47,2 ming rubl	45,6 ming rubl	96,6
3.	Maishiy xizmatlarning nosanoat turlari	564,77 ming rubl	424,1 ming rubl	75,1	58,0 ming rubl	39,3 ming rubl	67,8

Bundan ko'rinadiki, avtonom respublikada sohalar uchun berilgan davlat rejaları to'liq bajarilmagan. Respublikada maishiy xizmat ko'rsatish bo'yicha 1963-yilda sakkiz oylik reja 87 foizga, jumladan, qishloq joylarda 66 foizga bajarilgan.

Maishiy xizmat ko'rsatishning ayrim turlari bo'yicha 1963-yil yakuniga ko'ra, metall buyumlar va texnik jihatdan murakkab maishiy mashina va qurilmalarni ta'mirlash bo'yicha rejani bajarishda sezilarli orqada qolish kuzatilgan, bunda reja 42 foizga, kimyoviy tozalash va bo'yash bo'yicha 36 foizga, suratga olish va buyurtma asosida tikish 77 foizga, poyabzallarni ta'mirlash va buyurtma asosida tikish bo'yicha 89 foizga bajarilgan [5, 46-b]. Bularning barchasi shahar joyida ham rejalarini bajarishda oqsash borligini ko'rsatadi.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, 1963 yilning birinchi yarmida tashkil etilgan 88 ta korxona ichida: yog'och konstruksiya qismlari ishlab chiqaruvchi sexlar – 19 ta, sartaroshxonalari – 33 ta, aholi buyurtmasi bo'yicha uy-joylarni ta'mirlash – 9 ta, poyabzal tozalovchi – 22 ta bo'lgan [5, 47-b]. Shunday qilib, 1963-yilda maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari tarmog'ining o'sishi asosan sartaroshlar va poyabzal tozalovchilar hisobiga sodir bo'lgan.

Shu bilan birga, respublikada maishiy xizmat ko'rsatishni rivojlantirishda ma'lum muvaffaqiyatlarga erishildi. Buni aholi jon boshiga maishiy xizmatlar ko'rsatish hajmi haqidagi ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Biroq bu ma'lumotlar shahar va qishloqlar o'rtasidagi tafovutlarni ham yaqqol namoyon etadi [5, 48-b]:

№	Hududlar	1962-yilning birinchi yarmi		1963-yilning birinchi yarmi	
		jami	qishloq joylarda	jami	qishloq joylarda
1.	Qoraqalpog'iston ASSR	101	14	141	20
2.	Nukus shahar	444	-	471	-
3.	Xo'jayli shahri	193	-	277	-

4.	To'rtko'l tumani	75	7	115	9
5.	Amudaryo tumani	61	9	106	-
6.	Xo'jayli tumani	54	8	66	14
7.	Kegeyli tumani	28	28	39	39
8.	Chimboy tumani	55	26	104	45
9.	Mo'ynoq tumani	46	-	125	-

Ta'kidlaganimizdek, qishloq aholisi maishiy xizmat turlari bilan yetarli ta'minlanmagan. Bu borada bizning olib borgan dala izlanishimizda suhbat qurgan qishloq joyda yashagan fuqaro Nuptullayeva Arzixan [8] buvining eslashicha, ularning qishlog'ida kir yuvish punktlari, hammomlar va texnika ta'mirlash kabi xizmatlar bo'lmagan. U ayol kishi bo'lgani uchun bu kabi xizmatlarni o'z uyida o'ziga o'zi ko'rsatgan. Ammo erkaklar bu kabi xizmatlar uchun tuman markaziga borishga majbur bo'lgan.

1959-yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, respublikada 2136 ta qishloq aholi punkti mavjud bo'lib, ulardan: 1000 dan ortiq aholi istiqomat qiladigan 10 ta aholi punkti va 500 dan 1000 kishigacha bo'lgan 85 ta aholi punktlari mavjud bo'lgan.

1000 dan ortiq aholi istiqomat qiladigan qishloq joylarda maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari ham mavjud bo'lgan va biz buni quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin [5, 49-b]:

No	Hududlar	1959-yilda aholi soni	Mavjud maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari soni
1.	Taxtakopir	51529	17
2.	Kegeyli	4222	16
3.	Xalqabad	3671	8
4.	Qorao'zak	3512	6
5.	Sho'manay	3093	7
6.	Uchsay	2844	-
7.	Qipchoq	2488	1

Agar shaharlarda aholi jon boshiga maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarining xizmatlari 1962 yilning birinchi yarmida 3 rubl 15 tiyinni tashkil etgan bo'lsa, 1963 yilning birinchi yarmida 4 rubl 13 tiyin bo'lgan. Qishloq joylarida mos ravishda 14 – 20 tiyin atrofida bo'lgan.

Qishloq joylarda 1963 yil 1-iyul holatiga ko'ra, atigi 83 ta maishiy xizmat ko'rsatish korxonasi mavjud bo'lib, ulardan 57 tasi Kegeyli hamda Qipchoq, Shumanay, Xalqobod, Kenes, Qorao'zak va Taxtakopirda joylashgan edi. Qolgan 26 ta korxona 25 qishloq fuqarolar yig'inida joylashgan. Umuman olganda, respublika bo'yicha qishloq joylarda 26 ta aholi punktiga bittadan maishiy xizmat ko'rsatish korxonasi to'g'ri kelgan. Shu jumladan, To'rtko'l tumanida 34 ta, Amudaryo tumanida 153 ta, Xo'jayli tumanida 42 ta, Kegeyli tumanida 14 ta, Chimboy tumanida 18 ta, Mo'ynoq tumanida 34 ta bo'lgan [5, 50-b].

Ko'rsatilgan davlat xizmatlari holati tufayli qishloq aholisi asosiy davlat xizmatlaridan – poyabzal, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlarini tikish va ta'mirlashdan normal foydalanish imkoniyatidan mahrum bo'lgan. Kommunal xizmatlarning yomon tashkil etilishi aholini xizmatlar uchun jismoniy shaxslarga murojaat qilishga majbur qiladi. Qoraqalpog'iston ASSR Moliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 1962 yilda turli maishiy xizmat ko'rsatish bilan noqonuniy shug'ullangan 515 nafar hunarmand aniqlangan [5, 51-b]. Qishloq maishiy xizmat ko'rsatish tarmog'i madaniyati nihoyatda past, sartaroshxonalar iflos, professionallar ko'pincha xalatsiz holatda va sterilizatsiyalangan cho'tkalar yoki toza salfetkalarsiz ishlashganligi haqida arxiv hujjatlarida keltirilgan. Shaharlarda ham, qishloqlarda ham maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari materiallar va ehtiyot qismlar bilan yomon ta'minlangan. Tikuvchilik va poyabzal sexlaridagi ishchilar armatura yetishmasligi sababli ish vaqtining 30 foizigacha yo'qotishgan. 1963 yilda faqat 176 kg asetona quruq tozalash kimyoviy moddalari etkazib berilgan. Yil davomida sartaroshlik asboblari yetkazib berilmagan. Xullas, bu kabi jiddiy yetishmovchiliklar aholining xizmatdan foydalanishda hafsalasini pir qilgan.

Shunday bo'lsada, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari talab darajasida bo'lsada, yildan yilga tabiiy ravishda bir munchaga ko'paygan. Misol tariqasida, aholiga maishiy xizmat ko'rsatuvchi muassasalar 1971-yil 668 ta, 1975-yilda 786 ta hamda 1980-yilga kelib esa 931 tani tashkil etgan. Maishiy xizmat ko'rsatish hajmi esa 1970-yil 4,1 mln.rubl, 1975-yilda 7,6 mln.rubl hamda 1980-yilda 14,1 mln rubl miqdorida bo'lgan. Biroq chekkaroq hududlardagi vaziyat ham shu

asnoda yetarli bo'lmagan darajada oshishiga qaramay, shahardagi holatdan anchagina past bo'lganligini guvohi bo'lamiz. Birgina Ellikqal'a tumani bo'yicha 80-yillarni ikkinchi yarmida aholiga maishiy xizmat ko'rsatish 6,5 rublni tashkil etgan. Ellikqal'a tumanida aholiga xizmat ko'rsatish Qoraqalpog'iston ASSR bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan deyarli 50 % ga past bo'lgan [4, 117-b]. Bu borada Nukus shahrining o'zida 1970-yilda 130 dan ortiq aholiga maishiy xizmat ko'rsatish muassasasi ishlab turgan [6, 2-b]. 1980-1985-yillar orasida xalqqa maishiy xizmat ko'rsatish hajmi 6,1 % o'sgan bo'lsa, bu ko'rsatkich qishloq joylarida 6,5 %ni ko'rsatgan. 1986-yil uchun hududlar bo'yicha aholiga maishiy xizmat ko'rsatish rejalari quyidagicha belgilab berilgan: To'rtko'l tumani uchun 14 ming manatlik qo'shimcha maishiy xizmat ko'rsatish va xizmat ko'rsatishning 11 turi o'zlashtirilishi, Shumanay uchun bu ko'rsatkichlar 15 ming manatni tashkil etsa, Bo'zatov rayoni uchun xalqqa maishiy xizmat ko'rsatish 151 ming manat qilib belgilangan [7, 2-b].

Qoraqalpog'iston hududida shahar va qishloq joylarida aholiga maishiy xizmat ko'rsatishning umumiy holati haqida xulosa qiladigan bo'lsak, o'rganilayotgan davrda qishloq aholisining soniga muvofiq tarzda xizmat ko'rsatish muassasalari yetarli darajada ochilmagan. Biz ularni yuqoridagi raqamlarga asoslangan holda ayta olamiz. Aholi turmush sharoitini yaxshilash oliy maqsad bo'lmaganligi, aholining ehtiyoji inobatga olinmaganligi, barcha ishlar chuqur tahlillar asosida yuritilmaganligi yaqqol namoyon bo'ladi nazarimda.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Валиев А. Важные задачи службы быта// Экономика и жизнь. – Ташкент, 1969. – №9. – С.86-88
2. Тўхтаев А.Қ. Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва уни “социалистик” асосда саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари (1917-1941йиллар) Тарих фанлари номзоди илмий даражаси олиш учун ёзилган диссертация иши. – Тошкент, 2001. 36-б
3. B.Nosirov “Ўзбекистон аҳолисининг кундалик ҳаётида маиший хизмат тизимининг ўрни (1925-1991 йй.)” тарих фанлари bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — Toshkent, 2018. 30-b
4. B.Nosirov “XX asrning 60-80-yillarida Qoraqalpog'istonda maishiy xizmat ko'rsatish ahvoli xususida” Nukus: Xabarshi gazetasi. 2013. 1-2-son. 117-b
5. Qoraqalpog'iston Markaziy arxivi. 322-fond 1-ro'yxat 2594-hujjat 51-b
6. Совет Каракалпакстани газетаси. 25.03.1981. №59.
7. Совет Каракалпакстани газетаси. 08.02.1986. №30. 2-б
8. Qonliko'l tumanida tug'ilib o'sgan va Xo'jayliga kelin bo'lib tushgan 1952-yilda tug'ilgan qoraqalpoq ayol

UO'K 908

XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA SHAHRISABZDA KECHGAN SIYOSIY JARAYONLAR

N.N. Rajabova, dots., t.f.n., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qashqadaryo vohasining yirik shaharlaridan va bekliklaridan biri bo'lgan Shahrisabzda kechgan siyosiy jarayonlar haqida mahalliy, rus harbiy zobitlari va sayyohlarining tarixiy ma'lumotlari, ma'muriy bo'linish, boshqaruv shakli, Buxoro amirligining harbiy-siyosiy yurishlari, amirlikning siyosatiga qarshi Shahrisabzdagi qo'zg'olonlar tarixiy manbalar asosida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo vohasi, Buxoro amirligi, Shahrisabz bekligi, boshqaruv tizimi, amlokliklar, oqsoqol, mirob, darg'aboshi, qozikalon, mirshabboshi, amir Nasrullohxon, amir Muzaffarxon, Abdumalik To'ra, Bobobek, Jo'rabek.

Аннотация. В статье на основе исторических источников, в том числе исторических сведений от местных и русских военных офицеров и туристов, дается информация о политических процессах, происходивших в Шахрисабзе, одном из крупнейших городов и бекств Кашкадарьинского оазиса, административном делении, формах правления, военно-политических походах Бухарского эмирата и восстаниях в Шахрисабзе против политики эмирата.

Ключевые слова: Кашкадарьинский оазис, Бухарский эмират, Шахрисабзская бекства, административная система, амлоклики, аксакол, мираб, даргабоши, газикалон, миршабоши, эмир Насруллаххан, эмир Музаффархан, Абдумалик Тора, Бобобек, Джурабек

Abstract. This article provides information about the political processes that took place in

Shahrisabz, one of the largest cities and principalities of the Kashkadarya oasis, based on historical sources, including historical information from local and Russian military officers and tourists, administrative divisions, forms of government, military-political campaigns of the Bukhara Emirate, and uprisings in Shahrisabz against the policy of the Emirate.

Keywords: Kashkadarya oasis, Bukhara emirate, Shahrisabz beklig, administrative system, amlokliks, aksakol, mirab, dargabaşoğ, qazikalon, mirshabbashi, emir Nasrullahkhan, emir Muzaffarkhan, Abdumalik Tora, Bobobek, Jurabek

Kirish. Buxoro amirligi o'z boshqaruvi va ma'muriy bo'linishi bilan ajralib turgan. Buxoro amirligida amir oliy hukmdor hisoblanib, ijro etuvchi hokimiyat qo'shbegi qo'lida bo'lgan. Buxoro amirligi ma'muriy jihatdan beklklarga bo'lingan. Bekliklar o'z navbatida amlokliklarga bo'lingan bo'lib, ular bir nechta qishloqlarni o'z ichiga olar edi. Buxoro amirligida ma'muriy jihatdan bir qadar ilgari tashlangan bu qadam amirlikning avval deyarli mustaqil bo'lgan beklklarini hududiy va ma'muriy jihatdan birmuncha tartibga keltirgan. Amirlikda 27 beklk mavjud bo'lib, barcha beklar amir tomonidan tayinlangan.

Qashqadaryo vohasida Qarshi, Shahrisabz, Chiroqchi, Kitob, G'uzor, Yakkabog' beklklari mavjud bo'lgan. Aholi soni jihatidan Qarshi (16 amloklikka) va Shahrisabz (14 amloklikka) beklklari amirlikda oldingi o'rinlarni egallagan [1].

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Shahrisabz bekligi o'zining joylashgan o'rni, boshqaruv tartibi, aholisi, tabiati, boyliklari bilan salmoqli ahamiyatga ega bo'lgan. Rossiya imperiyasi zobiti Grigorev tomonidan yozib qoldirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Samarqandning janubida, bir kunlik masofada mahalliy xalq goh Urgut, goh Qoratepa deb ataydigan tog' tizmalari ortida, katta savdo yo'llardan biroz chetiroqda uncha katta bo'lmagan Shahrisabz bekligi joylashgan. Beklik bir-biridan 4-5 tosh masofa uzoqlikda joylashgan bir necha yuz qishloqlardan tashkil topgan. Voha uch tomondan tog'lar bilan o'ralgan va Hisor, Samarqand viloyatlari hamda Buxoroning Chiroqchi, Qarshi, Yakkabog' yerlari bilan chegaradosh bo'lgan. Shahrisabz bekligiga vohaning janubiy va qisman g'arbiy qismida joylashgan qishloqlar qaragan. Sharqiy tomonda ikkita daryo – ya'ni tog' yon bag'irlarida Toshko'prik (ba'zilar uni Uloch ham deb ataydilar) va Tanhoz mavjud. O'zbeklar Oqsuv deb ataydigan hamda Hazrati Sultonidan boshlanadigan Oqdaryo bo'yida Qorasuv, Mirishkor, Mo'minobod, Beshkapa, Bumi, Chori, Shakartepa, Soybuyi, Bo'zari, Shavkan, Polmon, Uloch kabi qishloqlar joylashgan bo'lib, ulardan eng yiriklari 200 xonadonli Mo'minobod va 100 xonadonli Qorasuv, Mirishkor, Uloch qishloqlari bo'lgan. Toshko'prik tomondan Beshbek, Qirqpichoq, Beshqop, Sayyod, Musobozor, Qizilemchak, Hisorak, G'elon, Ko'l qishloqlari va Hazrati Sulton tog'i mavjud. Yana, tog' yon bag'rida tojiklar yashaydigan 50 xonadonli Chungurak qishlog'i ham bo'lgan [2].

Ikkinchi taraf, Shahrisabzdan sal uzoqroqda Tanhoz daryosi bo'ylab Dahyak, Qutchi, Chuqun, Muchun, Tamshush, Anday, Ustoy, Hazora, Achchig'i, Pastqo'rg'on qishloqlari, tog' yaqinida esa Dehtor, Ammog'on, Xitoy, Chopiq qishloqlari mavjud. Ulardan eng yiriklari 300 xonadonli Dahyak va Ammog'on qishloqlaridir. Shaharga yaqin qishloqlarga shimol tomoniga joylashgan Kerayit, Sinabog', Xo'jamurodbaxshi, Taraxli, Govjallob va boshqa tomondan, Zangi, Sariosiyo, Govushmon, To'xliboy, Kapkan, Xo'jaxuroson, O'rtaqo'ron, Shamaton, Choshtepa, Qo'ng'iro't, Tezguzar kabi 30 ga yaqin qishloqlar kirgan. Ulardan eng yirigi O'rtaqo'rg'on bo'lib, bu qishloqda 500 ta uy mavjud bo'lgan. Shahrisabz o'ziga yaqin qishloqlar bilan birga yagona "chim" devor bilan o'rab olingan [3].

Tajriba qismi (tadqiqotni amalga oshirish). Shahrisabz bekligining markazi bo'lgan Shahrisabz shahri o'zining ahamiyati va kattaligi jihatidan XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Buxoro amirligida uchinchi shahar hisoblangan [4]. Shahrisabz shahri o'zining tuzilishi, qurilishi, tarixiyliigi va salobatliiligi bilan amirlikda muhim ahamiyat kasb etgan. Manba va adabiyotlarda qayd etilishicha, Shahrisabz shahri tuzilishi jihatidan O'rta Osiyo shaharlaridan farqlanmagan, ya'ni qo'rg'on, qal'a va rabotdan iborat bo'lgan. Bek qo'rg'oni shaharning shimoli-sharqiy qismida joylashgan. Qo'rg'on ikkita darvozaga ega bo'lib, sharqiy darvoza – To'pxona darvoza, janubiy darvoza – Ko'k darvoza deb nomlangan. Qo'rg'on oldida shaharning asosiy maydoni – Registon joylashgan. Shahar

markazida joylashgan aylanma gumbazli Chorsudan shaharni to'rtga bo'luvchi ko'chalar ketgan bo'lib, bu ko'chalar orqali shahar devorlarining darvozalariga borilgan.

XVIII-XIX asrlarda Shahrisabz paxsa devor bilan o'ralgan bo'lib, shahar atrofini ajratib turuvchi bu devorlarning 6 ta darvozasi bo'lgan. Shahar guzarlarga bo'lingan. Ular to'g'risida dastlabki ma'lumot A.Kun tomonidan keltiriladi. A.Kun Shahrisabzning 14 guzarga bo'linishi to'g'risida yozadi [5]. Shuningdek, Rossiya imperiyasi zobiti V.V. Grigorev ham shahar 14 guzarga bo'linganligi to'g'risida ma'lumotni yozib qoldirgan.

1945-yilda Shahrisabzda etnografik tadqiqotlar olib borgan O.A. Suxareva Shahrisabzda 14 ta emas, balki XX asrning boshlarida 52 ta guzar mavjud bo'lganligini aniqladi. Bu guzarlar quyidagilar: Ko'knorxona, Xonaqo, Qatog'on, Chubin, Madaxon, Eshonpir, Telpakdo'z, Toqi Chanor, Sangi Oxur, Rais, Bolahovuz, Alovuddin, Degrez, Chokar, Houzi Mardon, Simxona, Xabarliq, Qunduzak, O'zbek, Katta Charmgar, Kichik Charmgar, Kulollik, Yoyilma, Hazrati Shayx, Nazarmat, Payzbobo, Qassoblik, Xo'ja Mir Hamid, Qapqon, Isobek, Zingaron, Poxol, Murdashuy, Sutbozor, Xo'jaguzar, Eshonguzar, Sutguzar, Katta Chuyton, Kichik Chuyton, Arpabozor va boshqalar [6].

Shahrisabz guzarlari Buxoro guzarlari kabi unchalik katta bo'lmagan. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, ularning eng kattasi 100 ga yaqin xo'jaliklarni birlashtirgan bo'lsa, kichigida 20-30 oila istiqomat qilgan [7].

Shahrisabz bekligi markaziy hokimiyatga taqlid qilib, xuddi amir saroyidagidek o'z mansab va mansabdorlarini saqlagan. XIX asrning 70-yillarida Buxoroda bo'lgan rus sayyohi doktor Yavorskiy shunday yozadi: "Buxoroda har bir bek o'zini hududning yakka egasi deb hisoblaydi. Har bir bek o'zining bir oz kichikroq va kamroq bo'lsa-da mansab va vazifalar mavjud saroyiga ega" [8].

Beklikni boshqarish bekning shaxsiy nazorati ostida oqsoqollar, sarkorlar, qozilar, raislar miroblar va mirshablar zimmasiga yuklatilgan. Har bir qishloq mirshabi, shuningdek, o'z oqsoqoliga ega bo'lgan. Bir necha qishloqqa boj yig'uvchi zakotchisi hisoblangan sarkor tayinlangan. Jo'rabek davrida Kitobda 6 ta sarkor ish olib borgan. Shahrisabzda esa 9 ta sarkor faoliyat ko'rsatgan [9]. Har bir sarkorga ariqlar nazoratchisi bo'lgan 10 ta mirob bo'ysungan.

Shaharda sud hokimiyati qozilar qo'lida bo'lib, u amir tomonidan tayinlangan. Qozi nafaqat sud ishlarini boshqargan, balki mahalliy hokim faoliyatini nazorat qilib ham turgan. Shu tariqa mahalliy hokimiyat ikki tomonlama nazoratni yo'lga qo'ygan. Shahrisabz 5 ta qozisiga ega bo'lib, ular shuningdek, muftiy ham hisoblangan. Qozilar asosan sarkorlar yashaydigan qishloqlarda istiqomat qilishgan. Shahrisabzning bitta qozikaloni, raisi, mirshabboshisi bo'lgan. Yuqorida sanab o'tilgan mansabdorlar sarkordan tashqari jamoat hisobidan maosh olishgan[10]. Beklikning ushbu boshqaruv tizimida amlolik o'rni katta bo'lgan. Amlokdor Buxoro amirligida beklarga qarashli eng kichik ma'muriy bo'linma (amlolik)ni boshqaruvchi amaldor bo'lib, u aholining o'ziga to'q vakillaridan tayinlanib, bir necha katta va kichik qishloqlar uning ixtiyorida bo'lgan. Amlokdor xiroj yig'ish, dehqonlar yetishtirgan hosilni hisobga olish, soliq to'lamaganlarni jazolash, jarima solish va boshqa xo'jalik ishlari bilan shug'ullanib, kotib (mirzo), mirob, amin, oqsoqollar yordamida amlolikni idora qilgan [11].

Bu davrda Shahrisabz bekligi 13 ta amlolikka bo'lingan edi. O'zMA'dagi Buxoro amiri qo'shbegisi fondidagi ma'lumotlariga ko'ra, 1916-yili Shahrisabz bekligida Shavkent, Zangi, Musoobod, Chahorbog'/Chorbog', Dehyaki nav, Dehyaki ko'hna, Toshko'prik, Hisorak, G'elon, Qizil emchak, Chungurak, Dehtur va O'rta qo'rg'on kabi amloliklar mavjud bo'lgan [12].

Amin amlokdorga itoat etib, soliq yig'ish va aholini nazorat ostida saqlab turishda unga yordam bergan. Bu vazifaga mahalliy mayda mansabdorlar tayinlangan. Amin amlolik hududidagi yo'llar, dovonlar, daryo kechuvlari, qolaversa, aholining turmush sharoitini boshqa mansabdorlarga nisbatan yaxshi bilgan. Oqsoqol har bir qishloqda katta e'tiborga ega kishi hisoblanib, ular saylov yo'li bilan shu lavozimga o'tirgan. Oqsoqollar qishloqni ma'muriy, xo'jalik va ijtimoiy boshqarishda amlokdorga yordam berganlar. Ularning asosiy vazifasi aholining kundalik ichki ishlarini hal etish, marosim va urf-odatlar bajarilishini nazorat qilish hamda qishloq aholisi o'rtasidagi har xil nizo va kelishmovchiliklarni bartaraf etish bo'lgan.

Har bir amlolikda mirob, zakotchi va darG'aboshi bo'lgan. Amloliklardagi muhim lavozimlardan biri mirob edi. Mirob suv taqsimoti va suG'orish tizimi ustidan nazorat qilgan. Bosh

sug'orish tizimi hisoblangan magistral kanallardan katta ariqlarga suv taqsimlash mirobboshiga, katta ariqlardan qishloq ariqlariga suv taqsimlash esa ariq oqsoqollariga, qishloq ariqlaridan shohariqlarga va dahanalarga suv taqsimlash qishloq mirobiga yuklatilgan. Miroblar kuzda dehqonlardan mirobona soliG'ini olganlar. Zakotchi va darG'aboshi soliqlarning to'lanishi to'G'risida ma'lumot yiG'ishgan. Har bir beklikda ikkita zakotchi mavjud edi, biri bek yonida bo'lib, uning qo'rg'onida yashagan, ikkinchisi esa beklikka bo'ysunuvchi hududlarga borib mulkdor shaxslarga zakot miqdorini belgilagan. Chor hukumati amaldorlari va sayohatchilari ma'lumotlariga qaraganda, XIX asr oxirlarida har bir beklikda amaldorlar soni 200-300 kishiga yetgan[13]. Bekliklardagi amaldorlarga ish haqi ajratilmagan, aholidan ular foydasiga soliq olingan. Har bir bekning kotibi yoki devonbegisi bo'lib, u asosan soliqlarning o'z vaqtida yiG'ib olinishini nazorat qilgan.

Yuqorida ta'kidlangan boshqaruv tizimi bo'linmalari va ularning boshqaruvchilari Shahrisabz bekligi hayotida muayyan o'rin tutsada, lekin hal qiluvchi ahamiyatga ega emas edi. Bu borada Buxoro amirligi tomonidan tayinlanadigan va bo'shatiladigan Shahrisabz begi lavozimi eng yuqori darajali ahamiyatga ega bo'lgan. Shuning uchun Shahrisabzda beklik lavozimini egallashda urug'lar va qabilalar vakillari o'rtasida tinimsiz kurashlar bo'lib turgan. Buxoro amiri bo'lgan Muhammad Rahimbiy 1756-yilda Shahrisabz bekligi hokimi, 1753-1758-yillar uning ushbu beklikda hukmron bo'lgan birinchi hokim sifatida tarixga kirdi [14]. 1758-yilda Muhammad Rahimbiy vafotidan so'ng Shahrisabz yana itoatdan chiqqach, Beknazarbiy, keyin esa Niyoz Ali Muhammad Sodiq bir muncha vaqt shahar hokimlari bo'lgan edilar [15]. 1758-yilda Muhammad Rahimbiyning nabirasi (qizining o'g'li) Fozilto'ra taxtga o'tirdi. Amalda esa davlatni amakisi Doniyolbiy otaliq boshqardi.

1838-yil Doniyol otaliq vafotidan so'ng uning vasiyatiga ko'ra, Shahrisabzga katta o'g'li Xo'jaqulbiy, Kitobga kichik o'g'li Bobobi hokim etib tayinlandilar. 1846-yilda Xo'jaqulbiy vafot etib, Shahrisabzga o'g'li Amirqulbiy, Kitobga ukasi Iskandar hokim bo'lishdi. Ammo tezda Iskandar Shahrisabzni o'ziga qo'shib oldi. Buxoro amiriga qarshi kurashni davom ettira olmasdan 1826-yildan boshlab taxtga o'tirgan amir Nasrullohga taslim bo'ldi [16]. Aytish lozimki, amir Nasrulloh Shahrisabzga qarshi 32 marta lashkar tortib, 1856-yilga kelib uni o'ziga tobe etadi. Amir Nasrulloh Iskandar Vallami (valine'mat)ni oila a'zolari bilan Buxoroga ko'chiradi. G'alabaning omonatligini his etgan amir Nasrulloh Iskandar Vallamining singlisiga uylanib, kenagaslar bilan yaqinlashmoqchi bo'ladi. Ammo niyatiga erisholmasdan Iskandar Vallamini, uning oila a'zolarini hamda singlisini qatl ettiradi [17].

1860-yilda amir Nasrulloh vafotidan so'ng taxtga o'g'li amir Muzaffar o'tiradi. Amir Muzaffar hukmronligining dastlabki yillaridayoq (1860-yil) Shahrisabz va Kitob beklilari mustaqillik uchun harakat boshladi. Sababi Amir Muzaffar taxtga o'tirgach, Shahrisabz beklarini almashtirdi. Shahrisabzdan Olloyorbek Samarqand hukmdorligiga, Kitobdan Fayzibek esa Buxoroga chaqirib olindi. Ular o'rniga Kitobga Zokirbiy, Shahrisabzga Ashirbiy tayinlandi. Kitob hokimi Zokirbiy amir siyosatini o'tkazishga ko'p harakat qildi. Har ikki beklar ham o'z amallarini suiiste'mol qilishga tushishdi. Xalq g'azabi oshgandan oshib bordi. Halokatlarining oldini olish, xalq dardiga quloq solish o'rniga beklar Buxoro amiriga noroziliklarni isyon sifatida baholab, shikoyat jo'natishdi. Amir Muzaffar norozilarni biron bir bahona bilan Samarqandga jo'natishga farmon bergan [18].

Mazkur voqealar oqibatida Kitobda Jo'rabek va bir qancha taniqli kishilar qamoqqa olindi. Bu xabar Shaharga yetib kelgach, xuddi shunday qama-qamalardan xavflangan xalq oyoqqa turdi. Ochamayli urug'idan bo'lgan Hakimbek (Bobobekning otasi) rahnamoligida Shahrisabz qo'rg'oniga bostirib kirishdi va Buxoro sarbozlarini yanchib tashlab, bekni qamoqqa olishdi. Qo'zg'olonchilar so'ngra Kitobga o'tlanib Jo'rabek va boshqa qamalganlarni ozod qilishdi. Natijada Buxoro hukmronligi yo'q qilindi va aholi Shahrisabz begi qilib Hakimbekni, Kitobda esa Jo'rabekni sayladi. 1865-yilda esa Hakimbiy vafot etib, uning o'rnini o'g'li Bobobek egallaydi. Shu tariqa Shahrisabz bekligi 1870-yilga qadar mustaqil boshqarib kelindi [19]. Manbalarda qayd etilishicha, Bobobek (1833-1898) Shahrisabz hokimi (1865-1870) kenagas urug'ining ochamayli aymog'idan bo'lib, otasi Hakimbiy vafotidan so'ng (1865) Shahrisabz beki etib saylangan [20]. Keyingi yillarda (1850-1870-yillar) beklik ikkita bek: Jo'rabek va Bobobek tomonidan boshqarilgan. Voha unga kiruvchi daralar bilan birga ikkita bek o'rtasida deyarli teng bo'lingan. Jo'rabek o'ziga tegishli yerlar bilan Kitobni,

Bobobek esa Shahrisabzni boshqargan [21]. Beklik Bobobekdan so'ng, 1920-yilgacha Haydarxon, Mirza Salimbek va Said Karimxonlar tomonidan boshqarilgan.

Olingan natijalar tahlili va xulosa. Darhaqiqat, Shahrisabzda beklik lavozimini egallashda urug'lar va qabilalar vakillari o'rtasida tinimsiz kurashlar bo'lib turgan. XIX asr o'rtalarida Shahrisabz bekligi beklar orasida o'z ta'sirini kuchaytirish uchun kurash olib borib, aslida Buxorodagi markaziy hokimiyatga ham bo'ysunmaslik yo'lini tutib, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor beklilari esa Shahrisabz bekligi ta'siri ostida bo'lib kelmoqda edi. Amir Muzaffar davrida Shahrisabz bekligi deyarli mustaqil bo'lib, hatto Buxoro amirligi bilan turli darajada harbiy-siyosiy munosabatlar olib borish mavqeyiga ega bo'lgan.

Shahrisabzdagi kuchlar bu davrda amalda o'z mustaqilligini saqlab kelib, bundan tashqari Buxoro hokimiyatiga doimo xavf tug'dirib kelganlar. Bu borada o'z mustaqilligi va chor Rossiyasining bosqinchilik harakatiga qarshi kurashgan Bobobek shaxsi va faoliyati bilan bog'liq jihatlar alohida e'tiborga molikdir.

Shahrisabz hokimi Bobobek va Kitob hokimi Jo'rabek chorizm istilosi boshlangan davrlardayoq bosqinchilarga qarshi kurash tarafdori bo'lib chiqib, nizolarni unutib, Buxoro amiriga tobelikni tan olib, umumiy dushmanga qarshi kurashda amir chaqirig'iga javoban ishtirok qilish istagini bildirgan edilar. Ammo ularning bu yo'ldagi harakatlari amir Muzaffar tomonidan qarshilikka uchragandan keyin ular birmuncha fursat o'tgach, G'uzor viloyatining hokimi bo'lgan uning o'g'li Abdumalik To'rani qo'llay boshladilar. Jo'rabek va Bobobek yordamida Abdumalik o'z atrofida katta kuch yig'ishga erishdi. Jo'rabek, Bobobek, G'uzor hokimi Abdumalik To'ra, qozoq Kenesari Qosimovning o'g'li Sulton Sodiq boshliq qo'zg'olonchilar Jom qishlog'i yonida amir Muzaffar qo'shinini tor-mor etdilar [22].

Samarqand qo'zg'olonida Jo'rabek, Bobobek, G'uzor hokimi Abdumalik To'ra yigitlari vatan himoyasi yo'lida jasorat namunalarini ko'rsatdilar va rus istilochilariga qarshi kurashni davom ettirdilar [23]. Lekin 1868-yil 23-oktyabr kuni kapitan Grebenkin boshchiligidagi rus qo'shinlari Qarshi yaqinida qo'zg'olonchilarga hal qiluvchi zarba berdi. Oraga bo'linish, parokandalik tushdi. Abdumalik To'ra najot kutib Xiva, Afg'oniston, Qo'qon, Qashqar, Hindistonda bo'ladi va 1901-yil Peshovarda vafot etadi. Jo'rabek va Bobobek o'z qo'shinlari bilan birga Shahrisabz va Kitobga chekindilar. Ularning mag'lubiyatidan so'ng, 1868-yil 23-oktyabrdan 1870-yil 11-avgustga qadar Shahrisabz bekligida tinchlik hukm surdi [24].

Mustamlakachilar Kitob-Shahrisabz beklari bilan munosabatlarni ma'lum muddat yaxshilab, 1870-yil yoz oyida kutilmaganda bostirib keldilar va 12-avgust kuni ertalab katta talafot ko'rib, Kitob shahrini ishg'ol etdilar, so'ngra Shahrisabzga hujumga o'tdilar. Jo'rabek va Bobobek qo'shinlari Shahrisabzda ham, Kitobda ham qarshilik ko'rsata olmadilar. 15-avgustda Abramov qo'shinlari Shahrisabzga bostirib kirishga muvaffaq bo'ldi va beklarning qo'shinlari Marv tomon chekindi. Dushmanning 2,5 ming bosqinchi qo'shiniga qarshi 8 ming mudofaachi bo'lib jang qilgan xaloskor kuchlar sarkardalari Jo'rabek va Bobobek mag'lubiyat alamini ichiga yutib chekindilar. Shu tariqa Jo'rabek va Bobobek boshchiligidagi Kitob va Shahrisabz xalqining yurt ozodligi yo'lida olib borgan qahramonona kurashlari mag'lubiyat bilan tugadi [25].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сафаров Д.Т. XIX аср охири — XX аср бошларида Куйи Қашқадарё аҳолиси (тарихий-этнографик маълумотлар) // Қадимий Қарши. Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. — Қарши: Насаф, 1999. — Б.152.
2. Григорев В.В. Очерки Шахрисабзского бекства // Вестник Европы. 1870. Отд. отд. — С. 16.
3. О'з МА, 126-fond, 1-ro'uxat, 71-ish, 24a — varaq.
4. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. — Ташкент: Издательство АН УзССР. 1958. — С.138.
5. Кун А. Очерки Шагрисебзского бекства // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии, том 6. — СПб., 1880. — С. 286.
6. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. — Ташкент: Издательство АН УзССР, 1958. — С.138.
7. Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. — Тошкент: Шарк, 1998.— Б. 173.
8. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1876-1879 гг.Т.1.-СПб., 1882. — С.35-36.
9. Григорев В.В. Очерки Шахрисабзского бекства // Вестник Европы. 1870. Отд. отд — С.22.

10. Тухтаметов Т.Г. Русско-Бухарское отношения в конце XIX - начале XX в. – Тошкент: Фан, 1966. – С. 28.
11. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Том 1. – Б.286.
12. О'з МА, I-128-fond, 1-ro'xat, 71-ish, 24a-varaq. Ushbu ishda amloliklarga qarashli 170 dan ortiq qishloqlar nomi keltirilgan.
13. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Т: Шарқ, 2002. – Б.150.
14. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.279.
15. Ҳақимов Н, Жўрақулов О. “Шаҳрисабз тарихи”, — Қарши: Насаф, 2001. –67 б.
16. Бобобеков Х., Ш.Каримов ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. – Андижон: Мадфуна, 1994. – Б. 132.
17. Ражабов Қ. Насруллоҳхон. – Тошкент: Абу матбуот-консалт, 2011. – Б.28.
18. Ҳақимов Н., Жўрақулов О. Шаҳрисабз тарихи. – Б. 68.; Равшанов П. Малика Кенагас ойим ёхуд амир Насрулонинг ўлими қиссаси. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 32.
19. Ҳақимов Н., Жўрақулов О. Шаҳрисабз тарихи. – Б. 68.
20. Қаранг: Бейсембиев Т.К. Малие владения в Мавераннахре: Нур-ата, Ургут, Яккабаг (XVIII- XIX вв.) // Iran-name, 2007. – № 2. – С. 139-148.; Зафар-нома-йи Хусравий // Тожикистон ФА ШИ. № 95. Б. 123 — 126. Яна қаранг: Зафарномаи Хусравий / Форс-тожик тилидан таржимон, сўзбоши, изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, Ш. Жўраев. – Тошкент:Тамаддун, 2011. – Б. 21.
21. Кун А. Очерки Шахрисабзского бекства // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии, том 6. – СПб., 1880. –С. 217-218.
22. Одилов А. А. Бухоро амирлигида XIX асрнинг 60-йилларида озодлик ҳаракати тарихи // Илмий тўплам. – Ташкент, 1995. – Б.96-98; Шу муаллиф. Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати тарихидан // ЎзМУ хабарлари, 2002. – №2. – Б. 12-14.; Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 19-20.
23. Атторм Аваз Муҳаммад. Тарихи жаҳоннамои // Шарқ юлдузи, 1991. – №8. – Б. 154.
24. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского, вводная статья и примечания: к.и.н. Н. К. Норкулов. Редактор перевода: д.ф.н. А.К. Арэндс. Предисловие, редактор введения и примечаний: д.и.н. А.С. Сагдуллаев. – Ташкент: Академия, 2009. – С. 280 (пим.38); Одилов А. Бухоро амирлигида XIX асрнинг 60-йилларида озодлик ҳаракати тарихи // Илмий тўплам. – Тошкент, 1995. – Б. 96-98.; Шу муаллиф. Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати тарихидан // ЎзМУ хабарлари, 2002. – № 2; Шу муаллиф. Озодлик фидойиси // Тафаккур, 2001. – № 2; Шу муаллиф. Бухоро амирлигида миллий-озодлик ҳаракатлари тарихи (Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати мисолида). Тарих фан. номзоди дисс. автореф. – Тошкент: ЎзМУ, 2003.
25. Зияев Х. Туркистонда Россия таъжовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XX аср бошлари). – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 268-292.

UDK 9.433

O'ZBEKISTONNING MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARI BILAN HAMKORLIGI

B.G'.Raxmonov, o'qituvchisi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyo davlatlari bilan do'stona, yaqin qo'shnichilik va o'zaro manfaatli aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlashni asosiy ustuvor tashqi siyosiy yo'nalish, O'zbekistonning xalqaro maydonlaridagi o'rni haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, qo'shnichilik, manfaatli aloqalar, ustuvor tashqi siyosiyat, tinchlik, xavfsizlik muhiti.

Аннотация. В статье представлена информация о развитии и укреплении дружественных, близкососедских и взаимовыгодных отношений со странами Центральной Азии, основных приоритетных направлениях внешней политики и месте Узбекистана на международной арене.

Ключевые слова: Центральная Азия, соседство, взаимовыгодные отношения, приоритетная внешняя политика, мир, среда безопасности.

Abstract. The article provides information about the development and strengthening of friendly, close-neighborly and mutually beneficial relations with the countries of Central Asia, the main priority foreign policy direction, and the place of Uzbekistan in the international arena.

Key words: Central Asia, neighborhood, beneficial relations, priority foreign policy, peace, security environment.

Kirish. Ma'lumki, O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining asosiy vazifalaridan biri – o'z hududi atrofida tinchlik, barqarorlik va xavfsizlik muhitini shakllantirish hisoblanadi. Shu nuqtayi

nazardan, Prezident Shavkat Mirziyoyev qo'shnilarimiz – Markaziy Osiyo davlatlari bilan do'stona, yaqin qo'shnichilik va o'zaro manfaatli aloqalarni rivojlantirish va mustahkamlashni asosiy ustuvor tashqi siyosiy yo'nalish sifatida belgilab berdi.

So'nggi yillarda O'zbekiston ichki siyosatida kuzatilayotgan keng qamrovli islohotlar, ochiqlik va yangilanishlar mamlakatning tashqi siyosatida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

O'zbekiston, O'zbekistonning xalqaro maydonlaridagi o'rni, O'zbekiston Markaziy Osiyo mavzularida prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev asarlaridan, shuningdek birinchi prezidentimiz Islom Karimovning keltirgan iqtiboslar to'plamidan foydalanildi. O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorligini tadqiq etishda ijtimoiy fanlar, jumladan, xalqaro munosabatlarning bir qator metodlaridan foydalanishni taqozo etadi. Avvalo, tadqiqotni olib borishda Xalqaro munosabatlar nazariyasidagi kuzatish va mulohaza, taqqoslash va sezgi, faktlarni bilish va tahlil etish kabi metodlardan foydalanish muhim ekanligi o'z ifodasini topgan[4]. Shuningdik E.Nuriddinov[5], A.Qirg'izboyev [6], L.Babaxodjayeva, S.Safojev, M.Raximov, D.B.Sayfullayev, R.Alimov, Ch.Ko'charov, Sh.Arifxanov, N.Nazarov, D.Nishanov, O.Sirojov[8], kabi olimlar ilmiy izlanishlarida O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorligi masalalari o'z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi. Shuningdek, ma'lumotlarni tahlil qilishda va kerakli takliflar berishda iqtisodiy analiz metodlariga alohida urg'u berildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston tashqi siyosatining yetakchi yo'nalishlaridan biri Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar – Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston bilan do'stlik, hamkorlik aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan. Mintaqadagi beshta davlat o'rtasida o'xshash jihatlar ko'p. Tariximiz, madaniyatimiz, tilimiz, dinimizning birligi, tomlarimizning tutashib ketgani bu mamlakatlar xalqlarini bir-biriga yanada yaqinlashtirishning zaminidir. Yangi tarixiy sharoitlarda vujudga kelayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar Markaziy Osiyo mamlakatlari xalqlarining kelib chiqishi, tarixi, o'ziga xos turmush tarzi va yaqin qo'shnichilik munosabatlariga har qachongidan boshqacharoq qarashni taqozo eta boshladi. 1993-yilning yanvarida mamlakat Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Toshkent uchrashuvi tashkil etildi. Oliy darajadagi bu uchrashuvda Markaziy Osiyo Hamdo'stligiga asos solindi. Besh davlat – Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston rahbarlari Hamdo'stlik haqidagi bitimga imzo chekdi. Buni mintaqa xalqlari zo'r mamnuniyat bilan qarshi oldi va qo'llab-quvvatladi. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari 1993-yil Qozog'iston Respublikasining Qizil O'rda shahrida, 1994-yil Nukus shahrida, 1995-yil Turkmaniston davlatining Doshhovuz shahrida, 1995-yil yana Nukus shahrida Orol dengizi muammosiga bag'ishlangan uchrashuvlar o'tkazdi va bu borada amaliy ishlar olib bora boshladi. 1999-yil Turkmanistonning Ashxobod shahrida Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasining majlisi bo'lib o'tdi. Majlisda ekologik falokat mintaqasidagi vaziyatni barqarorlashtirish borasida hamkorlikni rivojlantirish masalalari muhokama qilindi. "Mintaqada tinchlik, barqarorlik va xavfsizlikka tahdid soluvchi tashqi va ichki xatarlarning yoyilishiga yo'l quymaslik, ularning oldini olish uchun Markaziy Osiyo mamlakatlarining sa'y-harakatlari, salohiyati va imkoniyatlarini muvofiqlashtirish va birlashtirish, o'zaro hamjihatlikni mustahkamlash o'ta muhim ahamiyat kasb etadi"[3] Islom Karimov. Davlat rahbarlari o'zaro hamkorlik, mintaqaviy xavfsizlik va xalqaro miqyosdagi masalalar yuzasidan ham fikr almashdi.

2017-yilda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan O'zbekistonning qo'shni davlatlar bilan munosabatida yangi davr boshlandi. Shu yilning o'zida Qozog'iston, Turkmaniston va Qirg'iziston davlatlariga O'zbekiston Prezidentining rasmiy tashriflari amalga oshirildi. 2018-yil mart oyida esa Tojikistonda oliy darajadagi uchrashuv amalga oshirildi. Bundan tashqari, 2017-yil Samarqandda BMT homiyligida "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusida anjuman bo'ldi. Unda 500 nafar xorijiy ishtirokchilar qatnashdi.

O'zbekiston – Qozog'iston. O'zbekistonning Qozog'iston bilan ikki tomonlama munosabatlari 1992-yil iyunda Turkiston shahrida O'zbekiston Prezidentining Qozog'istonga rasmiy davlat tashrifi paytida N.Nazarboyev bilan I.Karimov tomonidan imzolangan O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma asosida mustahkamlanib bordi. Qozog'iston Prezidenti N.Nazarboyev 1994-yil yanvarda rasmiy davlat tashrifi bilan O'zbekistonda bo'ldi. Ikki Prezident O'zbekiston bilan Qozog'iston o'rtasida tovarlar, xizmatlar, sarmoyalar va ishchi kuchlarning erkin o'tib turishini nazarda tutuvchi hamda o'zaro kelishilgan kredit, hisob-kitob, byudjet, soliq, narx, boj va valyuta siyosatini ta'minlash to'g'risida shartnoma imzoladi. 1998-yil oktabrda O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida abadiy do'stlik shartnomasi imzolandi. O'zbekiston va Qozog'iston Prezidentlarining Toshkentda 2000-yil bo'lgan uchrashuvida ikki davlat chegaralarini aniq belgilab olishga bag'ishlangan uchrashuvi bo'ldi. Muzokaralar yakunida "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Qozog'iston Respublikasi Prezidentining qo'shma bayonoti" imzolandi. 2001-yil O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.Karimov rasmiy tashrif bilan Qozog'istonda bo'ldi. Ikki davlat Prezidentlari O'zbekiston – Qozog'iston davlat chegarasi to'g'risida shartnomani imzoladi. 2440 km uzunlikdagi O'zbekistonning Qozog'iston bilan chegarasining 96 foizi belgilab olindi. Qolgan qismini kelishuv asosida delimitatsiya qilishga kelishildi. 2002-yil O'zbekiston Prezidenti Ostona shahriga tashrif buyurdi. "O'zbekiston – Qozog'iston davlat chegaralarining alohida uchastkalari to'g'risida" bitim imzolandi va ikki mamlakat o'rtasidagi chegaraga oid dolzarb masalalar huquqiy jihatdan o'z yechimini topdi. Qozog'iston O'zbekiston uchun Markaziy Osiyodagi muhim hamkorlardan biri hisoblanadi. 2013-yil imzolangan O'zbekiston Respublikasi bilan Qozog'iston Respublikasi o'rtasida Strategik sheriklik to'g'risidagi shartnoma ham o'ta muhim hujjatlar sirasiga kiradi. 2014-yil O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov rasmiy tashrif bilan Qozog'iston Respublikasida bo'ldi. 2017-yil iyunda Shanxay Hamkorlik Tashkilotining Ostona sammiti munosabati bilan Prezident Shavkat Mirziyoyev Qozog'istonda bo'ldi. 2017-yil sentabrda Qozog'iston Prezidenti Nursulton Nazarboyev rasmiy tashrif bilan O'zbekistonga keldi. O'zbekiston va Qozog'iston Prezidentlari uchrashuvi yakunlari bo'yicha qator hujjatlar imzolandi.

O'zbekiston – Qirg'iziston. O'zbekistonning Qirg'iziston bilan ikki tomonlama hamkorligi O'zbekiston Respublikasi bilan Qirg'iziston Respublikasi o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqida shartnoma asosida yo'lga qo'yildi va rivojlantirilmoqda. Bu shartnoma Toshkentda 1992-yil Qirg'iziston Prezidenti Askar Akayevning O'zbekistonga rasmiy davlat tashrifi paytida imzolangan edi. Mamlakatimiz Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 1993-yil Qirg'izistonga qilgan rasmiy tashrifi paytida O'sh shahrida O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasida 1994–2000-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish to'g'risida Bayonot imzolandi. Bu hujjat ikkala respublikada ishlab chiqilgan milliy dasturlarni muvofiqlashtirishga, xomashyo va ishchi kuchidan, ilmiy salohiyatidan unumli foydalanishga qaratilgan edi. 1994-yil yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qirg'izistonda bo'ldi. Rasmiy tashrif yakunida ikki davlat Prezidentlari tovarlar, xizmatlar, sarmoya, ishchi kuchlarining erkin yurishini, o'zaro kelishilgan kredit, hisob-kitob, byudjet, soliq, narx, bojxona va valyuta siyosatini belgilovchi shartnomani imzoladi. 2010-yil iyulda Qirg'izistonda ekstremistik kuchlar tomonidan uyushtirilgan millatlararo qonli voqealar sharoitida O'zbekiston 100 mingdan ortiq qochqinlarni o'z hududiga qabul qildi. 2017-yil O'zbekiston va Qirg'iziston munosabatlarida yangi sahifa ochildi. Shu yil sentabr oyida Qirg'iziston Prezidenti Almazbek Atambayev taklifiga binoan Prezident Shavkat Mirziyoyev Bishkekda bo'ldi. O'zbekiston va Qirg'iziston prezidentlari o'z ichiga 85 foiz masofani qamrab olgan chegara to'g'risidagi bitimni imzoladi. Shu munosabat bilan aholining o'tib qaytishi uchun ikki davlat o'rtasidagi 7 yil davomida yopib qo'yilgan chegara postlar ochildi. 2017-yil dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning taklifiga binoan Qirg'iziston Respublikasining yangi saylangan Prezidenti Sooranbay Jeenbekov rasmiy tashrif bilan mamlakatimizga keldi. Iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy sohalarida hamkorlikka doir qator hujjatlar qabul qilindi.

O'zbekiston – Tojikiston. Tojikistonda 1992–1997-yillarda davom etgan birodarkushlik urushi davlatning iqtisodiy taraqqiyotiga salbiy ta'sir etdi, uning qo'shni mamlakatlar, jumladan, O'zbekiston bilan hamkorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1997-yilda Moskvada Tojikistonning

rasmiy hokimiyati bilan muxolifat kuchlar o'rtasida tuzilgan milliy murosa haqidagi shartnomaga erishilgach, qo'shni mamlakatlar bilan aloqalari yana tiklandi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning taklifiga binoan 1998-yil yanvarda Tojikiston Prezidenti Imomali Rahmon O'zbekistonga amaliy tashrif bilan keldi. Ikki mamlakat rahbarlari tashrif yakunlari bo'yicha qo'shma axborot imzoladi. Arab-musulmon mamlakatlari va AQSH sammiti. 2017-yil. Ar-Riyod Ikki mamlakat hukumati o'rtasida yuk tashish hamda gaz yetkazib berish, Tojikistonning qarzi bo'yicha o'zaro hisob-kitob to'g'risidagi bitimlar ham imzolandi. O'zbekiston Tojikiston hududidan o'tgan transport kommunikatsiyalaridan foydalanib kelmoqda. O'zbekiston bilan Tojikiston o'rtasida tovar ayirboshlash hajmi ham yil sayin ortib bordi. 2017-yil O'zbekiston va Tojikiston munosabatlarida ham yangi sahifa ochildi. Shu yil may oyida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Saudiya Arabistoni poytaxti Ar-Riyod shahrida bo'lib o'tgan AQSH va arab-musulmon davlatlari sammitida ishtiroki doirasida Tojikiston Prezidenti Imomali Rahmon bilan ilk bor uchrashdi. Uchrashuv chog'ida ko'plab manfaatli kelishuvlarga erishildi. 2017-yilning aprelida 25 yillik tanaffusdan so'ng Dushanbe va Toshkent o'rtasidagi aviaqatnov yana tiklandi.

O'zbekiston – Turkmaniston. 1991-yilda O'zbekiston va Turkmaniston Prezidentlari uchrashuvida O'zbekiston Respublikasi bilan Turkmaniston Respublikasi o'rtasida do'stlik va hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolangan. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov 1996-yil yanvarda amaliy tashrif bilan Turkmanistonda bo'ldi. Chorjo'y shahrida S.Niyozov bilan I.Karimov va ikki mamlakat delegatsiyalari o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risidagi shartnomani, O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasida davlat chegarasini qo'riqlashda hamkorlik qilish to'g'risidagi va suv xo'jaligi masalalari bo'yicha qator bitimlarni imzolashdi. 1991-yildan 2016-yilga qadar ikki mamlakat rahbarlarining 11 marta oliy darajadagi tashriflari amalga oshirildi. O'zbekiston va Turkmaniston o'rtasidagi keng ko'lamlı hamkorlikka oid dolzarb yo'nalishlarni qamrab olgan davlatlararo, hukumatlararo va idoralararo darajada imzolangan 150 dan ortiq xalqaro shartnomalar ikki mamlakat munosabatlarining mustahkam huquqiy asosi bo'lib xizmat qilmoqda. Yurtimizda 2001-yilda tashkil etilgan Respublika turkman madaniyat markazi faoliyat olib bormoqda. Bugungi kunda O'zbekiston hududida turkman millatiga mansub qariyb 170 ming aholi yashab, 44 ta maktabda turkman tilida ta'lim olib boriladi. Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhammedovning rasmiy tashrifi chog'ida O'zbekiston – Turkmaniston hamkorligini yanada rivojlantirish masalasida qator ikki tomonlama hujjatlar imzolandi. 2017-yil Shavkat Mirziyoyev Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhammedov taklifi bilan ikki marta (mart, may oylari) Turkmanistonga tashrif buyurdi. Tashriflar davomida bir qator kelishuvlarga erishildi. 2017-yil mart oyidagi muzokaralar yakunida prezidentlar O'zbekiston bilan Turkmaniston o'rtasida Strategik sheriklik to'g'risidagi shartnomani imzoladi. Ikki mamlakat vazirlik va idoralari o'rtasida iqtisodiyot, qishloq xo'jaligi va kimyo sanoati, temiryo'l transporti, madaniy-gumanitar sohalaridagi hamkorlik, hududlararo aloqalarni rivojlantirishga doir qator hujjatlar imzolandi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida hamda 2021-yil "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili" Davlat dasturida Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaqin qo'shnichilik aloqalarini mustahkamlashga alohida ahamiyat qaratilgan.

Xususan, joriy yil Davlat dasturida Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni izchil davom ettirish chora-tadbirlar rejasida:

- O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan ikki tomonlama va mintaqaviy aloqalarni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish;

- oliy va yuqori darajada o'zaro tashriflarni tashkil etish;
- "Xalq diplomatiyasi" mexanizmlaridan samarali foydalanish;
- yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini mustahkamlash yo'lidagi mavjud to'siqlarni birgalikda hal etish;

- savdo iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tovar ayirboshlash hajmining o'sishi va hamkorlikni mustahkamlash uchun qulay sharoitlar yaratish;

- mintaqaning tranzit va logistika salohiyatidan samarali foydalanish va transport infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlash;

– Markaziy Osiyo mamlakatlarining mintaqalari (shu jumladan, chegara hududlari) o'rtasidagi hamkorlikni faollashtirish ko'zda tutilgan [7].

Xulosa. Markaziy Osiyo davlatlarining barqarorligi va hamjihatligi, birinchidan, xalq farovonligini, ikkinchidan, mintaqaning investitsion jozibadorligini oshirib, xorijiy sherik davlatlar va investorlar bilan hamkorlik uchun keng imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi. “Markaziy Osiyo geostrategik joylashuviga ko'ra, ming yillar davomida jahon miqyosidagi jarayonlar markazida bo'lib kelgan. Mintaqa doimo o'zining boy madaniy tarixiy merosi bilan Yevropa, Yaqin Sharq, Janubiy va Sharqiy Osiyoni bog'laydigan noyob ko'priq vazifasini o'tab kelgan” [1] deydi Shavkat Mirziyoyev. O'zbekiston va mintaqa davlatlari o'rtasida shakllangan va yana-da mustahkamlanib borayotgan yangi muhit mazkur maqsadlarga erishishga hamda o'zaroro siyosiy, savdo-iqtisodiy, madaniy-gumanitar hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvidagi nutqi. // Xalq so'zi, 2019-yil 30-noyabr.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent — «O'zbekiston» 2016. — 59 bet
3. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. J-9.-T.: O'zbekiston, 2001, 89-b.
4. Ачкасов В.А., Ланцов С.А. Мировая политика и международные отношения. – М.: Аспект Пресс, 2011. – С.20.
5. Нуриддинов Э.З. Становление и дальнейшее развитие на этапе обновления страны внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан. – Ташкент: “Innovatsiya-Ziyo” 2021. – 396 с.
6. Қирғизбоев А.К. Ўзбекистон Республикасининг Осиё мамлакатлари билан халқаро ҳамкорлиги. – Тошкент: Фан, 2004. – Б.61– 77.
7. Tulyakov E., Hakimov F. “Markaziy Osiyo davlatlari bilan do'stona hamkorlik – O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining ustuvor yo'nalishi” nomli maqolasi-2021. <https://yuz.uz/uz/news/markaziy-osiyo-davlatlari-bilan-dostona-hamkorlik--ozbekiston-tashqi-siyosiy-faoliyatining-ustuvor-yonalishi>
8. Сирожов О.О. Марказий Осиёдаги минтақавий ҳамкорлик жараёнларида Ўзбекистон манфаатлари. Сиёсий фан. док. (DSc)... дис. автореф. Тошкент, 2018. – 62.

UO'K 93/94

XORAZM VOHASINING QUYI VOLGA VA SHARQIY YEVRIPA HUDUDLARI BILAN ETNOMADANIY ALOQALARI

S.S.Safarova, o'qituvchi, Ma'mun universiteti, Xiva

Annotatsiya. Mazkur maqolada IX – XI asrlarda Xorazm davlatining Xazar davlati bilan siyosiy va savdo – iqtisodiy aloqalarining yozma manbalarda qay darajada aks etganligi xususida so'z yuritiladi. Umuman IX – XI asrlarda Xazar davlati siyosiy – iqtisodiy munosabatlari muammosi hozirgi kunda nafaqat O'zbekiston balki, O'rta Osiyo xalqlari tarixining ham dolzarb muammolaridan biri hisoblanib, bu mavzuga oid birorta yakuniy tadqiqot yo'q. SHu jihatdan olganda mazkur maqolada IX – XI asrlarda Xazar – Xorazm siyosiy va iqtisodiy munosabatlari mavzusi turli manbalar ma'lumotlari asosida tahlil qilingan va xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *Volgabo'yi, Xazar xoqonligi, Xorazm, yahudiylik, al-arsiya, islom, savdo aloqalari, Ibn Fadlan, afrig'iyalar, ma'muniylar, o'g'uzlar, bijanaklar.*

Аннотация. В данной статье говорится о политических и торгово-экономических связях Хорезмского государства с Хазарским государством в IX-XI веках, отраженных в письменных источниках. В целом проблема политико-экономических отношений Хазарского государства в 9-11 веках считается одной из актуальных проблем истории не только Узбекистана, но и народов Средней Азии, и окончательных исследований не существует. по этой теме. С этой точки зрения в данной статье на основе информации из различных источников проанализирована тема хазаро-хорезмийских политических и экономических отношений в IX-XI веках и сделаны выводы.

Ключевые слова: *Поволжье, Хазарский каганат, Хорезм, иудаизм, аль-Арсия, ислам, торговые отношения, Ибн Фадлан, афригиды, Мамуниды, огузы, печенег.*

Abstract. This article discusses the political, trade and economic ties of the Khorezm state with the Khazar state in the 9th-11th centuries, as reflected in written sources. In general, the problem of

the political and economic relations of the Khazar state in the 9th-11th centuries is considered one of the pressing problems of the history of not only Uzbekistan, but also the peoples of Central Asia, and there are no definitive studies on this topic. From this point of view, this article analyzes the topic of the Khazar-Khorezm political and economic relations in the 9th-11th centuries based on information from various sources and draws conclusions.

Key words: Volga region, Khazar Khaganate, Khorezm, Judaism, al-Arsiya, Islam, trade relations, Ibn Fadlan, Afrighids, Mamunids, Oghuz, Pechenegs.

Xorazm vohasi o'z tabiiy – geografik joylashuviga ko'ra, qadim zamonlardan, Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari aholisi va davlatlari bilan savdo – iqtisodiy aloqalar olib borganlar. Aynan savdo manfaatlaridan kelib chiqib, Xorazm vohasida X – XII asrlarda shakllangan davlatlar yoki, Xorazmni boshqargan sulolalar, bu hududlarda kechgan siyosiy jarayonlarga ham muhim o'rin tutganlar. Shu jihatdan olganda mazkur savdo – iqtisodiy aloqalar natijasida Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlariga islom dini ham kirib kela boshlagan. Xorazm davlati mazkur hududlarda islomning tarqalishida juda katta rol o'ynagan. Ammo haligacha mazkur mavzuni to'la to'kis ochib beruvchi yozma manbalar yo'q hamda tarixshunoslik tadqiqotlari olib borilmagan.

Miloddan avvalgi II asrda Buyuk Ipak yo'lining vujudga kelishi bilan Xorazmning Volgabo'yi va SHarqiy Yevropa bilan savdo aloqalari yangi bosqichga ko'tarildi. Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i vujudga kelib, u Xorazm savdo shaharlari orqali o'tardi.

Milodiy II asrda yashab o'tgan mashhur yunon geografi Ptolomeyning «Geografiya» asarida ham bu yo'l to'g'risida ma'lumot mavjud bo'lib, unda muallif Azov dengizidan boshlanib, Quyi Volgabo'yi dashtlari va Xorazm orqali janubi-SHarqqa tomon o'tuvchi yo'l to'g'risida yozib o'tadi [1].

SHuning uchun, bu hududlarda olib borilgan lingvistik tadqiqotlar, mazkur hududlarda qadimdan yashab kelayotgan xalqlar tillarida bevosita xorazmiy tilidan olingan so'zlarning mavjudligini ko'rsatmoqda.

Lingvistik tadqiqotlar natijasida Perm o'lkasida yashovchi komi – udmurtlar, boshqird va osetin tillaridagi bir qancha so'zlar aynan Xorazm tiliga mansubligi isbotlangan. Jumladan, komi – udmurt tilidagi “zarñi” (oltin) so'zi, qadimgi xorazmiy tilidagi “zrny (zarñi – oltin)” so'zidan olingan (boshqa qadimgi sharqiy Eron guruhiga mansub tillarda, masalan, so'g'd (zyrn (zi/ern)) va o'rta-eron (zarr) tillaridagi oltinni bildiruvchi so'zlarga qaraganda xorazmiy so'zi ancha yaqin) [2].

Bu davrda Volgabo'yi va SHarqiy Yevropa xalqlari bilan bo'lgan savdo aloqalari jarayonida madaniy aloqalar ham yo'lga qo'yilganligi shubhasiz. Savdo, aynan, bir xil xo'jalik uslubi shakllangan va uzoq vaqt davomida o'zgarishsiz rivojlangan hududlar bilan olib borilgan. SHu sababli diqqatimizni bir narsaga qaratishimiz lozim. CHunonchi qul savdosini olib ko'radigan bo'lsak, qullar savdosi faqat o'rta asrlardagina emas, balki to Rossiya istilosigacha Xorazm iqtisodida katta rol o'ynagan. Bu holat, ayniqsa, qulchilik tizimi hukmronlik qilgan davrda Xorazmga ko'chmanchilar bilan bo'lgan savdoda keltirilgan qullar mehnatidan foydalanish, dehqonchilikning, hunarmandchilikning rivojlanishini ta'minlash imkonini beradi. Bu ham o'z navbatida madaniy almashinuvning rivojlanishiga olib kelgan. Jumladan, xorazmlik savdogarlar o'zlari bilan madaniy yangiliklarni olib kelganligi va aksincha Volgabo'yi va Janubiy Sibir xalqlari Xorazm vohasi aholisining madaniy yangiliklarini qabul qilganlar. Bu jarayonlarni quyida davriy uzviylikda ko'rib chiqamiz.

Turk xoqonligining vujudga kelishi natijasida Xorazmning Volgabo'yi va SHarqiy Yevropa bilan aloqalari yanada jonlanib ketgan. CHunki turklarning Vizantiya bilan savdoni rivojlantirishga intilishi, sosoniylar Eroni bilan munosabatlarning buzilishiga olib kelgan. Endilikda Buyuk Ipak yo'lining Eron shaharlaridan o'tadigan qismidan Vizantiya bilan aloqalar olib borishning imkoni yo'qolgach, savdogarlar Xorazm, Kaspiy dengizi shimoliy sohillari, Kavkaz tog'lari va Qora dengiz bo'ylari orqali Vizantiyaga borganlar. Bu munosabatlarda Xorazmning o'rni qanday bo'lganligini Menandring turklar yurtiga yuborilgan vizantiyalik Zemarx elchiligi to'g'risidagi hikoyasida ko'rishimiz mumkin [3].

569 yili g'arbiy turk xoqonining qarorgohida bo'lgan Vizantiya elchisi Zemarxning safari Xorazm (Menandr Xorazmni xoliatlar yoki xoalitlar yurti deb ataydi) orqali o'tgan. Zemarx qaytayotganda (javob tariqasida yuborilayotgan turk elchilari bilan birga), Markaziy Osiyodagi ba'zi davlatlarning hukmdorlari o'z elchilarini ham xoqonning elchilariga qo'shib yuborish istagini bildirdilar. Biroq xoqon faqat xoalitlar (xorazmliklar) hukmdorigagina bunday ish qilishga ruxsat berdi. Bu xorazmliklarning turk xoqonligining savdo aloqalarida katta rol o'ynaganligini ko'rsatadi [4].

Kama bo'yidan topilgan VI-VIII asrlarga oid Xorazm idishlari Markaziy Osiyoni Volgabo'yi va SHarqiy Yevropa bilan bog'lovchi yo'lining shimoli-g'arbiy tarmog'ining mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Xorazm hududlaridan Kamabo'yining II-VII asrlarga oid Karayakupov madaniyatiga xos bo'lgan o'ziga xos naqshin kamarning bronza to'qalari va Norinjon atrofidan esa taniqli arxeolog O.Menchen-Xelfen tasnifi bo'yicha ust-konetsk tipiga kiruvchi bronza idishlarining topilishi savdo aloqalarining vaqtincha va tasodifiy bo'lmaganligiga guvohlik beradi [5].

Amudaryoning quyi oqimida joylashgan davlat va tarixiy hudud bo'lgan Xorazm bilan aloqalar xazarlar davlati faoliyatining oxiridagi tarixida muhim o'rin tutgan. Xorazm Markaziy Osiyoning Sharqiy Yevropaga eng yaqin musulmon qismidagi hudud edi. Shuning uchun ham uning hududi orqali Xazarlar davrida shakllangan Sharqiy Yevropa davlatlarining (Volga Bolgariya va Qadimgi Rus) Ichki Osiyo mamlakatlari va islom dunyosi bilan eng muhim savdo va diplomatik aloqalari o'tgan. Xvaliylar, ya'ni Xorazm dengizi Qadimgi Rusda Kaspiy deb atalganligi xarakterlidir [6].

Xazariya poytaxti Itilda xorazmliklarning katta jamoasi bo'lgan. Ularning sonidan al-larisiya deb atalgan yollanma askarlardan iborat qorovul tuzildi. (Etimologik jihatdan bu so'z qadimda Orol va Kaspiy cho'llarida yashagan alanlar bilan bog'liq bo'lgan aorslarning eroniyzabon ko'chmanchilar uyushmasi nomiga borib taqaladi). Al-Masudiyning yozishicha, al-larisiya Itil aholisining salmoqli qismini tashkil qilgan, shuning uchun musulmon davlatlaridan kelgan boshqa barcha muhojirlarni ham shahar aholisi "larisi" deb atashgan. Al-larisiya al-Masudiy soni 7000 kishini tashkil etadi. Bundan tashqari, uning ma'lumotlariga ko'ra, ularga vazirlik vazifasi yuklangan. Al-Masudiy davrida u Ahmad ibn Kuya ismli xorazmlik edi [7].

Sosoniylar davlatining eng chekka chekkasida joylashgan Xorazm faqat 712-yilda arablar tomonidan bosib olingan va nihoyat butun bir asrdan keyin zabt etilgan va shuning uchun ancha kech islomlashgan. Mo'g'ulistongacha bo'lgan davrning oxirigacha, Jovanni del Plano Karpinining so'zlariga ko'ra, unda Alanlar, Xazarlar va Ruslardan iborat bo'lgan xristian jamoasi saqlanib qolgan. 8-asrning Vizantiya manbasidan. O'sha paytdagi Xorazm xristianlarini birlashtirgan, markazi Qrim Gotiyasidagi metropolga bo'ysungan va Xazariya hududini o'z ichiga olgan Xvalis yeparxiyasi mavjudligi ma'lum [8].

Xazarlarning hukmron elitasi davlat mavjudligining oxirgi bosqichida Islom dinini qabul qilganlar aynan Xorazmdan edi. Voqealar ularning zamondoshi – "Mumtoz maktab" geografi al-Muqaddasiy va keyingi ikki arab tarixchisi – ibn Miskavayh va ibn al-Asirning ta'riflaridan ma'lum. Oxirgi ikki muallif, turli tafsilotlar bilan, xazarlarning turklarga qarshi yordam so'rashiga javoban islomlashtirish talabi haqidagi xabarni etkazishadi [9]. Ko'rinishidan, bu xazarlarning sharqiy qo'shnilari bo'lgan o'g'uzlarga tegishli. Bu borada faqat al-Muqaddasiy ruslarni tilga oladi. Lekin u Xazariyada islom dinining qaror topishini Xorazmning shimoliy amiri Ma'mun ibn Muhammadning zabt etilishi bilan bog'laydi [10]. Bu voqealar, aftidan, Itilning mag'lubiyatidan keyin sodir bo'lgan, ammo ularning aniq sanasi masalasi aniq emas. Yagona xronologik ma'lumotni qadimgi rus muallifi Yakob Mnikning Vladimir Svyatoslavichning 980-yillardan oldin bo'lishi mumkin bo'lgan xazar yurishi haqidagi guvohligi deb hisoblash mumkin. Demak, islomni qabul qilishga va uning Xorazmga qaramligini tan olishga majbur bo'lgan podshoh boshchiligidagi qayta tiklangan xazarlar davlatining mavjud bo'lgan davrini aniq aniqlash mumkin emas [11].

Rossiyaning qadimgi tarixining yana bir qiziq epizodi Xorazm bilan bog'liq. XII qomusiy shifokor Sharaf az-Zamon Tohir al-Marvaziy tomonidan yozilgan "Hayvonlarning tabiati haqida" risolasida islom olamining shimoliy qo'shnilari bo'lgan xalqlar tavsifi berilgan. Unda ruslarning ta'rifi, ularning Xorazmdagi elchixonasi haqida eslatib o'tilgan va ularga islom asoslarini o'rgatish iltimosi keltirilgan. Rus qirolining ismi ko'rsatilgan — Buladmir, ya'ni. Vladimir. Elchixonaning

kelgan sanasi hijriy 300 yil bo'lsa ham. (yoki 912 yil), shubhasiz, buzib ko'rsatilgan bu yangilik Vladimir Svyatoslavichning "imon sinovi" haqidagi xronika hikoyasining ishonchliligi nuqtai nazari foydasiga jiddiy dalil sifatida qaralishi mumkin [12].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мамбетуллаев М.М. О торговых связях города Хорезма// Города и каравансарай на трассах Великого Шелкового пути //Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО. –Ургенч, 1991. — С.44.
2. Понарядов В. В. Хорезмийские заимствования в пермских языках// Индоевропейское языкознание и классическая филология – XXI // Материалы чтений, посвященных памяти профессора Иосифа Моисеевича Тронского. – СПб.: Издательство Института лингвистических исследований РАН, 2017. С. 692-697.
3. Менандр Византиец. Продолжение истории Агафиевой (Отрывок 1–77) // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греч. С. Дестуниса. – СПб.: 1860. – С. 313–470; яна қаранг: Хенниг Рихард. Путешествие византийского посла Зимарха к тюркам на Алтай (569—571 гг.) // Неведомые земли. Т.2. Глава 75. / Пер. с нем. Л. Ф. Вольфсон и Р. З. Персиц. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – С. 86-87; яна қаранг: Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века// Сочинения. Т.3. – М.: Наука, 1965. – С.29-30.
4. Жданович О.П. Посольство Земарха в ставку тюркского кагана (перевод и комментарии фрагментов труда Менандра Протектора) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 2. – С.6-20; яна унинг: Менандр Протектор. История: о посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 году (перевод и комментарии) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 1(3). – С.22-32.
5. Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. вторая. С. 530-533.
6. Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. вторая. С. 530-533.
7. Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189.
8. Иоанн де Плано Карпини. История монголов: Текст, перевод, комментарии / Под ред. А. А. Горского, В. В. Трепавлова. – М.: ИДВ РАН, 2022. – 383 с.
9. Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189; Якубовский А.Ю. Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. // Византийский временник. Т. XXIV. Ленинград: Изд. Академии наук СССР, 1926. С. 63–92. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 358, 361-364, 367, 371-373, 383-384.
10. Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189
11. Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. вторая. С. 530-533.
12. Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189

UO'K 93/94

VOLGABO'YI VA JANUBIY SIBIR HUDUDLARI BILAN XORAZM VOHASINING MADANIY ALOQALARI (IX – XII ASRLAR)

S.S.Safarova, o'qituvchi, Ma'mun universiteti, Xiva

Annotatsiya. Mazkur maqolada IX – XIII asrlarda Xorazm davlatining Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari bilan madaniy aloqalari, mazkur hududlarning islom dinini qabul qilishi jarayoni va bu jarayonda xorazmliklarning o'rni haqida so'z yuritiladi. Umuman X – XIII asrlarda Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari musulmonlashuvda Xorazmning o'rni muammosi hozirgi kunda nafaqat O'zbekiston balki, O'rta Osiyo xalqlari tarixining ham dolzarb muammolaridan biri hisoblanib, bu mavzuga oid birorta yakuniy tadqiqot yo'q. SHu jihatdan olganda mazkur maqolada X – XIII asrlarda Quyi Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari musulmonlashuvda Xorazmning o'rni mavzusi turli manbalar ma'lumotlari asosida tahlil qilingan va xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: Volgabo'yi, Janubiy Sibir, Volga Bulg'oriyasi davlati, Xazar xoqonligi, Xorazm, yahudolik, al-arsiya, islom, savdo aloqalari, Ibn Fadlan, afrig'iylar, ma'muniylar, anushteginiylar, Dashti Qipchoq, qipchoqlar, o'g'uzlar, bijanaklar.

Аннотация. В данной статье рассказывается о торгово – экономических связях Хорезмского государства с территориями Поволжья и Южной Сибири в X – XIII веках, а также о процессе обращения этих территорий в ислам и роли хорезмийцев в этом процессе. В целом проблема роли Хорезма в мусульманизации территорий Поволжья и Южной Сибири в X – XIII вв. В настоящее время является одной из актуальных проблем истории не только

Узбекистана, но и народов Средней Азии, и окончательного исследования по этой теме нет. В связи с этим в данной статье анализируется тема роли Хорезма в мусульманизации территорий Поволжья и Южной Сибири в X – XIII веках и делаются выводы на основе данных различных источников.

Ключевые слова: Поволжье, Южная Сибирь, государство Волжская Булгария, Хазарский каганат, Хорезм, иудаизм, Аль-Арсия, Ислам, торговые связи, Ибн Фадлан, африканцы, мам, Ануштегинцы, степные кипчаки, кипчаки, огузы, биджанак.

Abstract. This article describes the trade and economic relations of the Khorezm state with the territories of the Volga region and Southern Siberia in the X – XIII centuries, as well as the process of converting these territories to Islam and the role of the Khorezmians in this process. In general, the problem of the role of Khorezm in the Muslimization of the territories of the Volga region and Southern Siberia in the X – XIII centuries. Currently, it is one of the urgent problems of the history not only of Uzbekistan, but also of the peoples of Central Asia, and there is no definitive study on this topic. In this regard, this article analyzes the topic of the role of Khorezm in the Muslimization of the territories of the Volga region and Southern Siberia in the X – XIII centuries and draws conclusions based on data from various sources.

Keywords: Volga region, Southern Siberia, the state of Volga Bulgaria, Khazar Khaganate, Khorezm, Judaism, Al-Arsia, Islam, trade relations, Ibn Fadlan, Africans, Mam, Anushtegin, steppe Kipchaks, Kipchaks, Oguzes, Bijanaks.

Kirish. Xorazm vohasi o'z tabiiy – geografik joylashuviga ko'ra, qadim zamonlardan oq, Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari aholisi va davlatlari bilan savdo – iqtisodiy aloqalar olib borganlar. Aynan savdo manfaatlaridan kelib chiqib, Xorazm vohasida X – XII asrlarda shakllangan davlatlar yoki, Xorazmni boshqargan sulolalar, bu hududlarda kechgan siyosiy jarayonlarga ham muhim o'rin tutganlar. Shu jihatdan olganda mazkur savdo – iqtisodiy aloqalar natijasida Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlariga islom dini ham kirib kela boshlagan. Xorazm davlati mazkur hududlarda islomning tarqalishida juda katta rol o'ynagan. Ammo haligacha mazkur mavzuni to'la to'kis ochib beruvchi yozma manbalar yo'q hamda tarixshunoslik tadqiqotlari olib borilmagan. To'g'ri yozma manbalarda ba'zibir ma'lumotlar mavjud ammo ularda Faqat arxeologik tadqiqotlar jarayonida

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'rta Osiyo xalqlari harbiy san'ati taraqqiyotida ko'chmanchi qabilalarning o'rni masalasini manbashunoslik, arxeologiya, etnologiya, antropologiya va tarixiy geografiya fanlari ma'lumotlarini umumlashtirish va qiyosiy tahlil qilish asosida o'rganish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Qadimgi va o'rta asrlar davri O'rta Osiyo harbiy san'ati taraqqiyotida ko'chmanchi qabilalarning o'rni masalasi maxsus mavzu sifatida dolzarb masala bo'lib, hanuzgacha ilmiy – nazariy jixatidan kam o'rganilgan.

O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi va o'rta asrlar harbiy texnika va san'ati tarixini o'rganishda arxeologik ashyolar va yozma manbalardagi ma'lumotlar muhim o'rin egallaydi. Qadimgi va o'rta asrlar harbiy san'atini maxsus o'rganish Xorazm vohasi, So'g'd, Baqtriya, Dovon, CHoch, Iloq, Ustrushona, Marg'iyona hududlari bilan birga uzoq vaqt qo'shni bo'lib yashab kelgan ko'chmanchi – chorvador aholi harbiy san'atini ham tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, turli tarixiy davrlarda tarixiy-madaniy markazlarning iqtisodiy- madaniy jihatdan yaqin aloqada bo'lganligini isbotlaydi. Mazkur tadqiqotda O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi va o'rta asrlar davri (milodiy XIII asrgacha) harbiy san'atining taraqqiy qilishida ko'chmanchi qabilalarning o'rni masalasini ochib berishga harakat qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tizimlashtirish, tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan davlat va tarixiy hudud bo'lgan Xorazm bilan aloqalar xazarlar davlati faoliyatining oxiridagi tarixida muhim o'rin tutgan. Xorazm Markaziy Osiyoning Sharqiy Yevropaga eng yaqin musulmon qismidagi hudud edi. Shuning uchun ham uning hududi orqali Xazarlar davrida shakllangan Sharqiy Yevropa davlatlarining (Volga Bolgariya va Qadimgi Rus) Ichki Osiyo mamlakatlari va islom dunyosi bilan eng muhim savdo va

diplomatik aloqalari o'tgan. Xvaliylar, ya'ni Xorazm dengizi Qadimgi Rusda Kaspiy deb atalganligi xarakterlidir.

Xazariya poytaxti Itilda xorazmliklarning katta jamoasi bo'lgan. Ularning sonidan al-larisiya deb atalgan yollanma askarlardan iborat qorovul tuzildi. (Etimologik jihatdan bu so'z qadimda Orol va Kaspiy cho'llarida yashagan alanlar bilan bog'liq bo'lgan aorslarning eroniyzabon ko'chmanchilar uyushmasi nomiga borib taqaladi). Al-Masudiyning yozishicha, al-larisiya Itil aholisining salmoqli qismini tashkil qilgan, shuning uchun musulmon davlatlaridan kelgan boshqa barcha muhojirlarni ham shahar aholisi "larisi" deb atashgan. Al-larisiya al-Masudiy soni 7000 kishini tashkil etadi. Bundan tashqari, uning ma'lumotlariga ko'ra, ularga vazirlik vazifasi yuklangan. Al-Masudiy davrida u Ahmad ibn Kuya ismli xorazmlik edi.

Xazarlarning hukmron elitasi davlat mavjudligining oxirgi bosqichida Islom dinini qabul qilganlar aynan Xorazmdan edi. Voqealar ularning zamondoshi – "Mumtoz maktab" geografi al-Muqaddasiy va keyingi ikki arab tarixchisi – ibn Miskavayh va ibn al-Asirning ta'riflaridan ma'lum. Oxirgi ikki muallif, turli tafsilotlar bilan, xazarlarning turklarga qarshi yordam so'rashiga javoban islomlashtirish talabi haqidagi xabarni etkazishadi. Ko'rinishidan, bu xazarlarning sharqiy qo'shnilari bo'lgan Guzelarga tegishli. Bu borada faqat al-Muqaddasiy rusni tilga oladi. Lekin u Xazariyada islom dinining qaror topishini Xorazmning shimoliy amiri Ma'mun ibn Muhammadning zabt etilishi bilan bog'laydi. Bu voqealar, aftidan, Itilning mag'lubiyatidan keyin sodir bo'lgan, ammo ularning aniq sanasi masalasi aniq emas. Yagona xronologik ma'lumotni qadimgi rus muallifi Yakob Mnikning Vladimir Svyatoslavichning 980-yillardan oldin bo'lishi mumkin bo'lgan xazar yurishi haqidagi guvohligi deb hisoblash mumkin. Demak, islomni qabul qilishga va uning Xorazmga qaramligini tan olishga majbur bo'lgan podshoh boshchiligidagi qayta tiklangan xazarlar davlatining mavjud bo'lgan davrini aniq aniqlash mumkin emas.

Rossiyaning qadimgi tarixining yana bir qiziq epizodi Xorazm bilan bog'liq. XII qomusiy shifokor Sharaf az-Zamon Tohir al-Marvaziy tomonidan yozilgan "Hayvonlarning tabiati haqida" risolasida islom olamining shimoliy qo'shnilari bo'lgan xalqlar tavsifi berilgan. Unda ruslarning ta'rifi, ularning Xorazmdagi elchixonasi haqida eslatib o'tilgan va ularga islom asoslarini o'rgatish iltimosi keltirilgan. Rus qirolining ismi ko'rsatilgan - Buladmir, ya'ni. Vladimir. Elchixonaning kelgan sanasi hijriy 300 yil bo'lsa ham. (yoki 912 yil), shubhasiz, buzib ko'rsatilgan bu yangilik Vladimir Svyatoslavichning "imon sinovi" haqidagi xronika hikoyasining ishonchliligi nuqtai nazari foydasiga jiddiy dalil sifatida qaralishi mumkin.

Amudaryoning quyi oqimida joylashgan davlat va tarixiy hudud bo'lgan Xorazm bilan aloqalar xazarlar davlati faoliyatining oxiridagi tarixida muhim o'rin tutgan. Xorazm Markaziy Osiyoning Sharqiy Yevropaga eng yaqin musulmon qismidagi hudud edi. Shuning uchun ham uning hududi orqali Xazarlar davrida shakllangan Sharqiy Yevropa davlatlarining (Volga Bolgariya va Qadimgi Rus) Ichki Osiyo mamlakatlari va islom dunyosi bilan eng muhim savdo va diplomatik aloqalari o'tgan. Xvaliylar, ya'ni Xorazm dengizi Qadimgi Rusda Kaspiy deb atalganligi xarakterlidir.

Xazariya poytaxti Itilda xorazmliklarning katta jamoasi bo'lgan. Ularning sonidan al-larisiya deb atalgan yollanma askarlardan iborat qorovul tuzildi. (Etimologik jihatdan bu so'z qadimda Orol va Kaspiy cho'llarida yashagan alanlar bilan bog'liq bo'lgan aorslarning eroniyzabon ko'chmanchilar uyushmasi nomiga borib taqaladi). Al-Masudiyning yozishicha, al-larisiya Itil aholisining salmoqli qismini tashkil qilgan, shuning uchun musulmon davlatlaridan kelgan boshqa barcha muhojirlarni ham shahar aholisi "larisi" deb atashgan. Al-larisiya al-Masudiy soni 7000 kishini tashkil etadi. Bundan tashqari, uning ma'lumotlariga ko'ra, ularga vazirlik vazifasi yuklangan. Al-Masudiy davrida u Ahmad ibn Kuya ismli xorazmlik edi.

Ibn Havqal bergan ma'lumotlarga ko'ra, Itil shahri ikki qismdan iborat bo'lib, sharqiy qismida – Xazoran nomli savdo-sotiq markazlari joylashgan. Xazoran aholisining ko'pchilik qismini xorazmliklar tashkil etib, ular orasida savdogarlar, hunarmandlar, din arboblari va harbiylar bo'lgan [1].

Xazarlarning shimolidagi Bulg'oriyada ham xorazmlik savdogarlar faollik ko'rsatgan. Ibn Havqal, shu bilan birga, xorazmliklar o'zlari bilan birga Islom dinini Volganing o'rta oqimiga olib

kelganligi va bulg'orlarning Islom dinini qabul qilishi Xorazm bilan bog'liq ekanligi haqida ma'lumot beradi [2].

Ahmad Zaki Validiy To'g'on o'zining "Xorazm madaniyati vasiqalari" nomli tadqiqotida Islom davrida volgabo'yida yashayotgan xorazmliklar "Musurman/busurman" ya'ni musulmon nomi bilan ma'lum edilar", degan fikrni bildiradi [3]. Ayni asarda Bulg'or o'lkasida "Busurman" (musulmon) Urgenji, Urnas ismlari bilan qayd etilgan shahar yoxud qishloqlar hamda Bulg'orning shimolidagi Qama (Kama) havzasidagi eskidan musulmon bo'lgan jamoalar bu yerlarda yerlashgan xorazmlik tujjorlar koloniyalarining izlari ekanligi ta'kidlanadi [3].

Bulg'orlarning iltimosiga ko'ra, 922 yili arab xalifasi tomonidan Bulg'orga yuborilgan elchi Ibn Fadlan Eron – Xuroson – Buxoro – Xorazm orqali o'tishi ham bejiz bo'lmasa kerak. Zero, Bag'doddan Bulg'oriyaga borishda Kavkaz orqali borish ham mumkin edi [4]. Bu Xorazmning Volgabo'yi xalqlari bilan ijtimoiy-siyosiy, madaniy aloqalari yuqori bo'lganligi sababidan xalifalik elchilari aynan Xorazm orqali Volga bo'yiga sayohat qilgan, deb fikr bildirishga imkon beradi.

Urganch amirlari 977–985 yillarda Xazariya poytaxti Itil shahrini egallab oladilar. Bulg'oriyani esa doimo o'z ta'sir doirasida ushlab turishga intilib kelganlar. Xorazm siyosiy arboblari 985 yilda Bulg'oriyaga hujum qilgan Kiev Rusi knyazi Vladimirning harakatlariga har xil yo'llar bilan to'sqinlik qilishgan va uning muvaffaqiyatsiz chiqishiga "ko'maklashganlar" [5].

X–XII asrlar davomida Xorazm nafaqat SHarqiy Yevropa, Volga bo'yi va Rus bilan bo'lgan savdoda tranzit hudud rolini o'ynagan, balki u o'zida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish imkoniyatidan keng foydalangan [6].

Xaraziyadagi al-Larsiya gvardiyasi, uning kelib chiqishi va faoliyati masalasi ko'pchilikda qiziqish uyg'otadi. Al-Larsiya gvardiyasi to'g'risida dastlabki ma'lumotlarni X asrning birinchi yarmida Mas'udiyning "Muruj az-Zahab" asarida ko'rishimiz mumkin. Asarda: "Ushbu shaharda (mamlakatda) ko'pchilik musulmonlar bo'lib, qirol armiyasi ulardan tarkib topgan. Ular shaharda al-Larisiya (arisiya) nomi bilan tanilgan. Ular Xorazmdan ko'chib kelishgan", degan ma'lumotlar keltiriladi [7].

XI asr ispaniyalik arab sayyohi Abu Ubayd al-Bakriy "al-Mamalik val-masalik" asarida Xazariyadagi musulmonlardan iborat bo'lgan qo'shinning aksariyati Islomiyatning ilk zamonlarida Xorazmda ichki urush tufayli ko'chib kelgan xorazmliklar deb ma'lumot beradi [8].

Xorazm VIII asrning birinchi yarmida – Islom dini kirib kelgan paytda yuz bergan fuqarolik urushi (Hurzod va CHag'on o'rtasidagi munosabatlar), Qutaybaning kelishi kabi o'zgarishlar jarayonida keskin ijtimoiy – iqtisodiy- inqirozni boshdan kechiradi. SHu bilan birga, sal keyinroq Amudaryo o'zanining o'zgarishi oqibatida ko'plab hududlarni suv bosishi, ayrim hududlarda paydo bo'lgan qurg'oqchilik oqibatida keskin iqtisodiy inqiroz sharoitida Xorazmdan bir guruh aholi Xazariyaga ko'chib boradi [9]. Bu borada S.P. Tolstovning ham qaydlari mavjud. Ular jasur jangchilardan iborat bo'lib, hukmdorning tayanchi hisoblangan. Xazariya hukmdori ularning erkin ibodat qilishlari uchun yetarlicha sharoit yaratib bergan. Al-Larsiya qo'shinining qo'mondoni Ahmad ibn Kuya (Kuba) Xazar hukmdorining vaziri hisoblangan [10]. Ular Xazar hukmdorining musulmonlar bilan kurashlarida chetda turar, boshqa dushmanlariga (dinsizlarga) qarshi kurashda esa yordam bergan [11]. Ayni vaqtda ularning soni 7 ming suvoriy bo'lib, barchasi kamon, nayza bilan qurollangan va to'liq zirhlangan edi. Ularning o'z qonun-qoidalari va ularni tartibga solib turuvchi qozilari bo'lgan [12].

Rossiyaning qadimgi tarixining yana bir qiziq epizodi Xorazm bilan bog'liq. XII qomusiy shifokor Sharaf az-Zamon Tohir al-Marvaziy tomonidan yozilgan "Hayvonlarning tabiati haqida" risolasida islom olamining shimoliy qo'shnilari bo'lgan xalqlar tavsifi berilgan. Unda ruslarning ta'rifi, ularning Xorazmdagi elchixonasi haqida eslatib o'tilgan va ularga islom asoslarini o'rgatish iltimosi keltirilgan. Rus qirolining ismi ko'rsatilgan - Buladmir, ya'ni. Vladimir. Elchixonaning kelgan sanasi hijriy 300 yil bo'lsa ham. (yoki 912 yil), shubhasiz, buzib ko'rsatilgan bu yangilik Vladimir Svyatoslavichning "imon sinovi" haqidagi xronika hikoyasining ishonchliligi nuqtai nafari foydasiga jiddiy dalil sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, X – XIII asrlarda Xorazm davlatining Quyi Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari bilan savdo – iqtisodiy aloqalari hamda shu aloqalar jarayonida

mazkur hududlarning islom dinini qabul qilishi jarayoni va bu jarayonda xorazmliklarning o'zni yuqori bo'lgan. Umuman, X – XIII asrlarda Quyi Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari musulmonlashuvda Xorazmning o'zni muammosi hozirgi kunda nafaqat O'zbekiston balki, O'rta Osiyo xalqlari tarixining ham dolzarb muammolaridan biri hisoblanib, bu mavzuga oid birorta yakuniy tadqiqot yo'q. Mazkur hududlar bilan Xorazmning savdo aloqalari masalasini yanada kengroq o'rganishni yo'lga qo'yish lozim hamda bu sohada ko'pgina tadqiqotlar olib borish lozimki, bu tadqiqotlar kelgusida qadimgi Volgabo'yi, Janubiy Sibir va Xorazm tarixining eng muammoli sahifalarini to'la – to'kis ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Машарипов Кудрат. “Хоразмнинг Ўрта шарқ ва Европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X-XV асрлар)”. – Урганч: “Урганч давлат университети” 2016. 96-бет.
2. Almaz Yazberdiyev. Gurgenj–Gundogaryn orta asyrlar dourunin ylmy we medeni merkezi. –Ashgabat: “Türkmen döwlet neşiryat gullugy”, 2018. 26-бет.
3. Zeki Velidi Togan. Horezm Kültürü Vesikaları.Kısım 1. Horezmce Terjümelü Muqaddimat al-adab. Istanbul. Sucuoğlu matbaası. 1951. S 21.
4. Крачковского И.Ю. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. –М.: 1939. С 67
5. Машарипов Кудрат. Хоразмнинг Ўрта шарқ ва Европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X-XV асрлар). – Урганч: “Урганч давлат университети” 2016. 97-бет.
6. Машарипов Кудрат. Хоразмнинг Ўрта шарқ ва Европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X-XV асрлар). – Урганч: “Урганч давлат университети” 2016. 62-бет.
7. С. Беляева, О. Бубенок, О. Гундогдыев, И. Дрига, О. Маврина. Огузы на рубежах Южной Руси. Киев, 2018. С 12.
8. Şeşen, Ramazan. İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001. P 206.
9. О.Б, Бубенок, Д. А. Радивилов. Народ ал-арсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмских связей). Хазарский альманах / Редкол.: В.К. Михеев (гл. ред), А.И. Айбабин, В.С. Аксенов и др. — М., Мосты культуры/Гешарим, 2004. — Т. 2. С 5.
10. Şeşen, Ramazan.İslam coğraf Yacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri.Ankara:Türk Tarih Kurumu,2001.P 46.
11. Бубенок, Д. А. Радивилов. Народ ал-арсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмских связей). Хазарский альманах / Редкол.: В.К. Михеев (гл. ред), А.И. Айбабин, В.С. Аксенов и др. — М., Мосты культуры/Гешарим, 2004. — Т. 2. С 5.
12. Масуди. Мурудж ад-Дзахаб (“Россыпи золота”). Глава XVII. <https://lektsii.org/16-66888.html>

UO'K 93/94

BIRINCHI JAHON URUSHINING TURKISTON XALQLARI IJTIMOIIY-IQTISODIY HAYOTIGA KO'RSATGAN TA'SIRI

Ch.D. Saidova, magistrant, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada birinchi jahon urushi yillarida Turkiston xalqining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga oid o'zgarishlar tahlil qilingan bo'lib, bunda narx-navoning ko'tarilishiga mutanosib tarzda paxta xom ashyosining narxi oshmasligi, non taqchilligining kelib chiqishi, ma'lum bir sohalarida savdo korxonalarining tashkil topishi hamda, rus askarlari tomonidan mahalliy aholiga ko'rsatilgan ijtimoiy zulm qayd etilgan.

Kalit so'zlar: urush, Germaniya va Avstriya-Vengriya, “o'lka favqulodda muhofaza holati”, qat'iy o'rnatilgan narx, bojxona to'lovlari, desyatina, qo'zg'olon.

Аннотация. В статье анализируются изменения в социально-экономической жизни народа Туркестана в годы Первой мировой войны, отмечается несоответствие цен на хлопковое сырье росту, возникновение дефицита хлеба, создание торговых предприятий в отдельных районах, а также социальное угнетение местного населения русскими солдатами.

Ключевые слова: война, Германия и Австро-Венгрия, «чрезвычайное положение», фиксированная цена, таможенные пошлины, десятина, восстание.

Abstract. This article analyzes the changes in the socio-economic life of the people of Turkestan during the First World War, noting the failure of cotton raw materials to increase in proportion to the rise in prices, the emergence of bread shortages, the establishment of trading enterprises in certain areas, and the social oppression of the local population by Russian soldiers.

Keywords: war, Germany and Austria-Hungary, "state of national emergency", fixed price, customs duties, tithe, rebellion.

O'zbek xalqi ko'p ming yillik tarixning muayyan bir davrlarida chet el bosqinchilariga qarshi olib borgan kurashlarida yuz minglab odamlari va boyliklaridan ayrildi. Ko'p shahar va qishloqlar vayronaga aylantirildi. Ammo xalqimiz o'tmish zamonlarda chorizm va sho'ro davlatining 130 yillik hukmronligi davridagidek qirg'in-barot, talon-taroj va azob-uqubatlarni boshidan kechirmagan edi.

"XIX asr oxirida Rossiya imperiyasi yer yuzi quruqlik qismining 1/6 egalik qila boshladi. Rossiya 200 ga yaqin millatlarning turmasi bo'lib qoldi, 50ga yaqin xalqlar o'z milliy qiyofasini yo'qatdi. Hududi 22 million 400 ming² kmga teng bo'ldi"[1]. Turkiston xalqlari boshiga ham qaramlik zanjiri urildi. Bu bosqin, hukmronlik nafaqat o'z foydasiga xalqlarni ishlatish siyosati bo'ldi, balki xalqlarning milliy o'zligini tubdan o'zgartirdi, 1-jahon urushi davrida esa ayniqsa o'zbek va qardosh xalqlar ijtimoiy vaziyatida inqiroz davrini boshdan kechirdi. Bunga qanday omillar sabab bo'lganligi, hukmron podsho Rossiyasi Turkiston tashqi va ichki siyosatida qanday boshqaruv yo'lini tanlagani yuzasidan quyidagicha tahlil olib borildi:

Rossiya imperiyasi garchi urushga tayyorgarlik ko'rgan bo'lsa ham urushning dastlabki kunlari uning harbiy qudrati Germaniya va Avstriya-Vengriyadan zaif ekanligi ko'rindi. Avvalo, 5,5 mln odam safarbar qilingan bo'lsa, iyul-avgust oylarida armiya tarkibida 15 mln rus zobiti urushga ishtirok etdi[2]. Ularning soni 1914-yil oxirlarida 1mln nafarga ko'paydi Milliy daromad esa 1914-1915-yillarda 15.8 mlrd tashkil qilgan bo'lsa ikki yildan so'ng 2,5 mlrd rublga qisqarib ketdi, harbiy harajatlar esa 4.3 mlrd rublga 7.1 mlrdga oshdi[3].

Turkistondagi ijtimoiy ahvol esa yanada og'irlashib, urushning ilk kunlaridan "o'lka favqulodda muhofaza holati" joriy etildi, jazo choralari kuchaytirildi, tartibni buzganlarga 500 rubldan 10 oy muddatda qamoq jazosi hukmi berildi. Harajatlar miqdori ishlab chiqarish va soliqlar miqdoridan oshishi 1913-yilda 23,2 mln rubl bo'lsa 1917-yilda 99 mlnga yetdi. Davlat banki tilla zahiralari 26 mln rublga qisqarib ketdi. Shunday qilib, hukumat vakillari bu mablag'lar o'rnini to'ldirish, moliyaviy barqaror siyosat olib borish chora-tadbirlari urush qaynab turgan zamonda muammoga aylandi.

Birinchi o'rinda soliq tizimida o'zgartirishlar kiritildi, ta'lim tizimi va sug'orish ishlariga ajratiladigan kreditlar kamaytirildi. Mamlakatda paxta savdosi va uni o'stirishdan yuqori daromad olinadigan bo'lsa, 1915-yilning dastlabki 8 oyi davomida 260 mln miqdorda davlat daromatlari oshgan, uning 121,9 mlnni 1914-yil o'rnatilgan paxta uchun maxsus harbiy soliqdan olingan. Uning miqdori har bir pud paxtadan 2 so'm 50 tiyindan olish mo'ljallangan edi. Qo'shimcha bojxona to'lovlari oshirilishi – tamaki, choy, shakar, gugurt mahsulotlari uchun; yer solig'i – 1914-yilda 6.859.021 rubldan 1916-yil 14.311.775 rublga oshdi; sanoat solig'i – 1914-yilda 1.149.676 rubldan 2 yil o'tib 2.838.240[4] rublga yetdi; natijasida Turkiston hukumati 1915-yilda 500 mln, 1916-yilda 725 mln, 1917-yilda 1075 mln daromad ko'rishi ko'zda tutilgan edi[5].

1915-yil 1-iyulda "Fabrikalarni paxta xom ashyosi bilan ta'minlashni yo'lga soluvchi maxsus qo'mita" tashkil etildi. Uning vazifasi urush sababli yevropa orqali Rossiyaga kelishi to'xtab qolgan paxta maxsulotini zaxirasini boshqa manbalar yordamida yaratish va uning chiqimini kamaytirishdan, qat'iy narx belgilashdan iborat edi. 1913-yil hisobotlariga ko'ra 1 pud paxta narxi 30-31 rublni tashkil etgan[6]. Bu qo'mita faoliyatiga ko'ra, birinchi navli 1 pud paxta o'zgarmas narxlari quyidagicha belgilandi:

Farg'ona paxtasi – 24 rubl.05 tiyin;

Buxoro – 23 rubl.80 tiyin;

Xiva paxtasi – 21 rubl.30 tiyin;

Ushbu qiymat paxta narxining 32 rubldan o'rtacha 24 rublga tushishiga sabab bo'ldi. Paxta narxi 50% oshgan bo'lsa, bu vaqtda boshqa oziq-ovqat mahsulotlari tannarxi 50 baravardan 400 baravargacha ko'tarildi[7]. Urush yillarida 1 pud chigit narxi 40 rublga oshgan bo'lsa, jami 1 rubl qiymatga ega bo'lib, 1 pud paxta yog'i 4 rubldan 25 rublga yetgan, g'alla narxi - 300%ga, guruch - 200%, shakar – 250%, non - 400%ga oshdi. Bundan tashqari chorva mollari ayniqsa otlarning tan narxi davlat tomonidan haqiqiy qiymatining 1/10 qismiga tenglashtirildi[8].

Paxta maydonlari kengaytirilishi evaziga Turkistonga g'alla yetkazib kelish vada berildi. Paxta maydonlari 1883-yilda 34700 botmonni, 1913-yilda 426381 botmon, 1915-yilda esa 523614 botmon, 1916-yilda 533671 botmon yerni tashkil etgan. So'ngi 20 yil ichida maydonlar 500 ming botmonga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Shimoliy Kavkaz va Volga hududlaridan g'alla olib kelish yo'lga qo'yilgan bo'lsa, urushning dastlabki yili Kaspiyorti viloyatida 32.880 desyatina yerga bug'doy ekilgan bo'lsa, 1917-yilga kelib 26.240 desyatina qisqardi, arpa esa 10.341 desyatina yerga ekiladigan bo'ldi, avval bu 15.954 desyatina maydonni band etgan ekan. 1913-yilda 18 mln pud g'alla Turkiston o'lkasiga olib kelingan bo'lsa, aholining nonga bo'lgan ehtiyoji 1915-yilda 12.158.764 mln pud, 1916-yilga kelib 22,5 mln pudni qayd etgan. 1917-yilda esa non mahsulotlarining yetishmasligi 57.432.954 mlnga[9] yetdi. Bu esa aholi o'rtasida non mahsulotlarining yetishmasligi, ocharchilik, norozilik kabi muammolarni keltirib chiqardi.

Vaziyatdan foydalanib qolishga harakat qilgan shaxslar ham bu vaqtga kelib paydo bo'ldi. Masalan, K.V.Kosmachevskiyning ma'lumotlariga ko'ra, 1913-yilda Farg'ona viloyatida 315.433 pud, Kaspiyoldi viloyatida esa 54.051 pud g'alla yetishmagan ammo bir vaqtning o'zida don mahsulotlariga ixtisoslashgan Sirdaryoo va Samarqand viloyatlarida 101.805 va 119.668 pud ortiqcha g'alla mahsuloti mavjud bo'lgan[10]. 1916-yilda esa Turkiston rayon muhofaza bo'limi boshlig'ining Farg'ona viloyat general gubernatoriga yo'llagan maktubida aholi orasida tovlamachilik avj olgani, mahsulot bo'lib turib ular korxonalarda va omborlarda saqlanib suniy oziq-ovqat tanqisligini keltirib chiqarayotganliklarini ta'kidlaydi[11].

Chorvachilik mahsulotlari sonida ham tushish yuz berdi. Farg'ona viloyatida 1885-1907-yillar oralig'ida chorva mollari soni ikki baravar oshgan bo'lsa, urush ehtiyojlari uchun ot, tuya, qo'y olib ketishning jadal avj olishi va boshqa sabablarga ko'ra, Zarafshon okrugining Chimboy volostida 1872-yil qayd etilgan 13782 bosh qoramol va qo'y echkidan 1917-yili 3 ming boshga qisqardi. Har yuz oilaga chorva mollari taqsimlanishi 2460dan 1072taga tushib qoldi. Boshqa sohalaridagi singari urush qishloq xo'jaligini ham izdan chiqarib yubordi[12].

Sanoat ishlab chiqarilishi va uning ahamiyati haqida alohida urg'u beradigan bo'lsak, Samsonovning quyidagi fikrni nihoyatda ahamiyatli: "o'lkada to'qimachilik korxonalarini qurish markaziy Rossiyadagi to'qimachilik korxonalarining faoliyatini to'xtatish demakdir. Ayni vaqtda, temir yo'llarni yuk bilan ta'minlashni to'xtatib qo'yadi. Bu bizning manfaatimizga ziddir"[13].

Turkistonda sanoat korxonalari 3 yo'nalishda vujudga kelgan:

1. Rossiya sanoat korxonalari uchun paxtaga dastlabki ishlov beruvchi, moy va sovun ishlab chiqaruvchi korxonalar;

2. Chet el korxonalari uchun olib ketiladigan jun, ichak yuvuvchi va teri oshlaydigan maxsus joylar;

3. Mahalliy aholi ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi spirt, tamaki, un korxonalari[14];

Birinchi jahon urushi yillarida garchi to'qimachilik sohasida markaziy fabrikalar singari tuzilmalar vujudga kelishiga yo'l qo'yilmagan bo'lsada, Turkiston o'lkasidagi asosiy ishlab chiqarish kuchlarining integratsiyalashgan markaziy 3 viloyati Sirdaryo, Samarqand va Farg'onada 330ta paxta tozalash, 34ta yog'-moy ishlab chiqaruvchi, 20ta sovun zavodlari, faoliyat olib borib, u yerda 12.326 kishi zavod manfaatlari uchun ishlagan hamda har bir zavodda taqriban 32 nafar to'g'ri kelgan.

Sanoat sohasida xulosa qiladigan bo'lsam, mustamlaka sifatida o'lkada ishlab chiqarishning dastlabki bo'g'ini: xom-ashyoga ishlov berish va qayta tayyorlashga etibor berishdi ammo sifatli mahsulot ishlab chiqarishga ruxsat berilmadi.

Chor hukumatining inson manfaatlari va uning obro'si yuzasidan tutgan o'rni – G'.Safarovning fikriga ko'ra: "Barcha ruslar Turkiston tub aholisini odamlar deb emas, balki ura, talasa, zo'ravonlik qilsa mumkin bo'lgan ishchi hayvonlardek ko'rgan"[15], bundan tashqari 1867-yilgi, hamda qo'zg'olonlar davrida harbiy holar e'lon qilinishi, jazo choralarining ochiqdan ochiq namoyish etilishi, rus aholisi va mahalliy aholi davlar ishchilari bo'lgan vaziyatda turkistonliklar past ko'rilib oylik maoshlari rus millatidan bo'lganlarnikida kam bo'lgani, diniy haq-huquqlarining yerga urilishi, juma nomozida podsho nomi xutbaga qo'shib o'qilib, Qur'onning ruslar manfaatiga to'g'ri kelmagan qismlari buzib talqin qilinganligi, Fozilbek Otabek o'g'lining yozishicha: rus askarlari bozorda do'ppi

kiygan odamni ko'rsa, "seniki eshon" degan bo'xton bilan do'pposlab ketish holatlari ko'p kuzatilgan.(bu holat Dukchi Eshon qo'zg'olonidan so'ng avj olgan) bu voqea ham mingboshi Qodirqul qanchalik sadoqatli ekanligini rus zobitlariga isbotlashga urinishining bir ko'rinishi edi; inson qadri qay darajaga qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin, albatta bu har inson manfaatlariga zid voqeadir. Dunyodagi barcha teng huquqli sanaladi, kamsitishga, zo'rlashga hech kimning haqqi yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мусаев. Н. XIX асрнинг II ярми –XX аср бошларида Туркистонда саноат ишлаб чиқаришнинг шаклланиши.-Т.: Iqtisod-moliya, 2008. – 7 б.
2. Cloé Drieu. Turkestan. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/>
3. Тухтабеков К.А. Чор Россиясининг Биринчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ўлкасида ўтказган иқтисодий сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти: Тарих фанлари номзоди ... дис. – Т., 2011. – 99 б.
4. Чориев. З. Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йиллар).Т.: Шарк, 1999. – 28 б.
5. Тухтабеков К.А. Чор Россиясининг Биринчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ўлкасида ўтказган иқтисодий сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти: Т.ф.н....дис.–Т.,2011.–101 б.
6. Чориев. З. Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йиллар).–25 б.
7. Pardayev A. Life in Turkestan in the years of first world war and relocation of prisoners of war//Web of scientist:international scientificresearch journal. 2023.№ 4.27-р.
8. Alexander Morrison. Russian Turkestan and the First World War.//Oxford University Research Archive. 2024. https://muse.jhu.edu/pub/28/edited_volume/chapter/4055093
9. Ismoilova P. Socio-economic life of Turkestan during first world war// International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS) Volume. 6, Issue 07, November(2023). 9-р.
10. Мусаев. Н. XIX асрнинг II ярми –XX аср бошларида Туркистонда саноат ишлаб чиқаришнинг шаклланиши.-Т.: Iqtisod-moliya, 2008. – 24 б.
11. Тухтабеков К.А. Чор Россиясининг Биринчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ўлкасида ўтказган иқтисодий сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти. – 109 б.
12. Мусаев. Н. XIX асрнинг II ярми –XX аср бошларида Туркистонда саноат ишлаб чиқаришнинг шаклланиши.-Т.: Iqtisod-moliya, 2008. – 26 б.
13. Чориев. З. Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йиллар).Т.: Шарк, 1999. – 24 б.
14. Тухтабеков К.А. Чор Россиясининг Биринчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ўлкасида ўтказган иқтисодий сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти: Тарих фанлари номзоди ... дис. – Т. 2011. – 112 б.
15. Jo'rayev N. Sobirov H. O'zbekiston tarixi: Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida. – Т.: Sharq, 2011. – 253 б.

UO'K 93/94

O'ZBEKISTON VA ARAB DAVLATLARI O'RTASIDAGI O'ZARO ALOQALAR TARIXI VA TARIXSHUNOSLIGI

S.I.Saydqulova, doktorant, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *O'zbekistonning Arab davlatlari xususan Misr bilan o'zaro siyosiy, savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalari tarixini o'rganishda qimmatli ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan turli tarixiy davrlarga oid manbalar ularning mualliflari hamda mustaqillik yillarida tarixchi olimlar tomonidan mavzuga doir tadqiq etilgan tadqiqotlar yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *O'zbekiston, Arab davlatlari, diplomatik aloqalar, savdo-sotiq, madaniy hamkorlik, tarixshunoslik, tarixiy manbalar, siyosiy munosabatlar, ilmiy aloqalar, xalqaro munosabatlar.*

Аннотация. *Особое внимание уделено источникам различных исторических периодов, содержащим ценную информацию при изучении истории политических, торгово-экономических и культурных связей Узбекистана с арабскими странами, в частности с Египтом, их авторам и исследованиям, проведенным по данной теме историками в годы независимости.*

Ключевые слова: *Узбекистан, арабские государства, дипломатические отношения, торговля, культурное сотрудничество, историография, исторические источники, политические связи, научные контакты, международные отношения.*

Abstract. *Particular attention is paid to sources from various historical periods that contain valuable information when studying the history of political, trade, economic and cultural ties between*

Uzbekistan and Arab countries, in particular with Egypt, their authors and research conducted on this topic by historians during the years of independence.

Key words: *Uzbekistan, Arab states, diplomatic relations, trade, cultural cooperation, historiography, historical sources, political relations, scientific contacts, international relations.*

Tarixdan ma'lumki, dunyodagi hech bir mamlakat boshqa davlatlar bilan o'zaro aloqalar o'rnatmasdan rivojlana olmaydi. Har bir xalq, millat va davlat o'zaro savdo-iqtisodiy hamda madaniy aloqalarni yo'lga qo'yish orqali taraqqiy etadi. Shu bois, O'zbekiston ham Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan qadimiy va boy tarixga ega mamlakat sifatida boshqa xalqlarning rivojlanishida muhim o'rin egallagan. Ayniqsa, turmush tarzi, dini va madaniyati jihatidan o'zaro yaqin bo'lgan arab xalqlari bilan bo'lgan aloqalar uzoq o'tmishga borib taqalib, VII asrdan O'rta Osiyoni arablar tomonidan iste'losi va Abbosiylarni Bog'dod xalifaligi tepasiga kelishi Movarounnahr va arab davlatlari o'rtasidagi savdo-iqtisodiy, madaniy, ilm-fan sohasida aloqalar yanada rivojlanishida muhim rol o'ynadi.

O'zbekiston va arab mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar tarixini o'rganishda turli davrga oid sayohatnomalar, mahalliy va xorijiy mualliflar tomonidan yozilgan solnomalar, turli manba va asarlar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari o'rta asrlar asosan VIII asr O'rta Osiyoda arablar iste'losi natijasida islom dinning yoyilishi, XI-XII asrlarda Buxoro va unga yaqin bo'lgan shahar va qishloqlar xalqlarining ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy jihatlariga oid muhim tarixiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Asarda Arab Xalifaligi va Buxoro o'rtasidagi savdo, soliq, pul munosabatlari, xalqlarning hunarmandchiligi yashash tarzi haqida qimmatli dalillar bayon etilgan [2] bo'lsa, Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida arab xalqlari hayot tarzi, urf-odati, bayramlari, taqvimi, oylarining nomlanishi kabi masalalarda qimmatli ma'lumotlar keltirilgan [2].

Shuningdek, G'iyosiddin ibn Humomiddin Xondamirning (1476-1534) "Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar" ("Bashar ahli siyratidan xabar beruvchi do'st") asarida Amir Temur va temuriylar davrida Misr bilan elchilik munosabatlari, mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy jarayonlar va nihoyasida Misr mamlukiy hukmdorlarini temuriylar saltanati tobeligi masalalari keltirilgan [3]. Muhammad-Yusuf Munshining "Tarixiy Muqumxoniy" asari ham O'rta Osiyo va Misr, Arabiston o'rtasidagi turli masalalarga oid qimmatli ma'lumotlarga boyligi bilan ahamiyatli. Xususan, Buxoro amirligidagi Parvonachi mansabi haqida so'z borib, Temuriyzoda Shoxrux Misr sultoni so'ragan besh kitob nusxasini o'z kutubxonasidan Husamiddin Muborak shox parvonachi hamrohligida Misr sultoniga yuborgani haqida ma'lumotlar keltirgan [4].

Ahmad Donishning "Navodirul vaqoe" XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligida siyosiy ijtimoiy hayoti yoritilgan asar hisoblanib, Buxoro raisi Qozi Yahyo Baroqxo'ja O'gli hamrohlari bilan sayohatga chiqqani haj safaridan qaytishda Misrga qilgan safari u yerda savdogarlik bilan shug'ullangani hamda Misr vodiysi hokimining taklifiga binoan uning saroyida yashagani haqida hikoya qilingan [5]. Muhammadhakimxon To'raning "Muntataxab at-tavorix" asarida muallifning sayohati davomida haj amallarini bajarish uchun Rusya, Astraxan, Usmoniylar Imperiyasi orqali Misr, Makka, Madina shaharlariga borgani, yo'lda o'z ehtiyojlari uchun mablag' topish maqsadida mayda mollardan olib safar davomida sotgani haqida ma'lumotlar yozib qoldirgan [6]. Mazkur davrga oid Qo'qon xonligi hukmdorlari hamda xonlikdagi ichki va tashqi siyosat yoritilgan Niyoz Muhammad Ho'qandiyning "Ibratul xavoqin" yoki "Tarixi Shoxruxiya" asarida Muhammadalixonni 1829-1830 yillarda haj safari bilan birga borgan shaharlari haqida ma'lumotlar madaniy va diniy aloqalarga muhim ahamiyat kasb etadi [7].

Mahmudxo'ja Behbudiyning Sayohat xotiralari asarida O'rta Osiyolik ziyoratchilar Damashq, Misrda savdogarlik qilib o'zining iqtisodiy ehtiyojlarini qoplashdan tashqari xalqaro savdo aloqalari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan [8]. Qohira Damashq, Makka Madina kabi yirik shaharda bo'lib u yerda turkistonliklar mablag' evaziga tarjimonlik boshpana topishda yordam berish ishlari bilan shug'ullanishi ular orasida firibgarlari ham uchrash haqida asarida bayon etgan [8] mahalliy mualliflar tomonidan yozib qoldirilgan mazkur asarlar O'zbekiston va Arab davlatlari o'rtasidagi o'zaro aloqalari tarixi va tarixshunosligi o'rganishda muhim manbalar bo'lib xizmat qiladi.

Mustaqillik yillarida bir qancha tarixchi olimlar tomonidan ham O'zbekiston va Arab davlatlari xususan Misr to'g'risida turli mavzudagi tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Ularga misol tariqasida, Norko'ziyeva S.X “Положение Египтских женщин и женское движение в Египте” (1919-1975) mavzusidagi tadqiqotida Misrda ayollarining o'rni ular mustaqillikka intilishi, Misr ayollarining jamiyat va oiladagi rolini o'rgangan. Аль Марашдех Ауад Ахмед Мухаммед “Создание и развитие законодательства о гражданстве Иордании, Египта и Узбекистана” tadqiqotida arab mamlakatlarida fuqarolik to'g'risidagi qonunchilikni yuzaga kelishi Misr misolida ochib berilib, tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida fuqarolik tartibi va qonunchiligi qiyosiy tahlil qilingan. III.A. Ёвкочев “Политизация религии и проблема исламского экстремизма в современном Египте” siyosiy yo'nalishda tadqiq qilgan. Турекулова Ж. Е “Суэцкий канал и его влияние на социально — экономической развитие и международное положение Египта” (XIX- середина XX века) Misr siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishida Suyovish kanalini o'rni va ushbu kanalning Misr xalqaro munosabatlarda ahamiyati tadqiq etgan. Aripova Z.D “Misr mamluk sultonligi va unda islom dinining tutgan o'rni. (1250-1517) mavzusidagi tadqiqot olib borib unda XIII-XV asrlar Misrda hukmronlik qilgan mamlukiylar sultonlarining taxtga kelishi, davlat tuzumi XIV-XV asrlarda mamluk sultonligi va O'rta Osiyo munosabatlari o'z aksini topgan. Aminova X.D. “Globallashuv sharoitida madaniyatlararo integratsiya va siyosiy madaniyatni takomillashtirish muammolari”(Misr Arab Respublikasi misolida) ushbu tadqiqotda tadqiqotchi globallashuv davrida Misr Arab Respublikasining siyosiy madaniyatini chuqur o'rgangan. Tursunov.M.D Milliy taraqqiyot modelida tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish muammolari ”(Misr Arab Respublikasi misolida) tadqiq qilgan. Ikromov.Sh.I “Mustaqillik yillarida O'zbekistondagi transformatsiya jarayonlarining arab davlatlarida yoritilishi” mavzusidagi tarixshunoslik va manbashunoslik oid tadqiqotida O'zbekistonning mustaqillik yillariga oid eng yangi tarixini arab olimlari tomonidan o'rganilishiga doir yangi asarlar va tadqiqotlar tahlil qilingan [10].

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston va Arab davlatlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni yoritishdagi tarixiy tadqiqotlarda har bir davr tarixi haqidagi qimmatli ma'lumotlarni o'zida jamlagan manbalarni tizimli, xolis, tahliliy tadqiq etish, tadqiqotning qiymatini oshirsa, mustaqillik yillarida tadqiq etilgan mazkur mavzuga doir tadqiqotlar mamlakatlar o'rtasida tobora rivojlanib, o'zining zamonaviy ko'rinishini aks ettirayotgan o'zaro aloqalarini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Zero, “O'zbekistonning Birlashgan Arab Amirliklari Misr, Saudiya Arabistoni, Quvayt, Qatar kabi arab davlatlar bilan o'zaro foydali va har tomonlama munosabatlarni rivojlantirish va mustahkamlash O'zbekistonning tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishidan biri bo'lib qoladi” – O'zbekiston Respublikasi prezident Sh.Mirziyoyev [1].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent. “O'zbekiston”. 2023y.
2. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors tilidan Arasulev tarjimasini.
3. Abu Rayhon Beruniy. Tarjimon.A.Rasulov. Tanlangan asarlar Toshkent. Fan. 1968 y.
4. G'iyosiddin ibn Humomiddin Xondamir. Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar. (Bashar ahli siyratidan xabar beruvchi do'st) Fors tilidan Jalil Hazratqulov, Ismoil Bekjonov tarjimasini. Toshkent. O'zbekiston. 2013y.
5. Ahmad Donish./Novodarul vaqoe. O'zbekiston SSR fanlar akademiyasi akademigi I.M.Mo'minov tahriri ostida. Tarjimonlar A.Hamroyev,A.Shokirov. Toshkent. Fan. 1964y.
6. Muhammadhakimhon To'ra.Muntaxab at- tavorix.
7. Niyoz Muhammad Xo'qandiy. Ibratul Xavoqin. Shoxruxbek Umarov Xudoyorxon avlodlari tarixi.Toshkent 2014y.
8. Mahmudxo'ja Behbudiy. Sayohat xotiralari/ tanlangan asarlar 22-nashr. – Toshkent. Ma'naviyat 1999y.
9. www.ziyounet.uz
10. www.natlib.diss.uz
11. <https://e-base.natlib.uz/>

**YOQUT AL-HAMAVIYNING “MU'JAM AL-BULDON” ASARINING
O'RGANILGANLIK DARAJASI****S.D. Sherxanov, tayanch doktorant, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada sharq dunyosining yirik tarixchilaridan biri Yoqut al-Hamaviy va uning asarlarining o'rganilganlik darajasi haqida so'z boradi. Maqolada XII–XIII asrlarda yashagan Yoqut al-Hamaviyning “Mu'jam al-buldon” asari alohida o'rganiladi. Asar o'rta asr Islom olamining eng nufuzli geografik lug'atlaridan biri bo'lib, tarixiy, etnografik va adabiy dalillar bilan boyitilgan.

Maqolada G'arbiy Yevropada Yoqut al-Hamaviyning ilmiy merosi XIX asrdan boshlab tadqiq qilingani, Fridrix Vyustenfeld tomonidan asarning 1866–1873-yillarda nashr etilgani va 1994-yilda Frankfurt shahrida qayta chop etilgani ta'kidlanadi. Shuningdek, V.V. Bartold, I.Y. Krachkovskiy, A.P. Kovalyovskiy kabi rus sharqshunoslari va o'zbek olimlarining Yoqut al-Hamaviy asarlarini o'rganishdagi hissasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Yoqut al-Hamaviy, “Mu'jam al-buldon”, Fridrix Vyustenfeld, Rasmussen, Fren, Sulton Muhammad ibn Darvesh Muhammad, Mustafo ibn Abdulloh Kotib Chalabi, O.I. Senkovskiy, V.V. Bartold, I.Y. Krachkovskiy, A.P. Kovalyovskiy, V.V. Matveyev, L.E. Kubbel, L.I. Nadiradze, Z. Buniyatov, S. Sulaymonov, A.G. Nalbandiyan.

Аннотация. В данной статье рассматривается один из выдающихся историков восточного мира – Якут аль-Хамауи и степень изученности его трудов. В статье особое внимание уделяется произведению Якута аль-Хамауи “Му'джам аль-Булдан”, жившего в XII–XIII веках. Это произведение является одним из самых авторитетных географических словарей средневекового исламского мира, обогащённым историческими, этнографическими и литературными данными.

В статье подчёркивается, что научное наследие Якута аль-Хамауи в Западной Европе начало изучаться с XIX века, а его труд был издан Фридрихом Вюстенфельдом в 1866–1873 годах и переиздан во Франкфурте в 1994 году. Также освещается вклад таких российских востоковедов, как В.В. Бартольд, И.Ю. Крачковский, А.П. Ковалевский, а также узбекских учёных в изучение трудов Якута аль-Хамауи.

Ключевые слова: Якут аль-Хамауи, “Му'джам аль-Булдан”, Фридрих Вюстенфельд, Расмуссен, Френ, Султан Мухаммад ибн Дервиш Мухаммад, Мустафа ибн Абдуллах Кятиб Челеби, О.И. Сенковский, В.В. Бартольд, И.Ю. Крачковский, А.П. Ковалевский, В.В. Матвеев, Л.Э. Куббель, Л.И. Надирадзе, З. Бунятлов, С. Сулейманов, А.Г. Налбандян.

Abstract. This article discusses one of the prominent historians of the Eastern world, Yaqut al-Hamawi, and the extent to which his works have been studied. The article specifically examines “Mu'jam al-Buldan”, a work by Yaqut al-Hamawi, who lived in the 12th–13th centuries. This work is one of the most influential geographical dictionaries of the medieval Islamic world, enriched with historical, ethnographic, and literary evidence.

The article highlights that Yaqut al-Hamawi's scholarly legacy began to be studied in Western Europe from the 19th century. It mentions that Friedrich Wüstenfeld published the work between 1866 and 1873, and that it was republished in Frankfurt in 1994. Additionally, the contributions of Russian Orientalists such as V.V. Barthold, I.Y. Krachkovsky, and A.P. Kovalevsky, as well as Uzbek scholars, in studying Yaqut al-Hamawi's works are also discussed.

Keywords: Yaqut al-Hamawi, “Mu'jam al-Buldan”, Friedrich Wüstenfeld, Rasmussen, Fren, Sultan Muhammad ibn Darvesh Muhammad, Mustafa ibn Abdullah Katib Çelebi, O.I. Senkovsky, V.V. Barthold, I.Y. Krachkovsky, A.P. Kovalevsky, V.V. Matveyev, L.E. Kubbel, L.I. Nadiradze, Z. Bunyatov, S. Suleymanov, A.G. Nalbandyan.

Kirish. VIII asrning oxirlarida Movarounnahr va Xuroson Arab xalifaligi tomonidan zabt etilgach, bu hududlarga Islom dini bilan birga arab tili ham kirib keldi. Tez orada u din, ilm-fan va

madaniyatning turli sohalarida keng qo'llanila boshlandi hamda xalifalikdagi o'zaro aloqalarning mustahkamlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Arab tili fors va turkiy tillar bilan bir qatorda ma'naviyat rivojida muhim rol o'ynadi. IX–XII asrlarda bu hududda madaniy yuksalish natijasida ko'plab yirik ilmiy va badiiy asarlar yaratilgan, buyuk allomalar yetishib chiqqan. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Muso al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Al-Buxoriy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud az-Zamahshariy, Yusuf Xos Hojib, Umar an-Nasafiy kabi ulug' ajdodlarimizning ilm-fan sohasidagi bebaho asarlari va ezgu g'oyalari insoniyat taraqqiyotiga katta hissa qo'shgani barchamizga ma'lum.

Shuningdek, Buxoro, Urganch, Samarqand, Marv, Balx, Nasaf kabi mashhur madaniy markazlarga tashrif buyurib, u yerdagi xalqlarning tarixi va madaniyatiga oid asarlar yozib qoldirgan allomalar ham bo'lgan. X–XI asrlarda yashagan Abu Dulaf, XII asr olimi Abu Sa'd as-Sam'oni, XII–XIII asrlardagi Yoqut al-Hamaviy va XIV asr sayyohi Ibn Battuta shular jumlasidandir. Ularning qoldirgan madaniy merosi Vatanimiz tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, hozirgi kunda bu olimlarning asarlariga qiziqish yanada ortib bormoqda. Jumladan, Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" ("Shaharlar lug'ati") asarida Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul bosqinchilarining Xorazm davlatiga bostirib kirishi arafasida Movarounnahr va Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy holat, xalqlar o'rtasidagi savdo-sotiq aloqalari va mahalliy xalqning turmush tarzi haqida batafsil va qimmatli ma'lumotlar berilgan. Biroq, bu davrga oid Vatanimiz tarixi hali ham ilmiy jihatdan to'liq va mukammal yoritilgan deb bo'lmaydi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, ilm-fanning barcha sohaları qatori Vatanimiz tarixini chuqur va xolisona o'rganishga, shonli o'tmishimiz hamda ulug' ajdodlarimizning jahon madaniyati rivojiga qo'shgan beqiyos hissalarini tadqiq etishga bo'lgan e'tibor yanada ortib bormoqda.

Muhokama va natijalar. Yoqut al-Hamaviyning Mu'jam al-Buldon asari o'rta asr Islom olamidagi eng nufuzli geografik lug'atlardan biri sifatida e'tirof etiladi. XII–XIII asrlarda yozilgan ushbu fundamental asar toponimik tadqiqotlarning muhim manbalaridan biri bo'lib, u turli hududlarning nomlanishi, ularning talaffuzi, etimologiyasi hamda geografik joylashuvi haqida mufassal ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Muallif mazkur ma'lumotlarni nafaqat aniq geografik tavsiflar, balki tarixiy, etnografik va adabiy dalillar bilan ham boyitib, o'z davrining ilmiy mezonlariga mos holda taqdim etgan. Bu asar faqatgina geograflar uchun emas, balki tarixchilar, filologlar va madaniy tadqiqotchilar uchun ham bebaho manba hisoblanadi.

G'arbiy Yevropada Yoqut al-Hamaviy haqidagi dastlabki ma'lumotlar XVII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. 1669-yilda golland olimi Gollius Al-Farg'oniy haqidagi risolasida Yoqut al-Hamaviyni ham tilga olgan. Keyinchalik Gronavius ham unga e'tibor qaratgan bo'lsa-da, Yevropa olimlari Yoqut al-Hamaviy merosi bilan faqat XIX asrda jiddiy shug'ullana boshlaganlar. Rasmussen (1814) va Fren (1823) uning qo'lyozmalarini topib, asarlaridan parchalar nashr etgan hamda ularni yuqori baholagan. Yevropaning taniqli sharqshunoslaridan biri Fridrix Vyustenfeld tashabbusi bilan 1866–1873-yillarda "Mu'jam al-Buldon" asari olti jildda chop etilgan va 1994-yilda Frankfurt shahrida qayta nashr etilgan. Bu hodisalar Yoqut al-Hamaviy ijodini o'rganish jarayonini yangi bosqichga olib chiqqan.

Nemis sharqshunosi Karl Brokkelman ham Yoqut al-Hamaviyning hayoti va ilmiy faoliyati bo'yicha qimmatli tadqiqotlar olib borgan. Sobiq Sovet Ittifoqi hududidagi respublikalarga kelsak, XIX asrning 30-yillaridayoq Gurjiston va Rossiya tarixchilari Yoqut al-Hamaviy asarlari bilan tanish edi. Uning qo'lyozmalarining ko'plab topilishi va g'arb sharqshunoslari tomonidan nashr etilishi natijasida mutaxassislar uchun yangi ilmiy imkoniyatlar paydo bo'ldi.

Natijada ko'plab sharqshunos olimlar Yoqut al-Hamaviy asarlari bilan qiziqib, ular asosida tadqiqotlar olib bordilar. O.I. Senkovskiy, V.V. Bartold, I.Y. Krachkovskiy, A.P. Kovalyovskiy, V.V. Matveyev, L.E. Kubbel, L.I. Nadiradze, Z. Buniyatov, S. Sulaymonov, A.G. Nalbandiyan kabi olimlarning ilmiy ishlari alohida e'tiborga loyiqdir. Ularning tadqiqotlari Yoqut al-Hamaviy nomini keng ilmiy jamoatchilikka tanitdi va mutaxassislar e'tiborini qozondi. Ushbu olimlarning tadqiqotlari asosan "Mu'jam al-Buldon" asari bilan bog'liq bo'lib, bu ilmiy merosning chuqur o'rganilishiga xizmat qilgan. Markaziy Osiyoda xususan, Respublikamiz hududida yashab o'tgan tarixchilar va ilm

ahli XX asrga qadar Yoqut al-Hamaviy hayoti va ijodi bilan tanish bo'lgan deyishga bizda ba'zi bir asoslar bor.

XVI asrda yashab ijod etgan balxlik olim Sulton Muhammad ibn Darvesh Muhammad jo'g'rofiyaga oid "مجمع الغرب" ("G'aroyiblar to'plami") asarini yaratishda Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" asaridan keng foydalanganini kuzatish mumkin [1]. "G'aroyiblar to'plami" Sho'rolar inqilobiga qadar Movarounnahrda nihoyatda mashhur bo'lib, xattotlar tomonidan ko'plab nusxalari ko'chirilgan.

Taniqli rus sharqshunosi I.Y. Krachkovskiy rus imperiyasining "Osiyo muzeyi" faoliyatiga bag'ishlangan maqolasida XII asr muarrix Miskvayhning qo'lyozma nusxasi Qozon qo'lyozmalar jamg'armasidan topilganini va unda Yoqut al-Hamaviyning dastxati ham borligini qayd etadi [9]. Shuningdek, boshqa bir maqolasida "Mu'jam al-buldon"ning qo'lyozma nusxasi Peterburg qo'lyozmalar jamg'armasida saqlanayotganini ham xabar qiladi [1]. Bu dalillar Yoqut al-Hamaviy asarining tarixiy ahamiyatini va u ilmiy tadqiqotlarda muhim manba sifatida foydalanilganini yana bir bor tasdiqlaydi.

O'rta asrlar ijodkorlari, ularning tarjimai holi va ilmiy merosiga oid qimmatli ma'lumotlarni jamlagan mashhur turk allomasi Mustafo ibn Abdulloh Kotib Chalabi (1609–1659) "كشف الظنون" ("Shubhalarning yechilishi") asarida Yoqut al-Hamaviyning ilmiy faoliyatiga oid muhim ma'lumotlar ham keltirilgan. Ushbu asar Movarounnahr ziyolilari orasida inqilobga qadar mashhur bo'lib, ilmiy muhitda keng qo'llanilgan [2]. "Kashf az-Zunun" nafaqat sharq ilmiy merosini o'rganishda muhim manba, balki Yoqut al-Hamaviy ijodiy faoliyatining sharqshunoslikdagi o'rnini aniqlashda ham asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Asrimizning ikkinchi yarmiga kelib, O'zbekiston ilmiy muhitida Yoqut al-Hamaviy nomi tanila boshladi va uning hayoti va ijodi haqida ma'lumotlar paydo bo'ldi. Dastlab, 1965-yilda sharqshunos H. Hikmatullayev va Sh. Shoislomov hamkorligida "Yoqut Hamaviy" risolasi nashr etildi [3]. Mazkur risola Yoqut al-Hamaviy hayoti va ijodi, shuningdek, uning "Mu'jam al-buldon" va "Mu'jam al-udabo" asarlari haqida qisqacha umumiy ma'lumotlar taqdim etadi. Risolada, ayniqsa, bu ikki asardan Movarounnahr shaharlarining jo'g'rofiy o'rni, iqlimi va o'sha hududdagi allomalar hamda adiblarga oid ayrim parchalar keltirilgan. Bu risola Yoqut al-Hamaviyning ilmiy merosini o'rganishda muhim boshlang'ich nuqta bo'ldi.

O'rta asrlarda yashab ijod etgan yirik mutafakkirlardan biri Abu Mansur as-Saolibiy hayoti va ijodini ilmiy tadqiq etgan I. Abdullayev Yoqut al-Hamaviy ma'lumotlaridan keng foydalangan [4].

Beruniy tavalludining 1000 yilligi munosabati bilan chop etilgan kitoblarda A. Rasulov, A. Irisov, A. Qayumov kabi taniqli olimlar ham Yoqut al-Hamaviy asarlaridan Beruniy haqidagi ma'lumotlarni samarali foydalanishgan. A. Irisov esa Yoqut al-Hamaviyning Beruniy to'g'risidagi ma'lumotlarini to'laligicha tarjima qilgan [5].

Asrimizning so'nggi choragiga kelib, sharqshunoslar va tarixchilar orasida Yoqut al-Hamaviy asarlariga bo'lgan qiziqish ortib borayotganini ko'rish mumkin. Ko'pgina olimlar o'z ilmiy ishlarida Yoqut al-Hamaviy ma'lumotlariga tayanganini tasdiqlashadi. Bu borada Ibrohimov N., Vahobova B., Irmatov B., Zokirov Sh., Frolova O. B., Kamoliddinov Sh. kabi sharqshunos tadqiqotchilarning ishlari alohida e'tiborga loyiqdir [6,8].

Xulosa qilib aytganda, Yoqut al-Hamaviy asarlarining dunyo olimlari e'tiborini o'ziga bu qadar jalb etishi, ular nafaqat o'rta asrlarning eng yirik geografik lug'atlaridan biri bo'lishi bilan, balki Markaziy Osiyo, jumladan, Vatanimizning o'rta asrlardagi tarixiy va madaniy hayotini yoritishda muhim va noyob manbalardan biri ekanini tasdiqlaydi. Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" asari nafaqat geografik ma'lumotlarni, balki turli xalqlar va madaniyatlar, ijtimoiy-siyosiy tizimlar haqida o'z vaqtida to'liq va mukammal tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Bu asar orqali biz o'rta asrlar Movarounnahrda va uning atrofi hududlarida mavjud bo'lgan ijtimoiy va madaniy aloqalarni, iqtisodiy hayotni va xalqaro savdo yo'llarining rivojlanishini yaxshiroq tushunishimiz mumkin. Yoqut al-Hamaviy o'z asarida nafaqat geografik hududlarning tasvirini keltirib, balki o'sha davrda yashagan xalqlar, ularning urf-odatlar, dinlari, madaniyatlari, shuningdek, ilm-fan va adabiyotga qo'shgan hissalari haqida ham ma'lumotlar beradi.

Asarlarning muhimligi shundaki, ular o'rta asrlar geografiyasi, tarixiy merosi va madaniy bog'lanishlarini izchil tarzda yoritib, ilmiy tadqiqotlarda qimmatli manba bo'lib xizmat qilmoqda. Yoqut al-Hamaviy asarlari faqat geografik tasvirlar bilan cheklanmay, balki o'sha davrning etnografik va adabiy yodgorliklarini ham o'zida mujassamlashtirgan. Shu boisdan, uning asarlari nafaqat Sharq, balki G'arb ilmiy doiralarida ham katta qiziqish uyg'otgan va o'zining zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda qo'llanilishi davom etmoqda.

Bundan tashqari, Yoqut al-Hamaviyning asarlarini o'rganish, o'rta asrlardagi madaniyatlararo aloqalarni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. O'sha davrda Sharq va G'arb o'rtasidagi ilmiy, madaniy va savdo aloqalarining qanday rivojlanganini ko'rsatadigan bu asar, o'z vaqtida dunyo ilmfaniga ulkan hissa qo'shganligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shunday qilib, Yoqut al-Hamaviyning asarlari bugungi kunda ham Markaziy Osiyo tarixini o'rganish, uning madaniy va ilmiy merosini chuqur tushunish uchun zaruriy manba bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sulton Muhammad al-Balxiy. Majma al-g'aroyib. O'zR FASHI, Qo'lyozmalar fondi. – 1994.
2. Kotib Chalabiy (Hoji Xalifa). Kashf az-zunun an asami al-kutub va al-funun. O'zR FASHI, Qo'lyozmalar fondi. No 5976 – 77. J. I.II.
3. Hikmatullayev H., Shoislomov Sh. Yoqut Hamaviy. – T.: Fan., 1965.
4. Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dahr. IV qism/tarjimon, so'z boshi va izohlar muallifi I.Abdullayev. – T.: Fan, 1976. – B. 7,9,20,29,35,89,93.
5. Irisov A. Yoqut al-Hamaviy Beruniy haqida. //Beruniy tug'ilgan kunining 1000 yilligiga. – T.: Fan, 1973. – B.223-230.: Abu Rayhon Beruniy. 100 hikmat. – T.: Fan, 1993. – B. 21.
6. Vahobova B. O'rta Osiyoning IX-XII asrlardagi madaniy hayotiga doir. //”Sharqshunoslik”. – T.: Fan, 1992. № 3. – B. 3-10.
7. Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. – T.: “Sharq mash'ali” jurnaliga ilova, 1993. – B. 3,5,19,20,21,22,91.
8. Abu Tohirxoja Samariya. – T.: Kamalak. 1991. – B. 13. (izohda qayd etilgan).
9. Крачковский И.Ю. В Азиатском музее. Изб. соч. I. – М. – Л., 1955. – С. 63.
10. Вахабова В. Памятники арабоязычный биографической литературы XII-XIII веков как источник для истории культуры Средней Азии, Дисс... к-та филол. наук.- Т.. 1970. С. 31-32.
11. Йакут ал-Хамаан. Муъжам ал-буздан, пер. с араб. О.В. Фроловой и Б.Вахабовой, //Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Т.: Фан, 1988.
12. Б.Ирматов. Метод исследования материалов в "Муъжам ал-буздан" Йакуга ал-Хамави. Дис. канд. ист. наук. Т.: 1993.
13. Фролова О.Б. Об источниках летописи Ибн ал-Асира (XIII в.) в разделах посвященных истории народов СССР Дис. канд. ист. наук, Лен. 1953.
14. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане. -Т.: Фан. 1984.
15. Закиров Ш. Йакут и его сведения о тюркских городах верхней Сырдарьи и восточного Туркистана в "Словаре стран" //Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока. Т.: Фан, 1991. С. 116-123.

UO‘K 13:316.722 (575.2)“19/20”

XIX -ASR OXIRIDA VA XX-ASR BOSHLARIDA MARKAZIY OSIYODA FALSAFIY, IJTIMOY-SIYOSIY FIKRLAR

G.B. Tursunova, PhD, Samarqand davlat Tibbiyot universiteti, Samarqand

Annotatsiya. XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Markaziy Osiyo mintaqasi tarixiy o'zgarishlar va ijtimoiy siljishlar davrini boshdan kechirdi. Ushbu davrda falsafiy fikrlar, ijtimoiy-siyosiy konsepsiyalar va madaniy muhokamalar keng rivojlandi. Markaziy Osiyodagi milliy ongning yaqqol ifodasi sifatida, bu davrda turli-qiziqarli falsafiy oqimlar paydo bo'ldi va ijtimoiy to'ntarishlar sodir bo'ldi. Sharq va G'arb falsafiy an'alaridan ilhomlangan mutafakkirlar, o'z aforizmlari va asarlari orqali jamiyatning taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatdi. Shu tariqa, XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan fikrlar, nafaqat o'z zamonini, balki kelajak taraqqiyotining asoslarini belgilab berdi.

Kalit so'zlar: falsafiy fikrlar, mustaqil taraqqiyot, madaniy muhokama, tarixiy o'zgarishlar, ijtimoiy to'ntarishlar, mutafakkirlar, ijtimoiy-siyosiy g'oyalar.

Аннотация. В конце XIX и в начале двадцатичности в Центральной Азиатской регионе произошли исторические изменения и период социального движения. В течение этого периода

философские мысли, социально-политические концепции и культурные дискуссии были широко развиты. Очевидное выражение национального сознания в Центральной Азии возникло, и вдохновленная филозия, вдохновленная философскими традициями, повлияла на развитие общества благодаря его афоризмам и работам, вдохновленным философствами, вдохновленными философскими. Таким образом, в конце 19 -го века и идеи в Центральной Азии в двенадцатой в Центральной Азии определили основу не только их времени, но и развитие будущего.

Ключевые слова: философские мнения, независимое развитие, культурное развитие, исторические изменения, социальные перевороты, мыслители, социально-политические идеи.

Abstract. *In the late XIX century and in early twentice, the Central Asian region has experienced historical changes and a period of social movement. During this period, philosophical thoughts, socio-political concepts and cultural discussions were widely developed. An obvious expression of the national consciousness in Central Asia has arisen, and the inspired philosy, inspired by philosophical traditions, influenced the development of society through its aphorisms and works inspired by philosophicals inspired by philosophicals. Thus, in the late 19th century and the ideas in Central Asia in the twelfth in Central Asia defined the basis of not only their time, but also the development of future.*

Key words: *Philosophical opinions, independent development, cultural development, historical changes, social coups, thinkers, socio-political ideas.*

XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Markaziy Osiyo tarixan murakkab va o'zgaruvchan davrni boshdan kechirdi. Bu davrda shaxsiy fikrlar, falsafiy qarashlar va ijtimoiy-siyosiy g'oyalar jadal rivojlandi. O'zbek, turkman, qozoq va boshqa xalqlarning milliy ongini shakllantirishda bu fikrlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. XIX asr oxiridan XX-asr boshlariga Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar o'zgarishlarga uchraydi. Bu davrda Markaziy Osiyoning bir qancha mamlakatlari, masalan, Qo'shni, Tojikiston, Ozarbayjon va boshqalar o'z mustaqil davlatlarini qurishadi va ularning o'zaro aloqalarini rivojlantirishadi. Bu jarayon davrida Markaziy Osiyoda xalqaro munosabatlar ham o'zgarib bormoqda. Osiyo mamlakatlari o'rtasida diplomatik munosabatlar kuchi ko'tarilib, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'rnatilmoqda. Bu davrda Markaziy Osiyoda falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar o'zgarib, yangi yondashuvlar izchil ko'rsatmoqda. Falsafiy tarjimalariga misol bo'lgan Baxodir Amini sifatida ishlagan Mahmudkho'ja Behbudiydir. U Markaziy Osiyoning 19 asrning ikkinchi yarmida Amerika falsafasining va Cheng Du-hu-nin siyosiy muallifi Xamid Toxtamurodovning tarjimalarini ko'proq rivojlantirdi. XX asrning boshida Markaziy Osiyoga katta ta'sir ko'rsatgan davrda avlodlar o'zlarining milliy va siyosiy identifikatsiyalarini qidiradigan davr bo'lib, bu asosan 'milliy uyg'unlashuv va 'siyosiy islom" deb nomlanadi. Milliy uyg'unlashuv fikri, Markaziy Osiyoning milliy identifikatsiyasini o'zgartirishga qaratilgan bir qator siyosiy va ijtimoiy islohotlarni anglatadi. Bu fikr o'zida oilaviy, o'zaro tashkilotlar va milliy taraqqiyotchilikka e'tibor beruvchi harakatlarni o'z ichiga oladi. Bu davrning boshqa xususiyati, milliy madaniyat va tilning rivojlanishi, milliy adabiyot va san'atning o'z-o'zini qo'llab-quvvatlashi bilan bog'liq bo'lishidir. XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar hayoti murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy vaziyatiga to'g'ri keladi. Bu davrda Turkistonning hayoti ayanchli va keskin o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, Rossiya tomonidan Turkistonning istilo qilinishi natijasida o'lka hayotida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. XIX asr oxirida Markaziy Osiyo mintaqasida Sharq falsafasi bilan G'arb falsafasining ta'siri kuchaygan. Bu davrda, ayniqsa, turli diniy va falsafiy oqimlar orasida muvozanatni saqlashga intilish ko'zga tashlandi. Islom falsafasi, so'fizm va boshqa diniy ta'limotlar bilan bir qatorda, G'arbiy liberalizmi va sotsializmi kabi yangi g'oyalar ham paydo bo'ldi. Masalan, Abduqodir Mirmuhammedov kabi shaxslar millatning o'zligini anglash va rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratdilar. Ular o'z asarlarida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qilib, xalqni ilmga va taraqqiyotga chaqirdilar. XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya tomonidan Turkistonning istilo qilinishi natijasida o'lka hayotida ayanchli va keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Rossiyaning Markaziy Osiyoni bosib olishga bo'lgan ehtiyojiga, unga nisbatan jadal mustamlakachilik siyosatini yurgizishiga harbiy-siyosiy

maqsadi va iqtisodiy ahvoli sabab bo'ldi. XIX asr oxirida Markaziy Osiyo davlatlari Rossiya imperiyasining mustamlakasi bo'lib qoldi. Bu jarayon mintaqada ijtimoiy-siyosiy muhitni o'zgartirdi. Mustamlakachilikka qarshi kurash va milliy uyg'onish harakatlari kuchaydi. Bunday harakatlar davomida millatparvarlik g'oyalari rivojlandi. XX asr boshlarida, ayniqsa, 1917 yilgi Oktyabr inqilobidan so'ng, mintaqada yangi siyosiy tuzilmalar paydo bo'ldi. Bu davrda ijtimoiy adolat, tenglik va erkinlik g'oyalari yanada jadal rivojlandi. O'zbekistonda esa, bu jarayon "Turon" harakati orqali namoyon bo'ldi. Ushbu harakat O'zbekistonning mustaqilligi va milliy kimligini tiklashga qaratilgan edi.

XIX asr va XX asr boshlarida Turkistonda jadidlar harakati vujudga keldi. Ular xalqni ma'rifatli qilish, bilim saviyasini ko'tarish, fikr doirasini o'stirish, milliy istiqbolga erishishning zarur shartlaridan biri deb tushundilar va ana shu oliyjanob niyatlarini amalga oshirish uchun tinmay harakat qildilar. Xalqimizning zukko farzandlari Maxmudxo'ja Bexbudiy, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriyshular jumlasiga kiradilar. Turkistonning kelajak taqdiri to'g'risida millatning istiqboli haqida tinmay qayg'urdilar, izlandilar, milliy istiqbolimizga zamin yaratdilar. Jadidchilik harakatining yirik namoyondalari Turkistonda mustaqillik, milliy taraqqiyot uchun, xalqning manfaatlari uchun kurash olib bordilar. Jadidchilik harakatining muhim xususiyati uni milliy ozodlik harakati bilan chambarchas bog'liqligi edi. O'sha davrda jadidchilik harakatining qator vakillari yetishib chiqdi. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) jadidchilik harakatining asoschilaridan biri bo'lib, yangi maktablar qurish, yosh avlodni mustaqillik ruhida tarbiyalash, ularni ilmiy qilish, ma'rifat va taraqqiyot uchun kurashga katta hissa qo'shgan mutafakkirdir. Behbudiy yangi maktablar uchun «Riselayi asbobi savod», «Amaliyoti islom va boshqa darsliklarni yozadi. Uning asosiy asari «Padarkush dramasidir. Bulardan tashqari, Behbudiy ko'plab publitsistik maqolalar yozdi, matbuotda xizmat qildi, nashr ishlari bilan mashg'ul bo'ldi. Uning maqolalarida millat va Vatan taqdiri, mustaqillik g'oyasi, axloq va ta'lim-tarbiya va boshqa masalalar o'rin olgan. Jadidchilik harakatining yana bir yirik namoyondalaridan biri Abdulla Avloniydir (1878-1934). Turkiston hududidagi Chor istilosiga qarshi harakatlar milliy istibdodga, chorizm istilosiga qarshi xalq qo'zg'olonlarining turli xildagi ko'rinishi edi. Tarixiy ma'lumotlarda 1905 yilga qadar Turkistonda to'rt mingga yaqin milliy ozodlik harakatlari bo'lib o'tgani keltirilgan. Ushbu harakatlar zahirida, aksariyat hollarda, mahalliy aholidan ko'chirib kelinayotgan xalqlarga er suvni olib berishga qarshi isyon yotar edi. Bu harakatlar o'zining milliy ongini kuchaytirishga. «Advokatlik osonmi», «Biz va Siz», «Portugaliya inqilobi», «Ikki sevgi va boshqa dramatik asarlar yozib, o'zbek teatri va dramaturgiyasi rivojiga munosib hissa qo'shdi. Jadidchilik harakatining yana bir yorqin vakili Abdurauf Fitrat (1884-1939) bo'lib, ilmning ko'p sohalarida ijod qilgan mutafakkirdir. Olim «Hind sayyohining qissasi», «Uchqun» to'plami, «Chin sevishi», «Hind ixtilochilari», «O'zbek tili grammatikasi», «Chig'atoy adabiyoti va boshqa ko'plab asarlar yozdi. Fitratning asarlarida xalqni jaholat va nodonlikdan qutqazish, ilm-ma'rifatga chorlash, milliy mustaqillikka erishish, xalqning o'zligini tanishi, ongining o'sishi, kuchli va rivojlangan davlat tuzish, xalqning bilimdon bo'lib, tijorat va tadbirkorlik bilan shug'ullanishi, Yevropaning fan va texnika yutuqlarini o'rganish kabi g'oyalar ilgari suriladi. Uning yuqoridagi millatparvarlik va vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan g'oyalari hozir ham tadbirkorlik, ma'naviyat va ma'rifatni ravnaq toptirishda, milliy g'oya va mafkurani shakllantirishda, xalqning o'zligini anglashida muhim ahamiyatga ega. Asosiy falsafiy yo'nalishlar ichida g'arbiy liberal g'oyalar, milliy ozodlik harakatlari va musulmon qayta tiklanish g'oyasi muhim o'rin tutdi.

Markaziy Osiyo xalqlari o'zining mustaqil taraqqiyot yo'lini izlashda ochiq fikrlar, yangi g'oyalar va ijtimoiy muhokamalarni muhim deb bilishdi. Bunda, ustoz mutafakkirlar va adabiyot namoyandalari o'z asarlari orqali jamiyatni o'zgarishga undashga harakat qildilar. XIX-asr oxirida mustamlakachilikka qarshi kurash, ijtimoiy qadriyatlar, ta'lim va madaniyatning rivojlanishi, milliy identitetning qayta tiklanishi fikrlarining muhimligini oshirdi. Bu bilan birga, zamonaviy ilm-fan va texnologiyani joriy etish g'oyalari ham keng tarqala boshladi. XX-asrning boshlarida esa, ijtimoiy-siyosiy tuzum va yangi davlatlar tuzish jarayonida yanada kuchli fikr va harakatlar rivojlandi. Markaziy Osiyoda sodir bo'lgan o'zgarishlar, bir tomondan, xalqning yangi g'oyalar va harakatlarga intilishidan, ikkinchi tomondan esa, o'z hududlaridagi mustamlaka tuzilmalariga qarshi

kurashishidan iborat edi. Natijada, Markaziy Osiyoda ijtimoiy-siyosiy fikrlarning rivojlanishi, xalqning o'zligini anglash va o'z taraqqiyotini ta'minlashga bo'lgan intilish bilan bog'liq bo'ldi. Bu davrda xalqning aqliy va ijtimoiy hayotida yuzaga kelgan o'zgarishlar, mintaqa kelajagi uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qildi. Xulosa qilib aytganda, XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Markaziy Osiyoda bo'lgan falsafiy va ijtimoiy-siyosiy fikrlar nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki bugungi kunda ham jahon miqyosida o'z xilma-xilligi, madaniyati va o'ziga xos yo'nalishlari bilan diqqatga sazovordir.

FOYDALANILGAN ADABIYOT RO'YXATI:

1. Tulak. XX asr o'zbek adabiyoti. -Andijon, 1993.
2. Qosimov. Milliy uyg'onish: Jasorat, ma'rifat, fidoiylik. -T., Ma'naviyat, 2002
3. Tog'aev va boshqalar. Darsda jadidchilik va uning mohiyatini o'rganish.// "Xalq ta'limi", 1993 yil, 1-o'g'il.
4. <https://interonconf.org/index.php/ind/article/download/8840/7497/7299>

UO'K 078

O'ZBEK XALQ CHOLG'ULARINING SHAKLLANISH TARIXI VA SHARQ MUSIQASHUNOS OLIMLARINING CHOLG'U IJROCHILIGI SAN'ATIGA OID ILMIY MEROSINI O'RGANISH

O.B. Hakimov, katta o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq cholg'ularining shakllanish tarixi va musiqiy merosimizda tutgan o'rni haqida fikr yuritilgan. O'rta asrlarda mavjud bo'lgan torli, damli hamda urma-zarbli cholg'ularning nomlari va ular xususida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Sharq musiqashunos olimlarining cholg'u musiqasiga oid qarashlari, musiqiy ilmiy merosi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Milliy cholg'ular, tarixiy qo'lyozmalar, musiqiy risolalar, etnograf, tarix, kopelmeyster, jadidchilik, perkussiya asboblari, notani varaqdan o'qish, tarelka, marimba, estrada, zamonaviy cholg'ular.

Аннотация. В статье рассматривается история формирования узбекских народных инструментов и их место в нашем музыкальном наследии. Приведены названия струнных, языковых и ударных инструментов, существовавших в Средние века, и сведения о них. Освещены взгляды восточных музыковедов на инструментальную музыку и их музыковедческое наследие.

Ключевые слова: Народные инструменты, исторические рукописи, музыкальные трактаты, этнограф, история, копельмейстер, джадидизм, ударные инструменты, чтение нот, тарелки, маримба, поп-музыка, современные инструменты.

Abstract. The article examines the history of the formation of Uzbek folk instruments and their place in our musical heritage. The names of string, reed and percussion instruments that existed in the Middle Ages and information about them are given. The views of Eastern musicologists on instrumental music and their musicological heritage are highlighted.

Key words: Folk instruments, historical manuscripts, musical treatises, ethnographer, history, kopellmeister, Jadidism. Percussion instruments, reading music, cymbals, marimba, pop music, modern instruments.

Kirish. Hozirgi kunda musiqa yo'nalishlariga bo'lgan qiziqish o'quvchi yoshlarda yil sayin oshib bormoqda. Jumladan, urma va zarbli cholg'ulariga ham. Bunga misol sifatida musiqa bilim yurtlarining zarbli cholg'ulari yo'nalishida bilim olish istagi bo'lganlar soni oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Urma va zarbli cholg'ulari hozirda yurtimizda nafaqat milliy cholg'ularimiz balki, chet el estrada zarbli cholg'ulari (Ksilofon, kichik va katta baraban, litavra, vibrafon, marimba) ham juda ham keng ommalashib bormoqda. Bulardan eng keng ommalashgan cholg'ulardan biri bu baraban (drum kit) cholg'usidir. Baraban to'plamining eng asosiy qismlari tarkibiga katta baraban (kick), kichik baraban (snare drum), xay xet (hi hat), tomlar 1-2 (toms 1-2), yon tom (floor tom), va tarelkalar (cymbals) ni kiritishimiz mumkin. Zarbli cholg'ularning tarkibida o'zining musiqada alohida o'rin egallagan yana bir guruhi perkussiya (percussion) cholg'ulari ham mavjud. Perkussiya cholg'ulari kuyda asosiy bo'lib (improvizatsiya qismi ajratilgan holda) ham faqatgina jo'rnovoz

sifatida ham ijro qilinishi mumkin. Dutorning kelib chiqishi qadimgi davrlarga borib taqaladi, bu Ipak yo'lining boy madaniy va badiiy merosini aks ettiradi. Tarixiy ma'lumotlar va artefaktlar cholg'u O'rta Osiyo, Fors va Hindiston yarimorolida turli shakllarda qo'llanilganligini ko'rsatadi. Asrlar davomida dutor hududiy an'analar va innovatsiyalar ta'sirida tuzilishi va o'yin uslubida rivojlanib bordi. O'zbekistonda dutor badiiy ifoda timsoli sifatida paydo bo'lib, ko'pincha an'anaviy marosimlar va bayramlar bilan bog'liq bo'lgan. Asbob hikoya qilish, his-tuyg'ularni etkazish va musiqa orqali og'zaki tarixni saqlash uchun muhim vosita bo'lgan. Dutorning dizayni ham sodda, ham nafis bo'lib, uni ishlab chiqaruvchilarning hunarmandchilik mahoratini aks ettiradi. U odatda tut yoki o'rik daraxtining bir bo'lagidan o'yilgan bo'lib, uzun bo'yinli va kichik, yumaloq tanasi bilan. An'anaviy ravishda ipak yoki ichakdan yasalgan ikkita tor, bir-biridan to'rtinchi yoki beshinchi qismdan iborat bo'lgan uyg'un intervallarni hosil qilish uchun sozlangan. Rezonatorning shakli va yog'och turi dutorning o'ziga xos issiq va jarangdor ovozi berib, ohang sifatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Murakkab o'ymakorlik yoki inleys kabi bezaklar ko'pincha asbobni bezatib, uni yaratuvchilarning badiiy mahoratini va uning madaniy ahamiyatini namoyish etadi.

Adabiyotlar tahlili. Tarixdan ma'lumki, o'zbek xalq cholg'ulari rang-barang tarzda, o'ziga xos shakllardan va musiqaning barcha tarmoqlariga mos ravishda shakllanib, asrlar osha rivoj topib kelgan. Buyuk allomalarimiz Abu Nasr Farobiy (IX asr) o'zining "Katta musiqa kitobi"da, Safiuddin Urmaviy (XII asr) Musiqiy risolasida, Abdulqodir Marog'iy (XIV asr) "Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy" risolasida, Ahmadiy (XIV asr) "Sozlar munozarasi" asarida, Zaynullobiddin Husayniy (XV asr) "Risola dar bayoni qonuni va amali musiqiy" risolasida, Abdurahmon Jomiy (XV asr), Amuliy (XVI), Darvesh Ali Changiy (XVII) musiqiy risolalarida musiqiy cholg'ularni o'rganib, tadqiq etish masalalarini turli tomonlariga to'xtalib, o'z davrining musiqiy cholg'ulari tasnifotini bayon etganlar. O'tmishning zabardast shoirlari o'z asarlarida musiqiy cholg'ular nomlari va ularning mohir ijrochilarini qayd etishda cholg'ularga murojaat etganlar. Ayniqsa, o'z ijodi bilan ma'rifat darajasiga erishgan buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy hazratlari musiqa ilmining eng nafosatli va mumtoz tarmoqlariga urg'u berib o'tganlarini ul zotning asarlaridan bilib olish mumkin. XX asrga kelib Eyxgorn, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyayev kabi olimlar musiqiy cholg'ular va ularda ijrochilik masalalarini o'rganish xususida samarali harakatlarni amalga oshirganlar. Tarixiy qo'lyozmalar, adabiy asarlar va musiqiy risolalarda O'rta Osiyo xalqlari cholg'u ijrochiligi amaliyotida vujudga kelgan cholg'ularning nomlari o'z ifodasini topgan. Musiqiy risolalarda esa cholg'ularga tegishli (shakl, tuzilish, torlar nisbati, sozgarlik mezonlari, cholg'ular tayyorlashda ishlatiladigan daraxtlar va materiallar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Ularda torli cholg'ulardan: Borbad, Ud, Rud, Qo'biz, G'ijjak, Navha, Nuzxa, Qonun, Chang, Rubob, Tanbur, Dutor; Damli cholg'ulardan: Ruhafzo, Shammoma, Organun, Sibizg'i, Nayi anbon, Chag'ona, Bulamon, Surnay, Nay, Qoshnay, Karnay; Urma zarbli cholg'ulardan: Daf, Doira, Nog'ora, Safoil kabilar to'g'risida turli darajadagi ma'lumotlar keltirilgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Al Farobiy, Abdurahmon Jomiy, Amuliy, Darvesh Ali Changiy, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyayevlar o'z risolalarida cholg'ular va ularda ijrochilik masalalariga katta e'tibor bilan yondoshib, cholg'ularni amaliyotdagi tutgan o'rni, ayrim falsafiy xususiyatlari hamda ma'lum darajada tasnifoti bilan yoritganlar.

Davrlar o'tishi, jamiyat taraqqiyoti mezoniga cholg'ular ham hamnafas tarzda rivojlanib, zamonaga mos takomillashib, mukammallashib borgan. Tarixiy manbalarda Qulmuhammad Udiyning Ud cholg'usiga tortinchi sim taqqanligi yoki g'ijjak cholg'usining avval ikki torli, keyin uchinchi va tortinchi torlari taqilganligi kabi ma'lumotlar aynan cholg'ular takomillashishi bilan bog'liqdir. Takomillashish jarayonida cholg'ularning shakl va ovoz mezonlarini boyitish katta ahamiyat kasb etgan. Bu ikki mezon cholg'ularning ma'naviy va moddiy qiymatini ham belgilashga asos bolib xizmat qilgan. Zero, chiroyli cholg'u go'zal ovozga ega ekan, u xalq ma'naviy boyligi hamda mulki ekanligini e'tirof etish lozimdir. XIX asr oxiri va XX asrning o'zida Chang va Qashqar rubobi shakllandi hamda cholg'u ijrochiligidan keng o'rin egalladi. Ud va Qonun cholg'ulari qayta tiklanib, ijrochilik amaliyotini sezilarli darajada boyitdi. Afg'on rubobi hamda Kurd sozi ham o'ziga xos jozibasi bilan cholg'u ijrochiligidan munosib orin oldi. Musiqiy cholg'ularning ta'rifi, shakllari, tuzilishlari, tarkibiy jihatlari, ijrochilari bilan bog'liq ma'lumotlar, asosan o'rta asrlardan boshlab badiiy adabiyotlar hamda musiqiy risolalarda yoritila boshlandi. Demak, o'rta asrlarga kelib,

qadimdan shakllanib, takomillashib kelgan xalq musiqiy cholg'ulari ijrochilik amaliyotida o'z o'rnini topgan.

Tahlil natijalari. Dutor torlarni barmoqlar bilan yulib yoki chalish orqali ijro etiladi. Texnikalar ijrochilar orasida juda xilma-xil bo'lib, oddiy ritmik tinglashdan tortib, murakkab ohangdor improvizatsiyalargacha. Bu usullar dutorning turli musiqiy kontekstlarga moslashishiga, hamrohlik vokalidan tortib, ansambllarda ohangdor va garmonik yordam berishgacha bo'lgan sharoitlarga moslashish imkonini beradi. Musiqachilar ko'pincha vibrato, slaydlar va bezakli gullashni o'z ichiga oladi, bu esa o'z chiqishlariga ekspressivlik qo'shadi. Asbobning nozik dinamika va hissiy chuqurlikni etkazish qobiliyati uni xalq musiqachilari va yakkaxon ijrochilar orasida sevimli qiladi. O'zbek xalqi qadimiy boy musiqiy merosga ega bo'lib, bunda musiqiy cholg'ularning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Musiqiy cholg'ular xalqimizning moddiy hamda beqiyos ma'naviy boyligi hisoblanadi. Chunki, har bir xalq o'z milliy merosi, davrlar osha yuzaga kelgan an'analari va qadriyatlarini milliy ohanglar orqali tarannum milliy cholg'ulariga egadir.

Dutorning kelib chiqishi qadimgi davrlarga borib taqaladi, bu Ipak yo'lining boy madaniy va badiiy merosini aks ettiradi. Tarixiy ma'lumotlar va artefaktlar cholg'u O'rta Osiyo, Fors va Hindiston yarimorolida turli shakllarda qo'llanilganligini ko'rsatadi. Asrlar davomida dator hududiy an'analari va innovatsiyalar ta'sirida tuzilishi va o'yin uslubida rivojlanib bordi. O'zbekistonda dator badiiy ifoda timsoli sifatida paydo bo'lib, ko'pincha an'anaviy marosimlar va bayramlar bilan bog'liq bo'lgan. Asbob hikoya qilish, his-tuyg'ularni etkazish va musiqa orqali og'zaki tarixni saqlash uchun muhim vosita bo'lgan. Dutorning dizayni ham sodda, ham nafis bo'lib, uni ishlab chiqaruvchilarning hunarmandchilik mahoratini aks ettiradi. U odatda tut yoki o'rik daraxtining bir bo'lagidan o'yilgan bo'lib, uzun bo'yinli va kichik, yumaloq tanasi bilan. An'anaviy ravishda ipak yoki ichakdan yasalgan ikkita tor, bir-biridan to'rtinchi yoki beshinchi qismdan iborat bo'lgan uyg'un intervallarni hosil qilish uchun sozlangan. Rezonatorning shakli va yog'och turi dutorning o'ziga xos issiq va jarangdor ovozi berib, ohang sifatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Murakkab o'ymakorlik yoki inleys kabi bezaklar ko'pincha asbobni bezatib, uni yaratuvchilarning badiiy mahoratini va uning madaniy ahamiyatini namoyish etadi. Dutor torlarni barmoqlar bilan yulib yoki chalish orqali ijro etiladi. Texnikalar ijrochilar orasida juda xilma-xil bo'lib, oddiy ritmik tinglashdan tortib, murakkab ohangdor improvizatsiyalargacha. Bu usullar dutorning turli musiqiy kontekstlarga moslashishiga, hamrohlik vokalidan tortib, ansambllarda ohangdor va garmonik yordam berishgacha bo'lgan sharoitlarga moslashish imkonini beradi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki. Dutorning xalq cholg'u ansambllarida tutgan o'rni uning serqirraligi, ta'sirchanligi va madaniy ahamiyatidan dalolatdir. U ham yakkaxon, ham ansambl cholg'usi sifatida o'zining azaliy ohanglari orqali o'tmish va bugunni bog'lab, O'zbekiston musiqa an'analari boyitadi. Dutor an'analarni hurmat qilgan holda innovatsiyalarni qabul qilib, jahon musiqasining jo'shqin gobelenlarida o'z o'rnini mustahkamlab, musiqachilar va tomoshabinlarni ilhomlantirishda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ne'matov, F. (2024). Peculiarities of Formation of Performance Skills in Folk Instruments. *European Journal of Innovation in Nonformal Education*, 4(1), 30-33.
2. Abdullayev, I. (2023). Nay so'zi bilan tanishuvda ijrochilik nafasini rivojlantirish yo'llari. *Oriental Art and Culture*, 4(6), 248-252.
3. Azimov K.T. *Metodika raboti s samodeytelnim orkestrom uzbekskix narodnix instrumentov.* - T., 1988
4. Abdurauf Fitrat. *Ozbek klassik musiqasi va uning tarixi.* - T., 1993
5. Ruziev, D. Y. (2021). Ways Of Working On Musical Compositions. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(01), 436-440. 1
6. Ruziev, D. Y. (2021). The role of the conductor in orchestral performance. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 1(01), 66-71.

"YANGI O'ZBEKISTON"DA AYOLLAR KUCHI: 2016–2025-YILLARDAGI IQTISODIY FAOLLIKNING TARIXIY TRANSFORMATSIYASIGA HUQUQIY ASOSLARNING YARATILISHI

R.A.Xoliqova, doktorant, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. 2016–2025-yillarda O'zbekistonda ayollarning iqtisodiy faolligining tarixiy transformatsiyasi va unga huquqiy asoslar yaratish jarayoni tahlil qilinadi. Yangi prezident Sh.Mirziyoyev boshchiligida amalga oshirilgan islohotlar ayollar bandligini oshirish, gender tenglikni ta'minlash hamda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan isloh qilish orqali ularning iqtisodiy faoliyatga jalb qilinishiga katta imkoniyatlar yaratdi. "Ayollar daftari", mikroreditlar, tadbirkor ayollar kengashi kabi mexanizmlar orqali ayollarni qo'llab-quvvatlash tizimi yo'lga qo'yildi.

Kalit so'zlar: islohot, xalqaro reyting, indeks, iqtisodiy nafaollik, maktabgacha ta'lim tashkilotlari, gender tenglik.

Аннотация. В статье рассматривается историческая трансформация экономической активности женщин в Узбекистане в период 2016–2025 годов и создание правовых основ для этого процесса. Проведённые реформы под руководством нового президента Ш.Мирзиёева значительно расширили возможности женщин в экономической сфере через повышение занятости, обеспечение гендерного равенства и реформу системы дошкольного образования. Введены такие механизмы поддержки, как «Женский реестр», микрокредиты и Совет предпринимательниц.

Ключевые слова: международный рейтинг, индекс, экономическая неактивность, дошкольные образовательные учреждения, гендерное равенство.

Abstract. The article analyzes the historical transformation of women's economic participation in Uzbekistan from 2016 to 2025 and the establishment of legal frameworks supporting this process. Under the leadership of the new president Shavkat Mirziyoyev, reforms have significantly enhanced women's employment, ensured gender equality, and reformed the preschool education system, thereby creating greater opportunities for women's economic engagement. Support mechanisms such as the "Women's Register," microcredit programs, and the Council of Women Entrepreneurs have been implemented.

Keywords: reform, international rating, index, economic inactivity, preschool educational institutions, gender equality.

2016 yil O'zbekistonda prezident saylovlari o'tkaziladi va Sh.Mirziyoyev O'zbekistonning yangi prezidenti sifatida o'zbek xalqi tomonidan saylanadi. Yangi prezident O'zbekistonda barcha sohalarida jadal islohotlarini amalga oshirish siyosatini olib boradi va yillar davomida yig'ilib kelayotgan muammolar o'z yechimini topa boshlaydi. Ijobiy o'zgarishlar haqida dunyoning eng mashhur ommaviy axborot vositalarida ham tan olinib, xalqaro reytinglarda O'zbekistonning indeksi yuqorilab bordi. Ayniqsa, islohotlar o'zbek xalqi sonining yarmini tashkil etadigan ayollar iqtisodiy faoliyati va yashash sharoitlarida juda katta ijobiy ta'sir o'tkazib, ularning turli muammolarini hal qilishda muhim rol o'ynadi. Davlat va jamiyat boshqaruvida ayollar o'rni va mavqeyini yanada mustahkamlash, ularni qiynayotgan ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga amaliy yechim topish, biznes va tadbirkorlik sohalaridagi faoliyatini qo'llab quvvatlash- islohotlarning eng ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rildi.

O'zbekistonda ayollar ishtiroki 2016 yilga qadar iqtisodiyotda ulushi past darajada bo'lib, iqtisodiy nafaollikni bir nechta sabablarni ko'rsatish mumkin edi. Eng katta sabablardan biri bu ayollarning bola tarbiyasi va uy ishlari kabi haq to'lanmaydigan ishlar bilan mashg'ul bo'lishi, ularning bilim olishlari, ishlashlari uchun yetarlicha shart-sharoit yaratilmaganligida edi. O'zbekistondagi bog'cha ta'limidagi muammolar (bog'chalardagi mavjud bola soni o'rinlari yetarli darajada emasligi, ulardagi shart-sharoitlarning zamonaviy talablarga javob bermasligi, bolani bog'chaga joylashtirishdagi to'siqlar va hujjatbozlikning ko'pligi, va boshqalar) sababli ko'pgina ayollar farzandlari 2-3 yoshdan keyin ham farzandlariga kun davomida g'amxo'rlik qilib, ishlay

olmasdilar. Bundan tashqari O'zbekistonda farzandlar tugilishi soni ham har dom yuqori bo'lgan. Juda ko'p oilalarda 2 yoki undan ko'p farzandlar bo'lishi va ko'p hollarda ular uchun javobgarlikning ayollar yelkasiga ortilishi tufayli ko'pgina o'zbek ayollari moliyaviy muammolarga duch kelishardi. Aynan shu sababli O'zbekistonda qabul qilingan ayollarga oid turli qonunlar(ayollar uchun mikrokreditlar, soliq imtiyozlari, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, xizmat ko'rsatish sohalari, texnik sohalarga ularni ko'proq jalb etish, gender tengligini ta'minlash, ta'limdagi imkoniyatlar) orasida ularga bevosita aloqador bo'lmasa-da, bilvosita aloqador qonunlar O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimining tubdan isloh qilinishi bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 30-sentabrdagi PQ-3955-son qarori "O'zbekiston respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi" 08.05.2019 yildagi PQ4312-son qarori, "Maktabgacha va maktab ta'limi sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" Prezidentning 2024yil 2-iyuldagi PF-98-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-son qarori O'zbekistonda nafaqat bog'cha yoshidagi bolalarga balki ularning onalari uchun ham yaxshi imkoniyatlarni ochib berdi.

"Bola dunyoga kelganidan boshlab, unda aynan maktabgacha yoshda aqliy faollik oshadi, axloqiy-estetik va jismoniy xislatlar shakllanadi. Shu bois ham kelgusida maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirish borasidagi strategik maqsadlarimiz- bog'cha yoshidagi har bir bolani ushbu ta'lim yo'nalishida to'liq qamrab olish uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat. Kelgusi yil yakuni bilan maktabgacha ta'lim qamrovi 65%ga, 2023 yil oxirida esa 75%ga yetkazishimiz kerak. Bu ishlarga byudjetdan 600 milliard so'm subsidiya berish hisobidan qo'shimcha 2000 nodavlat bog'cha tashkil etilib, xususiy sektor davlat ulushi 25%ga yetkaziladi. Shuningdek, 2021 yil maktabga tayyorlashning bepul tizimi bilan 560 ming nafar 6 yoshli bolalar yoki ularning 82% qamrab olinadi". Bolalarning maktabgacha ta'lim tizimi muassasalariga qamrovining ortib borishi oilalarda ayollarning kun davomida 7-8 soatgacha bo'sh vaqtlari ularda ishlash, pul topish, bilim olish, moliyaviy muammolarini hal etish uchun vaqt topa olishiga imkon yaratdi. O'zbekistonda ko'plab nodavlat xususiy bog'chalar ayollar tadbirkorligida ost ochildi va bu ayollarning ish bilan ta'minlanishi ko'rsatkichlarini oshirdi. Ko'plab xususiy bog'chalar davlat bog'chalaridan farqli ravishda qo'shimcha xizmatlar masalan bolani uyidan olib ketish hamda olib kelib berish, qo'shimcha soatlarda ham bolani nazorat qilish va boshqalar ayollarning kundalik farzandlari va ish o'rtasidagi muammolarini kamaytirdi.

O'zbekistonda ayollar bandligini oshirish masalasi kabi gender tengligini ta'minlash ham eng asosiy vazifalar qatoriga kiradi. O'zbekistonda bajarilgan ish haqi ko'pincha erkaklarga ko'proq to'langan holda, ayollarga to'lanadigan maosh sezilarli darajada kam bo'lgan. Shu kabi tengsizliklarni, va moliyaviy, huquqiy adolatsizliklarni olish ayollarni huquqlarini himoya qilish maqsadida gender tenglik masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, sohaga oid 25 ta qonunchilik hujjati qabul qilindi. Xotin-qizlarning jamiyatdagi rolini oshirish, gender tenglik va oila masalalari bo'yicha respublika komissiyasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitasi tashkil etildi. "Xotinlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risidagi" O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 17 avgustda va Senat tomonidan 2019-yil 23 avgustda ma'qullangan Qonunda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohadagi normativ-huquqiy bazani shakllantirish va takomillashtirish, mazkur sohadagi davlat dasturlarini, milliy harakatlar rejalarini va strategiyalarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish, xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar madaniyatini shakllantirish, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda xotin-qizlar va erkaklarning teng ishtirok etishini ta'minlash, mehnatga oid va oilaviy majburiyatlarni birga bajarishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash, oilani, bolalikni ijtimoiy jihatdan himoya qilish va qo'llab-quvvatlash, mas'uliyatli onalik va otalikni shakllantirish, jins bo'yicha bevosita va bilvosita kamsitishga qaratilgan axborotdan jamiyatni himoya qilish kabi maqsadlarni amalga oshirish belgilab qo'yilgan."³ Ushbu maqsadlar va milliy harakatlar rejalar hamda strategiyalarni ishlab chiqish, hayotda tatbiq etishda fuqarolarning o'zini

o'zi boshqarish organlarini, nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini jalb etish deb belgilangan. O'zbekistonda 2025-yilda ayollarni ish bilan ta'minlash maqsadida quyidagilar belgilangan: 2 million nafar xotin-qizlarning bandligini ta'minlash; 250 ming nafar xotin-qizlarni kasb-hunar va tadbirkorlikka o'qitish; 250 ming nafar xotin-qizlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish; 50 ming nafar ehtiyojmand xotin-qizlarni sanatoriylarda sog'lomlashtirish hamda ularda tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha motivatsion seminarlar tashkil etish.

Ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash, tadbirkor ayollar faoliyati yanada kengaytirish, muammolarini hal etish maqsadida O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi huzuridagi Tadbirkor ayollar kengashining tuziladi. Tadbirkor ayollar kengashi 27 ta ayollardan iborat bo'lib, Davletova Nozimaxon Eldarovna ushbu kengashga rahbarlik qilib keladi. Ushbu kengash Kengash tizimli muammolarni hal qilish yuzasidan parlamentga takliflar kiritib boradi.

Xotin-qizlarni ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, ular bilan manzilli ishlash maqsadida "Ayollar daftari" tizimi joriy etilib, Davlat byudjetidan har yili 300 mlrd so'm mablag' ajratib borish yo'lga qo'yildi.

Ota-onasi yoki ularning biridan ayrilgan muhtoj qizlar, boquvchisi yo'q yolg'iz ayollarning o'qish to'lovlarini qoplab berish tizimi joriy etilib, oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda ehtiyojmand oilalar qizlari uchun grantlar soni ikki baravarga ortdi.

Ayollar tadbirkorligini rivojlantirish maqsadida 224 mingdan ortiq xotin-qizga jami 6,9 trln so'm miqdorida imtiyozli kredit ajratildi. Sohada olib borilayotgan islohotlar xalqaro reytinglardagi mamlakatimiz o'rniga ijobiy ta'sir ko'rsatib, Jahon bankining Ayollar, biznes va qonun indeksida O'zbekiston 2020-yilda xotin-qizlar huquqlari va gender tenglik bo'yicha ahamiyatga molik islohotlarni amalga oshirgan 27 ta davlat qatoriga kiritildi va 5 pog'onaga yuqorilab, 190 ta davlat orasida 134-o'rinni egalladi. Tijorat banklari mikrokredit bazasi mijozlarining 30 foizidan ortig'ini xotin-qizlar tashkil etmoqda. Tijorat banklari mablag'lari hisobidan 172 mingdan ortiq xotin-qizlarga 4,9 trillion so'm miqdorida kreditlar ajratildi. Buning natijasida tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'ygan xotin-qizlar soni bir yilda 45 ming nafarga ko'paydi. "Xotin-qizlarni ijtimoiy-himoya qilish, ularni ishga joylashtirish, uy-joy bilan ta'minlash, bir so'z bilan aytganda har qanday muammolarining yechimi yuzasidan aniq, huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etilgan va samarali natija bermoqda. Bugungi kun talabi xotin-qizlarni yanga yondashuv, yangicha g'oya va yangicha tashabbuslar bilan chiqishlariga ko'mak berish, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, yangilanishlar, siyosiy jarayonlarda ularning faol ishtirok etishini ta'minlashdan iborat".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'PQ — 595-sonli Qonuni, 2019-yil 16-dekabr

O'zbekiston Respublikasi. "Xotinlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-562-sonli Qonuni 2019-yil 2-sentyabr. <https://lex.uz/docs/-4494849>

2. O'zbekiston Respublikasi prezidentining 07.03.2019 yildagi "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari, kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-4235-sonli qarori. <https://lex.uz/docs/4230944>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. -Toshkent: "O'zbekiston nashriyoti" DUK, 2021. – B.14-15

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligining huzuridagi statistika agentligining rasmiy ma'lumotlari. www.stat.uz

5. Ilxamova Z. O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida xotin-qizlarning ishtiroki. Markaziy Osiyoda jamiyat, gender va oila. Xalqaro ilmiy jurnal. 2024/2 (11) – B. 125-132

UO'K 81-13

YANGI OSSUR PODSHOLIGINING VUJUDGA KELISHI

Z.Ziyotov, talaba, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Yangi Ossur podsholigining vujudga kelishi, uning siyosiy va harbiy asoslari, markazlashgan davlat boshqaruv tizimining rivojlanishi hamda tashqi ekspansiya siyosati atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqot davomida miloddan avvalgi IX–VII asrlarda Ossuriya hududida yuz bergan o'zgarishlar, hukmdorlar faoliyati va arxeologik manbalar asosida bu davrning

Mesopotamiya sivilizatsiyasidagi o'rni ochib berilgan. Ushbu maqola Yangi Ossur podsholigining shakllanish jarayonlarini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Xett, Mitanni, muntazam armiya, imperiya, Zamua, Levant, Kalxu, Qarqar jangi, koliatsiya, vassal, fors o'lkasi, Yaqin sharq.

Аннотация. В статье дан подробный анализ возникновения Новоассирийского царства, его политических и военных основ, развития централизованной системы государственного управления и политики внешней экспансии. В ходе исследования на основе археологических источников раскрыты изменения, происходившие на территории Ассирии в IX–VII веках до н. э., деятельность правителей и место этого периода в месопотамской цивилизации. Статья имеет важное научное значение для изучения процессов формирования Новоассирийского царства.

Ключевые слова: Хетты, Митанни, регулярная армия, империя, Замуа, Левант, Кальху, битва при Каркаре, коалиция, вассал, Персия, Ближний Восток.

Abstract. The article provides a detailed analysis of the emergence of the Neo-Assyrian kingdom, its political and military foundations, the development of a centralized state administration system, and the policy of external expansion. During the study, the changes that occurred in the territory of Assyria in the 9th–7th centuries BC, the activities of the rulers, and the place of this period in Mesopotamian civilization were revealed based on archaeological sources. This article is of significant scientific importance in studying the processes of formation of the Neo-Assyrian kingdom.

Keywords: Hittite, Mitanni, regular army, empire, Zamua, Levant, Kalhu, Battle of Qarqar, coalition, vassal, Persia, Middle East.

Kirish. Ossuriya sivilizatsiyasi qadimgi dunyo tarixida o'zining beqiyos harbiy qudrati, markazlashgan davlat boshqaruvi va keng miqyosdagi tashqi siyosati bilan ajralib turgan davlatlardan biridir. Tarixiy manbalarda Ossuriya davlati uch davrga – Qadimgi Ossuriya, O'rta Ossuriya va Yangi Ossuriya podsholigi davrlariga bo'linib o'rganiladi. Ayniqsa, Yangi Ossuriya podsholigi (miloddan avvalgi IX–VII asrlar) davri ushbu davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy yuksalish cho'qqisiga erishgan, ammo shu bilan birga uning tanazzulga yuz tutgan bosqichi ham bo'lgan. Shu sababli, Yangi Ossuriya podsholigining vujudga kelishi masalasini o'rganish qadimgi Sharq tarixi uchun nihoyatda dolzarbdir.

Yangi Ossuriya davrida davlatning hududiy kengayishi, harbiy yurishlar natijasida Misr, Kichik Osiyo, Finikiya va Eron hududlariga qadar bo'lgan keng yerlarda hukmronlik qilishi tarixda “birinchi imperiya” deb atalishiga asos bo'ldi. Bu davrning asoschisi sifatida ko'pincha Ashshurnazirpal II (mil.avv 883–859) va uning vorislari tilga olinadi. Ular markazlashgan boshqaruvni mustahkamlash, iqtisodiy islohotlar o'tkazish va harbiy kuchni takomillashtirish orqali Yangi Ossur podsholigining vujudga kelishiga zamin yaratgan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Yangi Ossuriya podsholigining shakllanishi nafaqat Ossuriyadagi ichki jarayonlar, balki mintaqadagi geosiyosiy vaziyat – Xetlar, Urartu, Elam va Bobil kabi davlatlarning zaiflashuvi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shu sababli mazkur davrni tadqiq qilish jarayonida ichki omillar (iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy qatlamlar, harbiy islohotlar) va tashqi omillar (siyosiy-ijtimoiy inqirozlar, hududiy bo'linishlar) birgalikda tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bugungi kunda Yangi Ossuriya podsholigining shakllanishi masalasi ko'plab sharqshunos olimlar – G. Layard, A. Parrot, I. M. Dyakonov, V. A. Yakobson va boshqalar tomonidan keng o'rganilgan. Ularning tadqiqotlari Ossuriya madaniyati, boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Shu bilan birga, zamonaviy tarixshunoslikda ushbu davrni qayta baholash, Ossuriya imperiyasi qudratining sabablari va tanazzulga yuz tutishi omillarini aniqlash masalalari ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotchilar Yangi Ossuriya podsholigining vujudga kelishi jarayonini har tomonlama o'rganish, uning asosiy bosqichlarini aniqlash va tarixiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligini yoritib berishda o'zlarining juda katta ilmiy yangiliklari bilan hissa qo'shib kelishmoqda. Hozirgi kunda ham bir qator yirik tadqiqotchilar Ossuriya tarixini o'rganishda aynan yuqorida ta'kidlab o'tilgan olimlarning asarlaridan foydalanib, bu davr tarixini yoritib kelishmoqda.

Mazkur tadqiqotda ham Ossuriya davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzilishi, harbiy strategiyasi va iqtisodiy asoslari mazkur olimlarning asarlari orqali chuqur tahlil qilingan. Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiy-tahliliy, qiyosiy-tarixiy, tarixiy-geografik, manbashunoslik yondashuvi kabi tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Yangi Ossur podsholigining vujudga kelishi qadimgi Sharq tarixida eng muhim siyosiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Miloddan avvalgi IX–VII asrlarda Ossuriya davlatining kuchayishi va kengayishi, bu davrni o'ziga xos “imperiya davri”ga aylantirdi. Ushbu jarayonni o'rganishda bir nechta ichki va tashqi omillar muhim o'rin tutgan.

Eng avvalo, Ossuriyada markazlashgan davlat boshqaruv tizimining shakllanishi Yangi Ossur podsholigining asosiy poydevori bo'ldi. Ashshurnazirpal II (mil.avv. 883–859) hukmronligi davrida markaziy hokimiyat viloyatlardagi hokimlarni bevosita nazorat qila boshladi. Shu bilan birga, davlat ichki barqarorlikni ta'minlashga erishdi. Bu esa iqtisodiy rivojlanish va harbiy kuchayish uchun qulay shart-sharoit yaratdi.

Harbiy islohotlar ham Ossuriya qudratini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Ossuriyaliklar temir qurollardan keng foydalana boshlashdi, yengil va og'ir jang aravalari, muntazam armiya joriy etildi. Bu yangi usullar Ossuriyani nafaqat mintaqaviy, balki hududiy qudratga aylantirdi.

Tashqi omillar ham Ossuriya taraqqiyotini rag'batlantirdi. Xetlar va Mitanni davlatlarining parchalanishi, Bobilning vaqtinchalik zaiflashuvi, Finikiya shahar-davlatlarining siyosiy bo'linishi Ossuriya uchun kengayish imkoniyatlarini ochdi. Ossuriya hukmdorlari bu vaziyatdan ustalik bilan foydalanib, Misr, Urartu, Elam va Fors hududlarigacha yurishlar uyushtirishdi.

Shuningdek, iqtisodiy rivojlanish ham Yangi Ossuriya podsholigining kuchayishida asosiy omil bo'ldi. Sug'oriladigan dehqonchilik, hunarmandchilik va xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi davlat xazinasini boyitdi. Soliq tizimining mukammallashuvi esa harbiy yurishlar va davlat apparatini moliyalashtirishda muhim rol o'ynadi.

Yangi Ossuriyaning vujudga kelishida Ashshurnazirpal alohida nom bilan e'tirof etiladi. Ashshurnazirpal II (miloddan avvalgi 883–859-yillar) Ossuriya tarixida o'zining harbiy yutuqlari, siyosiy islohotlari va madaniy merosi bilan ajralib turgan hukmdorlardan biridir. U Tukulti-Ninurta II vafotidan so'ng taxtga o'tirgan va o'zining 24 yillik hukmronligi davomida Ossuriyani Yaqin Sharqdagi eng qudratli davlatga aylantirishga muvaffaq bo'lgan. Ashshurnazirpal II davri Ossuriya tarixida Yangi Ossuriya davrining boshlanishi sifatida baholanadi.

Ashshurnazirpal II ning asosiy siyosiy maqsadi Ossuriya hududlarini kengaytirish va markazlashgan boshqaruvni kuchaytirish bo'lgan. U ko'plab harbiy yurishlarni amalga oshirgan. Ularning eng mashhurlari Shimoliy Mesopotamiya, Levant va Zamua (hozirgi Kurdiston hududi)ga qilingan yurishlar bo'lib, bu yurishlar orqali Ossuriya shimolda Urartu, g'arbda Finikiya va janubda Bobil bilan chegaradosh bo'lgan hududlarni o'z nazoratiga olgan. U o'zining harbiy strategiyasida tezkorlik, zo'ravonlik va qo'rqitish taktikasini qo'llagan. Ashshurnazirpal II hukmronligi davrida Ossuriya armiyasi markazlashgan, yaxshi tashkil etilgan va professional askarlardan iborat bo'lgan. U askarlarni doimiy ravishda qurollantirish va tayyorlash tizimini yo'lga qo'ygan.

Bundan tashqari, Ashshurnazirpal II o'z hukmronligi davrida siyosiy va ma'muriy tizimni ham isloh qildi. U markaziy hokimiyatni kuchaytirish uchun yirik viloyatlar (provinsiyalar) tizimini tashkil etgan va ularning boshqaruvini o'ziga sodiq amaldorlarga topshirgan. Bu esa Ossuriya imperiyasida soliq yig'ish, harbiy xizmat va infratuzilmani rivojlantirishni osonlashtirgan.

Ashshurnazirpal II madaniyat va arxitektura sohasida ham katta iz qoldirgan. U poytaxtni Ashshur shahridan Kalxuga (hozirgi Nimrud) ko'chirgan va u yerda ulkan saroylar, ibodatxonalar va haykaltaroshlik asarlarini barpo ettirgan. Uning eng mashhur yodgorliklaridan biri Kalxudagi “Shimoli G'arbiy Saroy” bo'lib, devor relyeflari Ossuriya san'atining eng yuqori cho'qqilaridan biri hisoblanadi. Ushbu devor relyeflarida Ashshurnazirpal II ning harbiy yutuqlari, ov sahnalari va diniy marosimlari tasvirlangan. Bu san'at asarlari Ossuriya hokimiyatining kuchi va zo'ravonligining ramzi sifatida qaraladi.

Ashshurnazirpal II ning tashqi siyosati ham katta e'tiborga molik bo'lgan. U Levant hududidagi shahar-davlatlardan o'lpon talab qilgan va ularning sodiqligini ta'minlash uchun diplomatik yo'llarni

ham ishga solgan. U o'z qo'shinlarini bilan yurish qilgan hududlarda dahshatli qirg'inlar uyushtirib, Ossuriya hukmronligini tan olishga majbur qilgan. Ashshurnazirpal II vafotidan keyin taxtga uning o'g'li Salmanasar III o'tiradi. Otasining yutuqlari tufayli Salmanasar III nisbatan barqaror va kuchli davlatni meros qilib oladi. Ashshurnazirpal II ning harbiy, siyosiy va madaniy faoliyati Ossuriya tarixida imperiya tizimining shakllanishiga zamin yaratgan muhim davr sifatida e'tirof etiladi.

Salmanasar III (mil.avv. 859–824-yillar) Yangi Ossuriya davrining eng yirik hukmdorlaridan biri sifatida tarixda iz qoldirgan. U otasi Ashshurnazirpal II tomonidan asos solingan markazlashgan boshqaruv tizimini mustahkamlab, Ossuriyani hududiy jihatdan kengaytirishga erishdi. Salmanasar III taxtga o'tirgan davrda Ossuriya kuchli harbiy kuchga ega bo'lsa-da, Yaqin Sharqda raqobatbardosh davlatlar ham mavjud edi. Shu bois u o'z hukmronligi davomida bir tomondan harbiy yurishlar orqali yangi hududlarni egallash, ikkinchi tomondan esa diplomatik vositalar yordamida mavjud ta'sir doirasini saqlashga intildi.

Salmanasar III hukmronligining dastlabki yillaridan boshlab harbiy faoliyat juda yuqori bo'lgan. U har yili o'z yurishlarini yozib borgan. Eng mashhurlaridan biri miloddan avvalgi 853-yilda sodir bo'lgan Qarqar jangi hisoblanadi. Bu jangda u Levantdagi birlashgan kuchlarga qarshi to'qnash kelgan. Koalitsiyaga Damashq hukmdori Xadadezer, Isroil qiroli Ahab va boshqa mintaqa hukmdorlari kirgan. Qarqar jangi natijasida u o'zining g'arbiy chegaralarida muhim strategik ustunlikka erishgan, biroq bu jang Ossuriyaning to'liq g'alabasi bilan yakunlanmaganligi manbalarda qayd etilgan. Shunga qaramay, jang Ossuriya hukmronligining kengayishiga zamin yaratgan.

Salmanasar III o'z yurishlarini nafaqat Levantda, balki shimolda Urartu va janubda Bobil tomon ham davom ettirgan. Urartu bilan bo'lgan qarama-qarshiliklar uning hukmronligi davrida kuchaygan bo'lsa-da, u bu hududlarda vaqtinchalik yutuqlarga erishgan. Janubiy yurishlarida esa u Bobil ustidan bir necha bor muvaffaqiyatli bosqinchilik yurishlarini amalga oshirgan. Bu yurishlar Ossuriyaga katta iqtisodiy foyda keltirgan, chunki u yerlarning boy resurslari Ossuriya xazinasini boyitgan.

Tashqi siyosatda Salmanasar III zabt etilgan hududlar ustidan nazoratni mustahkamlash uchun “vassallik tizimi” ni keng qo'llagan. Bu tizim asosida u yangi hududlarda Ossuriyaga sodiq hukmdorlarni tayinlagan yoki mavjud hukmdorlarni o'lpon to'lashga majbur qilgan. Bu usul imperiyaning chekka hududlarida bevosita boshqaruvni kuchaytirish imkonini bergan. Shu bilan birga, u yirik soliq va xiroj yig'ish tizimini ham samarali yo'lga qo'ygan.

Salmanasar III davrida Ossuriya madaniy jihatdan ham yuksalgan davr hisoblanadi. Ayniqsa, uning buyurtmasi bilan barpo etilgan hukmdor saroyi bugungi kunda ham tarixiy yodgorlik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu saroyda Ossuriyaga o'lpon keltirayotgan ko'plab hukmdorlarning tasvirlari mavjud bo'lib, ulardan biri Isroil qiroli Yehu hisoblanadi. Bu tasvir tarixda Isroil qiroli haqidagi eng qadimgi vizual dalil sifatida tan olingan. Saroydagi sahnalar Ossuriya san'atining yuqori darajasini ko'rsatadi va davlatning o'z kuchini targ'ib qilish uchun san'atdan faol foydalanganligini ko'rsatadi.

Biroq Salmanasar III hukmronligining so'nggi yillari ichki nizolar bilan to'la bo'lgan. Uning uzoq davom etgan yurishlari va markaziy hokimiyatning haddan tashqari kuchayishi viloyatlardagi hokimlar orasida norozilik uyg'otgan. Taxt vorisligi borasidagi kurashlar uning o'g'illari o'rtasida ham ziddiyatlarni keltirib chiqargan. Bu esa hukmronligining oxirgi yillarida Ossuriya ichki barqarorligiga putur yetkazgan.

Shunga qaramay, Salmanasar III o'zidan keyingi avlod uchun kuchli va kengaygan imperiyaning meros qilib qoldirdi. Uning harbiy yutuqlari, diplomatik siyosati va madaniy merosi Yangi Ossuriya davrining keyingi asrlardagi gullab-yashnashiga asos bo'ldi. Podsho saroylari va boshqa yodgorliklar orqali uning faoliyati bugungi kunda ham tadqiqotchilar uchun qimmatli tarixiy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa. Yangi Ossur podsholigining vujudga kelishi qadimgi Sharq tarixida davlat boshqaruvi, harbiy strategiya va madaniy yuksalishning yorqin namunasidir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ushbu davrda Ossuriya ichki va tashqi siyosatda muhim o'zgarishlarni amalga oshirib, mintaqada yirik imperiyaga aylangan.

Eng avvalo, davlat hokimiyatining markazlashuvi, samarali boshqaruv tizimining shakllanishi va muntazam armiya tashkil etilishi Ossuriyaning kuchayishiga asos bo'ldi. Bu islohotlar Ashshurnazirpal II va uning vorislari tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, ularning yuksak siyosiy va harbiy mahorati tufayli Ossuriya Yaqin Sharqning eng qudratli davlatiga aylangan.

Shuningdek, tashqi omillar – qo'shni davlatlarning zaiflashuvi va mintaqaviy siyosiy bo'shliq Ossuriya uchun kengayish imkoniyatini yaratdi. Natijada Ossuriya imperiyasi o'z davrida Misr, Finikiya, Urartu, Elam va Fors hududlariga qadar bo'lgan keng hududlarni egalladi. Bu esa uni qadimgi dunyodagi birinchi imperiyasiga aylantirdi.

Izlanishlar shuni ko'rsatdiki, Yangi Ossur podsholigi davri faqatgina harbiy yutuqlar emas, balki iqtisodiy rivojlanish, madaniyatning yuksalishi va davlat boshqaruvi tizimining takomillashuvi bilan ham ajralib turadi. Biroq, bu jarayonlar imperiyaning haddan tashqari kengayishi va ichki qarama-qarshiliklar tufayli barqaror saqlanmagan. Keyinchalik bu holat Ossuriya qudratining susayishi va tanazzuliga olib kelgan.

Umuman olganda, Yangi Ossur podsholigining vujudga kelishi jarayoni qadimgi Sharq tarixida o'chmas iz qoldirgan va keyingi davrlarda shakllangan imperiyalar uchun o'ziga xos siyosiy va harbiy namunaga aylangan. Ushbu davrning o'rganilishi Ossuriya imperiyasi bilan bog'liq ko'plab tarixiy jarayonlarni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rajabov R. Qadimgi sharq harbiy san'at tarixi. Toshkent: «Yangi asr avlodi» nashriyoti, 2018. – B. 66.
2. Мочалов М. Ю. Ассирийская Держава. От города-государства-к империи. Москва: «Вече» 2015.– С. 134.
3. Urakov D. Jahon tarixi. Toshkent: «Innovatsiyo-Ziyo» nashriyoti, 2020. – B. 451.
4. Ашшурбанапал/С.С. Соловьёва//Анкилоз -Банка. Москва: Большая российская энциклопедия, 2005. – С. 599.
5. Сагг. Х. Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура. – С. 75.
6. История древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А. В. Седова. — М.: Восточная литература, 2004. – С. 780.
7. Qadimgi dunyo tarixi xrestomatiyasi. O'quv qo'llanma. R. Rajabov. -Toshkent.: «Adib» nashriyoti, 2013.–B. 245.
8. Avdiyev. V.A. Qadimgi sharq tarixi. – Toshkent: 1964. – B. 415.
9. Дяконов И.М. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л.1949. – С. 154.
10. Kabirov A. Qadimgi sharq tarixi. Toshkent: – «Tafakkur» nashriyoti, 2016. –B. 173.
11. Кузищин В.И. История древнего востока. Москва: «Высшая школа» 1988. – С. 144.

УЎК 93/94

ЎҒУЗЛАРНИ ДАШТИ ҚИПОЧҚДАН КЎЧИШИГА НИМА САБАБ БЎЛГАН ЁХУД ЎҒУЗ -ХОРАЗМ ЙЎЛИ

**Б. Абдиримов, PhD, Республика Маънавият ва маърифат маркази Хоразм вилояти
бўлими раҳбари, Урганч**

Аннотация. Ушбу мақолада Дашти қипчоқдаги ўғузларнинг жанубий ва жануби-шарқий минтақаларга кўчиб кетишига сабаб бўлган омиллардан бири – иқлим фактори бўлганлиги ҳамда Салжук ўғилларининг Хоразмга кириб келишидаги йўли масаласи таҳлил этилади. Хоразмда ҳукмдорлик қилган Маъмунийлар, Олтинтошларнинг ўғузлар билан муносабатлари ўрганилади.

Калит сўзлар: Хоразм, ўғузлар, иқлим ўзгаришлари, Ўрта асрларнинг иссиқ даври (MWP), олтинтошлар, экологик фактор, табиий шароит, сиёсий инқироз, Амударё.

Аннотация. В данной статье анализируется один из факторов, повлиявших на переселение огузов из Дешт-и Кипчака в южные и юго-восточные регионы — климатический фактор, а также рассматривается вопрос пути, по которому сыновья Сельджуков вошли в Хорезм. Изучаются отношения между огузами и правившими в Хорезме Маъмунидами и Алтынташами.

Ключевые слова: Хорезм, огузы, климатические изменения, Средневековый тёплый период (MWP), Алтынташи, экологический фактор, природные условия, политический кризис, Амударья.

Abstract. This article analyzes one of the factors that influenced the migration of the Oghuz from the Dasht-i Qipchaq to the southern and southeastern regions — the climatic factor — and

examines the route taken by the Seljuk sons when entering Khwarazm. The relationships between the Oghuz and the Ma'munids and Al-Tintashids, who ruled in Khwarazm, are also studied.

Keywords: Khwarazm, Oghuz, climate change, Medieval Warm Period (MWP), Al-Tintashids, ecological factor, natural conditions, political crisis, Amu Darya.

Туркистоннинг ўтроқ ва кўчманчи халқлари қадимдан ўрта асрларгача бўлган даврда миграция фаолияти натижасида ўзаро интеграцияга киришиб ассимиляциялашиб борган. Ушбу жараёнларни илмий асосда таҳлил қилишда, айниқса, сиёсий ва маданий омиллар кенг ёритилган бўлса-да, экология ва иқлим ўзгаришлари каби табиий омилларнинг тарихий жараёнларга кўрсатган таъсирига оид тадқиқотлар ҳанузгача етарли эмас. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Хоразм Ипак йўли чорраҳасида жойлашган воҳа ҳудуди сифатида, дарё цивилизациясининг классик намунаси ҳисобланади. Хоразм географияси, суғорма деҳқончилиқнинг ривожини С.П.Толстов [1], Я.Ғуломов[2] каби таниқли археолог ва тарихчилар томонидан яхши ўрганилган бўлса-да унинг сабаблари келтирилганида иқлим омилини эътиборга олган эмаслар. XXI асрда илм-фаннинг ютуқлари тарихий жараёнларни табиий-географик ва иқлимий факторлар билан боғлиқ ҳолда ўрганишни янги босқичга олиб чиқмоқда. Иқлим ўзгаришларининг глобал тарихга таъсири борасидаги илк назарий ёндашувлардан бири британиялик метеоролог Ҳуберт Ҳорас Лэмб томонидан 1965 йилда илгари сурилган бўлиб, у “Ўрта асрларнинг иссиқ даври” (*Medieval Warm Period*) атамасини илм-фанга киритди[3]. Шундан сўнг иқлимнинг инсон тарихи ва геосиёсий ҳаракатларга таъсири борасида кенг қамровли тадқиқотлар амалга оширила бошланди. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, биз ушбу мақолада Туркистондан салжукийларнинг кўчиб кетишларида иқлимнинг энг муҳим фактор бўлганлигини асослаймиз.

Ўрта асрларнинг иссиқ даври (MWP) тушунчаси.

Иқлимшунос олимлар томонидан илгари сурилаётган MWP (Ўрта асрларнинг иссиқ даври) X-XIII асрларни ўз ичига олади. Бу назарияга кўра иқлим бу даврда ундан олдинги ва кейинги даврларга нисбатан анча иссиқ ва қуруқ бўлган. Туркистон ҳудудидаги иқлимий шароит бутун тарих давомида асосан Атлантика ва Ўрта ер денгизи минтақасидан келадиган ҳаво массалари билан боғлиқ ҳисобланади[4]. Атлантика океани ва Ўрта Ер денгизида шаклланган булутлар ҳаво массалари минтақага кириб келгунга қадар ўзининг асосий намлиқ массаларини сарфлаб бўлади ва деярли континентал характерларни шакллантиради. Марказий Осиёнинг жануби ва шарқидаги Ҳиндикуш, Помир, Тангритоғлар (Тяншан) эса жануби шарқдан Ҳинд океанида шаклланадиган муссон иқлимдан ажралиб туради. Шу сабабдан ҳам ҳудуддаги иқлимий шароит: хусусан ёғинлар миқдори ва интенсивлиги асосан Атлантика океанида тарих давомида юз берган ўзгаришларга боғлиқ ҳисобланади[3]. Айнан Атлантика океанидаги иқлимнинг иссиқлиги ва континенталлашуви Туркистонда ҳам X-XIII асрларда иқлимнинг иссиқлиги ва қуруқлашишига олиб келган. Бу XX асрдаги об-ҳавога нисбатан анча иссиқ бўлган, деб тахмин қилинади[5]. Масалан, 950-1250 йиллардаги Ўрта асрларнинг иссиқ даври (MWP) Шимолий Европа халқлари учун айни муддао бўлган. Ҳаттоки, Гренландияда деҳқончилик қилина бошланган, Шотландияда эса бу даврда узумчилик ривожланган. Умуман бу даврда Шимолий Европа халқлари шимол сари илгарилаб ёки силжиб янги шаҳарларни бунёд қилганлар[6]. Марказий Осиёнинг ғарбий қисми ҳисобланган Орол денгизи ҳавзасида эса иқлимшунослар X-XIII асрлар давомида ҳаво ҳароратининг кўтарилиши ва ҳавонинг қуруқлашиб кетганлигини бир қанча лаборатория усуллари орқали исботлашга ҳаракат қилишган[7]. Хусусан, бу тахминан 3 аср атрофида давом этган глобал иссиқ даврининг энг чўққиси шимолий ярим шарда 950-1100 йиллар атрофида содир бўлган. Умуман олганда бу иссиқлик даври тушунчасини ва унинг континентал аҳамиятини инсониятга таъсирини рад қилувчи қарашлар ҳам мавжуд. Лекин айнан мазкур давр Туркистондаги тарихий жараёнларга эътибор қаратар эканмиз бу ердаги миграция жараёнлари билан иқлим ўзгаришларидаги параллеликни сезишимиз мумкин. Биз қуйида Туркистонда ўрта асрларнинг иссиқ даврида юз берган сиёсий жараёнларни кўриб чиқамиз.

MWP омилининг Хоразмга таъсири. Туркистоннинг катта қисми бўлган Қорақум ва Қизилқум, Устюрт, Дашти Қипчоқ каби чўл ва даштларда азалдан кўчманчи қавмлар яшаб келган бўлса, тоғли минтақаларда лалми деҳқончилик билан шуғулланадиган, Амударё ва Сирдарё каби минтақанинг йирик дарёлари, Зарафшон, Мурғоб, Тажан, Қашқадарё, Сурхондарё, Қорадарё, Норин, Чирчиқ каби кичик дарёларнинг воҳаларида суғорма деҳқончилик билан шуғулланадиган ўтроқ аҳоли яшаб келган.

MWP омили Хоразм воҳасига таъсир қилганми? Қилган. Ажабланарлиси, бошқа минтақалардан фарқли равишда Хоразм воҳаси учун иссиқлик омили дастлабки даврда у қадар дахшатли бўлмаган, балки айнан MWP омили Хоразм воҳасининг минтақадаги бошқа кучларга нисбатан кучлироқ бўлишига замин яратган. Бунинг сабаби эса Хоразм воҳаси иктисодиётининг деҳқончиликка, деҳқончилик эса йиллик ёғингарчиликка ва намчил ҳавога эмас, Ҳиндикушнинг шимолий ёнбағрида 4950 метр [8] баландликда жойлашган Вревский музлигидан эриган сувларни олиб, Туркистоннинг шимоли-ғарбидаги нишаблик томон оқиб келадиган Амударёга боғлиқ. Шу ўринда Абу Исҳоқ ал-Истаҳрийнинг *“Хоразм Жайхун (Амударё) нинг бутун фойдасини ола билган мамлакатдир”*, деган сўзлари эсимизга тушади. Бутун дунёда ҳавонинг исиб бориши фикримизча абадий музликларнинг кўпроқ эришига ва дарёнинг суви кўпроқ бўлишига сабаб бўлган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки Туркистондаги кўплаб кичик дарёларнинг сув манбаи қишда тушган қор ва баҳорги ёғингарчилик давомида шаклланган сув массасига боғлиқ ва одатда бу сел дарёлари ёз мавсумига келиб қуриб қолади. Агарда иқлимшунослар илгари сураётганидек, ҳақиқатдан иссиқлик эффекти Туркистон минтақасига ҳам жиддий таъсир кўрсатган бўлса, бу кичик дарёлар воҳаларидаги деҳқончилик марказларига жиддий зарар етган деб ўйлаймиз. Аммо, абадий музликлардан тўйинадиган Амударё ва Сирдарё воҳалари иссиқлик даврининг дастлабки босқичида бундан мустасно бўлган. Хусусан, Мақдисий [9] ва бошқа сайёҳ ва тарихчиларга кўра, Хоразмнинг бош шаҳри Катни Х аср арафасида секин-секин сув босиб боради ва ниҳоят ювиб кетади. Айнан шу даврда Хоразмнинг яна бир пойтахти Журжония (Гурганч)ни ҳам сув босарди. Урганчликлар шаҳарни дарё ювиб кетмаслиги учун ёғоч ва шоҳ-шаббалардан фойдаланиб тўғон курганларки, дарё шарққа қараб оқа бошлаган[2]. Моҳир мироблар ўлкаси бўлган Хоразмнинг икки пойтахтини ҳам сув босиши дарё сувини бошқариш имконсиз бўлиб қолганидан дарак беради. Етти асрлик пойтахт мақомидаги Кат ва Шимолий Хоразмнинг, келгусида буюк империянинг пойтахти бўлган Гурганчни сув босиши ҳам назаримизда дарёда йил сайин сувнинг кўпайиб бориши билан боғлиқ ҳолатдан ўзга нарса эмас. Ибн Ҳавқал, Мақдисий, Истаҳрий кабилар берган хабарларга асосланиб Амударёнинг бир қисми Х асргача Ўзбой орқали ғарбга, Каспий томон оқиши ҳақида ёзадилар. Шу ўринда Мақдисийнинг қолдирган қуйидаги ривояти биз учун аҳамиятлидир: *“Жайхуннинг асосий ирмоғи Нисо шаҳрининг ортидаги Балхан деган жойга қуйилар эди. Балхан амири Хоразм ҳукмдори билан қариндошлик алоқаларини ўрнатиб у билан қимор ўйнади. Хоразм ҳукмори қиморда ютди ва келишувга кўра Балхан амири енгилса дарё сувини бир кун давомида улар тарафдаги ирмоққа қаратиши керак эди. У сўзида турди ва дарёни бир кун давомида улар тарафга оқишига рухсат берди. Дарё бурилди ва улар тарафга қараб оқа бошлади аммо энди дарёни эски ўзанига қайтаришига имкон бўлмади. Дарёнинг суви бугунгача шу тарафга қараб оқмоқда. Дарё Кат тарафга қараб оқаркан, хоразмликлар каналлар қазиб атрофига шаҳарлар бунёд қилдилар. Балхан сувсизликдан харобага айланди”*[9]. Бу ривоят бўлсада, ундан Х асрда Амударёнинг қуйи қисмида кескин ўзгаришлар содир бўлганлигини тушуниш мумкин. Истаҳрий 930-933 йилларда Хоразмдаги 13 та шаҳарлар номларини келтирган бўлса, 985 йилда Хоразмга келган Мақдисий 32 та шаҳарлар номларини келтиради[10]. Бу рақамлар Қуйи Амударё ҳавзасида шаҳар-қишлоқларнинг кескин кўпайганлигини кўрсатмоқда. MWP омили абадий музликларни эритиб Амударёда сув ҳажмини кўпайтирар экан, унинг қуйи оқимида жойлашган Хоразм воҳасини янада кенгайишига, янги деҳқончилик марказларини пайдо бўлишига, воҳанинг деҳқончилик қилинмайдиган ҳудудларида эса чорвадорлар учун зарур бўлган ботқоқликлар, қамишзорларни ҳосил қилган. Умуман олганда бу жараён воҳада демографик портлаш ҳодисаси рўй беришига сабаб бўлади. Воҳанинг кенгайиши эса ўз

навбатида атрофдаги дашт ва чўл ҳудудларда қурғоқчиликдан азият чекаётган кўчманчи қавмларни ўзига тортади ва буни воҳа атрофига ўғузларни кўчиб келишларида кўришимиз мумкин бўлади.

Ўғузларни кўчишига Ўрта асрлар иссиқ даври (MWP) нинг таъсири.

Айнан 950 йиллардан бошлаб Дашти Қипчоқдаги Ўғуз Ябғулари конфедерациясида кўчманчи тарзда яшаётган ўғузларнинг Қуйи Сирдарё ва Қуйи Амударё, Бухоро воҳаси ҳудудларига кўчиши кузатилади. Бу миграция ўғузларнинг Сомонийлар хизматига ўтиши, сўнгра Ғазнавийлар таъсири доирасидан чиқишга ҳаракат қилаётган Хоразмдаги Олтинтошлар сулоласи бошқарувидаги Хоразм билан иттифоқчилик муносабатларининг кучайиши фонида содир бўлади. Ўғузларнинг Бухоро ва Самарқанд орасидаги Нур қасабаси, Хоразм атрофига кўчишлари одатда тадқиқотчилар томонидан фақат сиёсий, маданий, идеологик сабабларга кўра содир бўлганлиги қайд этилган. Фикримизча, бу ерда айнан MWP омили ҳам муҳим роль ўйнаган. Бу ҳақда британиялик тарихчи Эндрю Пекок ҳам чорвачилик турмуш тарзи асосида яшовчи ўғузларнинг кўчишларига сабаб қурғоқчилик натижасида зарур бўлган ўтлоқларнинг камайиб кетганлиги сабабли содир бўлган деган фикрни илгари суради[11].

Бу даврда Дашти Қипчоқ, Устюрт даштларида иссиқ ва қуруқ иқлим сабабли даштда чорва учун етарли биомасса бўлмагач катта миқдордаги чорваларга эга бўлган ўғузлар Салжукийлар хонадони бошчилигида дастлаб Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Жанд шаҳри атрофига, сўнгра сиёсий низолар сабабли Сомонийлар хизматига кириш жараёнида[12] Нур қасабасига, Сомонийлар сулоласига барҳам берилгач эса у ердан Хоразмшоҳ Хорун таклифига кўра Хоразм воҳасига кўчадилар.

MWP Европага, хусусан шимолий Европада инсонлар ҳаётига ижобий таъсир кўрсатган бўлса, асосан дашт ва саҳролардан иборат, иқлими кескин континентал, ҳавоси иссиқ ва қуруқ Туркистон минтақасида ундай деб бўлмайди. Эътибор қаратадиган бўлсак, Ўғузларнинг Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонга шимолдан кириб бориши ҳам айнан X асрнинг ўрталарига, яъни MWP бошланишига тўғри келади. Фикримизча, Орол денгизи шимоли ва унинг атрофида VIII асрдан буён истиқомат қилаётган Ўғузларнинг айнан X асрнинг ўрталаридан бошлаб бу ерларни ташлаб кетишига фақатгина ҳарбий-сиёсий жараёнлар эмас, балки қурғоқчилик, иқлим шароитининг илиб кетиши натижасида даштдаги ўт-ўлан, ем-ҳашак кўчманчиларнинг чорвасини таъминлашга етмай қолгани ҳам муҳим фактор бўлган деб ҳисоблаймиз. Бу ҳақда Заҳириддин Нишопурийнинг берган хабари ҳам тахминимизни тасдиқлайди. Нишопурий ўғузларни Мовароуннаҳрга кўчишларига уларнинг оилалари сони ортиб кетганлиги ва чорвалари учун ўтлоқлар етарли бўлмай қолгани сабабли кўчганлигини ёзади[13]. Шунингдек, X аср ўрталаридан ва XI аср бошларигача Ўғуз Ябғулари конфедерациясида содир бўлган қўзғолонлар даштда ресурслар учун кураш оқибати сифатида ҳам талқин қилишимиз мумкин. Даштга чорвадорлар учун етарли ёмғир ёлмаганлиги, ҳавонинг иссиқлиги сабаб бу ҳудудда кўчманчилик қилаётган халқларнинг ҳаёти оғирлаша боради. Даштда чорва учун етарли емиш топилмаслиги ҳам ўғузларнинг янги имкониятлар излашига сабаб бўлган кўринади. Бундай шароитда фақатгина минтақанинг йирик дарёлари ва унинг воҳаларигина уларнинг чорваси учун етарли емиш бериши мумкин эди. Балки Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Янгикент шаҳри шунинг учун ҳам уларнинг пойтахти бўлгандир, балки шунинг учун ҳам Ябғуларнинг сўнги вакиллари айнан шу шаҳарда қолгандир.

Ўғузлар Хоразмга қайси йўл билан кўчишган?

X аср мазкур минтақа ҳақида энг ишончли манба бўла оладиган Беруний қолдирган маълумотларга диққатни қаратсак, ўғузлар Амударё қуйи оқими сари кўчиб кела бошлаганлигини кўришимиз мумкин. Даштдан кириб келган ўғузларга қарши кураш X асрда яшаган хоразмликларнинг кундалик ишига айланиб қолади. Беруний хоразмликларнинг Фағбура – “шоҳнинг чиқиш вақти” деган байрамларини тасвирлайди: *“Бу байрамда (Иссиқ кетиб совуқ келиши вақти) Хоразм подшоҳлари ўз қароргоҳидан чиқиб, ўғуз туркларини қувар ва мамлакат атрофини улардан ҳимоя қиларди”*[14]. Беруний Хоразмнинг шимолида

мустаҳкам Қоратегин қалъасининг кўчманчи ўғузлардан мудофаа мақсадида барпо этилганлигини қайд қилади[15]. Шунингдек, ўрта аср сайёхларининг берган хабарларига кўра Хоразм воҳасининг ўрта асрларда Орол денгизига энг яқин манзилда жойлашган Мадминия¹ [2], Гит² [2] шаҳарлари, шунингдек Журжония (Гурганч) шаҳарлари тинчлик даврида ўғузларнинг савдо учун келиб турадиган шаҳарлари сифатида келтирилади. Хоразм воҳасининг шимолида жойлашган бу шаҳарларга ўғузларнинг келишлари учун энг макбул йўллар бу Орол денгизи шарқидан ва ғарбидан, яъни Устюрт худуди орқали бўлган деб ҳисоблаймиз. Орол денгизининг шарқидан бўлган йўл бу Сирдарёнинг эски ўзани Жанадарё бўйларида Амударёнинг Султон Увайс тоғига етмасдан Қизилқумга қараб оққан Ақчадарё ўзани делтаси (Бароқтом воҳаси) орқали бугунги Қорақалпоғистон Республикаси Тахтақўпирга ва у ердан юқорида кўрсатилган шаҳар-қишлоқларга етиб келганлар бўлса керак. Ўғузларнинг Дашти Қипчоқдан, масалан Манғишлоқдан келишлари учун Устюрт саҳросидан ўзга йўл йўқ. Аммо, фикримизча бу йўл фақатгина савдо сотиқ учунгина ўтиш мумкин бўлган ёки кичик ва кам миқдордаги кўчманчиларгина ўта олган. Кўчманчиларнинг катта миқдордаги чорвалари бўлганлиги тарихий манбаларда келтирилади. Масалан, Ибн Фадлан берган хабарга кўра (922 й.)Хоразмдан ўғузлар юртига ўтгач ўғузлар орасида 10 минг, 100 минг бош чорва (туя, от, қўй, қорамол ва б.)га эга бўлган кишиларни учратганлигини ёзади[16]. Дашти Қипчоқдан сувсиз ва кам озуқали Устюрт худуди орқали катта чорвалар билан жанубга, хусусан Хоразм ва Хуросонга кўчишнинг имкони бўлмаган. Устюртнинг қуруқ ва емхашакка жуда камбағал бўлган йўли чорваларни олиб ўтиш учун хавфли бўлган. Шу сабабларга кўра Дашти Қипчоқдан Хоразм воҳасига ва ундан жанубдаги Хуросонга кўчишларида Орол денгизининг ғарби, яъни, Устюрт платоси асосий миграция йўли деб бўлмайди. Зотан, Хоразмнинг бутун давлатчилик тарихи давомида Устюрт худуди орқали йирик қўшин ёки гуруҳ келмаган, келгани ҳам йирик талафотларга учраган.

Энди, ўғузларнинг Орол денгизининг шарқий томонидан келганлиги ҳақидаги гипотезани кўриб чиқамиз. Ўғузларнинг энг йирик сиёсий гуруҳи бўлган салжуқийларнинг Сирдарё бўйларида жануб сари миграциясида Орол денгизининг шарқидан ўтган Сирдарё-Жанадарё-Ақчадарё делтаси (Бароқтом воҳаси)-Тахтақўпир йўналишидан ўзга йўлни тасаввур қилиш қийин.

Амударёнинг Орол денгизига етмасдан Султон Увайс тоғининг ўнг томонидан Қизилқумга сув кўп вақтида вақти-вақти билан оқадиган Ақчадарё ирмоғи Қизилқум саҳросига қадим даврлардан буён қуйиб Бароқтом воҳасини ҳосил қилган. Сирдарёнинг эски ўзани бўлган Жанадарё ирмоғи ва унинг Инкардарё қаби шаҳобчалари эса ўз навбатида Орол денгизига етмасдан жануби-ғарб сари оққан ва натижада Бароқтом воҳасига туташган. Бошқача айтганда Амударё ва Сирдарё сувлари Орол денгизига етмасданок Қизилқум саҳросидаги Бароқтом воҳасида бир-бирига туташган. Бу икки дарёнинг қадимги воҳаларини яхши ўрганган академик С.П.Толстов Ақчадарё ўзани бўйлаб Неолит даврига оид Калтаминор маданияти изларини 17 жойда, Бронза даврига оид Тозабөгёб маданияти (милоддан олдинги 2 минг йиллик) изларини 42 жойда, Бронза даврига оид Сувёрган маданияти Каунди босқичи (милоддан олдинги 2-1 минг йилликка оид) изларини 29 жойда, Сувёрган маданиятининг Қамишли босқичи (суғорма деҳқончилик маданияти билан шуғулланган) 16 жойда, Темир даврига оид кўчманчилар манзилгоҳларини 100 га яқинини аниқлаган[1]. Шунингдек, Бароқтом воҳаси билан Сирдарёнинг Жанадарё ва Инкардарё ўзанларида яна шунча миқдорда қадимдан манзилгоҳларнинг бўлганлигини аниқлаган[1]. Бароқтом ўлик воҳасида Хионийлар ва Эфталлийлар даврида кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳаёт кечирувчи аҳоли яшаган[17]. Шу ўринда Беруний берган хабар биз учун қимматлидир. Беруний — *“... Кейин Жайхун Фароб тарафга, ҳозир Ал-Фаҳмий³ номи билан маълум бўлган ўзанга қараб йўналган. Одамлар унинг иккала*

¹ Мадминия шаҳри бугунги Қўнғирот туманида жойлашган Буғрохон шаҳри деб тахмин қилинади

² Гит (Фит) шаҳри Қўнғирот туманидаги Устюрт кири ва воҳа чегарасидаги маҳаллий аҳоли Пулжой деб номлайдиган шаҳар (кўрғон) ўрнида бўлганлиги тахмин этилади.

³ Толстов фикрига Ал-Фаҳмий бу Амударёнинг эски Ақчадарё ўзани

қирғоқларида 300 дан ортиқ шаҳар ва қишлоқлар барпо этганлар, уларнинг вайроналари ҳатто шу онгача сақланган”[18].

Толстов ва Бартольдлар ўз тадқиқотларида[19] Сирдарёнинг Жанадарё ўзани бўйлаб Қадимий манзилгоҳлар, ўрта аср шаҳарлари аниқланган. Хоразмдан Жандгача бўлган ҳудуд XII аср Хоразмшоҳлар ҳужжатларида “Сагдере” “Ўнг ирмоқ” дея номланган[1]. “Сагдере” (ўнг тамоқ, ўнгдаги водий) деганда Амударёнинг Ақчадарё ўзани назарда тутилган. Ақчадарёга бевосита туташ бўлган Жанадарё бўйлаб Сагдередан 18 км жануби-ғарбда жойлашган, бугунги кунда маҳаллий аҳоли томонидан “Сирлитом” номи билан аталадиган хоразмликларнинг макбараси мавжуд бўлиб, у қурилиш услуби жиҳатидан Қорахонийлар ва Хоразм архитектурасини эслатади[1]. Шунингдек, яна Сирлитомдан 3 км масофада IX-X асрга оид Зангарқалъа ва Хўжа қазган I, Акмамбет, Уйгарак, Қум қалъа каби тарихий ёдгорликлар Ақчадарё ўзани билан яқин масофада жойлашган[1]. Жанадарёнинг Ақчадарёга туташ бўлган ерларида ўрта асрларда ҳам суғориш тузилмаларининг бўлганлиги бугунги қозоғистонлик археологлар томонидан ҳам исботланган[20]. Фикримизча, айнан Жанадарё ва Ақчадарё ирмоқлари ўрта асрларда Ўғуз Ябғулари конфедерациясининг Моворауннаҳр ва Хоразм билан бўлган алоқаларида, бу ҳудудлар сари кўчишларида асосий йўл бўлган. Шу билан бирга Ақчадарёнинг шимолига Сирдарёнинг Жанадарё ўзани қуйиб турганлиги[17] кўчманчиларнинг Хоразм воҳасига осонлик билан кириб келишини таъминлаган. Макдисиёга кўра Хоразмнинг энг шимолидаги қишлоқлардан бири Баратегинга тинчлик вақтида ўғузлар келиб савдо қилганлар. Бу қишлоқдан Сирдарёнинг Орол денгизига қуйиладиган еригача масофа 4 кунлик (Ибн Ҳавқалга кўра 10 кунлик) масофа бўлган[2].

Кўчманчилар чорвасини талафотсиз бир жойдан иккинчи жойга кўчириши учун Сирдарё ва Амударёнинг Оролга етмасдан бир бирига қараб оққан Жанадарё ва Ақчадарё ўзанлари бўйлари энг муносиб йўл бўлган дейиш мумкин. MWP омили Ақчадарёё ва Жанадарёни сувини кўпайтиргани натижада ўт-ўлан ҳамма вақтидагиданда кўпроқ ўсган. Аммо, Хоразм ҳукмдорлари Хоразм атрофида янги микровоҳаларни тез суръатларда ўзлаштириш имконияти бўлмагач кўчманчи қавмларни бу ерларга кириб келишига қаршилик кўрсатмаган. Ундан ташқари улар билан иттифоқчиликка киришиб янги сиёсий режалар тузишга имкон берган. Жанадарё ва Ақчадарё ўзанларидан ўтган салжукийлар йўли уларнинг нафақат Хоразмга балки, Нур касабасидаги салжукийлар учун ҳам асосий йўл бўлган деб ўйлаймиз. Чунки, Сирдарёнинг ўрта ва юқори оқимидаги ҳудудлар бошқа кўчманчилар – қарлуқларнинг назорати остида эди. Чорвадорларнинг Сирдарё бўйидан келмасдан Қизилқумни кесиб ўтишнинг эса имкони йўқ. Шуларни ҳисобга олиб салжукийларнинг, қолаверса ўғузларнинг ҳам жанубга сари кўчишларидаги энг муҳим йўл бу Сирдарёнинг Жанадарё ирмоғи-Амударёнинг Ақчадарё(Бароқтом) воҳаси-Хоразм воҳаси дейиш мумкин. Бу фикримизни изоҳлаш учун шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ўғузлардан олдинги мазкур ҳудуд кўчманчилари бўлган Тоҳарлар Дашти Қипчоқ, Қуйи Сирдарё ҳудудидан мазкур йўналиш орқали Хоразмга, ундан Сурхондарё ҳудудларига ўтганлар[21].

Хоразмнинг бу даврдаги (X-XI асрлар) даги суғориш тизимига эътибор берсак, асосан чап қирғоқ Амударё ҳудудларида катта магистрал каналлар ишга тушганлигини ва ўнг қирғоқ ҳудудларда эса фақатгина бугун деҳқончилик қилинаётган маданий ҳудудлар билан чегараланганлигини[17] кўришимиз мумкин. Бароқтом воҳасида ўрта асрларга оид шаҳар-қўрғонларнинг йўқлиги бу микровоҳада ҳаёт бўлмаганлигини исботламайди. Фикримизча, бу микровоҳа илк ўрта асрларда қуригандир, аммо MWP омили натижасида Амударёдан кўп миқдорда сув келиши Ақчадарё ўзани орқали Бароқтом воҳасига ҳам қайтадан сув келтирган деб ўйлаймиз. Бу воҳага сувнинг келиши ўт-ўланнинг ўсишига, чорвадорлар миграцияси учун йўлак бўлишга имкон берган.

Шунингдек, Хоразм ҳукмдорлари ҳам кўчманчи қавмлар билан иттифоқчиликда Ғазнавийлар таъсиридан чиқиш ниятида бўлганлиги ҳам маълум. X асрдан бошлаб Ўғузларнинг конфедерациясида ички низолар, исёнлар бошланади. Бу тартибсизликлар натижасида Янгикентдаги асосий ҳукумат Алихонга қарши исён қилиб Салжуқ ибн Дукак ўзининг Қиниқ уруғи билан Сирдарёнинг Жанадарё ирмоғи бўйида жойлашган Жандни

эгаллайди[22]. Тадқиқотларга кўра Салжукнинг бу исёнига қарши Алихон жавоб бера олмайди. Бироқ унинг ҳалафи бўлган Маликшоҳ билан Салжук ва хонадони ўртасидаги низолар кучая боради. Салжукийлар давлати асосчиси Салжук ўз уруғдошлари билан Сирдарёнинг куйи окимидаги Жандга ўрнашгач, Ислом динини қабул қилишга қарор қиладилар ва Хоразмнинг Зандак шаҳрига элчи юборадилар. Бу ер Хоразм ва ўғузларнинг чорваларини ўтлатадиган дашт чегарасида бўлган бўлса керак. Абул Фараж бу борада Салжукнинг куйидаги сўзларини келтиради: *“Агарда биз яшамоқчи бўлган юртнинг дини ва урф-одатларини қабул этмасак, унда бизга бу ерда ҳеч ким илтифот кўрсатмас”*. Шундан сўнг Салжукнинг вакили келиб Зандак шаҳри ҳокимидан Ислом динининг қонун-қоидаларини тушунтириб бера оладиган ҳамда ваъз ва насиҳат этишга уқувли одам юборишни сўрайдилар. Ҳоким ўз имомини динни янги қабул қилувчилар учун кўп сонли совғалар билан жўнатади[23]. Ҳозирча бу Зандак шаҳрининг қайси қалъа ёки қўрғонга тўғри келишини аниқлай олмадик. юқоридаги маълумот орқали Салжукийлар хонадонининг келажакдаги режалари Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросондаги мусулмон давлатлар билан яқин муносабатларга кириш учун жиддий ҳаракат бошлаган деган хулоса ҳам келиб чиқади.

Салжук ибн Дукак 1025 йили Маҳмуд Ғазнавийга мактуб йўллаб, Амударёдан жанубга ўтишларига изн сўраб қилган мурожаатларига жавобан Обивард ва Нисо ҳудудларига ўрнашишга рухсат берилади. Бироқ, уларнинг бу келишуви осонликча содир бўлмас эди. Бу ораликда Салжук ўғилларига Хоразмшоҳ Хорун алоқага чиқиб ҳамкорликни таклиф қилади. Яъни, 1017 йили Хоразмдаги Маъмунийлар сулоласини тугатган Маҳмуд Ғазнавий ўзининг кўмондонларидан бири Олтинтошни Хоразмга ноиб қилиб тайинлаган эди. Олтинтошнинг ўғли Хорун Маҳмуд Ғазнавий ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган Масъудга бош эгишни истамайди ва султон Масъудга қарши Бухоро атрофида жойлашган Салжукнинг ўғил ва неваралари Туғрул, Чағри, Иброҳим Инол бошчилигидаги Салжукий туркманлар[22] билан иттифокчиликка келишиб оладилар[24]. Уларнинг келишув шартлари ҳақида маълумот йўқ. Аммо, фикримизча бу ерда ҳам эътибор қаратиш керак бўлган муҳим нуқта бор. Сомонийлар сулоласи вакиллари Шимолий Хоразмдаги Маъмунийларларга Хуросондаги Нисо бошқарувини, Жанубий Хоразмдаги африғийларга эса Хуросондаги Обивард бошқарувини берган эди[25]. Балки, Хоразмшоҳ Хорун ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш учун Хуросоннинг бу ерларини Хоразмга қайтаришдан бошламоқчи бўлгандир. Фикримизча, бу истакка кўра Салжук ўғиллари билан иттифокчиликка киришган. Хорун Хоразм мустақиллигини эълон қилади. Хуросонда туркманлар томонидан кўтарилган кўзғолон даврида Хуросонни эгаллашни режалаштирган Хоразм ҳукмдори Хорун Салжукийлардан ёрдам сўрайди. Турк олими Маҳмуд Алтай Куйман буюк Салжукийлар салтанати курилиши даврида Хоразмнинг роли катта бўлганлиги тўғрисида маълумотлар беради[26]. Абул Фазл Байҳакий бу ҳақда бундай хабар беради: *“Салжукийлар кўп лашкар, чодир, туя, от ва сонсиз қўй-қўзилар ила Хоруннинг ёрдами билан Хоразм ҳудудига келдилар. Уларга Моша работи ва Шўрахондан яхши жойлар ва ўтлоқлар берди ҳамда кўп ҳадя ва эҳсонлар юборди. Кейин айтдики, истироҳат қилинлар, чунки мен Хуросонга қараб йўлга чиқяпман ва тайёргарлик кўрмоқдаман. Мен ҳаракатланганимда сизлар бу ерда манзилгоҳларингизни ўрнатиб, менинг олдимда боринлар”*[27].

Салжукийлар бу ерга соғ-саломат ўрнашадилар. Салжукийлар ва Жанд амири Шохмалик орасида эскидан гина-адоват ва қон даъвоси бор эди. Шохмалик жосуслари орқали Салжукийларнинг Хоразмга келганини эшитиб улар устига кучли қўшин билан ҳужум қилади. Ҳужум натижасида ўғузлардан етти-саккиз минги ўлдирилади ва асирлар олинади. Хоразмшоҳ Хоруннинг қўллаб-қувватлови билан салжукийлар йўқотишлари қопланади. Натижада салжукийларнинг Нур қасабасида қолган бошқа қавмдошлари ҳам бу ерга келади[27]. Хорун Жанд амири Шохмалик билан вақтинчалик келишувга эришгач, Хуросон устига қилинадиган юришга жиддий киришади ва салжукийлар билан биргаликда Хуросон сари юришни бошлайдилар. Аммо Хорунга қарши султон Масъуд тарафдорлари томонидан 1135 йил май ойида уюштирилган суиқасд оқибатида барча режалар барҳам топади. Хуросон сари йўлга чиққан Хоразм қўшинида парокандалик бошланади ва ортга қайтади. Бироқ,

салжукийлар йўлида давом этиб Хуросондаги курашга киришадилар. Байҳакий хабарига кўра, Хоразмдаги сиёсий бекарорлик шароитида 1040 йилда Жанд амири Шохмалик томонидан Хоразм эгалланади[27]. Салжукийлар эса Хуросон учун ғазнавийлар билан жанг қилиб ғалабаларга эришадилар[28]. Бу ғалабадан илҳомланган салжукийлар Шохмалик тасарруфидаги Хоразм ҳам, Сирдарё бўйидаги Ўғуз Ябғулари шаҳарларини ҳам эгаллайдилар. Ўғузларнинг катта қисми Салжукийлар сафида Мовароуннаҳр ва Хоразм, ундан Хуросон сари ҳаракат қилган бўлса, бир қисми Шарқий Европага, бижанаклар ортидан кетадилар. Ўзларининг ҳудудида қолган қисми эса бу ҳудуднинг янги хўжайинлари бўлган кипчоқлар таркибига сингиб кетади[29]. Хоразмшоҳ Хоруннинг мустақилик учун атрофидаги ўғузлар билан иттифоқчилиги натижа бермади. Аксинча, Хоразмнинг ўзи Салжукийлар таъсирига тушиб қолди. Лекин, ўғузлар билан иттифоқчилик ва уларни жануб сари миграциясини Хоразм ҳукмдорлари томонидан моддий-маънавий рағбатлантириши Хоразмда инсон ресурсларини кучайишига олиб келади. Хоразм атрофида маълум миқдорда ўғузларнинг қолиши келажакда бу ердаги этномаданий жараёнларга жиддий таъсирини ўтказди.

Хулоса. Ўрта асрларнинг иссиқ даври (MWP) Туркистон ҳудудида икки хил оқибатни хусусан, Дашти Қипчоқда кескин қурғоқчиликни, Хоразм воҳасида эса серсувликни келтириб чиқаради. Дашти Қипчоқдаги қурғоқчилик эса даштда чорвадорлар учун энг муҳим ҳаётий омил бўлган яйловлар етишмовчилигини келтириб чиқаради. Яйловлар етишмаслиги даштдаги ўғузларнинг янги ўтлоқларни қидиришга мажбур қилади.

MWP омили абадий музликлардан сув билан тўйинадиган Амударёнинг серсувлиги ошишига, бу эса Хоразм воҳасида деҳқончилик ривожланишига, шаҳарлар кўпайиши ва бойишига, воҳанинг деҳқончилик қилинмайдиган ҳудудларида эса чорвадорлар учун янги ўтлоқларнинг кўпайишига олиб келади. Иссиқ давр бошланишидан олдин Хоразмдаги Афригийлар ўз табиий ресурслари — деҳқончилик ва чорвачилик учун зарур бўлган Хоразм воҳаси ва унинг атрофидаги ерларини ўғузлардан қўриқлаган бўлса, MWP даврида Олтинтошлар сулоласи ресурсларнинг кўпайганлиги натижасида ўз ерларига ўғузларни кўчириб олиб келиши сиёсатини қўллашига замин яратади. Бундан мақсад эса ўғузлар билан иттифоқчиликда мустақилликка ҳаракат қилиш бўлган.

Амударё сувининг кўтарилиши Ақчадарёнинг сувини кўтарилишига, бу эса унинг воҳаси бўлган Бароқтом воҳасини жонлантирган. Натижада, Дашти Қипчоқда ресурслар етишмовчилигидан азият чекаётган ўғузларнинг жанубга сари миграциясида бу йўл асосий йўлга айланишига олиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Толстов С.П. *По древним дельтам Окса и Яксарты*, Изд-во восточной лит-ры. Москва, 1962.
2. Гуломов Я.Ғ. *Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача*, Фан, Тошкент, 1959.
3. James G. Forlon Fund. *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Translate by Minorsky V., The Royal Asiatic society, London, 1942.
4. Chen, Fa-Hu et al., *Moisture changes over the last millennium in arid Central Asia: A review, synthesis and comparison with monsoon region*, Quaternary Science Reviews Volume 29, Issues 7–8, April 2010.
5. Grove, Jean M. — Switsur, Roy, *Glacial geological evidence for the medieval warm period*. Climatic Change, 26 (2–3): 143. Bibcode: 1994ClCh...26..143G. doi:10.1007/BF01092411. S2CID 189878617.
6. <https://www.britannica.com/science/medieval-warm-period>
7. <https://nplus1.ru/news/2020/12/15/monogls-and-climate>;
8. <https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/medieval-warm-period>;
9. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0277379110000077>
10. Алимова Д.А. *Хоразм тарихи*, Наврўз, Тошкент-Урганч, 2019.
11. Ramazan Şeşen, *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*, 2. Baskı, Türk tarih kurumu Baslmevi, Ankara, 2001.
12. Машарипов Қудрат, *Хоразмнинг Ўрта Шарқ ва Европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X-XV асрлар)*, монография, УрДУ, Урганч, 2016.
13. Peacock, A. C. S., *Early Seljuq History: A New Interpretation*, Routledge, London and New York, 2010.
14. Абу Наср Муҳаммад ибн Абдужаббор ал-Утбий, *Тарихи Яминий*. Тавфикнашр, Тошкент, 2023.
15. Henry Misa, *Climate in Medieval Central Eurasia*, The Ohio State University, 2020.
16. Абу Райхон Беруний, *Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. I том*. Ўзбекистон, Тошкент, 2022.
17. Osman Turan, *Selcuklular zamanında Türkiye*, Ütügen, Istanbul, 2020.
18. [Ramazan Şeşen](#). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, [Yeditepe Yayınevi](#), Istanbul, 2022, s. 18.

19. Андрианов Б.В. *Древние оросительные системы Приаралья*, Наука, Москва, 1969.
20. Абу Райхон Беруний, *Геодезия, III том*, Ўзбекистон, Тошкент, 2022.
21. Бахтыбаев М.М. — В.А.Каллаур, *Об исторической топографии перовского уезда*, Түркология, № 2, 2012, с. 87-94. Қаранг. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2617132>.
22. Агеева Е. И. вб., *Археологическая карта Казахстана*, Изд-во Акад. наук КазССР, Алмата, 1960.
23. Махмудов У.Б. *Шарқий Оролбўйи ҳудудининг палеогеографик ҳолати. Ўзлаштирилиш босқичлари. Tamaddun nuri /The light of civilization* issn 2181-8258 2024-yil, 5-son (56).
24. Burkhaniddin Abdilkhakim, *Fethinden Moğol istilasına kadar Orta Sırderya havzası ve İslam tarihindeki yeri*, Doktora tezi, Bursa, 2019.
25. Gregory Abul Farac (Bar Hebraeus), *Çeviren Ömer Rıza Doğrul. Abul Farac Tarihi*, Cilt I, Ankara, 1945, s. 293.
26. Иброҳим Қафес ўғли. *Хоразмиёҳлар давлати тарихи*, Таржимон. Назарбек Раҳи, Наврўз, Тошкент, 2016, б. 37.
27. Абу Наср Муҳаммад ибн Абдужаббор ал-Утбий. *Тарихи Яминий*, Тавфиқнашр, Тошкент, 2023, б. 159.
28. Усмон Турон. *Сотуқ Бугроҳон*, Таржимон Назарбек Раҳим, Zilol buloq, Тошкент, 2019, б. 114
29. Khwajah Abul Fadhl Muhammad ibn Husain Beihaqi, *Tarikhi Beihaqi*. 2nd volume, Intisharati Heradmand (Iran). 1374 hijri year.
30. Erkan Göksu. *Samı 'ü't-Tevarih. Raşidü'd-din Fazlullah*, Bilge kültür sanat, İstanbul, 2010.
31. Агаджанов. С.Г. *Очерки истории Огузов и Туркмен Средней Азии IX-XIII вв*, Ылым, Ашхабад, 1969, с. 133.
32. Boomer, et al., *Advances in understanding the lake Holocene history of the Aral Sea region*, Quaternary International 194 (2009).
33. Hedi Oberhänsli, et al., *Climate variability during the past 2,000 years and past economic and irrigation activities in the Aral Sea basin*, DOI 10. 1007/s 1 07 95 -007 -903 t -s. Irrig Drainage Syst (2007) 21.
34. Ibn Esir. *Kamil Taryh*. II jild. Rahmet Gylyjov terjimesi, Miras, Ashgabat, 2005.
35. James G. Forlon Fund. *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Translate by Minorsky V., The Royal Asiatic society, London, 1942.
36. Lamb H.H. “The early medieval warm epoch and its sequel: Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology”, Volume 1, 1965.
37. Narama Chiyuki 奈良間千之. 2012. “Chu⁻o⁻ Yu⁻ rashia no shizen kankyo⁻ to ningen 中央 ユーラシアの自然環境と人間” (Natural Environment and Humans in Central Eurasia). In Chu⁻o⁻ Yu⁻ rasia kankyo⁻-shi 中央ユーラシア自然環境史 (The History of the Natural Environment in Eurasia), ed. Chiyuki Narama 奈良間千之, 269–312. Kyoto.
38. Nicola Di Cosmo. *Climate Variability and Medieval Nomadic Empires: Notes from Case Studies*. in Medieval Worlds, January, 2024, DOI: 10.1553/medieval worlds_no. 21. 2024.
39. Pederson, Neil, et al., *The Mongol Empire, and modern Mongolia*, Proceedings of the National Academy of Sciences 111/12 (2014).
40. Thomas T. Allsen, et al., *The Cambridge History of the Mongol Empire*. Volume I, Cambridge University Press, New York, 2023.
41. Usman Turan. *Sekçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. Ötüken, İstanbul, 2005.
42. Willem H. J. Toonen, et al., A hydromorphic reevaluation of the forgotten river civilizations of Central Asia, PNAS. ild. 117. December 14, 2020. p. 32982-32988. <https://doi.org/10.1073/pnas.2009553117>. <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.2009553117>.
43. Д. М. Тимохин. *Миграция кочевых тюркских племен Дешт-и-кыпчака в землях Хорасана и Мавераннахра в XII в. В Текстах мусульманских историков XII – первой половины XIII в. Историческая психология и социология истории* 2/2021 54–71 DOI: 10.30884/ipsi/2021.
44. Дробышев Ю. И. *Климат и ханы: роль климатического фактора в политической истории Центральной Азии*, Ив Ран, Москва, 2018.
45. С.Г.Кляшторный вб., *Тюркские кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы...): Сб. статей. Сер. “Тюркские племена и государства Евразии в древности и в средние века”*; вып. 2., Изд-во «Ихлас»; Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, Казань, 2013.

УДК: 929.7.038

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ О ПУЛАТ ХАНЕ – РУКОВОДИТЕЛЯ ВОССТАНИИ 1873-76гг. В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ

Ф.Т.Баитова, к.п.н., доц., Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта им. Б.Турусбекова, Бишкек

ORCID: 0000-0002-3456-9399

*Annotatsiya. Ushbu maqola Qo'qon xonligida 1873-1876 yillardagi xalq ozodlik harakatining
atoqli yetakchisi Po'latxonning tarixiy xotirasini o'rganishga bag'ishlangan. Po'latxon siymosining*

tarixiy va og'zaki manbalarda aks etishi, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy sharoitini tahlil qilish, milliy o'zlikni anglashda bu xotiraning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotda milliy tarix va madaniy merosning muhim elementi sifatida tarixiy manbalarni asrab-avaylash va ommalashtirish muhimligi ta'kidlangan. Po'latxonning tarixiy xotirasi qirg'iz xalqi madaniy o'ziga xosligining ajralmas qismi bo'lib, uning erkinlik, adolat va milliy qadr-qimmatga intilishini aks ettiradi. Po'latxonning tarixiy xotirasini asrab-avaylash va rivojlantirish tarixchi va madaniyat arboblari oldidagi dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Bu xotira nafaqat yozma manbalarda, balki og'zaki rivoyatlarda, oilaviy yilnomalarda, qo'shiq va rivoyatlarda ham saqlanib qolgan. Xalq tafakkurida Po'latxon fitnachi yoki qo'zg'olonchi sifatida emas, balki Qo'qon xonligi tarixining eng keskin pallalaridan birida xalq orasidan chiqqan, qarshilik bayrog'ini ko'targan adolatli biy va ma'rifatparvar rahbar sifatida ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Po'latxon, Qo'qon xonligi, xalq harakati, tarixiy manbalar, tarixiy xotira, milliy ong, ozodlik kurashi, adolat.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию исторической памяти о Пулат-хане – выдающемся лидере народного освободительного движения в Кокандском ханстве в 1873-1876 годах. Особое внимание уделяется отражению образа Пулат-хана в исторических и устных источниках, анализу социально-политического контекста эпохи, а также значению этой памяти для формирования национального самосознания. Исследование подчёркивает значимость сохранения и популяризации исторических источников как важнейшего элемента национальной истории и культурного наследия. Историческая память о Пулат-хане представляет собой неотъемлемую часть культурной идентичности кыргызского народа, отражая его стремление к свободе, справедливости и национальному достоинству. Сохранение и развитие исторической памяти о Пулат-хане остаются актуальными задачами для историков и деятелей культуры. Эта память сохраняется не только в письменных источниках, но и в устных преданиях, родовых хрониках, песнях и легендах. В народном сознании Пулат-хан предстаёт не как заговорщик или мятежник, а как справедливый бий и просвещённый лидер, вышедший из народа и поднявший знамя сопротивления в один из самых критических моментов истории Кокандского ханства.

Ключевые слова: Пулат-хан, Кокандское ханство, народное движение, исторические источники, историческая память, национальное сознание, освободительная борьба, справедливость.

Abstract: This article is dedicated to the study of the historical memory of Pulat Khan – an outstanding leader of the national liberation movement in the Kokand Khanate during 1873–1876. Special attention is paid to the portrayal of Pulat Khan in historical and oral sources, including clan chronicles, songs, and legends, which have preserved the memory of his struggle for freedom, justice, and national dignity. The article analyzes the socio-political context of the era and examines the significance of this memory for the formation of Kyrgyz national consciousness. The study emphasizes the importance of preserving and promoting historical sources as a vital element of national history and cultural heritage. The historical memory of Pulat Khan constitutes an integral part of the Kyrgyz people's cultural identity, reflecting their aspirations for freedom, justice, and national pride. This memory endures not only in written records but also in oral traditions. In the public consciousness, Pulat Khan is not seen as a conspirator or a rebel, but as a just biy and an enlightened leader who rose from among the people and raised the banner of resistance during one of the most critical periods in the history of the Kokand Khanate.

Keywords: Pulat Khan, Kokand Khanate, popular movement, historical sources, historical memory, national consciousness, liberation struggle, justice.

Введение. Историческая память о Пулат-хане (Исхаке Асан уулу) занимает особое место в народном сознании кыргызского общества. Его образ олицетворяет сопротивление как внешнему, так и внутреннему гнёту, стремление к справедливости и борьбу за свободу. Эти идеи глубоко укоренились в коллективной памяти кыргызского народа, формируя важную часть национального самосознания и культурной идентичности. **Вторая половина XIX века**

стала для **кыргызского народа** **временем тяжёлых испытаний**. Утрата традиционных форм самоуправления, усиление налогового и административного давления со стороны Кокандского ханства, произвол местных чиновников и нарастающая политическая нестабильность вызывали серьёзное социальное недовольство и становились питательной почвой для народных выступлений.

На этом фоне фигура Пулат-хана предстала как собирательный образ лидера сопротивления, выразителя чаяний народа, стремящегося к восстановлению справедливости. Его борьба против авторитарного правления Кокандского ханства вышла за пределы локального конфликта, превратившись в символ более широкого противостояния угнетению, произволу и насильственной централизации власти.

Несмотря на ограниченное присутствие образа Пулат-хана в официальных письменных источниках, архивных документах и научной историографии, его имя и подвиги прочно закрепились в устной исторической традиции. Народные песни, кошки (похоронные причитания), легенды и родовые санжыра стали живыми хранителями исторической памяти. Эти формы культурной трансляции выполняют не только функцию фиксации событий прошлого, но и участвуют в формировании ценностного и мировоззренческого фундамента народа. Через образ Пулат-хана в этих источниках передаются такие важнейшие для кыргызской традиции категории, как доблесть, справедливость, преданность родной земле. Таким образом, образ Пулат-хана выступает не просто как историческая фигура, но и как культурный код, отражающий особенности политического мышления кыргызов, их отношение к власти, справедливости и исторической памяти. Анализ народных форм памяти о нём позволяет не только реконструировать альтернативное восприятие событий XIX века, но и осмыслить процессы формирования национального самосознания, которые продолжают оказывать влияние на общественно-политическую жизнь Кыргызстана до настоящего времени.

Цель данной статьи – исследовать историческую роль Пулат-хана (Исхака Асан уулу) в освободительном движении 1873-1876 годов в Кокандском ханстве на основе исторических источников; проанализировать формирование его образа в народной памяти как символа борьбы за свободу и справедливость; а также подчеркнуть значимость систематического изучения и популяризации его наследия для укрепления национального самосознания и исторической преемственности в современном кыргызском обществе.

Материал и методы исследования. В качестве источников в данной работе использованы военно-исторические материалы и труды российских и кыргызских исследователей XIX-XXI вв., посвящённые политической истории Кокандского ханства и народным движениям в Ферганской долине. Особое внимание уделено воспоминаниям очевидцев, народному восприятию фигуры Пулат-хана и анализу этнокультурного контекста восстания.

Методологическую основу исследования составляют принципы историчности и объективности. В работе применены следующие методы: *историко-сравнительный метод*, позволивший сопоставить различные версии о восстании и фигуре Пулат-хана из письменных и устных источников; *хронологический и периодизационный подход*, обеспечивший систематизацию событий восстания 1873-1876 годов в контексте политического кризиса Кокандского ханства и т.д., которые позволили комплексно изучить историко-культурное наследие Пулат-хана и определить его значимость в контексте борьбы за свободу.

Результаты исследования и их обсуждение. Безусловно, события, связанные с Кокандским ханством, занимают важное место в истории народов Центральной Азии. Исторические источники и исследования широко освещают процессы формирования ханства, подчеркивая роль как кыргызских, так и узбекских, таджикских и других видных деятелей. Среди них немало личностей, сыгравших важную роль в управлении ханством, развитии административной системы и обеспечении устойчивости власти. Кыргызский народ, наряду с другими народами Ферганской долины, внёс существенный вклад в политическое, социальное

и культурное развитие ханства, что свидетельствует о его значимой роли в общей истории региона.

Пулат-бек по рождению принадлежал к старшей линии кокандской династии Мингов. Он был сыном Ибрагим-бека и внуком Алим хана. После трагической гибели воинственного кокандского хана Алима кокандский трон занял его брат – Омар-хан, обойдя при этом сыновей Алима: Шахрух-бека, Ибрагим-бека и Мурад-бека. Первый из них – Шахрух-бек – вскоре после восшествия Омар-хана на трон, как соперник за власть, пал от руки наёмного убийцы. Двое других сыновей Алима – Ибрагим-бек и Мурад-бек – бежали в Каратегин к местному правителю Абдуль-Азизу, который приходился им дядей по материнской линии. После смерти Омар-хана братья уехали в Бухару, надеясь найти покровительство у эмира [2.22].

Приведённый фрагмент освещает династическую борьбу внутри кокандской правящей элиты после гибели хана Алима, одного из наиболее энергичных и воинственных правителей Кокандского ханства. Пулат-бек, будучи внуком Алима и сыном Ибрагим-бека, по праву принадлежал к старшей линии династии Мингов, что придавало его претензиям на власть легитимность в глазах определённой части населения. После гибели Алима власть была захвачена его братом Омаром, что противоречило принципу наследственности по прямой линии. Такой шаг, вероятно, был мотивирован политическими расчетами: устранение молодых наследников (Шахрух, Ибрагим и Мурад) позволяло укрепить власть Омара в условиях внутрдинастического напряжения. Смерть Шахрух-бека от рук наёмного убийцы, почти сразу после прихода Омара к власти, свидетельствует о возможной системной зачистке соперников. Бегство других сыновей в Каратегин, к родственнику по материнской линии, указывает не только на потерю позиции, но и на разрыв между различными линиями правящей семьи.

Таким образом, приведённое описание иллюстрирует характерную для Кокандского ханства династическую нестабильность, при которой власть часто переходила не по праву старшинства или завещанию, а в результате военного переворота, политического заговора или устранения конкурентов. Эти события, в свою очередь, подготовили почву для возникновения альтернативных претендентов на власть, включая таких фигур, как Пулат-хан, которые, даже не имея формального статуса, могли рассчитывать на поддержку недовольного населения, апеллируя к образу законного наследника династии.

Пулат-хан также стремился мобилизовать население против царских войск. В Маргилан начали стекаться горожане, кочевые общины и студенты медресе, чтобы присоединиться к войску Пулат-хана. По его приказу были казнены лица, сотрудничавшие с захватчиками. Он также велел своим людям арестовать и казнить ханзадей (принцев).

В месяце мухаррам 1293 года по хиджре (февраль 1876 года) находившийся в Намангане Скобелев получил от генерал-губернатора указ с подписью императора о полном завоевании Кокандского ханства. Скобелев с помощью обмана и хитрости захватил Абдурахмона Афтобачи и Пулат-хана между Асакой и Андижаном. За помощь в поимке Пулат-хана Урозбой Худоярхонов и Хошимберди Шамбаров были награждены золотыми медалями Российской империи [4.1180]. Приведённый фрагмент отражает завершающую стадию антиколониального восстания под руководством Пулат-хана, когда движение приобрело массовый характер. Мобилизация различных социальных групп – городских жителей, кочевых общин и учащихся медресе – свидетельствует о широком общественном отклике на призыв к сопротивлению, а также о харизматичном влиянии самого Пулат-хана. Репрессии против коллаборационистов и ханзадей подчеркивают решимость восставших избавиться от символов как кокандского, так и российского господства. Параллельно с этим царские власти усиливают карательные меры. Получение Скобелевым императорского указа на полное завоевание Кокандского ханства и его последующие действия – захват Пулат-хана и Абдурахмона Афтобачи – демонстрируют, что имперская политика вступила в финальную фазу: ликвидацию остатков ханской власти. Использование обмана при задержании лидеров восстания, а также поощрение доносчиков и помощников через государственные награды отражают типичную для Российской империи тактику по разделению и деморализации

местного сопротивления. Таким образом, этот эпизод иллюстрирует кульминацию борьбы между имперским центром и народным движением, в котором Пулат-хан выступал не только как политический лидер, но и как символ справедливости и надежды для многих жителей Ферганской долины. В 1875 году недовольство правлением Худояр-хана проникло даже в его собственную семью: в ней возник заговор, к которому присоединился и наследник кокандского престола Сейид-Мухаммед-Наср-эд-Дин. Заговорщики установили тесные связи с мятежником-самозванцем по имени Пулат-хан, выдававшим себя за сына первого кокандского хана Алим-хана, сына Нарбута-бия. Пулат-хан пользовался широкой поддержкой и располагал значительными вооружёнными силами. Худояр-хан ничего не подозревал о заговоре. В июле 1875 года дипломатический чиновник при туркестанском генерал-губернаторе, коллежский советник Вейнберг, вместе с полковником Генерального штаба, флигель-адъютантом Скобелевым, по поручению Кауфмана отправились в Кашгар для съёмки маршрута; с ними находились два топографа и двадцать два казака. Путь пролегал через Коканд. Прибытие русских в столицу ханства ускорило развязку событий: в прибывшем казачьем конвое народ увидел поддержку, оказываемую "неверными" ненавистному хану. Базары, многолюдные площади и узкие улицы города пришли в движение; по всему городу распространялись страстные проповеди мулл и различных юродивых о необходимости всеобщего восстания против русских и самого хана [1.23]. Ничего не зная о настроениях в народе, Худояр-хан в это время отправил против мятежного самозванца Пулат-хана двух своих наиболее доверенных военачальников. Однако они со всем своим отрядом перешли на сторону мятежников. Вслед за ними к Пулат-хану присоединился и наследник кокандского престола – Сейид-Мухаммед-Наср-эд-Дин – вместе с андижанским гарнизоном. Одновременно с этими событиями, разворачивавшимися с поразительной стремительностью, на сторону мятежников начали переходить города Ош, Наманган, Маргилан и Ассак [3.240]. Афтобачи и Пулат-хан возглавили движение недовольных. Центром восстания стал Андижан. Кауфман решил наказать андижанцев и отправил из лагеря под Наманганом отряд генерал-майора Троцкого, в подчинении которого находился полковник Скобелев, к Андижану. Там сосредоточилось около 70 000 защитников под командованием Абдурахмана Афтобачи, а за городом располагался Пулат-хан с 15 000 кыргызов [1.40]. Поход оказался неудачным, и отряд Троцкого понёс почти полное поражение. Кокандцы воспряли духом, и восстание продолжало расти. Тогда Кауфман распорядился укрепить Наманган и 16 октября 1875 года сам выехал в Ходжент – к границе Кокандского ханства [3.279]. Почти одновременно с прибытием в Ходжент главного начальника Туркестанского края туда прибыл и кокандский хан Наср-эд-Дин, заявивший, что он спасается от своих мятежных подданных и ищет защиты у русских. По прибытии в Ходжент Кауфман выпустил прокламацию к населению Кокандского ханства, призывая народ одуматься и задуматься о последствиях мятежа. В то же время он немедленно приказал занять Махрам [4.382]. Скобелев, незадолго до этого произведённый в генерал-майоры за Махрамское сражение, был оставлен с достаточно крупным отрядом в Намангане, получив от Кауфмана специальную инструкцию на предмет дальнейших военных действий в ханстве [3.279]. На наш взгляд данный эпизод демонстрирует расширение восстания в Кокандском ханстве и усиление антиколониального сопротивления в Ферганской долине. Руководство восстанием, сосредоточенное в Андижане, приобрело организованный характер под командованием Афтобачи и Пулат-хана. Провал военной операции Троцкого стал серьёзным ударом по авторитету российских войск и временно изменил баланс сил в пользу мятежников. Это обстоятельство вынудило Кауфмана перейти к прямому военному и административному управлению на местах, а также задействовать тактические меры информационно-психологического воздействия – в частности, выпуск прокламации к населению. Политическое бегство хана Наср-эд-Дина под защиту России показало крах ханской легитимности и стало важным аргументом в пользу окончательной ликвидации ханства. Весной 1876 года Пулат-хан был доставлен в город Маргилан, и на площади напротив дворца, который он ранее занимал, была сооружена высокая эшафотная виселица. Под конвоем батальона с четырьмя орудиями Пулат-хан был привезён

на площадь на телеге. Огромные толпы народа заняли все прилегающие здания и часть площади. Войска выстроились в каре, и казнь была приведена в исполнение. Командовал войсками полковник Меллер-Закомельский. После казни во дворе урды были обнаружены останки замученного унтер-офицера Данилова, которые затем были перевезены в лагерь под кишлаком Турпакт-Курган, где с почестями преданы земле вместе с другими пятью жертвами Пулат-хана [2.40]. Итак, на наш взгляд, казнь Пулат-хана в Маргилане весной 1876 года стала кульминацией подавления антиколониального восстания в Ферганской долине. Организация публичной казни на площади напротив бывшего дворца символизировала демонстрацию власти российской администрации и служила устрашающим примером для населения. Массовое присутствие народа свидетельствует о высокой общественной значимости и резонансе этого события. Военное сопровождение с участием батальона и артиллерии подчёркивает серьёзность и официальный характер казни.

Заключение. Таким образом, восстание под предводительством Пулат-хана занимает особое место в исторической памяти кыргызского народа как символ справедливой и мужественной борьбы против внешнего господства и феодального гнёта. Несмотря на неоднозначные оценки его личности в официальной историографии Российской империи, народная традиция сохранила образ Пулат-хана как лидера, воплотившего в себе стремление к свободе, социальной справедливости и защите национального достоинства. Историческая память о Пулат-хане жива не только в письменных источниках, но и в устных преданиях, родовых хрониках и песнях. В народном сознании он представляется не как заговорщик или мятежник, а как справедливый бий и просвещённый лидер, вышедший из самого народа и поднявший знамя сопротивления в самый критический момент. Сохранившийся в народной памяти образ Пулат-хана – это не просто воспоминание о восстании, но важнейший элемент национальной идентичности, который продолжает вдохновлять нации на защиту своих прав, культуры и независимости. Его фигура служит историческим напоминанием о цене свободы и необходимости сопротивления любой форме несправедливости – внешней или внутренней.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Военные действия против кокандцев в 1875 и 1876 годах // Туркестанский сборник, – Т. 117.
2. Корытов Н. Самозванец Пулат-хан. // Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан., 1902. – Т. I.
3. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. – Бишкек, 2009.
4. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906. – т.2.
5. Шодмонов В. Қўқон хонлиги тарихи (хонлик тарихи – манбаларда). Тошкент, – 2014.

УДК 930.1:94

ЗНАЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ФОНДА «ПАМЯТЬ ШАХИДОВ» В УВЕКОВЕЧЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

С.Ш. Мавланова, докторант, Национальный университет Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. 1937-1953-yillarda 100 mingdan ortiq o'zbeklar avtoritar tuzumning repressiv siyosati qurboni bo'ldi. Ulardan 13 mingi otib tashlandi, minglab odamlar nohaq surgun qilindi. Ular orasida taniqli davlat va siyosiy arboblari, olimlar, ijodkor ziyolilar, din arboblari, harbiy va sud amaldorlari, ishchi va dehqonlar, ularning oila a'zolari bor edi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon keyingi yillarda xalq ozodligi uchun kurashgan, bu yo'lda jon fido qilgan, siyosiy qatag'on qurboni bo'lgan insonlar hayoti va faoliyatini har tomonlama o'rganish va tadqiq etish, ularning nomlari va xotirasini abadiylashtirish borasida keng ko'lamlilik ishlar amalga oshirilmoqda.

Kalit so'zlar: Siyosiy qatag'onlar, "Shahidlar xotirasi" jamoat fondi, Qatag'on qurbonlari muzeyi, tarixiy xotira kitobi, ijtimoiy hamkorlik.

Аннотация. В период с 1937 по 1953 год жертвами репрессивной политики авторитарного режима стали более 100 тысяч узбеков. Из них 13 000 были расстреляны, тысячи были несправедливо вынуждены замолчать и отправлены в ссылку. Среди них были видные государственные и политические деятели, ученые, творческая интеллигенция, религиозные деятели, военные и судебные чиновники, рабочие и крестьяне, а также члены их семей. После обретения Узбекистаном независимости в последние годы проводится

масштабная работа по всестороннему изучению и исследованию жизни и деятельности людей, боровшихся за свободу народа, отдавших свои жизни ради этого дела, ставших жертвами политических репрессий, а также по увековечению их имен и памяти. В частности, следует отметить, что в течение 2021-2024 годов Верховный суд Республики Узбекистан оправдал более 1200 жертв политических репрессий.

Ключевые слова: Политические репрессии, Общественный фонд «Памяти мучеников», Музей жертв репрессий, историческая книга памяти, социальное партнерство.

Abstract. In 1937-1953, more than 100 thousand representatives of the Uzbek people became victims of the policy of repression by the authoritarian regime. Of these, 13 thousand were shot, thousands were unjustly tortured, and sent into exile. Among them were prominent statesmen and politicians, scientists, creative intellectuals, religious scholars, military and judicial system employees, workers and peasants and their family members. After Uzbekistan gained independence, extensive work has been carried out in recent years to comprehensively study and research the lives and activities of people who fought for the freedom of the people and sacrificed their lives for this cause, who became victims of political repression, and to perpetuate their names and memory.

Keywords: Political repression, Martyrs' Memory Public Fund, Museum of Victims of Repression, historical memory book, social partnership.

Введение. В нынешний сложный и опасный период важно всемерно укреплять независимость, восстанавливать неизвестные страницы истории и глубоко изучать их с научной точки зрения, признавать человека, его права и свободы высшей ценностью и на этой основе особенно укреплять у молодого поколения чувство сопричастности к судьбе и будущему Родины, его гражданскую позицию, воспитывать его в духе ценить сегодняшнюю мирную, свободную и раскрепощенную жизнь.

Политика репрессий, проводимая авторитарным режимом в бывшем Советском Союзе, и в частности в Узбекистане, является самой ужасной бойней, когда-либо совершённой в истории человечества. Истребление и страдания миллионов граждан являются преступлением государственного масштаба, создавшим в стране атмосферу страха, преследований и угнетения. Фальсификации и извращению истории, подчиненным в советское время интересам административно-командной системы, был положен конец в годы независимости.

Цели и методы исследования. В Узбекистане в ходе репрессий 1937-53 годов было расстреляно 13 тысяч человек, а тысячи узбеков стали жертвами несправедливости в 1980-х годах. По ложным обвинениям в «хлопковом деле» и «узбекском деле» по всей республике были привлечены к уголовной ответственности 40 тысяч человек, 5 тысяч из них – к уголовной ответственности. Важно изучать жизнь джадидов и увековечивать память тех, кто был несправедливо репрессирован. Для восстановления справедливости в этом вопросе были созданы комиссии с участием историков и изучены архивные документы. В 2021-2022 годах Верховный суд Узбекистана оправдал более 850 наших соотечественников, подвергшихся репрессиям, а в 2023 году — 240 из них. История этого периода обогащается вновь обнаруженными документами и артефактами. Подготовлены «Книги памяти» для Республики Каракалпакстан, областей и города Ташкента. В них содержалась информация примерно о 40 тысячах наших соотечественников.

Теоретический анализ. 12 мая 1999 года в Узбекистане была образована комиссия в составе 22 человек по увековечению памяти жертв колониальной эпохи и возведен мемориальный комплекс «Память шехидов». Торжественное открытие мемориального комплекса «Памяти мучеников» 12 мая 2000 года стало крупным событием в общественной, культурной и духовной жизни страны и ее народа. За короткий срок мемориальный комплекс «Мемориал мучеников» превратился в одно из самых святых мест паломничества страны.

Стоит отметить, что печально известные репрессии не принимали во внимание социальное происхождение, положение в обществе, национальность или религиозные убеждения жертв. Любой человек, который заботился о стране, требовал справедливости, мыслил свободно или обладал знаниями, — такие люди считались врагами режима и

уничтожались. Если рассматривать только пример Узбекистана, то во время «Великой резни» 1937-1938 годов, наряду с тысячами преданных своему народу деятелей, таких как поэт Абдурауф Фитрат, поэт Толаган Ходжамёров (Тавалло), педагог Каюм Рамазон, учёный-востоковед Халид Саид, были репрессированы и люди русской национальности, в том числе композитор, этнограф, искусствовед В.А. Успенский, известный художник М.И. Курзин, заслуженный деятель искусств Узбекской ССР, художник А.В. Николаева – Уста Момин, ученый-востоковед А.А. Семёнов, востоковед, этнограф М.С. Андреев.

31 августа 2002 года, в первый в нашей стране «День памяти жертв репрессий», по этому адресу был открыт Государственный музей памяти жертв репрессий. Деятельность музея направлена на осмысление экономических, политических и культурных процессов, происходивших в то время, как трагической страницы истории узбекского народа в колониальный период, а также изучение последствий политики репрессий на основе научных исследований. В 2008 году здание музея было расширено и экспозиция полностью обновлена. На выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР с 4 по 16 октября 1938 года были осуждены 507 узбекских политзаключенных. Наиболее известные из них были физически уничтожены. Остальные были приговорены к ссылке или тюремному заключению на различные сроки. Всего в Узбекистане в период с 1934 по 1938 год было репрессировано более 40 тысяч человек. Из них 730 были расстреляны как «враги народа».

Результат и обсуждение. 22 ноября 2017 года Кабинет Министров принял постановление «О мерах по созданию Государственного музея памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики Узбекистан и музеев памяти жертв репрессий в структуре высших учебных заведений в регионах». Этим решением музей был передан в ведение Кабинета Министров, а его деятельность еще больше расширилась и улучшилась. Музеи памяти жертв репрессий созданы в структурах 13 высших учебных заведений Республики Каракалпакстан и областей. В 2021 году по поручению главы государства в мечети «Одина» города Карши был создан Мемориальный музей жертв репрессий Кашкадарьинской области. Музей, созданный в этом историческом памятнике, который в советское время был переоборудован в тюрьму НКВД, был торжественно открыт нашим Президентом 11 октября 2021 года. Принятие 8 октября 2020 года Указа Президента «О дополнительных мерах по дальнейшему изучению наследия жертв репрессий и увековечению их памяти» вывело проводимую работу по восстановлению исторической справедливости и увековечению памяти жертв геноцида на новый качественный уровень. На основании приказа в Республике Каракалпакстан, областях и городе Ташкенте подготовлено 14 памятных книг «Жертвам репрессий». В них содержалась информация примерно о 40 тысячах наших соотечественников, ставших жертвами репрессий.

Этот указ также способствовал оправданию наших соотечественников, репрессированных в годы тиранического советского режима и не оправданных по определенным причинам. Верховный суд 25 августа 2021 года оправдал 115 человек, 6 января 2022 года — 120 человек, 19 декабря 2022 года — 173 человека, 19 апреля 2023 года — 208 человек, 24 августа 2023 года — 240 человек, 1 декабря 2023 года — 174 человека и 6 мая 2024 года — 205 человек, всего 1220 наших соотечественников. Среди них, помимо узбеков (981), есть также таджики (86), киргизы (9), казахи (104), русские (2), каракалпаки (22), татары (5), персы (6), туркмены (4) и даже арабы (1), что свидетельствует о том, что «машина политических репрессий» не делала различий по национальному признаку.

Заключение. Огромным историческим шагом, давшим импульс увековечению памяти наших предков и жертв репрессий, изучению их научного и просветительского наследия, стал Указ Президента «О расширении работы по изучению, популяризации и увековечению памяти наших соотечественников – жертв политических репрессий», принятый 19 июля 2024 года.

Задачи, поставленные в резолюции, несомненно, имеют огромное значение для расследования самых тонких сторон трагической политики репрессий, проводившейся в 1937-1953 годах, для глубокого изучения жизни и деятельности наших мужественных предков, отдавших свои бесценные жизни за Родину и народ. В постановлении даны поручения по изданию многотомного сборника «Жертвы репрессий», установке символической книги в

мемориальном комплексе «Память шехидов» в Ташкенте, проведению в нашей стране первой недели октября как Недели памяти жертв политических репрессий, подготовке спектаклей, художественных и документальных фильмов в целях увековечения памяти наших репрессированных предков, а также разработке проекта нормативного правового акта, предусматривающего порядок реабилитации лиц, подвергшихся политическим репрессиям в эпоху авторитарного режима, что откроет возможности для дальнейшего расширения масштабов работы в этом направлении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Президент Республики Узбекистан Указ от 09.10.2020 «О дополнительных мерах по дальнейшему изучению наследия жертв репрессий и увековечению их памяти»
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 09.06.2021 г. № 357. О поддержке Государственного музея памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики Узбекистан и музеев памяти жертв репрессий в структуре высших учебных заведений регионов, а также общественного фонда «Память шехидов»
3. Постановление Президента Республики Узбекистан от 19.07.2024 г. №ПП-270 «О расширении работы по изучению, пропаганде и увековечению памяти наших соотечественников, ставших жертвами политических репрессий».
4. Центральный государственный архив Республики Узбекистан
5. Текущий архив Государственного фонда памяти мучеников»
6. Текущий архив Государственного музея «Память жертв репрессий»

УЎК 93/94

ОГАХИЙНИНГ “РИЁЗУ-Д -ДАВЛА” ТАРИХИЙ АСАРИДА ҚЎНҒИРОТЛАР СУЛОЛАСИ ВАКИЛИ АЛЛОҲҚУЛИХОН ХОНЛИК ДАВРИ ВОҚЕАЛАРИ ТАФСИЛОТЛАРИ

Ш. С. Матякубов, кат.и.х., PhD, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мақолада муаллиф томонидан Муҳаммад Ризо Огахийнинг “Риёзу-д-давла” тарихий асарида Хива хони Аллоҳқулихон ва хонлик воқеотларига оид маълумотлар берилди.

Калит сўзлар: Хоразм, Хива, Мунис, Огахий, “Риёзу-д-давла” тарих, Элтузархон, Муҳаммад Раҳимхон, Аллоҳқулихон.

Аннотация. В статье приведены сведения об описании хивинского хана Аллакулихана и событий ханства в историческом труде Мухаммада Риза Огахи “Риёзу-д-давла”.

Ключевые слова: Хорезм, Хива, Мунис, Огахи, “Риёзу-д-давла”, история, Элтузархан, Мухаммад Рахимхан Аллакулихан.

Abstract. The article provides information about the description of the Khiva Allohqulihan and the events of the khanate in the historical work of Muhammad Riza Ogahi “Riyozu-d-davla”.

Key words: Khorezm, Khiva, Munis, Ogahi, “Riyozu-d-davla”, history, Eltuzarhan, Muxamad Rahimhan, Allohqulihan.

Ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан биттаси бўлган Муҳаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Огахий Қўнғирот сулоласининг расмий тарихчилигини бошлаб берган унинг амакиси Шермуҳаммад Мунис томонидан 1805 йилда Хива хони Элтузархон топшириғи билан бошланган “Фирдавс-ул-иқбол” (Бахт саодат жаннат) асарини Шермуҳаммад Муниснинг 1829 йилда вафоти муносабати билан тугалланмай қолган тарихий асарининг орадан бироз муддат ўтгач Оллоқулихон буйруғи билан давом эттиради. Огахий Мунис томонидан ёзилган қўлёзмаларини жамлаб, 1842 йилда ўттиз уч ёшида Оллоқулихоннинг Хива тахтига ўтириш йили воқеалари баёни билан тўлдириб, яхлит китоб шаклида якунига етказди. Ушбу тарихий асарда Қўнғиротлар сулоласи вакиллари Хива хонлари Муҳаммад Аминхон (1755-1790йй), Аваз иноқ (1790-1804йй), Элтузархон (1804-1806йй) ва Муҳаммад Раҳимхон-I (1806-1825йй) ҳукмронлик қилган йилларда бўлиб ўтган воқеотлар хонлар алмашинуви, хонликдаги ички бошқарув сиёсати ва ташқи дипломатия, ўзаро ички урушлар ва ташқи босқинлар, ички ва ташқи савдо-сотиқ ва бозор муносабатлари, қурилиш, маданий ва маърифий ҳаёт, хонлик ҳудудида кечган ҳаётий ва ижтимоий жараёнларни жуда усталик билан моҳирона

тасвирланган. Асарда Хоразмда ҳукмронлик қилган шайбонийлар насаблари, улар ўртасидаги оилавий муносабатларни, ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг давлат ва ижтимоий тузумларига доир маълумотларни беради. Шунингдек Ўрта Осиёга келиб ўрнашган кўчманчи элат ва қабилаларнинг тарихи, ўлкадаги этник ва этносиёсий жараёнларни, турк-эрон этномаданий жараёнларни, Хоразм шайбонийлари кейинчалик ҳокимиятга келган қўнғиротларнинг Эрон, Орол бўйлари, Дашти Қипчоқ ва Бухоро билан алоқалари, ҳарбий юриш ва урушлари ҳақида аниқ маълумотларни, аввал кўчманчилар, кейинчалик ўтроқ аҳоли анъанасига асосланган марказий давлат-маъмурий аппарати ва бошқарувининг шаклланиши, унинг синкретик моҳияти, кўчманчи турк ва мўғил қабилаларининг туркий аҳоли ўртасидаги ўтроқлашуви масаласига доир маълумотлар асосий ўрин эгаллайди. Хоразм шайбонийлари ва қўнғирот сулоласи вакиллариининг ҳокимиятни босиб олган ҳудудларида ҳукмронлик легитимацияси масаласига доир кузатувлар, Хоразм шайбонийлари арабшоҳлар Абулғозихон даврида жорий қилинган ва амалда бўлган унвон ва мансаблар, уларнинг даражалари ҳақида маълумотлар, қўнғиротлар давридаги ҳарбий тарих, аскария ва ҳарбий иш тўғрисидаги маълумотлар бериши асарнинг тарихий ноёб манба сифатида Хоразм тарихнавислигига юксак баҳо беришдаги аҳамиятини янада оширади.

Шундан сўнг эса Огаҳий мустақил равишда Оллоқулихон хонлик даври воқеаларига бағишланган ўзининг биринчи йирик “Риёзу-д-давла” тарихий асарини Муҳаммад Ёқуб меҳтар ҳомийлигида ёзишга киришади. Бу асар кейинчалик маълум бўлишича ўзининг бетакрор ва беназирлиги билан бошқа асарларидан ажралиб туради. Асарда Огаҳий ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти, хонлик ва унга қўшни ҳудудларда яшовчи турли этник гуруҳлар муносабати, ҳарбий сафар ва босқинлар, дипломатик муносабатлар, маърифий масалалар айрим сиёсий арбоблар, машҳур шоир, адиб ва фуқаролар зикри, хонлиكنинг табиати ва ҳайвонот дунёси, ҳудудларнинг тавсифи каби қатор масалаларни мохирлик билан ёритиб беради. Хусусан Огаҳий ҳазратлари Чингизхон авлодлари нафақат Туронзаминда балки Хоразм заминида узоқ йиллардан буён ҳукмронликни ўз қўлларида сақлаб келаётган бўлсалар, Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон Хоразмда Чингизия султонларининг ҳукмронлигига барҳам бериб, салтанат тожин бошига кийиб, қадимий Хоразм давлатини бошқаришни ўз қўлига олганлигини, бундан жаҳон аҳли халқ шоду-хуррам, шаҳару-саҳро жаннатдек хуррам бўлганлиги сўз ва назм орқали қуйидагича ёритиб беради: “Маълуми хоотири ашраф бўлсинким, Чингизхоннинг тасаллут-у тақаллубидин бери анинг авлоди умуман жамеи Туронзаминда, хусусан, Хоразм мамлокатида батнан баъда, батнин таҳаккумот-утасаллутот била салтанат умирида кийом-у ҳукумат маросимиға иқдом кўргузур эрдилар. Ул ҳазратнинг валодати ҳумоюнйи саодати вужуди зийжуди шарофати асоратидин аъмми манфаатсори Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон ва волиди бузруквори Муҳаммад Раҳим Баҳодирхони наввара марқадахумонинг давлат ва сарватларининг офтоби дурахшони иқбол машриқидин тобон бўлиб, кун-кун ва йил-йилдин шаъашаъайи олам афрўзи фурузон ва ламъон бўлди ва Чингизия султонларининг чароғи шавкати ва шаъмъи давлати ул офтоб тобишидин бенур-у бефуруғ бўлиб, Хоразм мамоликидин ул жамоанинг дасти тасарруфидин интизо ва риштайи ҳукуматларин тиғи давлати била интиқо қилиб, салтанат тожин гавҳари вужудлари била музайян ва ҳукумат саририн иззати тамом била нашиман қилдилар. Кун-кундин осори амн-у омон мутазойид-у мутараққий бўлиб, аларнинг сойайи маъдалатида аҳли жаҳон фориғулбол ва марқату-л-жалол бўлдилар.

Эй вужудининг шарофатидин даҳр,

Бўлди роҳатфизоийи аҳли жам.

Қадаминг румни файзидин бўлди,

Шаҳр-у саҳро беҳишдек хуррам. [1].

Огаҳий “Риёзу-д-давла” тарихий асарида 1806 йилдан 1825 йилгача қарийиб 20 йил Хивада ҳукмронлик қилган, Огаҳий қарашлари бўйича динга паноҳ бўлган, қаҳридан душман мамлакат лашкарлари отлари оёғи остида хор бўладиган, кутилмаганда мижозиди дард бўлиши оқибатида салтанат оламидан кетиб, илоҳий раҳмат мамлакати сари юзланган Муҳаммад Раҳимхон I вафотидан кейин Хива тахтига унинг ўғли Оллоқулихон муносиб

кўрилганлигини, янги хонни тахтга келишини ой кетди ва давлат тепасига офтоб келди деган маънода қуйидагича: “Динга паноҳ бўлган хоқон Муҳаммад Раҳимхон фалакшуқхли шоҳ-у мамлакатга паноҳ бўлган ҳукмдор. Дунёдаги бўйин товлочилар унинг соясига бош уруб, атрофига подшоҳлик мақомига етади. Агар қаҳри келиб бирор мамлакатга отланса, лашкарининг отлари оёғи остига ўша мулк тупроқ бўлади. Унинг тигидан душманларининг оламини қуйдирувчи чакмоқдан гиёҳ ёниб, кетгандай қуйуб қолади. Ўзгариб турувчи фалак муҳолифатда фарёд чекиб, замона таъби даврон айланиши каби бузулди, кутилмаганда унинг мижозида дард пайдо бўлиб, заифликдан гўзаллар кўзи каби ёстиққа нигоҳ ташлади. Осмон руҳидан ҳаёт тушиб келиб, ўлим мағрибига ой каби юзланди. Салтанат оламидин оёғини тортиб,илоҳий раҳмат мамлакати сари юзланди. Ё раб ўз фазлинг билан жаннат тахтини унинг қудпарвар руҳига макон қил” [2]. деган иборалар билан Муҳаммад Раҳимхоннинг ўлимини тасвирлаб ўтади. Шундай кейин Огаҳий юқорида айтилган яъни Аллоҳқулихонни Хива тахтига муносиб кўрилиб, Хоразм мамлакатига подшо бўлганлигини: “Ўшал ой ҳаловат осмони узра ботгач, унинг мусибати қоронғилигидан дунё қорайди. Юзи мотамига чарх қон йиғлаб, жамоли фирокида тонг оҳ тортиб юборди. Гарчи бундай аянчли ҳодиса юз берган бўлса ҳам, бир издоши тахтга чиқиши билан ўрнини қоплаб кетди. Яъни мажлис чироғи-ю худо берган давлат куёш юзли, давлатли қойиммақом шоҳ-саҳоват кони-ю қарам денгизи, ҳаё маъдани, фазл-и дониш туғроси,уйғониш дебочаси. У осмон шуқхли, ой манзилли, жамшидона шавкатли Аллоҳқули Баҳодир. Унинг ўрнига (марҳум Муҳаммад Раҳимхон назарда тутилмоқда) ҳукмронлик тахтига ўтириб, Хоразм мамлакатига подшо бўлди. Замон бошлиқлари унинг олдида ер ўпиб, жаҳон шоҳлари унинг эшигига пешонасини сурдилар. То султонлик расми жаҳонда бор экан, жаҳон подшоҳларига унинг қаноти ости паноҳ бўлсин. Бу икки воқеа муносабати билан мен Мунисбек ҳар бир нарсанинг тубига етувчи илмга ошно ақлдан тарих истадим. Дарҳол бир ҳофиз хайолимга келди-ю форсийда айтдим: “ Ки мах бирафт-у меҳр бар омад бавжи жоҳ”– туркийда “Ой кетди-ю,давлат тепасига офтоб келди” [3]деган сўзлар билан талқин этади. Шунингдек ушбу асарда Огаҳий Хивага келган чет эллик инглиз элчиси ҳақида қуйидагича маълумот бериб ўтади: “Маълуми хотири ашраф бўлсинким чун ҳамул йил зулкаъда ойининг ўн бешида Хиндистондин Хайбат соҳиб отлиғ инглиз элчиси келиб, остонбўслиққа мушарраф бўлди” [4]. ”Риёзу-д-давла”ни тарихий асар сифатида тадқиқини амалга оширган монографик илмий иш О.Муталов томонидан амалга оширилган. Олим қайд этишича, Хива хонлиги тарихнавислигининг йирик тадқиқотчиси Ю.Брегел ёзишича, “Хива хонлиги тарихи бўйича ёзилган кўплаб тарихий асарлар Мунис ва Огаҳий қўлёзмаларидан фойдаланилмагани боис, улар илмий жиҳатдан мукамал тадқиқотлар сарасига кирмайди”[5].Тарихий асарнинг Ф.Ғанихўжаев маълумотларига кўра 5та мукамал ва 2та тўлиқ бўлмаган қўлёзмаси маълум. Тўлиқ нусхаларни 3таси Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида №821//II, 5464//II, 7474ашё рақамларда, 2 таси эса Санкт-Петербургда сақланмоқда.

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7-февралдаги РҒ-4947-сон“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида “ги президент фармони, 2017йил 24-майдаги “ РҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Президент қарори ва бошқа тарихий ҳужжатлар Республикамиз маънавий-маърифий ҳаёти ва муҳитини барқарорлаштириш, келгуси авлодларга ниҳоятда бой ва ранг-баранг миллий меросни тўла сақланган ва сайқалланган ҳолда етказишдек катта масъулият ҳиссини чуқур англаш ифодасидир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. “Риёзу-д-давла”. Урганч 2021.Қуванчбек-Машҳура нашриёти.33 варақ.
2. Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. “Риёзу-д-давла”. Урганч 2021.Қуванчбек-Машҳура нашриёти.40 варақ.
- 3.Ўша жойда.
- 4.Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди.№7572.46-варақ.
- 5.Муталов.О. Хива хонлиги Оллоқулихон даврида. Тарих фан.ном.дисс. авторефат. -Т.2003й.6.4

**НАЖМИДДИН КУБРОНИНГ “МИНХОЖ УС-СОЛИКИН” АСАРИДА АХЛОҚ
ТАКОМИЛИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ**

К.Машиарипов, мустақил тадқиқотчи, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. *Нажмиддин Кубронинг илмий мероси фалсафа, тасаввуф ва ахлоқ масалаларида муҳим аҳамиятга эга. Унинг ахлоқий таълимотлари нафсни поклаш, ахлоқий камолотга эришиш ва руҳий тарбияни эътибор марказига қўяди.*

Калим сўзлар: *Тасаввуф, Тариқат, Сўфий.*

Аннотация. *Научное наследие Наджмуддина Кубры имеет важное значение в вопросах философии, мистицизма и этики. Его моральное учение сосредоточено на самоочищении, нравственном совершенстве и духовном образовании.*

Ключевые слова: *Суфизм, Тариқат, Суфий.*

Abstract. *The scientific legacy of Najmuddin Kubra is important in the issues of philosophy, mysticism and ethics. His moral teachings focus on self-purification, moral perfection, and spiritual education.*

Key words: *Sufism, Tariqat, Sufi.*

Кириш. Нажмиддин Кубро — ислом дунёсида муҳим ўрин тутадиган суфий мутафаккири. Унинг илмий меросида одоб-ахлоқ масалалари жуда муҳим аҳамиятга эга. Кубро, ўз фалсафаси билан инсонларнинг маънавий ривожланиши, ахлоқий камолот ва нафсни тозалаш орқали жамиятдаги муносабатларни тўғрилашга йўналтирилган. Нажмиддин Кубро (1145–1221) – энг машхур суфий алломалардан бири, Хоразм заминида таваллуд топган ва суфийлик таълимотини ривожлантиришда муҳим ўрин тутган шахслардан. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад ал-Хоразмий бўлиб, унинг "Кубро" лақаби суфийликдаги буюк макомини ифода этади.

У "Валиёт отаси" деб ҳам танилган, чунки унинг кўплаб шогирдлари суфийлик йўлида буюк ишлар қилиб, ўз устозининг номи билан танилганлар. Нажмиддин Кубро Хоразм шаҳрида дунёга келган. Унинг ёшлик йилларида илмга бўлган иштиёқи катта бўлиб, турли исломий илмлар, хусусан, Қуръон ва ҳадис бўйича таҳсил олган.

Унинг таълимотлари, нафсни тарбиялаш, маънавий тозалик ва ижтимоий масъулият каби принциплари ўз ичига олади. 1. Одоб ва ахлоқнинг назарий асослари. Кубронинг таълимотида одоб ва ахлоқ тушунчалари асосий ўрин тутди. Одоб — жамиятдаги инсонларнинг муносабатларини тартибга солувчи қоидалар тўплами. У, жамиятдаги инсоний муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга. Ахлоқ эса инсоннинг ботиний дунёси, характери ва хулқ-атворини ифодалайди. Ахлоқ инсоннинг иши, фикрлари ва ҳиссиётларида ўз аксини топади. Кубро ахлоқни нафсининг ёмон жиҳатларидан халос бўлиш ва маънавий ривожланишнинг асоси сифатида қаралади. Кубро одоб ва ахлоқ ўртасидаги алоқаларга алоҳида эътибор қаратилади. Унинг фикрича, одоб — бу ахлоқнинг амалий изоҳи, яъни инсоннинг ахлоқий ҳолатини жамиятга жорий қилиш усулидир. Кубронинг одоб ва ахлоқ тушунчалари методологияси ислом фалсафасининг мураккаб структурасидан келиб чиқади. У, инсоннинг жамиятдаги ўрни, ахлоқий камолот ва нафсининг тарбияланиши билан боғлиқ кўплаб қоидаларни шакллантиради. Кубро нафсни икки жиҳатини — зоҳирий ва ботиний — аниқлайди. Зоҳирий нафс инсоннинг ташқи фаолияти, яъни жамиятдаги ижтимоий роллари ва муносабатларида намоён бўлади. Ботиний нафс эса, инсоннинг ички дунёси, яъни қалбининг тозалиги, ахлоқий қадриятларига боғлиқдир. Кубро нафсни тарбиялашда жаҳолат, хусумат ва ҳидоятнинг аҳамиятини ўз хулосаларига киритади. Жаҳолат инсонни яхшилик ва ёмонликни фарқлай олмаслигини, хусумат эса инсоннинг орасидаги муносабатларни бузишини кўрсатади. Ҳидоят эса, инсонни ҳақиқатга, одоб-ахлоқнинг тўғри йўлини топишга ёрдам беради.

Н Кубронинг одоб-ахлоққа оид назарияси инсоннинг ижтимоий, руҳий ва маънавий ривожланишида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Унинг назарияси, инсонни маънавий тозалик, ҳалоллик ва адолат асосларида тарбиялашга қаратилган. 1. Ҳақиқатни англаш: Кубро ҳақиқатни англашнинг асосий аҳамиятини таъкидлайди. Унинг фикрича, инсон аввало ўзини, ўз нафсини, ва ижтимоий ролини англаши керак. Ҳақиқатни тушуниш, инсоннинг маънавий ривожланиши учун муҳимдир. 2. Инсонларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари: Кубро инсонлар ўртасидаги муносабатларда ўзаро ҳуқуқ ва бурчларни аниқлашни алоҳида таъкидлайди. Унинг назариясига кўра, ҳар бир инсон ўз ҳуқуқларини билиши ва уларни сақлаши керак, бундан ташқари, бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳам ҳурмат қилиши зарур. 3. Маънавий тазкия: Кубронинг ахлоқий таълимотларида маънавий тазкия — нафсни поклаш, қалбни тозалаш, ёмонликдан халос бўлиш асосий принцип ҳисобланади. Инсон нафсни енгиб, ўзини тозалаш орқали ахлоқий камолотга етади. 4. Ижтимоий масъулият: Кубронинг таълимотида ижтимоий масъулият ва жамиятдаги аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилади. Унинг назариясига кўра, инсон жамиятдаги ўрни ва муносабатларини англаши ва жамиятдаги ижтимоий адолатни таъминлаш учун масъул бўлиши керак. 5. Садоқат ва меҳр-шафқат: Кубро, шундан келиб чиқиб, инсоннинг ахлоқий характери шакллантиришда меҳр-шафқат ва садоқатни ҳам муҳим омили сифатида кўради. У инсонларнинг бирига нисбатан меҳр-шафқатли бўлишини, нафсларига ишонган ҳолда, ўз дўстлари, оиласи ва жамияти учун масъулиятли бўлишини таъкидлайди. Кубронинг одоб-ахлоқ таълимотлари замонавий жамиятда ҳам долзарб аҳамиятга эга. Бугунги кунда жамиятдаги ахлоқий муаммолар, инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши, маънавий кризислар Кубронинг таълимотларини янада аҳамиятли қилади. Унинг ахлоқ-одобга оид қарашлари замонавий инсоннинг маънавий юксалишида, нафсни тарбиялашда, жамиятда адолатни таъминлашда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Кубронинг таълимотлари ахлоқий кадриятларни мустаҳкамлаш, шахсий ривожланиш ва жамиятдаги муносабатларни тартибга солиш учун замонавий йўналишларни белгилаб беради.

Адабиётлар таҳлили. Нажмиддин Кубронинг яшаган даврида яшаб, ижод қилиб ўтган бир қатор олимлар бўлиб, улар Н Кубро ва унинг илмий тариқати ҳақида, ўз асарларида бир қанча эътироф билдирганликларига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Нажмиддин Дойе ар-Розий (вафоти 654/1256) тўлиқ исми Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Шоҳовари ал-Асадий ар-Розий бўлиб, 573/1177 йили Рай шаҳрида туғилган. “Дойе” лақаби унга нима учун берилгани манбаларда келтирилмаган. “Баҳрул-Ҳақоик”: Бу асар Нажмиддин Кубронинг халифаси бўлган Нажмиддин Дойе ар-Розий томонидан ёзилган тафсирдир. Бироқ асарнинг бош қисмларида муаллифнинг ўзи, сафарлари ва шайхлари ҳақида қисқача маълумотлар келтирилган.

Шунингдек, Дойенинг форс тилида ёзилган “Мирсодул-Ибод” ва “Мармузоти Асадий” каби асарларида унинг ўзи ва яшаган даври билан боғлиқ бир қатор муҳим маълумотлар мавжуд. Унинг асарларида “тариқат болалари”, “тариқат ва ҳақиқат сути”, “нубувват онаси”, “валийлик дояси” каби ибораларни ишлатгани ёки кўплаб муридларни тарбиялагани сабабли бу лақабни олгани ҳақида тахминлар мавжуд.

Рус шарқшунос олими Е.Э. Бертельс Нажмиддин Кубронинг таржимаи ҳолини илк бор тадқиқ этиб, ўз даврининг ёрқин шахсларидан бири деб таърифлаган. Айрим тарихий шахслар ва саналардаги чалкашликларни изоҳлаб, шайхнинг 25 та рубойиси ҳамда «Шайх Нажмиддин Кубро кассаси» манокибини эълон қилган. Юқорида таъкидланганидек, Нажмиддин Кубро ҳақидаги илмий ишлар 1930-йилларга бориб тақалади. Немис шарқшуноси Фриц Майер 1937 йили Шайх Кубро ва унинг халифаси Нажмиддин Дойенинг асарлари устида Истанбулда тадқиқотлар ўтказиб, уларни мақола шаклида чоп этган. Ордан 20 йил ўтиб, худди ўша шахс “Фавоиху-л-Жамол” номли асарнинг арабча матнини таҳқиқли нашр қилди. Майер ушбу китобга ёзган узун сарлавҳада шайхнинг ҳаётига оид муҳим нуқталарни ёритиб, “Фавоих” асарининг тасаввуфий таҳлилини қилишга ҳаракат қилган. Кейинги йилларда эса Эронда Нажмиддин Кубро ҳақида учта китоб нашр этилганлигини таъкидлаган эдик. Улардан биринчиси 1967 йили Техронда Менучехр Мўҳсиний томонидан ёзилган “Таҳқиқ дар аҳвол ва осори Нажмиддин Кубро Ўвайсий” номли ишдир.

Методология. Тадқиқот методологияси Ўзбекистонда, қолаверса бутун жаҳондаги муаммолар ва тарғибот ёндашувлари бўйича адабиётлар таҳлилини ўтказишдан иборат.

Натижа ва хулосалар. Хулоса қилиб айтганда, Нажмиддин Кубро ислом фалсафасида фалсафанинг қиёфасини ўзгаришига олиб келди. Бир томондан файласуфлар фалсафа ва динни бир-бирига зид томонлардан бирлаштиришга уринишларни тозалаб, муваффақиятли синтезларга эришишга ҳаракат қилган бўлсалар, иккинчи томонидан калом каби диний илмлар фалсафадан ўз мақсадлари йўлида фойдалана бошладилар.

Бундан ташқари Ибн Холдун, Фаробий, Носириддин Тусий, Жалолиддин Довоний, Мулла Садра ва бошқа кўплаб файласуфларнинг мавжудлиги ва исломдан кейинги даврда янги фалсафий мактабларнинг пайдо бўлиши, аксинча, ислом оламидаги фалсафий муҳитнинг бойиб бораётганлигини кўрсатади. Шунингдек, турли тариқат вакилларининг юзма-юз учрашиш ёки ёзган асарлари орқали фикр алмашишлари ва бир-бирларидан таъсирланишлари тасаввуф тарихида кўп учрайдиган ҳодисадир. Бир вақтнинг ўзида ва яқин ҳудудларда фаолият олиб борган тасаввуфий йўналишлар ва мактаблар тариқат амаллари ва асослари жиҳатидан ўхшашликка эга бўлиши ёки бир-бирларини танқид қилиши табиий ҳолдир. Биз бу ерда муҳокама қилаётган Нажмиддин Кубро ва унинг издошлари ҳам ўзлари яшаган даврда мавжуд бўлган бошқа тариқатлар ва суфий шахсиятлар билан турли алоқаларга эга бўлганлар. Бу алоқалар, одатда, яхши даражада кечганлиги маълум бўлмоқда.

Агарда биз ўша тарихдаги исломни сўзимиз ва амалимизда намоён бўлган ҳолда тарих зарварақларига битилган ҳолда шон-шарафли кунларимизни қайтаришни истасак, Аллоҳ таолонинг амр-ҳукмларига итоат қилишимиз ва Пайғамбаримиз саллаллоҳи алайҳи васалламнинг суннат-кўрсатмаларига амал қилишимиз, хулқ-атворларимизни шариатимиз қонун-қоидаларига тўғрилаб олишимиз, илм-маърифат йўлидан боришимиз керак бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017. – 4 август.
2. Шайхлар ва шахидлар куброси- Тошкент
3. Н Кубро. Одобус соликин
4. Necmüddin Kübra. Tasavvufi ҳаят. Hazırlayan M. Kapa. – İstanbul: Dergâh yayınları, 1996. – С. 11; Маржион Моле
5. Шайх Нажмиддин Кубро. – Тошкент: Ёзувчи, 1995.
6. Комилов Н. Нажмиддин Кубро. – Тошкент: Халқ мероси, 1995.
7. Маърифат юлдузи. – Урганч: УДУ, 1997.
8. Шайх Нажмиддин Кубро – кутби даҳр. – Тошкент: ЎЗР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 1998.
9. Пакетчи А. Аналитический обзор основ мистицизма шейха Нажм Аддина Кубра
10. Шайх Нажмиддин Кубро. Рубоийлар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1988. – 7-сон. – Б. 139–141;

УЎК 911.3:502.3 (575.1)

ҚАРШИ АРХЕОЛОГИЯ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ СУҒОРИШ ИНШООТЛАРИ БИЛАН ЎЗARO БОҒЛИҚЛИГИ ТЎҒРИСИДА

С.С. Суюнов, кат.и.х., Самарқанд археология институти, Самарқанд.

Аннотация. Ушбу мақолада Жанубий Сугднинг ғарбий қисмида Қарши воҳасида ўрганилган археологик ёдгорликларнинг бевосита сугориш иншоотлари билан боғлиқ бўлган жиҳатлари очиб берилган. Воҳада дастлаб мил. авва. VIII-VI асрларга оид Ерқўрғон шаҳри ва унинг атрофидаги сугориладиган ерлар Мушван (улкан, йирик маъносида) номи билан аталган қадимги дарё сув манбалари ҳисобидан ўзлаштирилган. Шаҳарга яқин жойлашган антик ва илк ўрта асрлар ёдгорликлари айнан шу дарёдан бош олган ўзанлар бўйларида жойлашганлиги аниқланди. Тадқиқотлардан маълум бўлдики ўрганилган ёдгорликларнинг 80 фоизи антик ва илк ўрта асрлар даврига оид бўлиб, бу эса воҳада деҳқончилик хўжалигининг вужудга келиши ҳамда кенг қамровли илк сугориш тизимларининг пайдо бўлишига, қолаверса сугориш ишларини ўрта ўзанларига нисбатан қуйи ўзанларида олдинроқ бошланганлигини кўрсатади.

Ўрта асрларга келиб Қарши воҳасида сугориш ишлари билан боғлиқ муаммолар тез-тез кузатила бошлаган, бу муаммолар тўғрисида араб ёзма манбаларида ҳам бир неча бор қайд этилган. Масалан воҳада ўрта асрларнинг улкан ариғи ҳисобланган Амтади Калоннинг

сувлари ҳам ёз ойларида ўрталарига келиб қуриб қолган. Айнан шу даврда аҳоли ерларни суғоришда қудуқ сувларидан кенг фойдаланган. Бунинг исботи сифатида шуни айтиш мумкинки, воҳада ўрта асрларга оид суғориш қудуқларининг ўрни ҳам аниқланди.

Калит сўзлар: Қарши, Қашқадарё, Занжир Сарой, воҳа, Ерқўрғон, Насаф, ўзан, Загаркаш, қудуқ, Рудаксой, Ҳилол, Худойзод, Тадияна, Пўлоти ариғи.

Аннотация. В статье раскрываются аспекты археологических памятников, изученных в Каршинском оазисе в западной части Южного Согда, которые напрямую связаны с ирригационными сооружениями. В оазисе первоначально проживало мил. первый. Орошаемые земли города Еркурган и его окрестностей, датируемые VIII-VI вв., осваивались за счет водных ресурсов древней реки Мушван (что означает огромный, большой). Установлено, что расположенные вблизи города античные и раннесредневековые памятники расположены на берегах долин, берущих начало от этой реки. Из исследований известно, что 80% изученных памятников относятся к периоду античности и раннего средневековья, что свидетельствует о зарождении земледелия в оазисе и появлении первых комплексных оросительных систем.

К Средним векам проблемы, связанные с орошением в Каршинском оазисе, стали наблюдаться часто, и эти проблемы неоднократно упоминались в арабских письменных источниках. Например, вода Амтади Калон, которая считается крупнейшим ручьем средневековья в оазисе, пересыхает к середине летних месяцев. Именно в этот период население широко использовало колодезную воду для орошения земель. В качестве доказательства можно сказать, что на территории оазиса обнаружено местонахождение средневековых оросительных колодцев.

Ключевые слова: Карши, Кашкадарья, Занджир Сарай, оазис, Еркурган, Насаф, Узан, Загаркаш, колодец, Рудаксой, Хилал, Худойзод, Тадияна, Полоти ариғи.

Abstract. This article reveals the aspects of the archaeological monuments studied in the Karshi oasis in the western part of Southern Sogd that are directly related to irrigation facilities. In the oasis, the first irrigated lands of the city of Yerkurgan and its surroundings, dating back to the VIII-VI centuries BC, were developed at the expense of the water sources of the ancient river named Mushvan (meaning "huge, large"). It was found that the monuments of antiquity and the early Middle Ages located near the city are located along the banks of the rivers originating from this river. Studies show that 80% of the studied monuments date back to the period of antiquity and the early Middle Ages, which indicates the emergence of farming in the oasis and the emergence of the first large-scale irrigation systems, as well as the fact that irrigation work began earlier in the lower reaches than in the middle reaches.

By the Middle Ages, irrigation problems began to be observed frequently in the Karshi oasis, and these problems were mentioned several times in Arabic written sources. For example, the waters of Amtadi Kalon, which was considered a major medieval canal in the oasis, dried up by the middle of the summer months. It was during this period that the population widely used well water to irrigate the land. As evidence of this, it can be said that the location of medieval irrigation wells in the oasis has been identified.

Key words: Karshi, Kashkadarya, Zanjir Saray, oasis, Erkurgan, Nasaf, Uzan, Zagarkash, well, Rudaksoy, Hilal, Khudoyzod, Tadyana, Poloti Arigi.

Кириш. Қарши воҳаси географик жойлашувига кўра Қашқадарёнинг куйи оқимидаги текислик ҳудудида жойлашган бўлиб, дарё юқоридан баланд плато бўйлаб, чуқур водий орқали оқиб келади. Қарши воҳасининг ҳудуди эса дарёнинг куйи ўзанларига тўғри келади. Воҳада ўтказилган дастлабки тадқиқотларда кўра Қашқадарёнинг куйи ўзанларида суғориш ишлари билан боғлиқ муаммолар антик даврдан бошлаб юзага келганлиги айтилади. Бу тўғрисида ёзма манбаларда ҳам маълумотлар берилади. Қарши воҳасида кўп йиллар давомида қидирув ва қазув тадқиқотлари олиб борилган бўлсада, воҳа ёдгорликлари билан узвий боғлиқ бўлган суғориш иншоотлари тарихини ўрганиш ишлари деярли амалга оширилмаган [1. 89].

Кўп йиллар давомида ўтказилган тадқиқотларда эса воҳа археологик ёдгорликлар мажмуаси қилинган холос. Лекин воҳа суғорилиш тарихи тўғрисида аниқ маълумотлар берилган эмас. Умуман олганда Қарши воҳасида ўрганилган археологик ёдгорликлар билан ўзаро боғлиқ бўлган суғориш иншоотларининг маълум бир мавҳум жиҳатларини очиб бериш эса ўтказиладиган тадқиқотнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлили ва метод. Ўтказилган тадқиқотлардан маълумки Қарши воҳасида мил. авва. VII-IV асрларга оид бир нечта археологик ёдгорлик қайд этилган бўлиб, улардан энг қадимгиси Ерқўрғон шаҳар харобасидир. Я.Ғ Гуломов., Ў. Исламов., А.А. Аскарлов тадқиқотларида Ерқўрғон шаҳар харобаси ва унинг атрофидаги ёдгорликларни дарё бўйлари ва унга яқин соҳилларда жойлашганлигини айтган. Лекин воҳа ёдгорликлари билан ўзаро боғлиқ бўлган суғорилиш тарихи тўғрисида маълумотлар очикланмаган [2. 6-7]. Бу эса Ерқўрғон шаҳари ва унинг атрофида жойлашган ёдгорликларни суғорилиш тарихи билан боғлиқ қисмини ўрганишни тақозо этади.

Масалан археологлар А.А. Аскарлов., Р.Х. Сулаймонов., Б.Д. Кочнев, тадқиқотларида воҳада ўрганилган археология ёдгорликларда, асрлар давомида деҳқончилик хўжалигининг ривожланиб бориши ва кенг камровли суғориш тизимларининг шаклланиши билан боғлиқ бўлганлигини таъкидлаб ўтган. Ҳаттоки ўрта асрларда Қарши воҳасининг қуйи ўзанларига сув етиб бормай қуриб қолганлиги сўнгра суғориладиган ер майдонларини суғоришда қудук сувларидан фойдаланганлиги тўғрисида маълумотлар берган [3. 9-92]. Лекин бу йиғилган маълумотлар бирор бир асосга эга бўлмаганлиги сабабли воҳанинг антик ва илк ўрта асрлар суғорилиш тарихи билан боғлиқ қисмини очишга ёрдам бера олмайди. Шулар қаторида А.С. Сагдуллаев тадқиқотларида ҳам Қарши воҳасининг суғорилиш тарихи билан боғлиқ бўлган маълумотлар шу ерда аниқланган ёдгорликларни ўрганиш асосида берилади деб айтган [4. 23]. Бу эса воҳада ўрганилган археологик ёдгорликлар билан бевосита боғлиқ бўлган суғориш иншоотлари тарихини ўрганишни тақозо этади.

Метод. Тадқиқот мавзусини ёритишда ўтказиладиган тадқиқот, янги усул ва метод, кутилаётган янги натижалар, дастлабки ўтказилган изланишлар билан қиёсий таҳлил қилиш орқали воҳа суғорилишининг тарихий динамикасини очиб бериш ва даврийлик нуқтаи назардан олганда ҳолислик ҳамда аниқ маълумотлардан фойдаланилди.

Муҳокама. Масалан Ўрта Осиё тарихчиси Е.К. Бетгер ўз тадқиқотларида Қашқадарё дарёсини Насаф шаҳар ичидан оқиб ўтадиган ягона дарё эканлиги айтади. Қашқадарё ўрта асрлар ёзма манбаларида эса “Кеш дарёси” номи билан ҳам тилга олинади. Бундан ташқари дарё воҳанинг кенг текисликлари бўйлаб, сунъий суғориш тармоқлари орқали бир маромда жўяли тарзда оққанлиги тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Ҳаттоки сўнгги ўрта асрлар ёзма манбаларида Қарши ҳокимининг саройи ҳам шу дарёнинг қирғоғида, «кўприк боши» деб аталадиган жойда қурилганлиги айтилган [5. 173].

Қарши воҳасида олиб борилган дастлабки тадқиқотларда Насаф атрофида жуда кўп қишлоқлар жойлашган, уларнинг аксарият кўп қисми ёғинлар бўлган пайтида алоҳида-алоҳида ҳовузларда тўпланадиган ёмғир сувларидан фойдаланган деган фикрларга ҳам келинган. Масалан Насаф рустоқидаги суғориладиган ерларнинг асосий қисми ҳосилдор бўлганлиги ва улардан кўпроқ ҳосил олинганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд.

1963-1964 йилларда археолог А.А. Аскарлов раҳбарлигида Қашқадарёнинг чўлга яқин қуйи ўзанлари бўйлаб археологик қидирув тадқиқотлари ўтказилган. Тадқиқотлардан кўзланган мақсад Қашқадарёнинг қуйи ўзан сувлари қаергача борганлиги ўрганилган. Изланишлар давомида, Хўжа Муборак темир йўлига яқин жойда Қашқадарёнинг йирик бир ўзани Бухоро воҳасига томон оқиб ўтганлиги аниқланган. Масалан бу қуруқ ўзан ҳозир ҳам Қарши чўлининг ғарбий қисмида аниқ кўзга ташланади. Ўзаннинг кенглиги, чамаси 50-60 м га яқин бўлиб, уни Қизилрабат ҳудудида жойлашган бир нечта археологик ёдгорликлардан айланиб ўтганлиги кўринади. Ҳаттоки бу ўзаннинг ўртасидан шурф қазилиб, унинг излари қадимдан мавжуд эканлиги аниқланган. Шу билан бирга бу ўзан, шимоли-ғарбий йўналиш орқали Бухоронинг жанубий чегарасига яқин (6-8 км), Загаркаш қишлоғигача етиб бориб, шу жойдан Пайкенд харобалари томон оққанлиги ўз исботини топган [6. 28-37].

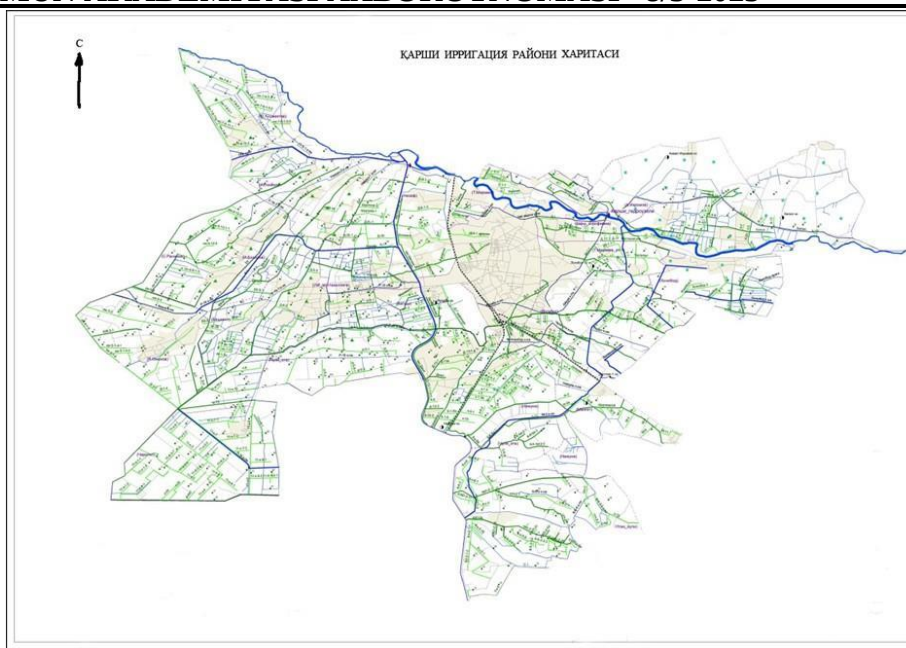
Манбаларда ўрта асрлар ёз ойларида ўрталарига келиб Қарши воҳасининг қуёи ўзанига Қашқадарёнинг суви етиб бормай қуриб қолганлиги қайд этилган. Тадқиқотларда, Узункудуқ қишлоғининг ўртасида текисликка яқин жойда, оддий сув иншооти кудуқ қолдиғи аниқланган. Ушбу аниқланган сув кудуғида археолог Б.Д. Кочнев томонидан қазув ишлари олиб борилган. Натижада Қашқадарёнинг сув етиб бормай қуриб қолган қуёи ўзани атрофидаги ер майдонлари айнан шунга ўхшаш кудуқлар суви орқали суғорилган деган хулосага келинган. Умуман олганда юқорида, манбаларда қайд этилган мулоҳазали маълумотлар тўғри эканлигини кўриш мумкин. Ҳаттоки, Қашқадарё вилоят архиви ҳисобот материаллари орасида кудуқнинг 1914 йилда туширилган сурати ҳам борлиги аниқланди [7. 40], (78-расм).

Шундан сўнг орадан ўн йил ўтиб, 1973 йилнинг ёз ойларида археолог А.Р. Муҳаммаджонов бошчилигида олиб борилган қидирув тадқиқотлар натижасида Қашқадарёнинг қуёи ўзанидаги сув манбалари Зарафшон дарёсига ҳозирги Қорақўл тумани Дўрмон қишлоғининг ғарбий томонидан қуйилганлиги айтилади. Бундан ташқари, ўша жойдан 10 км юқорида, Пойкент шаҳар харобалари атрофида дарёнинг эски ўзи излари топилганлиги ҳам қайд қилинади [8. 16].

Бизга юқорида олиб борилган тадқиқотлардан маълумки Қашқадарёнинг ўнг қирғоғидан бош олган, воҳа шимолий ҳудудининг асосий сув манбаи ҳисобланган Рудаксойни Ерқўрғон шаҳри ва унинг атрофидаги ер майдонларини суғоришда асосий манба бўлиб хизмат қилганлиги айтилади. Аслида бундан ташқари милoddан аввалги I асрда Оқтепа ёдгорлиги ва унинг атрофидаги ер майдонлари ҳам Рудаксой сув манбалари ҳисобидан ўзлаштирилган. Бундан ташқари Рудаксой сув манбаини, ўрта аср йирик канали ҳисобланган Ҳилолдан ҳам устунроқ бўлганлиги айтилган [9. 6-7].

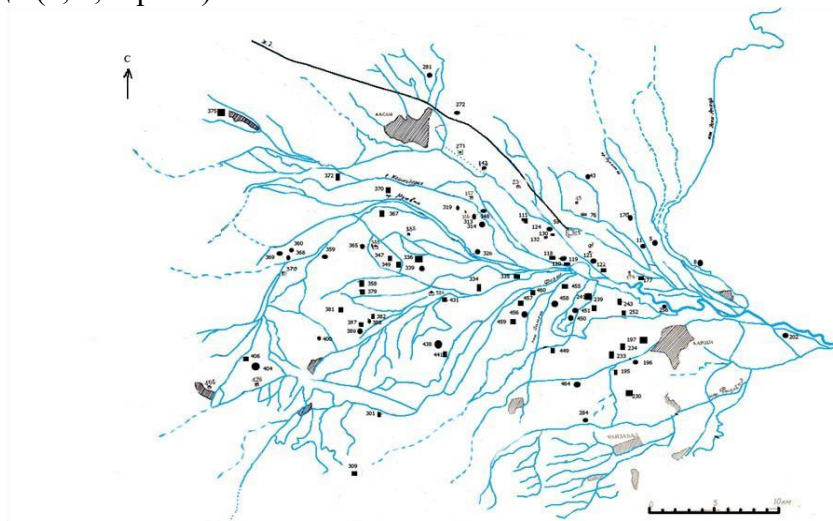
Масалан Қашқадарёнинг қуёи қисмида жойлашган Чигатой улуси даврига оид бўлган Қарши ва Занжир Сарой шаҳарлар ёдгорликлари муҳим аҳамиятга эга. Занжир Сарой ёдгорлиги тўғрисида Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темирнома” асарида кўплаб тарихий маълумотлар берилган. Масалан “Зафарнома”да қайд қилинишича, Занжир Сарой Чигатой улусидаги охириги мўғул хонларидан бири Қозонхон Султон томонидан бош қароргоҳ сифатида бунёд қилинганлиги айтилади. Қуёи Қашқадарёда Кепакхон даври билан боғлиқ бўлган яна бир ёдгорлик Қарши қалъаси ҳам мавжуд. Қарши номи мўғул хони Кепакхон (1318-1326) давридан бошлаб тилга олинади. Шаҳар қалъаси тўртбурчак шаклида бўлиб, мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Қарши шаҳар ёдгорлигида олиб борилган тадқиқотларга кўра, ушбу ёдгорликлар ва уларнинг атрофидаги ер майдонлари Қашқадарёдан чиқарилган Анҳор канали орқали суғорилганлиги тўғрисида маълумотлар берилган [10. 230]. Сўнгги тадқиқотларда шу каби берилган маълумотлар ўз исботини топган. Бунинг яна бир исботи сифатида тарихчи олимлар П. Равшанов ва Н. Хушвақов тадқиқотларида ҳам Қарши шаҳри Қашқадарёнинг ўнг соҳилига яқин жойлашганлиги, унинг қуёи қисмларига сув берадиган бошқарув тизими ҳам айнан шу ердан бош олганлиги таъкидланган [11. 125-128].

Шулар қаторида археолог А.А. Раимкулов тадқиқотларида, Қашқадарё бўйида жойлашган Фархурдиза (Қўрғонтепа) шаҳарчаси аҳолиси ҳам илк ва ўрта асрларда Қарши воҳасининг ноёб иншооти ҳисобланган, сунъий суғориш тизимларининг бошланиш нуқталарини назорат қилганлиги айтилади. Масалан Қарши шаҳрининг “Худойзод” маҳалласидан 1,3 км шарқда, Қашқадарёнинг ўнг соҳилига томон катта ариқ қазиб чиқарилган бўлиб, бу ариқнинг эски ўрни ҳозирги кунда ҳам яхши сақланганлиги қайд этилган. Шу билан бирга XV-XVI асрларга оид манбаларда қайд этилган, Нахшабдан шимолда оқиб ўтадиган Амтади Калон ариғи тўғрисида ҳам маълумотлар берилган [12. 13]. Умуман олганда ўтказиладиган тадқиқотлар режаси ҳам ушбу юқорида қайд этилган мунозарали масалалар муҳокамасига бағишланади.

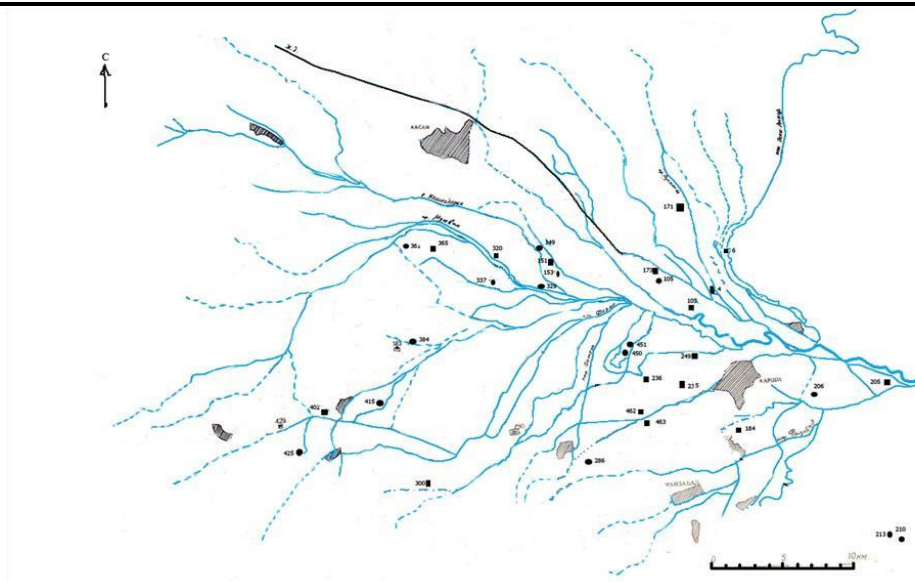

1-расм. Қарши ирригация райони суғориш иншоотлари харитаси (Суюнов, 2014).

Натижалар. Қарши воҳасининг қадим ва ўрта асрлар даври суғорма деҳқончилик хўжалиги билан боғлиқ бўлган муаммоларга аниқлик киритиш мақсадида қидирув тадқиқотлари олиб боришдан олдин Қарши ирригация райони суғориш иншоотлари билан боғлиқ харитаси қилинди (1-расм). Сўнгги ўтказилган тадқиқотлар натижасида воҳада ҳозирги кунгача сақланиб қолган ёдгорликларнинг умумий сони аниқланди ва улар билан узвий боғлиқ бўлган сунъий суғориш тармоқлари, эски ўзанлар ҳамда ҳозирда фаолиятда бўлган ариқларнинг ўрни аниқланиб харитага туширилди. Ҳозирда сақланиб қолган ёдгорликлар сони 220 та бўлиб, улар илк темир, антик, илк, ўрта ва сўнгги ўрта асрларга оид эканлиги аниқланди. Аниқланган ёдгорликларнинг 80 фоизи антик ва илк ўрта асрларга оид бўлиб, унда деҳқончилик билан боғлиқ жараёнларининг кучайганлигини кўриш мумкин. Бу эса Қашқадарёнинг кўйи ўзанлари (Қарши воҳасида антик даврида 85 та, илк ўрта асрларда 89 та ёдгорлик аниқланган) да суғориш ишларини ўрта ўзанларига нисбатан олдинроқ бошланганлигини кўрсатади. Шу билан бирга Қарши ирригация райони суғориш иншоотлари харитаси қилинди (2, 3, 4-расм).

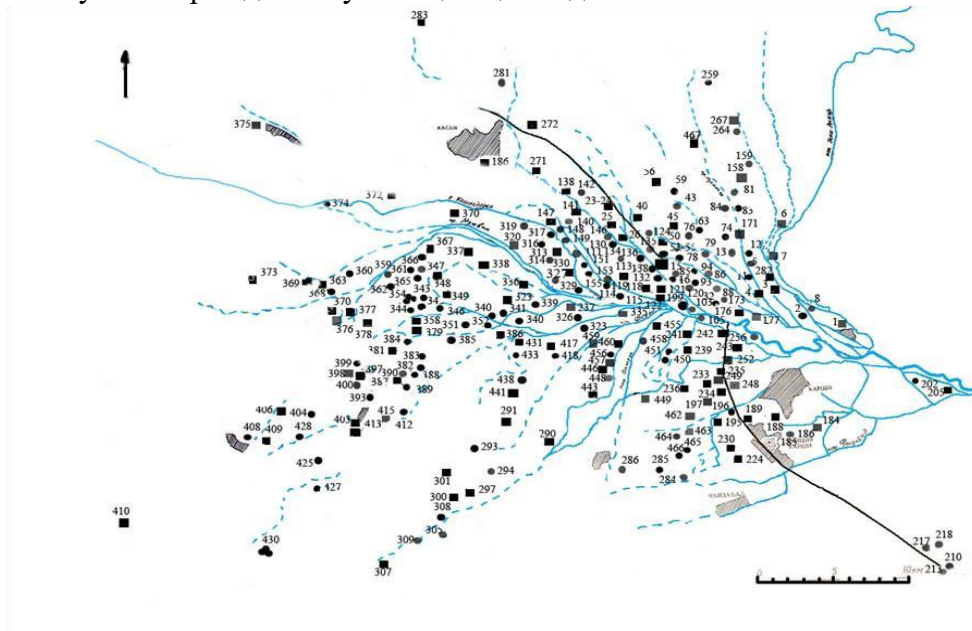

2-расм. Қарши ирригация райони антик ва илк ўрта асрлар даври археологик ёдгорликлар билан боғлиқ суғориш иншоотлари харитаси (Сулаймонов, 2000. Суюнов, 2014).

3-расм. Қарши ирригация райони ўрта асрлар даври археологик ёдгорликлар билан боғлиқ харитаси (Сулаймонов, 2000. Суюнов, 2014).

Биринчи навбатда тадқиқотларга кўра Шайхали қишлоғининг шимоли-шарқий қисмидан Амтади Калон ариғи (XII аср) нинг иккига ажралиб оққанлиги кузатилди. Ер релъефига ва ёдгорликларнинг жойлашувига қараб, унинг ўнг тармоғи шимолга, ҳозирги Дарча ва Шербек қишлоқлари томон оққанлиги қайд этилди. Ариқнинг ғарб томонга қараб оққан асосий тармоғи эса ҳозирги Бойтерак қишлоғининг жануб томонидан оқиб ўтганлиги кузатилди. Ариқнинг ўрни ҳозирда зовур кўринишида сақланиб қолган. Ариқнинг давомий ўзанидан Ерқўрғон шаҳарининг шимол томонидаги кичик ўрта асрлар қишлоқлари, Роҳсарасана (Олтинтепа) шаҳри, Мудинтепа, Тадйана (Қумоқтапа), Бадйана (Барктепа) лар сув ичган деган фикрга келинди. Кейин бу ариқ Офурон шаҳри (Шаҳри Ҳайбар, Обронтепа) худудидан оқиб ўтиб, Косон шаҳри (Косонтепа) га етиб борганлиги тўғрисида маълумотлар тўпланди. Ҳаттоки бир вақтлар бу ариқ суви орқали шаҳар худуди тўлиқ сув билан таъминлаган бўлиш керак деган хулоса ҳам қилинди.

4-расм. Қарши ирригация райони археологик ёдгорликларининг (220 та) суғориш иншоотлари билан боғлиқ харитаси (Суюнов, 2014).

Бундан ташқари изланишлар давомида Ерқўрғон шаҳар атрофида қадимги Рўдаксой ўзани бўйлаб, ўрта асрларда Амтади Калон ариғидан ўнг томонга қараб яна бир нечта сунъий ариқлар қазиб чиқарилган бўлиб, бу ариқлар шимолга ва шимолий-ғарбга қараб оққанлиги

аниқланди. Бу ариқлар сўнгги даврларда қайта қазилган Бўлмас ариғи, Пўлоти ариғи ва Оқтепа ариғи каби номлар остида сақланиб қолган.

Ҳозирги Парғуза қишлоғининг қарама-қарши томонида, Қашқадарёнинг чап соҳилидан яна бир сунъий ариқ чиқарилган бўлиб, у ғарбга томон оққан. Бу ҳозирда Анҳор ариғи бўлиб, у Худойзод маҳалласининг ичидан Хўжайи Жарроҳ зиёратгоҳининг пастидан шимолий-ғарбга қараб, чамаси 500 м масофадан сўнг, Чақар маҳалласининг ўртасидан оқиб ўтганлиги кузатилди.

Тахминан XX аср бошларида Анҳор ариғидан янги ўзан қазиб чиқарилган. Ҳозирги янги канал, Хўжайи Жарроҳ зиёратгоҳининг шимол томонида эски ўзан билан туташган. Шу билан бирга Чақар маҳалласининг ичидан ўтган эски ўзан ҳам тўлалигича қайта қазилган. У Анҳор канали деб аталади. Аслида бу қадимги канал бўлиб, ҳозирги Чақар маҳалласи ва унинг ғарбий ҳудудларини сув билан таъминлаган бўлиши мумкин. Чунки унинг қуйи ўзанлари, воҳа маркази Насаф (Шуллуктепа) дан жанубда жойлашган, эски ўзан Бобожонтепа ёдгорлигининг атрофига етиб борган. Тахминан XIV асрда бунёд этилган Қарши қалъасининг атрофидаги ер майдонлари ҳам айнан шу сунъий ариқ ҳисобидан суғориб ўзлаштирилган бўлиши мумкин деган фикрга келинди.

Фархурдиза (Қўрғонтепа) ёдгорлигидан 1,5 км юқорида, ҳозирги Хонобод қишлоғининг шимолий-ғарбий томони, Қашқадарёнинг чап соҳилидан сунъий ариқ чиқарилган. Бу ариқ тахминан XIX аср бошларида Бешкент ариғи деб юритила бошлаган. Ҳозирги Қарши шаҳри ҳудудидаги ерлар антик ва илк ўрта асрларда мана шу йирик ариқдан бош олган 5 та сунъий суғориш тармоқларининг кичик ўзанлари ҳисобидан ўзлаштирилган деган хулосага келинди. Бундан ташқари алоҳида йирик ўзанга эга бўлган бу сунъий ариқ XV-XVI асрлар ёзма манбаларида тилга олинган Жуйи Барин ариғи бўлиши ҳам мумкин.

XX асрнинг бошларида Айрум номи билан юритилган ариқ ҳам бўлган (бу аслида антик ва ўрта асрларга тегишли қадимги ариқ ҳисобланган). Ҳозирда бу ариқнинг юқори қисми деярли кўмилиб кетган. Айрум ариғи Кофиртепа ёдгорлигининг жануб томонидан ўтиб, тўғри Ғўбдин шаҳри (Таллисортепа ёдгорлиги) томон оққанлиги кузатилди. Кофиртепа ва Ғўбдин (Таллисортепа ёдгорлиги) орасидаги масофа тахминан 6 км га яқин.

XV-XVI аср ёзма манбаларида Ғўбдин ариғи ҳам тилга олинади. Бу ариқ ҳозирда тилга олинган Айрум ариғининг қадимги номи бўлиши ҳам мумкин. Аслида бу ариқ Ғубдиндан ўтиб, Тешиктепа (Қаҳлактепа ёдгорлиги) ва Кожар (Кожартепа ёдгорлиги) қишлоқларига етиб борган бўлиши мумкин. Чунки манбаларда ҳам ариқ чапга бурилиб, Қовчин қишлоғи орқали Бобокенттепага оқиб борганлиги айтилади. Кузатувларда бу қадимги шаҳарлар битта йўналишда жойлашган, бундан ташқари сунъий ариқдан ҳозирги Сахтапиёз қишлоғи ҳудудидаги ер майдонлари ҳам шу ариқ сувлари ҳисобидан ўзлаштирилган бўлиши мумкин. Сахтапиёз қишлоғи ҳудудида жойлашган ўрта асрларга оид ёдгорлик (ҳудуди 340х60 м) шубҳасиз қадимий Сакбадиёз қишлоғининг бизнинг кунларга етиб келган харобаси бўлиш ҳам мумкин. Шу ариқлар қатори Айрум ариғидан чапда яна бир ариқ (эски ўзан), Кат қишлоғининг шарқ томонидан жанубга қараб оққанлиги кузатилди. Бу сунъий ариқ орқали чиқарилган кичик суғориш тармоғи орқали сув Кат ёдгорлиги ҳамда Қалъайи Зоҳҳаки Морон ёдгорлиги атрофларига етиб борган. Чунки бу сунъий ариқ ўрта асрлар ёзма манбаларда тилга олинган Абуйир ариғи бўлиши мумкин. Кейинги тадқиқотларда Абуйир ариғининг сўнгги ўзанлари Патрон қишлоғи атрофларига етиб борганлиги кузатилди. Бу сунъий ариқнинг суви билан Каттепа ва Қалъайи Зоҳҳаки Морон каби йирик шаҳар ёдгорликлари ва бир қанча турли даврларга оид ёдгорликлар ва уларнинг атрофидаги ер майдонлари ўзлаштирилган. Бундан ташқари Файзобод қишлоғида жойлашган Қоратепа ёдгорлигининг атрофлари ҳам айнан шу сув манбалари ҳисобидан ўзлаштирилган деган фикрга келинди.

Умуман олганда Қарши воҳасида илк темир даврига нисбатан антик ва илк ўрта асрларда суғорма деҳқончилик хўжалиги суғорилишининг тарихий динамик ўзгаришлари ўзининг энг юқори палласига етган деган тушунчани беради (3-расм).

Хулоса. Шундай қилиб Қарши археология ёдгорликларини суғориш иншоотлари билан ўзаро боғлиқлигини ўрганиш асосида қуйидаги хулосага келинди.

а). Қарши ирригация районида ҳозирда сақланиб қолган ёдгорликлар сони 220 та бўлиб, улар илк темир, антик, илк, ўрта ва сўнгги ўрта асрлар даврига оид эканлиги аниқланди. Ўрганилган ёдгорликларнинг тури, марказлашган қишлоқ турар жой масканлари, аркига эга бўлган феодал қасрлари, кичик шаҳарлар, шаҳарлар, карвонсаройлар, сардобалар ва бошқа кичик кўринишдаги ёдгорликлардан иборат эканлиги ўз исботини топди.

б). Воҳада дастлабки (1973-1979 йиллар) аниқланган ёдгорликлар жами 450 та бўлган, улардан 208 таси Номсизтепа деб қайд этилган. Лекин улар умумий ўрганилган ёдгорликлар сонига киритиб юборилган. Ушбу Номсизтепа деб кўрсатилган ёдгорликлар (2014 йилда) маҳаллий турар жой аҳолисидан сўраб қайта номланди, баъзиларига эса қишлоқларнинг номи берилди. Бузилиб кетган археологик ёдгорликлар вилоят маданий мерос ёдгорликлари рўйхатидан чиқариб юборилди.

в). Милoddан аввалги VIII-VI асрларга оид Ерқўрғон шаҳари қадимдан Мушван (баҳайбат, улкан маъносида) номи билан аталган дарё сув манбалари ҳисобидан ўзлаштирилган бўлиб, унга яқин жойлашган қадимги ва антик даврига оид ёдгорликлар ҳам шу дарё бўйларида тизилган кўринишда қад кўтарган. Бу эса воҳада деҳқончилик хўжалиги билан боғлиқ бўлган кенг камровли илк суғориш тизимларининг пайдо бўлишига сабаб бўлганлигини кўрсатади.

г). Қарши ирригация районида аниқланган ёдгорликларнинг 80 фоизи антик ва илк ўрта асрларга оид бўлиб, унда деҳқончилик билан боғлиқ жараёнларининг кучайганлигини айнан шу даврларга тўғри келган. Бу эса Қашқадарёнинг қуйи ўзанлари (Қарши воҳасида антик даврида 85 та, илк ўрта асрларда 89 та ёдгорлик аниқланган) да суғориш ишларини ўрта ўзанларига нисбатан олдинроқ бошланганлигидан далолат берганлигини кўрсатади.

д). Ўрта асрлар манбаларида тилга олинган Амтади Калон ариғи Косон каналининг қадимги номи бўлиши ҳам мумкин. Чунки манбаларда ҳам Амтади Калон ариғи ҳозирги Парғуза қишлоғининг ичидан оқиб ўтган ва у орқали ўрта асрларда Пирон (Дағайтепа) ёдгорлиги атрофидаги ерларни суғорган деган тушунчани тўғри эканлигига урғу беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. Т. I. М., 1963.
2. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. “Первобытная культура и возникновение ораемого земледелия в низовьях Зарафшана”, Ташкент, 1966.
3. Аскарлов А.А., Сулейманов Р.Х., Кочнев Б.Д. “Об археологических исследованиях зоны II орошения и освоения Каршинского оазиса” Самарканд, 1973.
4. Сагдуллаев А.С. ва бошқ. Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар, Тошкент, 1998.
5. Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абул Касыма ибн Хаукаля., Тр. САГУ, Археология Средней Азии, вып. IV, 1957.
6. Аскарлов А.А. Археологическая поездка в северо-западную часть Каршинской степи, ИМКУ вып. 5. Ташкент, 1964.
7. Кочнев Б.Д. Исследования средневекового Несефа// Археологические открытия 1974 года. Москва, 1974.
8. Муҳаммаджонов А.Р. История орошения низовьев Зарафшана. Автореф. докт. дисс. докт. ист. наук., Т., 1973.
9. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб, проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. — VII в. н. э. Самарканд-Ташкент, 2000.
10. Худоёров Т. Қадимий Қарши. Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи, “Насаф” нашриёти, 1999.
11. Равшанов П., Хушвақов Н. Қашқадарё тарихига саёҳат (Сайёҳлар, вилоят тарихи билан кизикувчилар учун), “Илм-зиё-заковат” нашриёти, Тошкент, 2020.
12. Раимкулов А.А. Жанубий Суғднинг VIII-XIV асрлар даври тарихий топографияси. Тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Самарканд, 2018.

УЎК 94(575.4)

ХОРАЗМ ВА РОССИЯ ЎРТАСИДА ОЛИБ БОРИЛГАН САВДО АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИ САҲИФАСИ

Г. Эримматова, мустақил тадқиқотчи, ўқитувчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада Хоразм ва Россия давлати билан амалга оширилган иқтисодий алоқалари тарихи таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Збруева А.В, Толстов С.П, Пассек Т.С, Арриан, Неъматов Т, Якубовский А.Ю, Мавродин В.В, Соловьев С.М, Фехнер М.В, Зияев Х, Хоразм, Россия, Хива, Кама, Волга, Триполье, Булгор, Хазар, Урганч, Олтин Ўрда, Астрахан, Ирбит.

Аннотация. В статье анализированы истории проведенные экономические связи между Хорезмом и Россией, в Канун XVII века.

Ключевые слова: Збруева А.В, Толстов С.П, Пассек Т.С, Арриан, Неъматов Т, Якубовский А.Ю, Мавродин В.В, Соловьев С.М, Фехнер М.В, Зияев Х, Хорезм, Россия, Хива, Кама, Волга Триполье, Булгар, Хазар, Ургенч, Золотая Орда, Астрахан, Ирбит.

Abstract. The article analyzes the history of economic relations between Khorezm and the Russian state.

Key words: Zbrueva A.V, Tolstov S.P, Passek T.S, Arrian, Nematov T, Yakubovsky A.Yu, Mavrodin V.V, Solovev S.M, Fechner M.V, Ziyaev H, Khorazm, Russia, Khiva, Kama, Volga, Trupole, Bulgar, Hazar, Urganch, Golden Horde, Astrakhan, Irbit.

Кириш. Тарихий маълумотларда қайд қилинишича, неолит давридан бошлаб, Хоразм овчилари ва термачилари билан Уралбўйи жанубий-ғарбий ҳудудлари аҳолиси билан иқтисодий ва маданий соҳаларда алоқалар олиб борилган [1-С.186]. Шу маънода Хива хонлиги ташкил қилинишига қадар Россия ва Хива хонлиги ўртасида олиб борилган савдо алоқалари тарихини ёритиш назарга олинди:

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Россия ва Хоразм воҳаси аҳолисини ўртасида иқтисодий алоқаларининг вужудга келиши, маълум ҳудудда аҳоли марказлашиши муносабати билан ишлаб чиқариш кучларининг жамият ривожланиши бир қадам илгари сари ташланишига сабаб бўлган. Тарихий маълумотларга кўра, Хоразм воҳаси Оқчадарё ирмоғи этагига уланиб кетган соҳили ҳудудда ўрнашган аҳоли Урал тоғи жануби-ғарбий ҳудуд сари аҳолиси билан иқтисодий алоқалар неолит давридан бошланган. Масалан, С.П.Толстов хулосасига кўра, Оқчадарё ҳавзаси географик муҳитини акс эттирган Ёнбошқала баландлиги атрофига ўрнашган ибтидоий одамлар Қизилкум сочма кум уюмлари оралиғида сув ҳавзалари органик дунёсидан фойдаланиб, бундан IV минг йилликлар жараёнда аҳоли сон миқдори ошганлиги сабаб, озиқ-овқат муаммоси вужудга келгандан кейин нафақат Узбой, Сариқамишбўйи, Туямуйин, балки шимолий ҳудудларга кўчган [2-С.62]. Пассек, А.В.Збруева асарларида Триполье ва Кама дарёси атрофида ўрнашган Неолит даври уруғ жамоалари олиб борган тарихий маълумотларни ўз хулосасини қайд қилган [1]. [3-С.256-266. 4-С.200-201].

Тарихий маълумотларга кўра, мил.авв. IV асрда Хоразмнинг сиёсий, иқтисодий ва этник-маданий муносабатлари Қора денгиз атрофлари билан олиб борилган [5-С.115,6. С 5].

А.Ю.Якубовский қайд қилинишича, XV асргача Волга-Кама ҳавзасида Булгор ва Хазар давлатлари билан шаҳарлари Хоразм аҳолиси тангалар билан бир қаторда ип, жун, ипак газламалар, пахта, гуруч ва куруқ мевалар бозорларига олиб борилган [7-С.12].

Хоразмликлар Хазар подшоҳлигида мавқеи баланд бўлганлигини 20.000 кишини қамраб олган “Савдо колониялари (савдогар, хунарманд ва ишчилар) фаолият олиб борган. Мазкур савдо алоқалари XV аср охиригача давом этган, чунки марказлашган Рус давлати Волга бўйлари ва Сибир хонликлари ҳудудини қўшиб олиб, ҳудуд чегаралари Дашти қипчоқ ҳудудига тутшиб кетган эди. В.В.Мавродин маълумотига кўра, XIII аср иккинчи ярми- XIV аср бошларида рус савдогарлари Урганч шаҳарига ўз маҳсулотлари билан келиб турганлар [8-С.52].

Олтин Ўрда даврида Хоразмнинг рус князликлари билан савдо алоқаларида (XIII-XIV асрларда) Урганч муҳим ўрин эгаллаган. С.М.Соловьев хулосасига кўра, XV аср иккинчи ярмидан бошлаб рус давлати ўз элчисини Хиротга Абу Саидга юборилган, шу тариқа элчилик муносабатлари йўлга қўйилган [9-С.113]. М.В.Фехнер маълумотига кўра, XV асрда Россия Хива хонлиги билан савдо-сотикни кучайтиришга катта эътибор берилган, бунда рус аҳоли турмушида хом-ашё маҳсулотлари ғарб молларига қараганда кўпроқ келтирилган [10-С 5]. Ҳ.Зияев маълумотига кўра, XVI-XVII асрларда Россияни Ўрта Осиё хонликлари билан

иктисодий алоқаларида Астрахан, Қозон, Сибир ҳамда Ирбит ер маркази муҳим ўрин эгаллаган. Мазкур ҳудудларда хонликдан келган савдогарлар учун аниқ жойлар белгиланган, яъни Хива хонлиги савдогарлари Астрахан бозорларида маҳсулотларини сотишга имкон яратилган [11.-, 11-12].

Тадқиқот методологияси қуйидагича белгилаб олинди: Обьективлик, тарихий-хронологик изчиллик, назарий-қиёсий таҳлил, мунозара, умумлаштириш, мантикий хулоса, археология, география, этнография ва тарихий адабиётларда қайд қилинган маълумотлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар сифатида қуйидагилар қайд қилинди: Хоразм археология-этнография экспедицияси ҳамда Россия илмий марказлари ходимлари нашрларида қайд қилинган тарихий маълумотлар назарий-қиёсий таҳлил қилинди, уларда Урал тоғи жанубий ҳудуди ва Хоразм воҳаси Неолит давридан XVII аср арафасидан бошлаб, Хива хонлиги ҳудудига уланиб кетган Россия жануби ҳудудида ўрнашган халқлар ўртасида олиб борилган иқтисодий алоқалар тарихи таҳлил қилинди, шу асосда қуйидаги натижалар қайд қилинди:

Россиянинг Урал тоғи жанубий ҳудудларида истиқомат қилган неолит даврида Жонбос-4 манзилгоҳи уруғ жамоалари ўртасида олиб борилган иқтисодий алоқалар кейинги тарихий даврларда давом этган. Юнон тарихчиси Арриан асарида қайд қилинган, мил.авв. IV асрда Хоразм давлати чегаралари Қора денгиз соҳилларига етиб борганлиги ўз-ўзидан маълум бўладики Хоразм воҳаси аҳолиси иқтисодий алоқалар олиб борилганидан далолат беради. Рус князликлари билан Хоразм аҳолиси ўртасида иқтисодий алоқалар фаол даражада ривожланганлигини тангалар топилганлиги исбот қилади. Милодий VIII асрда Хоразм савдогарлари Булғор ва Хазар давлатлари билан иқтисодий алоқалар XV асргача давом этган. Мазкур тарихий даврда Россия марказлашган давлат бўлиб, бу ҳудудларни ўз ҳудудига қўшиб олганлиги маълум тарихий маълумотларга кўра, Хоразмлик савдогарларнинг савдо марказлари-колониялари Булғор ва Хазар давлатлари савдо алоқаларини олиб бориши ўз навбатида Рус князликлари билан ҳам мулоқот йўлини олиб борганлар. Россия ва Хоразм аҳолисини иқтисодий алоқалари олиб борилган йўл Дашти Қипчоқ орқали олиб борилган. XVI аср биринчи ярмида рус давлати томонидан Астрахан ва Сибир хонликлари Россия таркибига қабул қилингандан кейин Хоразм аҳолиси билан савдо алоқаларига кенг йўл очилган.

Хулоса ва таклифлар. Мақолада қайд қилинган тарихий маълумотлар, моҳиятидан келиб чиқиб қуйидаги хулосалар қайд қилинди:

-Хоразм воҳаси геологик жараёнларнинг бирнеча маротаба такрорланиши муносабати билан геологик асоси яхлит, географик манзарасида бир-биридан гидрологик жиҳатидан фарқланиш сезилади;

-Хоразм воҳасининг шимоли-ғарбий ҳудуди очик, Дашти қипчоқ ҳудуди чорраҳасида жойлашган, халқаро карвон йўли ўтганлиги муносабати билан, қўшни ҳудудлар билан алоқалари ўрнатилган, у бронза, темир, антик илк ва ривожланган ўрта асрларда давом этди.

-Россияда марказлашган давлат ташкил топгандан кейин географик доирасини жануб ва шарқий Сибир томон кенгайтириш сиёсати олиб борилди, натижада Россия ҳудудлари Хива хонлиги ҳудуди билан Манғишлоқ ва Қипчоқ дашти орқали боғланган, савдо алоқалари фаол даражада олиб борилган.

-XVI аср иккинчи ярмидан бошлаб Россия давлатининг Хива хонлиги билан савдо алоқаларини олиб боришга катта эътибор берган. Сернам ва серунум текислик ҳамма томони очик, жойлашган аҳоли ён томонларга миграцион сиёсатни олиб бориш имконияти мавжуд.

-Географик ҳолати, экологияси, гидрологик иқтисодий хусусиятлар картографиясини яратиш мумкин.

Таклифлар қуйидагича илгари сурилди:

1.Хоразм воҳаси шимоли-ғарбий Турон заминида жойлашиб, хар томони очик бўлганлиги боис, Жонбос-4 манзилгоҳи уруғ жамоалари аҳоли сон миқдори ошганлиги сабаб, қўшни ҳудудларга ёйилиши имкониятдан фойдаланганлар;

2.Волга-Дон ва Урал тоғи жануби-ғарбий ҳудудлари ҳамда Хоразм воҳаси географик муҳити билан назарий-таҳлил қилиш зарурати;

3. Ҳозирги шароитида Россияни ва Хоразм воҳаси аҳолиси билан савдо алоқалари тарихини, илдинини илмий асосда ўрганиш.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Збруева А.В. Древние культурные связи Средней Азии и Приуралья //ВДИ-М-Л.:Наука, 1946 № 3.
2. Толстов С.П. Древний Хорезм. М.:МГУ 1942.
3. Пассек Т.С. Исследование Трипольской культуры в УССР за 20 лет //ВДИ,-М:Наука, 1938. Вып 1 (2).
4. Збруева А.В. Коллективное жилище в Прикамье //ВДИ-М:Наука,1940 № 2.
5. Арриан. Анабазис Александра IV.С 15.
6. Неъматов Т. Хива ва Россия муносабатлари тарихидан (XIX асрнинг 20-50 йиллари-Ташкент,:1959) й.
7. Якубовский А.Ю. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв /Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Часть-1, Л, 1932.
8. Мавродин В.В. Образование единого русского государства-Л,: 1951.
9. Соловьев С.М. История России,М: 1852 Т. V.
10. Фехнер М.В. Торговля русского государства со странами Востока в XVI в-М.: 1952.
11. Зияев Ҳ. Ўрта Осиё и Сибирь (XVI-XIX асрлар).-Тошкент.Фан, 1962.

UO'K 371

**BO'LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINING KONSTRUKTORLIK
TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH USULLARI****S.N. Abdiraxmanov, o'qituvchi, mustaqil izlanuvchi, Termiz davlat muhandislik va
agrotexnologiyalar universiteti, Termiz****X.A. Turayev, dots., p.f.f.d., Termiz davlat universiteti, Termiz**

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish masalasi tahlil qilinadi. Konstruktorlik tafakkuri kasbiy tayyorgarlik jarayonida muhim ahamiyat kasb etib, talabalarning muhandislik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida konstruktorlik tafakkurining nazariy asoslari, rivojlanish bosqichlari hamda ta'lim jarayonida uni shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion metodlar tahlil qilinadi. Loyihaviy ta'lim, muammoli ta'lim, amaliy mashg'ulotlar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish konstruktorlik tafakkurini rivojlantirishda samarali ekanligi aniqlangan. Tadqiqot natijalari texnologiya o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarlik jarayonini takomillashtirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Konstruktorlik tafakkuri, texnologiya ta'limi, muhandislik kompetensiyasi, loyihaviy ta'lim, muammoli ta'lim, pedagogik innovatsiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируется вопрос развития конструкторского мышления будущих учителей технологии. Конструкторское мышление играет важную роль в профессиональной подготовке, способствуя развитию инженерных навыков у студентов. В исследовании рассматриваются теоретические основы конструкторского мышления, этапы его формирования, а также инновационные методы, направленные на его развитие в образовательном процессе. Установлено, что проектное обучение, проблемное обучение, практические занятия и использование современных технологий эффективно способствуют развитию конструкторского мышления. Результаты исследования способствуют совершенствованию профессиональной подготовки учителей технологии и повышению качества образования.

Ключевые слова: Конструкторское мышление, технологическое образование, инженерная компетентность, проектное обучение, проблемное обучение, педагогические инновации.

Abstract. This article analyzes the issue of developing the design thinking of future technology teachers. Design thinking plays a crucial role in professional training, helping students develop engineering problem-solving skills. The study examines the theoretical foundations of design thinking, its development stages, and innovative methods aimed at fostering it in the educational process. It was found that project-based learning, problem-based learning, practical exercises, and the use of modern technologies effectively contribute to the development of design thinking. The research findings contribute to improving the professional training of technology teachers and enhancing the quality of education.

Key words: Design thinking, technology education, engineering competence, project-based learning, problem-based learning, pedagogical innovations.

Kirish. Hozirgi davrda ilm-fan va texnologiya sohasidagi innovatsion rivojlanish tendensiyalari global miqyosda ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, zamonaviy texnologik taraqqiyot jarayonlari ta'lim tizimiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Shunday sharoitda texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning ta'kidlashicha, «Hozirgi zamonda hamma jabhalarda ilm, bilim va salohiyat suv bilan havoday zarur». Aynan shu nuqtai nazardan, bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish ularning kasbiy salohiyatini oshirish va pedagogik jarayonda

innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkoniyatlarini kengaytirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada konstruktorlik tafakkurining mohiyati va uni rivojlantirish usullari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim tizimida texnologiya fani bo'yicha ta'lim berish jarayonlari doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Xususan, bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish masalasi bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Konstruktorlik tafakkurining shakllanishi texnologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini oshirish, muammolarni tahlil qilish va innovatsion yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu jarayon talabalarning ijodiy fikrlash qobiliyatini kengaytirish, loyihaviy yondashuvni shakllantirish hamda zamonaviy texnologik vositalardan samarali foydalanish ko'nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi. Shu sababli, konstruktorlik tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan usullarni ilmiy-pedagogik jihatdan chuqur o'rganish va amaliyotga tatbiq etish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi – bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirishga yo'naltirilgan samarali pedagogik usullarni ilmiy asoslash va takomillashtirishdan iborat. Tadqiqot davomida konstruktorlik tafakkurining mohiyati, uning tarkibiy tuzilishi va rivojlanish bosqichlari aniqlanadi hamda ta'lim jarayonida uni shakllantirishga xizmat qiluvchi innovatsion metodlar ishlab chiqiladi.

Shuningdek, konstruktorlik tafakkurining kasbiy kompetensiyalar bilan bog'liqligi o'rganilib, amaliy mashg'ulotlar, loyihaviy ta'lim va muammoli yondashuv orqali uni rivojlantirishning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari texnologiya o'qituvchilarining ijodiy va muhandislik tafakkurini kengaytirishga hamda ularning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Maqolaning ilmiy mohiyati. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogika va muhandislik-ta'lim tadqiqotlarining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Konstruktorlik tafakkuri texnik masalalarni hal qilish, yangi texnologik yechimlarni ishlab chiqish va amaliy innovatsiyalarni joriy etish jarayonida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, maqolada loyiha faoliyati, amaliy mashg'ulotlar, innovatsion texnologiyalardan foydalanish va muammoli ta'lim kabi metodlarning konstruktorlik tafakkurini rivojlantirishga ta'siri ilmiy-nazariy asoslar bilan dalillanadi. Tadqiqot natijalari kelgusida texnologiya o'qituvchilarini tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va ularning kasbiy kompetensiyalarini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning obyekti. Tadqiqot obyekti sifatida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarlik jarayoni o'rganiladi. Mazkur jarayon zamonaviy pedagogik nazariyalar, ta'lim texnologiyalari va mehnat bozorining zamonaviy talablariga mos kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan integrativ yondashuv asosida olib boriladi. Xususan, tadqiqotda konstruktorlik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi o'quv-metodik faoliyat, ta'lim mazmuni, texnologik yondashuvlar va innovatsion metodlar chuqur tahlil qilinadi.

Tadqiqot obyekti doirasidagi izlanishlar, ilg'or xorijiy tajribalarni ham o'rganib, ularni mahalliy ta'lim tizimi sharoitlariga moslashtirish orqali, texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik faoliyatiga tayyorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot natijalari bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish jarayonida samarali pedagogik yondashuvlarni qo'llash muhimligini ko'rsatdi. Konstruktorlik tafakkuri talabalarning texnologik bilimlarini amaliyot bilan bog'lash, muammolarni tahlil qilish va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Muhokamalar natijasida quyidagi asosiy jihatlar aniqlandi:

Pedagogik metodlarning samaradorligi – Loyihaviy ta'lim, muammoli ta'lim va amaliy mashg'ulotlar konstruktorlik tafakkurini shakllantirishda samarali ekanligi kuzatildi. Ushbu metodlar talabalarni mustaqil fikrlashga, kreativ yondashishga va muhandislik masalalarini yechishga undaydi. Texnologiyalarning o'рни – Kompyuter modellashtirish dasturlari (AutoCAD, SolidWorks va

boshqalar) va virtual laboratoriyalar talabalarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ularning yordami bilan talabalar real loyihalar asosida konstruktorlik yechimlarini ishlab chiqishga muvaffaq bo'ldilar. Amaliy tajribalar va real loyihalar natijalari – Eksperimental ta'lim usuli asosida talabalar bilan olib borilgan mashg'ulotlar natijalari ularning konstruktorlik tafakkuri va muhandislik fikrlash qobiliyatlari sezilarli darajada rivojlanganini ko'rsatdi. Talabalar konstruktorlik muammolarini hal qilish bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lishlari, innovatsion yondashuvlarni o'zlashtirishlari va loyihalarni mustaqil ishlab chiqish qobiliyatlarini rivojlantirishlari aniqlandi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish bo'yicha samarali yondashuvlarni shakllantirishga, ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etishga va talabalarining muhandislik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimida muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Konstruktorlik tafakkuri texnologik va muhandislik bilimlarini chuqurlashtirish, ijodiy va tahliliy fikrlash qobiliyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kompyuter modellash tirish dasturlaridan foydalanish va real loyihalar asosida ishlash talabalar konstruktorlik tafakkurini shakllantirishda samarali natija beradi. Shuningdek, o'quv jarayonida tanlov va musobaqalarni tashkil etish talabalarining faolligini oshirib, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kelgusida konstruktorlik tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ushbu yondashuv texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini oshirishga, ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'tarishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). *Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz*. Toshkent: O'zbekiston.
2. Rashidov, R. R. (2020). *Texnologik ta'lim: innovatsion yondashuvlar va pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Usmonov, A. (2019). *Konstruktorlik tafakkuri va muhandislik ta'limi*. Toshkent: Ilm-Ziyo.
4. Turayev X, Abdiraxmanov S *Talabalarni loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari sciencetech.uz*
5. Xolbo'tayev, M. (2021). *Kasb-hunar ta'limida amaliy mashg'ulotlarning o'rni va samaradorligi*. Samarqand: Zarafshon.
6. Saidov, U., & To'laganov, D. (2017). *Muhandislik grafikasi va kompyuter chizmachiligi asoslari*. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.
7. Turg'unov, M. (2021). Texnologiya fani o'qituvchilarining konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirish usullari. Buxoro: Fan, 75-90 bet.
8. Smith, J. (2021). Teacher Training in Digital Environments. *Technology in Education*, 44(3), 210-225.
9. Karimov D.O. (2023). Klasterli ta'lim texnologiyalari asosida konstruktorlik kompetentligini shakllantirish. Toshkent: Texnograf nashriyoti.
10. Turayev X.A., Sattarov Sh.Y., Muhammadiyev E.T. (2024). *Muhandislik kompyuter grafikasi va konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish metodikasi*. Toshkent: Lesson-Press nashriyoti.

UO'K 37.02

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNING IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

M.A.Abdulboriyeva, doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish jarayonining pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Ijodiy tafakkur – bu yangicha fikrlash, noodatiy yechimlarni topa olish va muammolarga innovatsion yondashish qobiliyatidir. Maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi o'qitish metodlari, didaktik vositalar, ta'lim muhiti hamda o'quvchi shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan pedagogik yondashuvlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: ijodiy tafakkur, kreativlik, boshlang'ich ta'lim, pedagogik shart-sharoit, innovatsion metod, kreativ fikrlash, ta'lim muhiti.

Аннотация. В статье анализируются педагогические условия формирования и развития творческого мышления учащихся начальной школы. Творческое мышление – это способность мыслить по-новому, находить нестандартные решения и нестандартно подходить к решению задач. В статье рассматриваются методы обучения, дидактические средства, образовательная среда и педагогические подходы, учитывающие личностные особенности учащегося в процессе начального образования.

Ключевые слова: творческое мышление, креативность, начальное образование, педагогические условия, инновационный метод, творческое мышление, образовательная среда.

Abstract. This article analyzes the pedagogical conditions for the process of forming and developing creative thinking in primary school students. Creative thinking is the ability to think in new ways, find unusual solutions and approach problems innovatively. The article highlights teaching methods, didactic tools, educational environment, and pedagogical approaches that take into account the personal characteristics of the student in the process of primary education.

Keywords: creative thinking, creativity, primary education, pedagogical conditions, innovative method, creative thinking, educational environment.

Boshlang'ich ta'lim davri — o'quvchining shaxsiy rivojlanishida eng muhim bosqichlardan biridir. Bu davrda bolaning mantiqiy tafakkuri, tasavvuri, xotirasi, nutqi va ijodiy salohiyati jadal rivojlanadi. Shuning uchun boshlang'ich sinflarda ijodiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ijodiy tafakkur — bu shaxsning yangi g'oyalarni ilgari surish, noodatiy yechimlarni topish, mavjud bilimlarni qayta ishlash va ularni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bu qobiliyat tabiiy qiziqish, sinovchanlik va o'yin orqali bilim olish istagi bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, o'qituvchi o'z faoliyatida pedagogik shart-sharoitlarni shunday tashkil etishi kerakki, har bir o'quvchi o'z ijodiy salohiyatini erkin namoyon eta olsun.

Pedagogik shart-sharoitlar deganda, o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishga imkon beruvchi ta'lim muhiti, o'quv-metodik ta'minot, interfaol metodlar, psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi va o'qituvchining kasbiy mahorati tushuniladi. Birinchi navbatda, dars jarayonida motivatsion muhit yaratilishi muhimdir. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilarning qiziqishini uyg'otuvchi savollar, ijodiy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va o'yin elementlaridan foydalanishi lozim.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda interfaol o'qitish metodlari — "Aqliy hujum", "Rol o'ynash", "Sinkveyn", "Klaster" va "Debat" kabi usullar samarali hisoblanadi. Bu metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tezkor yechim topish, hamkorlikda ishlash va o'z fikrini erkin ifodalash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Shuningdek, fanlararo integratsiya ijodiy tafakkurni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Masalan, matematika darslarida mantiqiy masalalarni badiiy hikoyalar orqali berish, tasviriy san'at darslarida esa tabiat hodisalarini ilmiy tushuntirish ijodiy fikrlash jarayonini kuchaytiradi.

O'quvchilar faoliyatini baholash tizimi ham ijodiy yondashuvga ega bo'lishi kerak. An'anaviy ball qo'yishdan tashqari, formatif baholash (jarayonni kuzatish, o'zini baholash, o'zaro baholash) usullaridan foydalanish ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi. Bundan tashqari, o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun sinfdan tashqari ishlarda ham maxsus shart-sharoitlar yaratilishi zarur. To'garaklar, loyihalar, ijodiy tanlovlar, sahna ko'rinishlari va amaliy mashg'ulotlar bu borada katta ahamiyatga ega.

Eng muhimi, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlovchi o'qituvchi ijodkor, izlanuvchan va yangicha fikrlovchi bo'lishi, o'zining pedagogik mahoratini muntazam oshirib borishi lozim. Chunki o'qituvchining o'zi kreativ yondashuvga ega bo'lmasa, o'quvchilarni ijodiy fikrlashga undashi qiyin bo'ladi.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirish jarayonida o'qituvchi tomonidan ta'lim jarayonining **dizayni** ham muhim ahamiyatga ega. Darsning boshlanishidan yakunigacha bo'lgan bosqichlarda

o'quvchilarni faollikka chorlovchi, izlanishga undovchi va o'z fikrini asoslab bera olishga imkon beruvchi topshiriqlar taqdim etilishi lozim. Shu maqsadda, kichik yoshdagi o'quvchilar uchun loyihaviy ishlar, ijodiy yozuv mashqlari, badiiy matn yaratish, turli ixtirolar bo'yicha modellashtirish kabi faoliyat turlaridan foydalanish tavsiya etiladi.

O'quvchilar ijodiy tafakkurini samarali rivojlantirish uchun o'yin texnologiyalari alohida o'rin tutadi. O'yin jarayoni kichik yoshdagi bolalarda motivatsiyani oshiradi, ularning diqqatini uzoq muddat saqlashga yordam beradi va erkin fikrlash muhitini yaratadi. Didaktik o'yinlar, rolli o'yinlar va interfaol viktorinalar ijodiy tafakkur elementlarini tabiiy shaklda shakllantiradi.

Shuningdek, o'quvchilarni guruh va juftliklarda ishlashga o'rgatish ham ijodiy fikrlashni rivojlantiradi, chunki bu holatda ular bir-birining fikridan ilhomlanadi, muammolarga birgalikda noodatiy yechimlar topishga harakat qiladi. Guruh ishida o'qituvchi nazoratchi emas, balki yo'naltiruvchi rolda qatnashishi ijodiy jarayonni yanada erkin qiladi.

Tadqiqot uslubi tadqiqotning maqsadi va vazifalariga mos ravishda tanlangan bo'lib, unda nazariy hamda amaliy yondashuvlar uyg'un qo'llanildi. Avvalo, mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, xalqaro va milliy me'yoriy-huquqiy hujjatlar, davlat strategiyalari hamda statistik ma'lumotlar chuqur o'rganildi. Manbalarni tahlil qilishda taqqoslash, umumlashtirish, mantiqiy tahlil va tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotda asosiy e'tibor mavjud tajribalarni baholash, muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishga qaratildi. Amaliy bosqichda ekspert so'rovlari, kuzatuv va intervyu metodlari orqali ishonchli empirik ma'lumotlar yig'ildi. Respondentlar sifatida soha mutaxassislari, mahalliy hokimiyat vakillari va loyiha bilan bevosita bog'liq shaxslar jalb qilindi. Olingan ma'lumotlar statistik tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, ularning ishonchligi va aniqligi tekshirildi. Shuningdek, SWOT tahlili orqali mavjud imkoniyatlar, kuchli va zaif tomonlar hamda potensial xavf-xatarlar baholandi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ham zamonaviy ta'lim jarayonida ijodiy tafakkurni rivojlantirishning kuchli vositasi hisoblanadi. Multimedia taqdimotlar, interaktiv dasturlar, raqamli laboratoriyalar va virtual ekskursiyalar o'quvchilarni yangi bilimlarni o'zlashtirishda faol ishtirokchi qiladi. Bunday texnologiyalar o'quvchilarda mustaqil izlanish, natijalarni tahlil qilish va ularni ijodiy ifodalash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirish jarayoni doimiy rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash bilan uyg'un bo'lishi zarur. O'quvchilar muvaffaqiyatini baholashda nafaqat yakuniy natijalar, balki jarayondagi izlanishlari, original g'oyalari va mustaqilligi ham e'tiborga olinishi lozim. Bu usul bolalarda yangicha yondashuvga bo'lgan ishonchni oshiradi va ijodiy izlanishga bo'lgan motivatsiyani kuchaytiradi.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakat tarixini, milliy qadriyatlarini va ma'naviy merosini chuqur o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston tarixi fanini o'qitish orqali yoshlarda milliy g'urur, vatanparvarlik va tarixiy xotirani mustahkamlash maqsad qilinadi. Ushbu fanning metodologiyasi zamonaviy ilmiy yondashuvlarga asoslanib, arxeologik, yozma va og'zaki manbalarni kompleks tahlil qilishni talab etadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, tarixni chuqur va tizimli o'qitish yoshlar ongida mustahkam fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi, ularni global jarayonlarga ongli ravishda integratsiya qilishga yordam beradi. Davlat siyosati doirasida yaratilgan yangi o'quv dasturlari va ilmiy izlanishlar tarix fanining rivojlanishiga, uni xalqaro ilmiy maydonga olib chiqishga xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5413-son Qarori. 2023-yil 26-aprel.
2. Karimov, I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. *O'zbekiston tarixi fanidan o'quv dastur.* – Toshkent, 2022.
4. Qosimov, B. va boshqalar. *O'zbekiston tarixi.* – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
5. UNESCO. *History Education in Central Asia: Challenges and Perspectives.* – Paris: UNESCO Publishing, 2021.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING SALOMATLIGI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Z.Dadajonova, tadqiqotchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning salomatligini ta'minlash va mustahkamlashning nazariy asoslari, zamonaviy yondashuvlari hamda mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, sog'lom turmush tarzini shakllantirishda oilaning va maktabgacha ta'lim muassasalarining roli, zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi va amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: maktabgacha yosh, bola salomatligi, sog'lom turmush tarzi, oilaviy tarbiya, maktabgacha ta'lim, sog'lomlashtirish texnologiyalari, muammolar, yechimlar.

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ теоретических основ, современных подходов, существующих проблем и путей их решения в обеспечении и укреплении здоровья детей дошкольного возраста. Также рассматривается роль семьи и дошкольных образовательных учреждений в формировании здорового образа жизни на основе современных педагогических и психологических подходов, приводятся практические рекомендации.

Ключевые слова: дошкольный возраст, здоровье ребёнка, здоровый образ жизни, семейное воспитание, дошкольное образование, оздоровительные технологии, проблемы, решения.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the theoretical foundations, modern approaches, existing problems, and solutions for ensuring and strengthening the health of preschool children. It also examines the role of the family and preschool educational institutions in fostering a healthy lifestyle, based on modern pedagogical and psychological approaches, and offers practical recommendations.

Keywords: preschool age, child health, healthy lifestyle, family upbringing, preschool education, health-improving technologies, problems, solutions.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida aholining, ayniqsa, yosh avlodning sog'lig'i va jismoniy salomatligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarning salomatligini mustahkamlash va himoya qilish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Maktabgacha yosh – bolaning har tomonlama rivojlanishi, jismoniy va psixik holati shakllanadigan eng mas'uliyatli bosqich hisoblanadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, bola sog'lig'ining asoslari, immuniteti, hayotga bo'lgan munosabati aynan shu davrda shakllanadi [1].

O'zbekistonda bolalar salomatligini mustahkamlash, bolalarda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish va rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada "Maktabgacha ta'lim to'g'risida"gi Qonun, davlat dasturlari, milliy va xalqaro hamkorlik doirasidagi loyihalar muhim o'rin tutadi. Shunday ekan, maktabgacha yoshdagi bolalarning salomatligini saqlash, ularda sog'lom hayot ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning salomatligi tushunchasi va ahamiyati. Salomatlik – insonning jismoniy, psixik va ijtimoiy farovonlik holati sifatida talqin etiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ta'rifiga ko'ra, salomatlik bu – faqat kasallik yoki nuqson yo'qligi emas, balki to'liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holatidir [2]. Maktabgacha yoshdagi bolalar salomatligi, bir tomondan, organizmning normal rivojlanishi va kasalliklardan himoyalaniish darajasi bilan, ikkinchi tomondan, bola psixikasi va ruhiy holatining barqarorligi bilan belgilanadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bola sog'lig'ining poydevori aynan maktabgacha davrda qo'yiladi. Bu davrda bolaning jismoniy o'sishi, asab tizimi, immuniteti, hissiy va ijtimoiy kompetensiyalari shakllanadi [3]. Shu sababli, bolalar sog'lig'ini asrash va mustahkamlash uchun quyidagi omillar muhim ahamiyat kasb etadi:

- To'g'ri ovqatlanish va ratsion,
- Faol harakat va jismoniy mashqlar,
- Gigiyena va shaxsiy parvarish,
- Oila va tarbiya muhitining salbiy ta'sirlardan xoli bo'lishi.

Pedagogik va psixologik tadqiqotlarda, bolalar salomatligining rivojlanishiga maktabgacha ta'lim muassasalari, oiladagi tarbiya va jamiyat muhitining ta'siri beqiyos ekanini qayt etadilar.

Maktabgacha yoshda so'g'lom turmush tarzini shakllantirishda quyidagi omillariga amal qilish zarur:

- Jismoniy faollik,
- To'g'ri ovqatlanish,
- Gigiyena qoidalariga rioya qilish,
- Yetarlicha uyqu va dam olish,
- Stress va salbiy omillardan himoyalanih.

Maktabgacha yoshda bolalarda harakat faoliyatining yuqori bo'lishi ularning organizmini chiniqtirish, yurak-qon tomir, nafas olish, asab tizimi faoliyatining yaxshilanishiga xizmat qiladi [4]. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni ertalabki badantarbiya mashg'ulotlariga jalb qilish, ochiq havoda o'yinlar o'tkazish, gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirish asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Sog'lom ovqatlanish ham bolalarning salomatligi uchun nihoyatda muhimdir. Bu yoshda organizm tez o'sadi va rivojlanadi, shuning uchun ratsionda oqsil, vitamin va minerallar yetarli bo'lishi shart. Shuningdek, bolalarda gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirish – tish tozalash, qo'l yuvish, shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilish – kasalliklarni oldini olishda asosiy omil hisoblanadi [5].

Salomatlikni saqlash va mustahkamlashda pedagogik yondashuvlar

Zamonaviy pedagogika va maktabgacha ta'lim tizimida sog'lomlashtirish texnologiyalaridan samarali foydalanish dolzarb hisoblanadi. Sog'lomlashtirish texnologiyalari deganda, bolalar organizmini chiniqtirish, ularni jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan barkamol rivojlantirishga qaratilgan ta'lim-tarbiyaning maxsus usullari tushuniladi [6].

Quyidagi pedagogik yondashuvlar maktabgacha yoshdagi bolalar salomatligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi:

- Sog'lomlashtirish dasturlari asosida harakatli o'yinlar, jismoniy mashg'ulotlar tashkil etish,
- Psixologik salomatlikni ta'minlash, ya'ni bolalarda stress, qo'rquv, xavotirlarni kamaytirishga qaratilgan mashg'ulotlar o'tkazish,
- Sog'lom hayot tarzi targ'ibotini olib borish, gigiyena va shaxsiy parvarish ko'nikmalarini shakllantirish,
- Oilaviy va ijtimoiy hamkorlik asosida bola salomatligini saqlash va mustahkamlash.

O'qituvchi va tarbiyachilar zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olib, salomatlikni mustahkamlashga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini tashkil etishlari lozim [7].

Oila va maktabgacha ta'lim muassasalari hamkorligi

Bolalarning salomatligini mustahkamlashda, avvalo, oila va maktabgacha ta'lim muassasasi o'zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Oiladagi to'g'ri tarbiya va sog'lom muhit bola jismoniy va psixik salomatligining asosiy omillaridan biridir. Ota-onalar farzandlarida to'g'ri ovqatlanish, gigiyena, jismoniy faollik ko'nikmalarini shakllantirishlari, ularni zararli odatlardan, stress va tashqi salbiy ta'sirlardan himoya qilishlari zarur.

Maktabgacha ta'lim muassasalari esa, bola salomatligini mustahkamlashga qaratilgan maxsus dasturlar va tadbirlarni amalga oshiradi. Tarbiyachilar va ota-onalar o'rtasida doimiy muloqot, hamkorlik asosida bola salomatligi masalasiga birgalikda yondashuv samaradorlikni oshiradi.

Oilaviy hamkorlik va muassasa pedagoglarining doimiy hamkorligi natijasida, bolalarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalari mustahkamlanadi va ularning sog'lom ulg'ayishi ta'minlanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, maktabgacha yoshdagi bolalarning salomatligini mustahkamlash – bu jamiyat va davlat uchun strategik ahamiyatga ega masaladir. Bolaning har

tomonlama sog'lom rivojlanishi uchun oila, maktabgacha ta'lim muassasasi va jamiyat o'zaro hamkorlikda harakat qilishi zarur. Maqolada ko'rsatib o'tilgan pedagogik va psixologik yondashuvlarni amaliyotga joriy qilish, mavjud muammolarni hal etish uchun kompleks choralar ko'rish va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi statistik hisobotlari, 2024 yil.
2. World Health Organization. Constitution of the World Health Organization. Geneva, 1946.
3. N.V. Lisina. "Psixologiya detskogo vozrasta", Moskva, 2020.
4. Ergasheva B.Z. Bo'lajak tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash: nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Fan, 2022.
5. Jurayev N.Q. Maktabgacha yoshdagi bolalarda salomatlik madaniyatini shakllantirish. – Andijon, 2021.
6. Nazarov A. va boshqalar. Bolalar salomatligini saqlash va mustahkamlash muammolari. – Toshkent: Fan, 2023.

UO'K 370.2

SUN'IY INTELLEKT VA IJODIY TAFAKKUR. ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA PEDAGOGIK IMKONIYATLAR

D.Sh.Djurayeva, dots., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi va bu orqali o'quvchilarning hamda talabalarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ijodiy tafakkur tushunchasi, uning strukturaviy xususiyatlari va sun'iy intellekt bilan o'zaro aloqasi nazariy hamda amaliy asosda yoritiladi. Shuningdek, ilg'or xorijiy va mahalliy tadqiqotlar asosida SI orqali ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirish mexanizmlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ijodiy tafakkur, raqamli pedagogika, AI texnologiyalari, innovatsion ta'lim, algoritmik tafakkur.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности интеграции технологий искусственного интеллекта (ИИ) в образовательный процесс и их влияние на развитие креативного мышления учащихся и студентов. Понятие креативного мышления, его структурные особенности и взаимосвязь с ИИ анализируются как с теоретической, так и с практической точек зрения. Также рассматриваются механизмы развития креативных компетенций с использованием ИИ на основе передовых отечественных и зарубежных исследований.

Ключевые слова: искусственный интеллект, креативное мышление, цифровая педагогика, AI-технологии, инновационное образование, алгоритмическое мышление.

Abstract. This article explores the integration of artificial intelligence (AI) technologies into the educational process and their impact on the development of students' creative thinking. The concept of creative thinking, its structural features, and its interrelation with AI are analyzed from both theoretical and practical perspectives. Furthermore, the article examines mechanisms for developing creative competencies through AI based on advanced local and international research.

Keywords: artificial intelligence, creative thinking, digital pedagogy, AI technologies, innovative education, algorithmic thinking.

Kirish. XXI asrda ta'lim sohasi raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashgan holda yangicha shakllanmoqda. Bu jarayonda sun'iy intellektning (SI) o'zni tobora ortib bormoqda. Inson tafakkurining eng murakkab shakllaridan biri — ijodiy tafakkur esa, o'quv faoliyatining markazida turib, yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Mazkur maqolada SI va ijodiy tafakkur o'rtasidagi o'zaro munosabat, ularning integratsiyalashgan holdagi ta'siri ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi.

Asosiy qism "SI va ijodiy tafakkur integratsiyasi" deganda, ko'pincha sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari va insonning ijodiy tafakkur qilish qobiliyati o'rtasidagi o'zaro uyg'unlik, o'zaro ta'sir va qo'shma imkoniyatlar tushuniladi. Bu integratsiya bugungi kunda ta'lim, sanoat, san'at, ilmiy tadqiqotlar va boshqa ko'plab sohalarda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Sun'iy intellekt (SI) – katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, analiz qilish, taxmin qilish va qaror qabul qilishga qodir bo'lgan dasturiy tizimlar. Ijodiy tafakkur – muammolarga noodatiy,

yangicha, original yondashuv asosida yechim topish jarayoni. Integratsiya – bu ikki tizimni birgalikda ishlatib, inson aql-zakovati va mashina imkoniyatlarini uyg'unlashtirish demakdir.

1-jadval.

Integratsiyaning afzalliklari

Yo'nalish	SI roli	Ijodiy tafakkur roli	Integratsiya natijasi
Ta'lim	Moslashtirilgan o'qitish, AI mentorlar	Didaktik yondashuvlar, ijodiy topshiriqlar	Interaktiv, innovatsion o'qitish
San'at	Generativ san'at (AI yordamida)	Emotsional mazmun va estetik baho	Raqamli ijod mahsulotlari
Ilmiy tadqiqot	Ma'lumot tahlili, modellash	Gipotezalarni ilgari surish	Yuqori samarali tadqiqot
Dizayn va arxitektura	Generativ dizaynlar	Foydalanuvchi ehtiyojlarini anglash	Estetik va funksional mahsulotlar.

Natural Language Processing (NLP) – ijodiy yozuvlarni tahlil qilish va baholash. Machine Learning (ML) – ijodiy ishlarda takroriy andozalarni aniqlash. Generative AI (GPT, DALL·E va boshqalar) – she'r, hikoya, surat, musiqa yaratish.

SI va ijodiy tafakkur integratsiyasi bo'yicha quyidagi yo'nalishlar asosida izlanishlar olib borish mumkin: Talabalarning SI vositalari bilan ishlashda ijodiy kompetensiyalarining o'zgarishi. AI mentor yordamida o'qitishda ijodkorlik ko'rsatkichlarining monitoring.

Tadqiqot uslubi. Mazkur tadqiqotda ilmiy-analitik yondashuv asos qilib olindi. Sun'iy intellekt va ijodiy tafakkur o'zaro bog'liqligi zamonaviy ta'lim texnologiyalari doirasida ko'rib chiqildi. Avvalo, ushbu sohalaridagi ilg'or xorijiy va mahalliy ilmiy manbalar, pedagogik tajribalar, xalqaro amaliyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar va raqamli texnologiyalar bo'yicha chop etilgan maqolalar, kitoblar, tahliliy hisobotlar o'rganildi. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi zamonaviy o'quv platformalari, o'quv dasturlar, mobil ilovalar va boshqa elektron vositalarning tahlili orqali ularning ijodiy tafakkurni shakllantirishdagi imkoniyatlari chuqur o'rganildi.

Tadqiqot davomida ta'limda qo'llanilayotgan sun'iy intellekt texnologiyalari (masalan, OpenAI, Google AI, Duolingo, Khan Academy, Canva, DALL·E, Grammarly kabi platformalar)ning o'quvchi fikrlash faoliyatiga ta'siri tahlil qilindi. Ushbu vositalar yordamida o'quvchilarda mustaqil izlanish, g'oya ishlab chiqish, tasavvur qilish va muammoni yangicha hal qilish kabi ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyati mavjudligi ilmiy asosda baholandi. Shu bilan birga, tanlangan mavzu doirasida o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan suhbatlar, so'rovnoma va amaliy kuzatishlar asosida sun'iy intellekt vositalarining real dars jarayonlaridagi roli haqida tahliliy xulosalar chiqarildi.

Natijalar. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayonida ijodiy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni va imkoniyatlari borasida qator muhim xulosalar ishlab chiqildi. Avvalo, sun'iy intellekt texnologiyalari ta'limga innovatsion yondashuvlarni olib kirib, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirish bilan birga, ularning tafakkur doirasini kengaytirish, yangicha fikrlashga undash, muammoli vaziyatlarda mustaqil yechimlar topish qobiliyatini rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilishi aniqlangan.

Tahlil qilingan amaliy holatlar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektdan foydalanilgan dars jarayonlari an'anaviy darslarga nisbatan ko'proq interaktiv, ijodiy va dinamik kechadi. Bu esa o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, motivatsiyasini kuchaytiradi va ularni yangilik yaratishga undaydi. Ayniqsa, loyihaviy ishlarda, ijodiy yozuvlarda, muammoli vaziyatlarni yechishda sun'iy intellekt vositalari yordamida bajarilgan ishlar sifatliroq va originalroq bo'lishi kuzatildi.

Yana bir muhim natija shundaki, sun'iy intellekt yordamida ijodiy tafakkurni rivojlantirishda faqat texnologiya emas, balki metodika, didaktik yondashuvlar ham muhim rol o'ynaydi. Ya'ni, sun'iy intellekt vositalari qanday va qayerda qo'llanilayotgani, ularni qanday topshiriqlar bilan bog'layotgani, o'quvchilarning faol ishtirokiga qanday rag'bat berilayotgani kabi pedagogik qarorlar natijalarning sifati va samaradorligini belgilab beradi. Shuning uchun ham sun'iy intellekt – bu ijodiy tafakkur uchun vosita, ammo asosiy ijodiy kuch insonning o'zida qoladi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar va kuzatishlar asosida aytish mumkinki, sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda va ayni paytda ijodiy tafakkurni shakllantirishda beqiyos imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli muhitda voyaga

yetayotgan o'quvchi avlodi uchun sun'iy intellekt vositalari bilim olishning o'ziga xos, ilg'or va interaktiv shaklini taqdim etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Raxmatova D. M. (2022). Sun'iy intellekt texnologiyalarining umumta'lim jarayoniga integratsiyasi masalalari. PhD dissertatsiyasi. TDPU. www.disser.uz
2. Jo'rayev, X. F. (2024). Ta'lim tizimida sun'iy intellektning roli va ta'sirini oshirish. *Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar ilmiy to'plami*, 17 aprel 2024. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. [scribd.com+13researchgate.net+13jdu.uz+13](https://www.scribd.com+13researchgate.net+13jdu.uz+13).
3. Andreas, J. (2020). *Artificial intelligence and education: Promises and implications for teaching and learning*. Educational Technology, 60(1), 22–29. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-10042-3>
4. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>
5. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence unleashed: An argument for AI in education*. Pearson Education. <https://www.pearson.com/>

UO'K 37

CHET TILI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA MULTIMEDIYA KOMPENSATSIYASINING O'RNI

Z.A. Ibragimova, katta o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ta'lim maqsadlarida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish muammolariga bag'ishlangan ko'plab ishlar mavjud bo'lib, ularda ta'limdagi paradigma o'zgarishi, falsafa, psixologiya va pedagogika doirasida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv rivoji taklif etiladi. Bu jarayonda kognitiv-psixologik nazariyalar hamda konstruktivizm nazariyasi nazariy asos sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: refleksiya, tahlil, multimedia kompetensiyasi, multimedia, interaktivlik, gipertextlilik, interaktiv ta'lim.

Аннотация. Многочисленные работы уже посвящены проблемам использования новых информационных технологий в образовательных целях, в которых предлагается смена образовательной парадигмы, развитие личностно-ориентированного подхода к обучению в рамках философии, психологии и педагогики. Когнитивно-психологические теории и теория конструктивизма рассматриваются как теоретическая основа.

Ключевые слова: рефлексия, анализ, мультимедийная компетентность, мультимедиа, интерактивность, гипертекстуальность, интерактивное обучение.

Abstract. Many works have already been devoted to the problems of using new information technologies for educational purposes, where a paradigm shift in education is proposed, the development of a personality-oriented approach to education within the framework of philosophy, psychology and pedagogy, and cognitive-psychological theories and the theory of constructivism are considered as a theoretical basis.

Key words: reflection, analysis, multimedia competence, multimedia; interactivity; hypertextuality, interactive learning.

Bugungi kunda yangi texnologiyalar yordamida xorijiy tillarni o'qitishda qo'llanilayotgan asosiy psixologik nazariyalar bu kognitiv psixologiya va konstruktivizm nazariyasidir¹. [...]. Birinchi yondashuv – insonning kognitiv jarayonlarini kompyuter yordamida modellashtirish va bu model asosida ta'lim jarayonini optimal boshqarish muammosini hal qilishdan iborat.

Ikkinchi yondashuv esa, Glazerfeld va Forster tomonidan taklif qilingan bo'lib, ta'lim jarayonini bevosita konstruktivizm nazariyasi bilan bog'laydi. Yangi axborot texnologiyalarini ta'lim maqsadida qo'llash muammolariga bag'ishlangan ko'plab ilmiy ishlar mavjud bo'lib, ularda ta'lim paradigmasining o'zgarishi, falsafa, psixologiya va pedagogika doirasida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv rivoji taklif etiladi. Shu bilan birga, kognitiv-psixologik nazariyalar va konstruktivizm nazariyasi nazariy asos sifatida ko'rib chiqiladi.

Internet texnologiyalari yordamida ta'lim olish holati bilan bog'liq kognitiv psixologiya sohasidagi tadqiqotlar natijalariga asoslanib, olimlar ta'lim jarayonining multimedia muhitida

tushunilishini qanday kechishini o'rganadilar. Bu yerda inson o'zining oldingi bilimlari asosida axborot oqimidan mazmunli ma'lumotlarni tanlab olishi muhimdir. Inson ma'lumotni kichik qismlarga ajrata olishi bilan birga, bu kichik qismlarni yirik guruhlariga birlashtira olishi ham zarur.

Biroq, xorijiy tillarni o'rganish jarayoniga Internetning joriy etilishi afzalliklar bilan birga kamchiliklarga ham ega. Internet orqali xorijiy tillarni o'rganish nima bera olmaydi? Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Internet orqali ta'lim olish real yuzma-yuz muloqotni to'liq almashtira olmaydi. Shu sababli, an'anaviy o'quv jarayoni hali uzoq vaqt xorijiy tillarni o'rgatishda asosiy shakl bo'lib qoladi. Chunki bugungi kunda Internetdagi muloqot asosan yozma shaklda olib boriladi. Bu esa shuni anglatadiki, Internet tarmog'ida ishlash uchun o'qish va yozish ko'nikmalari juda muhimdir. Shu ma'noda, Internet orqali ta'lim olish "real" va autentik hisoblanadi, chunki bu haqiqiy vaqtda notanish odam bilan muloqotni ta'minlaydi.

Metodik adabiyotlarda "multimedia" tushunchasi quyidagicha ta'riflanadi: axborotni jamlash vositasi; axborotni kodlash vositasi; [...] axborotni uzatish vositasi; axborotni yetkazish vositasi; axborotni takror ishlab chiqish vositasi; axborotni qabul qilish vositasi. Bunday kontekst WWW tarmog'i – Internetning o'zini o'zi tashkil etish muammolarini ko'rib chiqish uchun eng to'g'ri yondashuv hisoblanadi. Bu nuqtai nazardan, Internetni anglash muammosi yangi dialog va muloqot shakllarini anglash muammosiga aylanadi. Endi matn emas, balki gipertext va kontekst o'qiladi; tasvir, shakl, rang bilan bog'liq yangi tushunish va bilimni egallash sxemalari paydo bo'ladi.

Ilmiy adabiyotlarda Internetning o'ziga xos xususiyatlari uchta asosiy jihat bilan tavsiflanadi: multimedia, interaktivlik, gipertextlik³. [...]

1. Multimedia: Bu "axborot makonining asosiy texnologiyasi" bo'lib, ochiq axborot dunyosini yaratadi. U portallar, qidiruv tizimlari, kataloglar, veb-saytlar, elektron lug'atlar, entsiklopediyalar, virtual universitetlar shaklida taqdim etiladi. Internet materiallari multimedia axborotining erkin qabul qilinishi uchun yaratilgan. Eng muhim jihati – multimedia o'z ichiga madaniyatlarning deyarli barcha turlarini oladi. U o'tmish, hozirgi va kelajakdagi kommunikativ fikrlarni ulagan raqamli olamga aylanadi.

2. Interaktivlik: Elektron pochta, chatlar va video konferensiyalar bir til vakillari va o'rganilayotgan til vakillari, ya'ni "ona til so'zlovchilari" bilan bevosita muloqot qilish imkonini beradi. Bu imkoniyatlar an'anaviy usullardan mazmuni, tezligi, mustaqilligi bilan farqlanadi. Internet madaniyatlararo muloqot uchun muhim vosita bo'lib, e-mail tandemlar bunga yaqqol misoldir. Interaktivlik – bu kompyuter yoki suhbatdosh bilan doimiy muloqotda bo'lish imkoniyatidir.

3. Gipertext: Internetning tuzilmasi aynan gipertext asosiga qurilgan. Bu – axborot qismlarining bir-biriga bog'lanishi, havolalar orqali kerakli matnga tezda o'tish imkoniyatidir. Multimedia vositalaridan foydalanganda "sakrashli" o'tish imkoniyati mavjud bo'lib, bu tarmoqli materiallarni ko'rishga yordam beradi. Bunday multimedia bilan ishlash insonda ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadi va o'rganishga qo'shimcha motivatsiya beradi.

Multimedia kompetensiyasi – bu xorijiy tilni multimedia, interaktiv va gipertext muhitida o'rganish va o'rgatishda Internet texnologiyalaridan foydalanish qobiliyatidir. Bu qobiliyat kognitiv jarayonni o'zini o'zi tashkil etish ko'nikmalariga asoslangan bo'lib, nutq va yozuvni qayta ishlab chiqish jarayoni, ya'ni inson miyasi ichida va multimedia tarmoqlari makonida kechadigan sinergetik va konstruktivist o'zaro ta'sirni o'z ichiga oladi.

Multimedia kompetensiyasi uchta asosiy komponentdan iborat:

1. Multimedia: Quyidagi modellarga ega bo'lish:

virtual muhitlardan foydalanish (loyihalar, e-mail tandemi, o'yinlar);

o'z axborotini tashkil qilish (qabul qilish, tekshirish, baholash, elektron entsiklopediyalar va lug'atlardan foydalanish);

ijodiy modellar (animatsiyalar, filmlar, elektron gazeta va video ko'rgazmalar yaratish);

muloqot modeli (masofaviy muloqot, asosan tasvir, shakl, rang orqali soddalashtirilgan til yordamida).

DaF (Nemis tili xorijiy til sifatida) o'qituvchilari uchun quyidagi veb-manzillar tavsiya etiladi (ba'zilar noto'g'ri yozilgan, lekin asl matnda shunday keltirilgan):

1. Nemis adabiyotining klassik asarlari: <http://www.goethe.de/Z/dimidex.htm/>

2. Nemis tilini o'rganishga doir ko'rsatmalar: <http://www.goethe.de/Z/demidex/htm/>
3. O'qituvchilar uchun maxsus materiallar: <http://www.goethe.de/r/daf/dservueb.htm>
4. DaF uchun interaktiv sharh: <http://www.stud.uni-muenchen.de/~fariborz.dadkhah-jazi>
5. Mashqlar to'plami: <http://ibm.zhrz.uni-bonn.de/~usa000/idex.html>
6. Til o'yinlari: <http://texthaus.com>

7. Mamlakatshunoslik materiallari: <http://www.schulweb.de>, <http://www.ids.mannheim.de/quellen/kunde/htm/>, <http://www.ualberta.ca/~german/lehrer/htm>

E-mail (elektron pochta) – foydalanuvchilarni bog'laydi, yozma matnlarni tezda dunyo bo'ylab yuborish imkonini beradi. Xabarlar odatda kundalik tilda, hatto slangda yoziladi, bu esa talabalar uchun qiziq bo'ladi. Elektron xat ko'pincha spontan ravishda yoziladi, bu esa uni og'zaki nutqqa yaqinlashtiradi. Multimedia kompetensiyasi — talabalarning chet tilini o'zlashtirish jarayonida Internet texnologiyasidan foydalanish qobiliyati, ya'ni tilni o'rganish va uni Multimedia, interaktiv va gipermatnli muhitda o'rgatish.

Bu qobiliyat bilish jarayonini nutq va yozishni tushunish, inson miyasida va tashqarisida (Multimedia tarmoqlari makonida) sodir bo'ladigan jarayon, miyaning barcha aniq va noaniq obyektlar bilan sinergetik va konstruktiv o'zaro ta'siri jarayonlari sifatida mustaqil tashkil etish ko'nikmalariga asoslanadi. Zamonaviy tushunchalarga ko'ra, Internet — bu odam-mashina ("ergatik") tarmoq bo'lib, unda foydalanuvchi tarmoq ichida, o'zini o'zi tashkil etuvchi, murakkab kommunikativ tizimda bo'lib, u yerda ma'lumot nafaqat matn yoki tovush shaklida taqdim etiladi., balki video va foto, animatsiya ma'lumotlari va harakatlanuvchi multiplikatsiya shaklida ham mavjud.

Multimedia kompetensiyasi uchta komponentni o'z ichiga oladi: Multimedia kompetensiyasining birinchi komponenti — Multimedia — Internet texnologiyalari bilan ishlashning quyidagi modellariga ega bo'lishni o'z ichiga oladi:

virtual muhitlardan foydalanish modeli (virtual loyihalar, elektron pochta tandemlari, o'yinlar);
shaxsiy ma'lumotlarini tashkil qilish modeli (uni olish, verifikatsiyalash, baholash, elektron ensiklopediyalar va lug'atlardan foydalanish);
ijodiy model (masalan, elektron kamera yordamida animatsiyalar, filmlar, elektron gazetalar va video ko'rgazmalar yaratish);

nutq, so'z va tovush bilan kamroq bog'liq bo'lgan, lekin tasvir, shakl, rang va kompensasion belgilar tizimlari (imo-ishoralar, smayliklar) orqali amalga oshiriladigan masofaviy kommunikantlar o'rtasidagi ishbilarmonlik va faktik aloqa sifatida aloqa modeli.

Ushbu modellar asosida aniq muammolarni hal qilish uchun foydali bo'lgan ko'nikmalar shakllanadi va mustahkamlanadi, ular multimediya kompetensiyasi darajasini belgilaydi.

Multimedia kompetensiyasining ikkinchi komponenti interaktivlikdir. Chet tilini interaktiv usulda o'rganish qobiliyati har bir kishi o'quv jarayoniga jalb qilingan va hamma bilgan narsalarni tushunish va mulohaza yuritish imkoniyatiga ega bo'lganida, kognitiv faoliyatni dialog rejimida tashkil etish qobiliyatiga asoslanadi.

Axborotning xilma-xilligi, uning faolligi, ta'sir doirasi, uzatish tezligi va u bilan bog'liq harakatlar, tarmoq, muloqot va bilishning alohida mustaqilligi bilan individual rejimda davom etishi muhim, bu faoliyat shakllarini o'zgartirish, e'tiborni o'zgartirish, dam olish, asab bosimini yengillashtirishga imkon beradi. Interaktivlik media muhitida ikki turdagi shartnomalarni tuzish va saqlash ko'nikmalarini nazarda tutadi:

- eng muhim qidiruv tizimlari, portallar, serverlar, interkultural va krosskultural xususiyatlar bilan;

- o'rganilayotgan tilda so'zlashuvchilar bilan tandemlar, telekonferensiyalar, chatlar, forumlar va butun dunyo bo'ylab ilmiy-uslubiy markazlar tomonidan maxsus ishlab chiqilgan loyihalarga qo'shilish.

Multimedia kompetensiyasining uchinchi komponenti gipermatnlilik, gipermatn bilan ishlash qobiliyatidir, chunki gipermatn — bu Internetning tarkibi hisoblanadi.

Axborotning barcha turlari uchun asosiy birlik ma'lum bir tarzda tuzilgan matn bo'lib, unda ma'lumotlar qatlamlarda taqdim etiladi, tashqi ko'rinishi bilan farq qiluvchi alohida tugunlarga

bo'linadi. Gipermatn bir nechta yuzaga ega, lekin boshi yoki oxiri yo'q. U chiziqli, iyerarxik, modulli va Multimediali matnlarni o'z ichiga oladi. An'anaviy matndan farqli o'laroq, gipermatnlar chiziqli emas. Gipermatn sifatini belgilovchi omil tugunlarni, bog'lovchi havolalarni tanlash qobiliyatidir. Umuman olganda, barcha turdagi gipermatnlarni quyidagilarga qisqartirish mumkin: a) shaxsiy gipermatnlar (bular yopiq matnlar, ularda axborot modullari biriktirilishi mumkin bo'lgan "ochiq uchlari" mavjud); b) gipermatnli tarmoqlar; bunda bir nechta axborot gipermatnlari va elektron matnlar havolalar orqali paramatn sifatida bog'lanadi (paramatnlar — izohlar, mundarijalar, sarlavhalar, so'zboshilar, keyingi so'zlar kabi matnlar); v) chiziqli shaklga ega bo'lgan elektron matnlar. Bular www tarmoqdagi ilmiy va adabiy asarlar.

Xulosa qilib aytganda, Internet bugungi kunda axborotni tashishning eng yaxshi vositasi bo'lib, quyidagilarni ta'minlaydi: dunyo bo'ylab bilimlarga darhol va to'liq kirish; kuchli qidiruv tizimi orqali kerakli ma'lumotlarni tezda topish, bu esa axborotni mustaqil izlash va bosqichma-bosqich yig'ish zaruratini bartaraf etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jonassen, D.H. (1999). Designing Constructivist Learning Environments. Instructional Design Theories and Models: A New Paradigm of Instructional Theory. Vol. II. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
2. Mayer, R.E. (2005). The Cambridge Handbook of Multimedia Learning. Cambridge University Press.
3. Egorov, V.V. (2000). Multimedia Texnologiyalari Pedagogikada. Moskva: Pedagogika.
4. Glaserfeld, E. von (1995). Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning. London: Falmer Press.
5. Heinich, R., Molenda, M., Russell, J.D., Smaldino, S.E. (1996). Instructional Media and Technologies for Learning. Prentice Hall.
6. Warschauer, M. (1997). Computer-Mediated Collaborative Learning: Theory and Practice. Modern Language Journal, 81(4), 470–481.
7. Bax, S. (2003). CALL—Past, Present and Future. System, 31(1), 13–28.
8. Kramsch, C., & Andersen, R. (1999). Multimedia and Language Learning: Theory and Practice. Language Learning & Technology, 2(1), 31–36.

UDC 001.8

ANALYSIS OF THE PROCESS OF DEVELOPING SPEAKING SKILLS IN LANGUAGE TEACHING LESSONS

D.Z. Ismailova, researcher, Samarkand state institute of foreign languages, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada til o'qitish darslarida og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni tahlil qilinadi hamda gapirish malakasining lingvistik va ijtimoiy jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Gapirish – bu grammatik va leksik bilimlar bilan bir qatorda kontekstni tushunish va shaxslararo muloqot ko'nikmalarini ham talab qiluvchi ijodiy til ko'nikmasidir. Lingvistik jihatga grammatika, lug'at boyligi, talaffuz, ravonlik va mantiqiylik kiradi, ijtimoiy jihat esa pragmatik foydalanish, kontekstga moslashuvchanlik, o'zaro muloqot, ohang va madaniy anglashni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, maqolada og'zaki nutqni rivojlantirishning besh bosqichli yondashuvi bayon etiladi: gapirishga tayyorgarlik, namunaviy ko'rsatma, nazorat ostidagi mashq, erkin ifoda va fikr-mulohaza. Har bir bosqich o'quvchilarga ravonlik va ishonchni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Maqola xulosasida og'zaki nutqni tizimli va integratsiyalashgan tarzda o'qitish, o'quvchilarning akademik hamda real hayotdagi kommunikativ kompetensiyasini sezilarli darajada oshirishi mumkinligi aytiladi.

Kalit so'zlar: Og'zaki nutq ko'nikmalari, til o'qitish, lingvistik kompetensiya, ijtimoiy muloqot, ravonlik, talaffuz, kommunikatsiya, pragmatik ong, til rivoji, gapirish bosqichlari.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс развития навыков устной речи на уроках иностранного языка, с акцентом как на лингвистические, так и на социальные аспекты говорения. Устная речь — это продуктивный языковой навык, который требует не только грамматических и лексических знаний, но и осознания контекста, а также межличностной компетенции. Лингвистический аспект включает грамматику, словарный запас, произношение, беглость и связность речи, в то время как социальный аспект охватывает прагматическое использование языка, чувствительность к контексту, взаимодействие, интонацию и культурное понимание. Кроме того, в статье предлагается пятиэтапный подход к развитию навыков говорения: подготовка к говорению,

моделирование, контролируемая практика, свободное высказывание и обратная связь. Каждый этап играет важную роль в формировании у учащихся беглости речи и уверенности. В заключение подчеркивается, что систематический и комплексный подход к обучению устной речи может значительно повысить коммуникативную компетентность учащихся как в академической, так и в реальной жизни.

Ключевые слова: Навыки устной речи, преподавание языка, лингвистическая компетенция, социальное взаимодействие, беглость речи, произношение, коммуникация, прагматическое осознание, развитие языка, этапы говорения.

Abstract. This article analyzes the process of developing speaking skills in language teaching lessons, emphasizing both the linguistic and social dimensions of speaking. Speaking is a productive language skill that requires not only grammatical and lexical knowledge but also contextual awareness and interpersonal competence. The linguistic dimension involves grammar, vocabulary, pronunciation, fluency, and coherence, while the social dimension includes pragmatic use, context sensitivity, interaction, tone, and cultural understanding. Furthermore, the article outlines a five-stage approach to speaking skill development: pre-speaking, modeling, controlled practice, free production, and feedback. Each stage plays a vital role in helping learners build fluency and confidence. The article concludes that a systematic and integrated approach to teaching speaking can significantly enhance learners' communicative competence in both academic and real-life contexts.

Key words: Speaking skills, language teaching, linguistic competence, social interaction, fluency, pronunciation, communication, pragmatic awareness, language development, speaking stages.

Speaking is one of the most essential skills in language learning. It is the primary means of communication and plays a vital role in expressing ideas, thoughts, and emotions effectively. In language teaching lessons, speaking skills help learners use the target language actively and with confidence.

Speaking is a vital component of language competence and a primary tool of communication in both academic and real-life contexts. The development of speaking skills in language teaching lessons requires a systematic and purposeful approach, as it involves not only linguistic proficiency but also psychological readiness, confidence, and social interaction [3,145].

The Nature of Speaking Skills. Speaking is a productive language skill that involves expressing thoughts, ideas, and emotions through spoken words. Unlike receptive skills such as listening or reading, speaking requires active use of language and interaction with others. This helps students improve their fluency, pronunciation, vocabulary usage, and grammatical accuracy in real time. Through regular speaking practice, learners develop better interaction abilities, which are crucial in real-life communication. It is one of the most complex and dynamic skills in second language acquisition. Speaking involves the ability to produce coherent, fluent, and context-appropriate speech [4,1193].

The Nature of Speaking: Linguistic and Social Dimensions. Speaking is a complex and dynamic skill that serves both linguistic and social purposes. In order to communicate effectively, a speaker must master various elements that fall under two broad categories: **linguistic competence** and **social competence** [7,355].

Linguistic Dimension of Speaking. Linguistically, speaking involves the ability to construct grammatically correct and meaningful sentences using the elements of a language [2,20]. This dimension includes several key components:

- **Grammar:** The correct use of sentence structures, verb tenses, word order, and agreement. Grammar provides the rules that help speakers form accurate and meaningful sentences.

Example:

☑ *She goes to school every day.* (Correct verb form)

✗ *She go to school every day.* (Incorrect – subject-verb agreement)

Proper grammar ensures clarity and correctness in sentence construction.

- **Vocabulary:** A rich and appropriate range of words is essential to express thoughts clearly and precisely. Limited vocabulary may lead to vague or incorrect communication.

Example:

✓ *I'm exhausted.* (Precise and expressive word)

✗ *I'm very tired a lot.* (Awkward and vague)

A rich vocabulary allows for more accurate and nuanced expression.

- **Pronunciation:** This includes correct articulation of sounds, stress, intonation, and rhythm. Poor pronunciation can hinder understanding even if the grammar and vocabulary are correct.

Example:

Saying “**tree**” instead of “**three**” can cause misunderstanding:

✗ *I have tree brothers.* (Means “I have tree brothers” – confusing)

✓ *I have three brothers.* (Correct meaning – “three siblings”)

Mispronunciation may change meaning and hinder comprehension.

- **Fluency:** The ability to speak smoothly and without unnecessary pauses. Fluency reflects the speaker's confidence and control over the language.

Example:

✓ *I went to the market and bought some fruits. Then I met my friend and we had coffee together.*

✗ *I... went... to... the... uh... market... and... um... bought... fruits.*

Fluency reflects smooth, uninterrupted, and confident speech.

- **Coherence and Cohesion:** Coherence refers to the logical flow of ideas, while cohesion involves the use of linking words and grammatical structures to connect ideas smoothly.

Example:

✓ *First, I got up early. Then I had breakfast. After that, I left for school.*

The logical flow and use of connectors enhance clarity and understanding.

These linguistic components are the foundation of speaking, allowing the speaker to convey meaning accurately and understandably.

Social Dimension of Speaking. Speaking is not just about forming grammatically correct sentences; it also has a strong **social function**. Effective communication depends on understanding the **context** and adjusting language use accordingly [6,1].

The Social Dimension includes:

- **Pragmatic Awareness:** Understanding how language functions in different situations. This includes the ability to use language politely, make requests, give compliments, or express disagreement tactfully.

Example:

✓ *Could you please open the window?* (Polite request)

✗ *Open the window!* (Too direct or impolite)

Language must be used appropriately depending on social norms and intent.

- **Context Sensitivity:** Adjusting speech based on who you are talking to (e.g., friend, teacher, stranger), the setting (formal or informal), and the purpose of the conversation.

Example:

To a friend: “*Hey, what's up?*”

To a teacher: “*Good morning. How are you today?*”

The speaker adjusts tone and formality depending on the relationship and setting.

- **Turn-Taking and Interaction Skills:** Knowing when and how to take turns in conversation, respond appropriately, and keep the interaction going. This also involves listening actively and showing interest.

Example:

A: *What did you think of the movie?*

B: *I really enjoyed it. What about you?*

Effective speakers take turns and invite the listener to contribute.

- **Tone and Formality:** Modifying speech style according to the level of formality required. For example, informal expressions may be suitable among peers, while formal language is expected in academic or professional settings.

Example:

To a peer: *“Can I borrow your pen?”*

In a formal setting: *“Would you mind if I borrowed your pen?”*

Matching the level of formality to the situation is crucial for appropriateness.

- **Cultural Awareness:** Understanding social norms, taboos, and expectations in different cultures to avoid miscommunication or offense.

Example:

Instead of saying a direct “No” in cultures where it may be seen as rude:

☑ *I'd love to, but I have another commitment.*

Being culturally sensitive helps avoid offense and supports effective interaction.

Each element of speaking – whether linguistic or social – plays a vital role in communication. Grammatical accuracy, vocabulary, pronunciation, and fluency enable the speaker to convey ideas clearly, while pragmatics, context, interaction skills, tone, and cultural awareness ensure that communication is appropriate and respectful in different situations.

Stages of Speaking Skill Development

Developing speaking skills requires a systematic and structured approach. In language teaching, the process of building learners' oral communication abilities typically goes through several stages. Each stage helps learners gradually move from controlled use of language to fluent and confident speech [3,155].

1. Pre-Speaking Stage

In this stage, learners are introduced to the topic and prepared with necessary vocabulary and expressions. Activities such as brainstorming, visual aids (pictures, videos), and warm-up discussions are used to activate background knowledge [5,20].

● **Goal:** Prepare students mentally and linguistically for speaking.

2. Modeling Stage

Teachers or audio/video materials provide examples of correct speech. This includes pronunciation, sentence structures, and conversational patterns. Learners listen and observe how language is used in context [1,100].

● **Goal:** Demonstrate how to speak using appropriate language forms.

3. Controlled Practice Stage

Students perform structured speaking tasks using specific language forms. These may include repetition drills, dialogues, question-and-answer exercises, and gap-filling speaking activities.

● **Goal:** Practice target language accurately and build confidence.

4. Free Practice / Production Stage

Learners use the language more freely and creatively. Activities such as discussions, storytelling, debates, interviews, and role-plays allow students to express their own thoughts and opinions in real-life scenarios.

● **Goal:** Develop fluency, spontaneity, and communicative ability.

5. Feedback and Assessment Stage

At this stage, the teacher provides constructive feedback on learners' speaking performance. Common mistakes are addressed, pronunciation and grammar are corrected, and learners are encouraged to reflect on their progress.

Goal: Improve performance through reflection, correction, and encouragement.

Following these stages step by step enables learners to gradually build their speaking proficiency. From guided exercises to spontaneous speech, students develop the skills necessary for effective communication in real-world situations.

Conclusion: Speaking is a multifaceted skill that integrates linguistic accuracy and social appropriateness. Its development requires a structured approach that moves learners from guided practice to spontaneous communication. The linguistic aspects—such as grammar, vocabulary, and

pronunciation—form the technical foundation of speech, while social elements—like context awareness and interaction skills—ensure that communication is effective and appropriate. By following a well-organized teaching process, including stages like pre-speaking, modeling, controlled and free practice, and feedback, educators can support learners in becoming confident, fluent speakers. Ultimately, fostering both linguistic and social competence in speaking lessons prepares learners to engage successfully in real-world communication.

REFERENCES:

- 1.Fauzi, N. I., & Ridwan, R. (2025). The impact of communicative language teaching on English speaking skills. *Dinasti International Journal of Education Management and Social Science*, 6(3), 1774–1781. <https://doi.org/10.38035/dijemss.v6i3>
- 2.Gani, A. S., Fajrina, D., & Hanifa, R. (2015). Students' learning strategies for developing speaking ability. *Studies in English Language and Education*, 2(1), 17–30. <https://doi.org/10.24815/siele.v2i1.2232>
- 3.Jeyaraj, J. J., & Harland, T. (2019). Teaching speaking skills: Practices and techniques in rural schools. *International Journal of Instruction*, 12(1), 145–160. <https://doi.org/10.29333/iji.2019.12i110a>
- 4.Kusnierek, A. (2015). Developing students' speaking skills through role-play. *Creative Education*, 6(12), 1191–1196. <https://doi.org/10.4236/ce.2015.612121>
- 5.Qasserras, L. (2023). Systematic review of Communicative Language Teaching (CLT) in language education: A balanced perspective. *European Journal of Education and Pedagogy*, 4(6), 17–23. <https://www.ej-edu.org/index.php/ejedu/article/view/763>
- 6.Saputra, J. B., & Wargianto, S. (2015). Communicative language teaching: Changing students' speaking skill. *Premise Journal*, 4(1), 1–13. https://www.researchgate.net/publication/319935294_Communicative_Language_Teaching_Changing_Students%27_Speaking_Skill
- 7.Zhang, L., & Wang, H. (2024). Developing English language learners' speaking skills through situated learning in a virtual reality environment. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 15(2), 345–360. <https://doi.org/10.1007/s10055-024-01061-5>

UO‘K 159.9

JAHON TAJRIBASIDA OG‘IR IJTIMOY VAZIYATGA TUSHGAN PSIXOTROP MODDALAR TA‘SIRIDAGI YOSHLAR BILAN ISHLASH AMALIYOTI

A.X.Jumanov, magistrant, O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

K.Q.Inakov, PhD, dots., O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola psixotrop moddalar ta'sirida bo'lgan va og'ir ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan yoshlar bilan ishlash bo'yicha jahon tajribasini o'rganadi. Maqolaning maqsadi ushbu himoyaga muhtoj guruh duch keladigan ko'p qirrali muammolarni hal etish uchun butun dunyo bo'ylab joriy etilgan turli strategiyalar, qo'llab-quvvatlash tizimlari va rehabilitatsiya dasturlarini tahlil qilishdir. Xalqaro yondashuvlarni tahlil qilish orqali tadqiqot sog'ayish va ijtimoiy qayta integratsiyani rag'batlantiruvchi ijtimoiy, tibbiy va ta'limiy tizimlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Ushbu turli amaliyotlarni tushunish murakkab ijtimoiy sharoitlarda bo'lgan yoshlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan siyosat va xizmatlarni takomillashtirish uchun qimmatli tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: psixotrop moddalar, yoshlar, rehabilitatsiya, profilaktika, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixologik yondashuv

Аннотация. Данная статья изучает мировой опыт работы с молодыми людьми, находящимися под влиянием психотропных веществ и оказавшихся в тяжелой социальной ситуации. Цель статьи — анализ различных стратегий, систем поддержки и реабилитационных программ, реализованных во всех уголках мира, для решения многогранных проблем, с которыми сталкивается эта уязвимая группа. Анализ международных подходов подчеркивает важность интегрированных социальных, медицинских и образовательных систем, способствующих восстановлению и социальной реинтеграции. Понимание этих различных практик предоставляет ценные рекомендации для совершенствования политики и услуг, направленных на поддержку молодежи в сложных социальных условиях.

Ключевые слова: психотропные вещества, молодежь, реабилитация, профилактика, социальная поддержка, психологический подход

Abstract. This article examines the global experience in working with young people who are under the influence of psychotropic substances and have found themselves in difficult social

situations. The aim of the article is to analyze various strategies, support systems, and rehabilitation programs implemented worldwide to address the multifaceted problems faced by this vulnerable group. By analyzing international approaches, the study emphasizes the importance of integrated social, medical, and educational systems that promote recovery and social reintegration. Understanding these diverse practices provides valuable recommendations for improving policies and services aimed at supporting young people in complex social circumstances.

Keywords: psychotropic substances, youth, rehabilitation, prevention, social support, psychological approach

Kirish. Psixotrop moddalar iste'molining kelib chiqish sabablari ko'p qirrali va murakkab bo'lib, ular ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik hamda madaniy omillar bilan chambarchas bog'liq. Yoshlar orasida bunday moddalarga qaramlik ko'pincha oilaviy muhitdagi ziddiyatlar, iqtisodiy yetishmovchilik, ishsizlik, past ijtimoiy maqom yoki ijtimoiy izolyatsiya bilan boshlanadi. Shu bilan birga, tengdoshlar bosimi, ta'lim muassasalaridagi nazoratning sustligi va bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish imkoniyatlarining yetarli emasligi ham jarayonni tezlashtiradi.

Globalizatsiya va axborot texnologiyalarining tez sur'atlarda rivojlanishi natijasida yoshlar xorijiy madaniyat va turmush tarziga oson kirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu esa ba'zan turli zararli odatlar, jumladan psixotrop moddalar iste'molini romantizatsiya qilishga olib keladi. Psixologik jihatdan esa depressiya, tashvish, o'ziga ishonchsizlik yoki travmatik tajribalar kabi omillar yoshlarni vaqtinchalik "qochish" vositasi sifatida bunday moddalarga murojaat qilishga undaydi. Ushbu muammo ildizlari asosan ijtimoiy tizimdagi zaifliklar va profilaktika mexanizmlarining yetarlicha ishlamasligi bilan bog'liq. Shu sababli, muammoni chuqur tushunish va samarali yechimlar ishlab chiqish uchun ijtimoiy, tibbiy va psixologik yondashuvlarning uyg'unligi zarur.

Metodologiya. Psixotrop moddalar insoniyat tarixida qadimdan mavjud bo'lgan. Qadimiy sivilizatsiyalar (Misr, Hindiston, Xitoy) ayrim o'simliklardan tinchlantiruvchi yoki ongni o'zgartiruvchi ta'sir uchun foydalangan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ilmiy yondashuv asosida yangi sintetik moddalar (morfin, amfetamin, LSD va boshqalar) ishlab chiqildi. 1961-yilda BMT "Giyohvand moddalarni nazorat qilish bo'yicha yagona konvensiya"ni qabul qildi. Bu hujjat psixotrop moddalarni xalqaro nazoratga olishning asosiy huquqiy poydevorini yaratdi. AQShda 1970-yillardan boshlab narkotik moddalarga qarshi "War on Drugs" siyosati joriy etilgan. Bu doirada qonunchilik qat'iylashtirildi, profilaktik dasturlar maktab va kollejlarda darajasida yo'lga qo'yildi. Masalan, D.A.R.E. (Drug Abuse Resistance Education) dasturi o'quvchilarga narkotik moddalarning zararini tushuntirish va qarshi immunitet hosil qilishga qaratilgan.

Niderlandiya yumshoq va qattiq giyohvand moddalarni farqlaydi. Yumshoq moddalarga nisbatan qonunchilik nisbatan yumshoq bo'lib, nazorat ostidagi "coffee shop"larda sotuvga ruxsat beriladi. Bu yondashuvning maqsadi — qora bozorni kamaytirish va iste'molchilarni sog'liq tizimiga jalb qilish.

2001-yilda Portugaliya barcha narkotik moddalardan shaxsiy foydalanishni jinoyat emas, balki ma'muriy huquqbuzarlik sifatida belgiladi. Ularning strategiyasi — jinoyat jazosi o'rniga reabilitatsiya va sog'liqni saqlash xizmatlarini kuchaytirish. Bu yondashuv natijasida o'lim holatlari va yuqumli kasalliklar kamaygan.

Shvetsiya va Norvegiya giyohvandlikka qarshi kurashda qat'iy siyosat olib boradi. Ular profilaktikani kuchli rivojlantirgan, maktab yoshidan boshlab sog'lom turmush targ'ibotini olib boradi. Bundan tashqari, keng qamrovli reabilitatsiya markazlari mavjud. Avstraliyada zararlarni kamaytirish (harm reduction) strategiyasi qo'llaniladi. Masalan, "Needle and Syringe Program" orqali steril ignalar tarqatilib, yuqumli kasalliklarning oldi olinadi. Shuningdek, mobil maslahat markazlari va onlayn qo'llab-quvvatlash platformalari mavjud.

O'zbekistonda so'nggi yillarda profilaktik tadbirlar kuchaytirildi, ayniqsa maktab va oliy ta'lim muassasalarida ma'rifiy ishlarga urg'u berildi. Reabilitatsiya markazlari ham davlat, ham nodavlat sektorida faoliyat yuritmoqda. Mahalliy an'analar, diniy-ma'rifiy yondashuvlar va mahalla tizimi yoshlarni psixotrop moddalardan himoya qilishda muhim rol o'ynaydi.

Natijalar. Bugungi kunda psixotrop moddalarning iste'moli yoshlar orasida tobora

ommalashib bormoqda. Ta'kidlab o'tish kerakki, ushbu holatni oldini olish maqsadida ko'plab chora-tadbirlar olib borilmoqda, ammo bu globallashib borayotgan muammoni hal qilishda jamiyatning sog'lom fikrlay oladigan har bir a'zosi mas'uliyat bilan yondashishi talab etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, samarali ish olib borish uchun quyidagi uch yo'nalish asosiy omil sifatida ajratildi:

1. **Profilaktika dasturlari**

- i. Maktab va kollej o'quvchilari uchun muntazam ma'rifiy seminarlar;
- ii. Mahalla darajasida yoshlar yetakchilari ishtirokidagi treninglar;
- iii. Ota-onalar bilan hamkorlikda tarbiyaviy uchrashuvlar;

2. **Reabilitatsiya va psixologik yordam**

- i. Individual va guruh psixoterapiya mashg'ulotlari;
- ii. Sport, san'at va mehnat terapiyasi orqali ijtimoiy moslashuv;
- iii. 6–12 oylik reabilitatsiya dasturlari;

3. **Ijtimoiy qayta integratsiya**

- i. Kasb-hunar o'qitish va ishga joylashtirish imkoniyatlari;
- ii. Huquqiy maslahat va yordam ko'rsatish;
- iii. Mentorlik tizimi orqali doimiy qo'llab-quvvatlash.

Muhokama. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, psixotrop moddalarga qaram yoshlar bilan ishlashda yagona yo'l emas, balki kompleks yondashuv samaraliroq natija beradi. Masalan, Skandinaviya mamlakatlarida davlat tomonidan moliyalashtirilgan reabilitatsiya markazlari, mahalliy jamoa faollari va nodavlat tashkilotlar hamkorligi kuchli yo'lga qo'yilgan. AQSh va Buyuk Britaniyada esa yoshlar uchun maxsus psixologik maslahat markazlari va bepul telefon ishonch liniyalari faoliyat yuritadi. Avstraliya tajribasida sport va madaniy loyihalar reabilitatsiyaning ajralmas qismi sifatida qo'llaniladi.

O'zbekiston sharoitida mahalla institutlari, diniy tashkilotlar va oila tizimining mustahkamligi katta ijobiy resurs hisoblanadi. Biroq, ayrim hollarda psixotrop moddalar haqida ochiq muloqot qilinmasligi yoki muammo inkor qilinishi profilaktika ishlarini qiyinlashtiradi. Shu bois xalqaro tajribadagi ochiq va tizimli yondashuvlarni mahalliy madaniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish zarur.

Xulosa. Psixotrop moddalar ta'siridagi yoshlar bilan ishlashda muvaffaqiyat kaliti – profilaktika, reabilitatsiya va ijtimoiy reintegratsiya bosqichlarining izchil va o'zaro bog'liq bo'lishidir. Jahon amaliyotida sinovdan o'tgan ko'plab metodlar mavjud bo'lib, ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish muhim natijalar beradi. Mahalliy an'analar, oila va jamoatchilik imkoniyatlaridan foydalanib, davlat va NNTlar hamkorligini kuchaytirish orqali ushbu muammo ildiziga ta'sir etish mumkin. Natijada, yoshlarning sog'lom turmush tarzini tanlashi va jamiyatga to'laqonli qaytishi uchun qulay sharoit yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2023). *World Drug Report 2023*. Vienna: UNODC.
2. World Health Organization (WHO). (2021). *Global status report on preventing youth substance abuse*. Geneva: WHO.
3. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). (2022). *European Drug Report 2022: Trends and Developments*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
4. Hawkins, J. D., Catalano, R. F., & Arthur, M. W. (2002). Promoting science-based prevention *in communities*. *Addictive Behaviors*, 27(6), 951-976.
5. Spooner, C., & Hetherington, K. (2005). Social determinants of drug use. *National Drug and Alcohol Research Centre*, University of New South Wales.
6. Marlatt, G. A., & Witkiewitz, K. (2010). *Addictive behaviors: New readings on etiology, prevention, and treatment*. Washington, DC: American Psychological Association.
7. Murodov, I., & Tojiboeva, N. (2021). O'zbekistonda giyohvandlik profilaktikasi: amaliyot va muammolar. *O'zbekiston Sotsiologiya Jurnali*, 3(1), 45-56.
8. Sadikov, S., & Yusupova, G. (2020). Mahalla institutining yoshlarni giyohvandlikdan himoya qilishdagi o'rni. *Ijtimoiy Fikr*, 12(4), 78-85.
9. Room, R., Babor, T., & Rehm, J. (2005). Alcohol and public health. *The Lancet*, 365(9458), 519-530.
10. Darke, S., Campbell, G., & Popple, G. (2012). Retention, early dropout and treatment completion among therapeutic community admissions. *Drug and Alcohol Review*, 31(1), 64-71.

UZLUKSIZ INKLYUZIV TA'LIM TIZIMINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK YONDASHUVLARNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Sh.X. Kobilova, PhD, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. Mazkur maqolada uzluksiz inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirishda psixologik omillarning roli tahlil qilinadi. Inklyuziv muhitda pedagogning emotsional barqarorligi, empatiyasi va kommunikativ kompetensiyalari ta'lim sifati va o'quvchilarning moslashuvchanligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Psixologik xizmatlarni ta'lim jarayoniga integratsiyalash orqali o'quvchilar shaxsiy ehtiyojlariga moslashtirilgan yondashuvni ta'minlash, sog'lom ijtimoiy-psixologik muhit yaratish va muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirish imkoniyatlari ochiladi. Tadqiqot asosida psixologik tayyorgarlik, innovatsion yondashuvlar va ijtimoiy hamkorlik inklyuziv ta'limning samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, psixologik omillar, pedagogik innovatsiya, emotsional barqarorlik, moslashuvchan o'qitish, psixologik xizmatlar, o'qituvchi kompetensiyasi.

Аннотация. В статье рассматривается значение психологических факторов в формировании системы непрерывного инклюзивного образования. Особое внимание уделяется эмоциональной устойчивости, эмпатии и коммуникативной компетентности педагогов как ключевым условиям успешной социализации учащихся с особыми потребностями. Подчеркивается необходимость интеграции психологических служб в образовательный процесс с целью обеспечения индивидуального подхода и создания благоприятного социально-психологического климата. В результате исследования выделены основные факторы эффективности инклюзивного образования: психологическая подготовленность педагогов, инновационные методики и активное участие родителей и общества.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психологические факторы, педагогические инновации, эмоциональная устойчивость, адаптивное обучение, психологическая служба, компетенции учителя

Abstract. This article explores the role of psychological factors in shaping a sustainable inclusive education system. It emphasizes the importance of teachers' emotional stability, empathy, and communicative competence in fostering an inclusive environment that supports students with diverse needs. The integration of psychological services into the educational process is discussed as a key strategy for addressing individual learning requirements, promoting social adaptation, and enhancing educational effectiveness. The study concludes that psychological preparedness, innovative pedagogical approaches, and community involvement are essential to successful inclusive education implementation in Uzbekistan's socio-cultural context.

Key words: inclusive education, psychological factors, pedagogical innovation, emotional stability, adaptive teaching, psychological services, teacher competence

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim tizimida inklyuzivlikni ta'minlash faqatgina tashkiliy yoki normativ o'zgarishlar bilan emas, balki pedagogik jarayonni psixologik omillar bilan uyg'un holda loyihalash orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa, uzluksiz ta'lim kontekstida inklyuziv yondashuvni tatbiq etishda o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik muhit, shaxslararo munosabatlar, o'qituvchining empatiya darajasi, kommunikativ kompetensiyalari, emotsional barqarorlik va o'zaro ishonch muhim rol o'ynaydi.[1] Shu bois, inklyuziv ta'limda faqat o'quv dasturlarini modifikatsiya qilish bilan kifoyalanib bo'lmaydi — bu jarayonni psixologik-innovatsion strategiyalar bilan ta'minlash zarurati mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son farmonida inklyuziv ta'limni rivojlantirish, nogironligi bo'lgan bolalarga mos sharoitlar yaratish, o'qituvchilarning malakasini oshirish kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bu esa ta'lim tizimini

yangilashda innovatsion va psixologik yondashuvlarning uyg'unligini taqozo etadi [O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2022].

Inklyuziv ta'limda psixologik omillarni o'rganish zarurati, bir tomondan, o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlarini to'g'ri aniqlash, ularni moslashtirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan — o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligini, ijtimoiy hissiyotlarga sezitivligini oshirish ehtiyoji bilan bog'liqdir. Zamonaviy psixologiya fanida bu masalalarga doir izlanishlar pedagogik faoliyatning emotsional mehnat talablari, o'quvchilarning sotsial-psixologik inklyuziyasi va psixologik yordam xizmatlarining ta'limdagi o'rni orqali keng tahlil etilmoqda.[2]

Shunday ekan, ushbu maqolada uzluksiz inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning psixologik omillarini aniqlash, ularning samaradorlikka ta'sirini ilmiy tahlil qilish hamda mavjud muammolarni aniqlab, psixologik xizmatlar orqali bartaraf etish yo'llarini aniqlash ko'zda tutiladi.

Inklyuziv ta'lim — bu nogironligi bo'lgan yoki ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarga ega shaxslar uchun umumiy ta'lim muhiti orqali teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan tizimli yondashuvdir. Ushbu yondashuvni uzluksiz ta'lim jarayoniga integratsiyalash esa faqatgina tashkiliy yoki didaktik yangiliklar emas, balki chuqur psixologik tayyorgarlikni, shuningdek, pedagogik innovatsiyalar bilan uyg'unlashgan holda yondashishni taqozo etadi.[3]

Uzluksiz inklyuziv ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar, avvalo, ta'lim oluvchilarning individual psixologik xususiyatlarini aniqlash va shaxsiy ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv strategiyalarini ishlab chiqishga asoslanadi. Bu borada konstruktivistik yondashuv, differensial ta'lim, kollaborativ o'qitish va raqamli texnologiyalarga tayangan ta'lim shakllari samaradorlik kasb etmoqda.[4]

Psixologik jihatdan inklyuziv muhitni shakllantirishda quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

Empatiya va ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar – pedagoglar inklyuziv guruhlarda ishlashda yuqori darajadagi emotsional barqarorlikka, sabr-toqatga va individual yondashuv madaniyatiga ega bo'lishi zarur (Rasulova, 2020).

Psixologik moslashuvchanlik – pedagoglar o'z uslublarini har bir ta'lim oluvchining psixik rivojlanish darajasi va ehtiyojlariga muvofiq o'zgartira olishi kerak. Bu omil "moslashuvchan o'qitish" (adaptive teaching) konsepsiyasi bilan bevosita bog'liqdir (Xamidova, 2019).

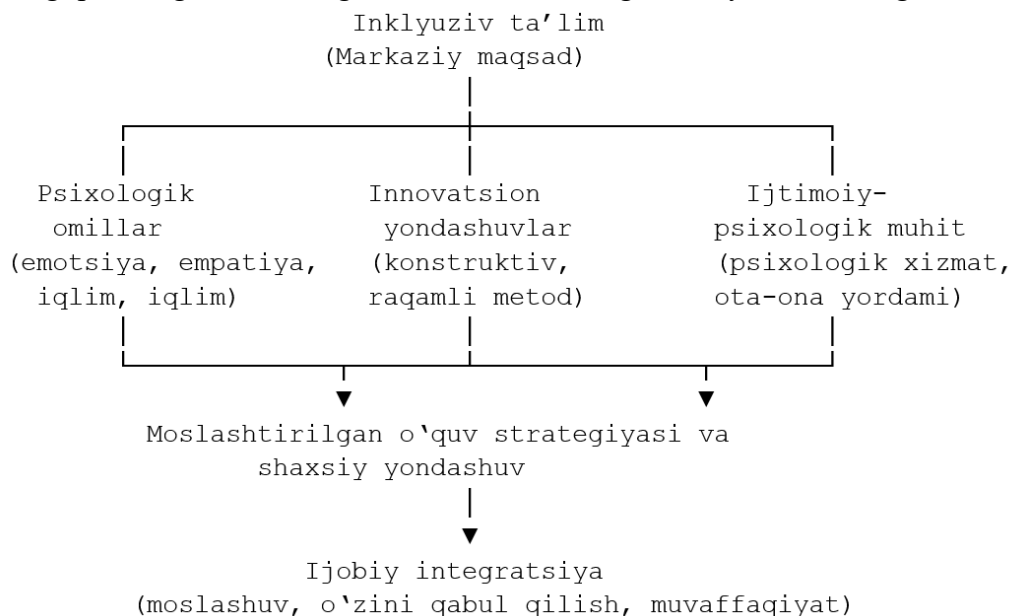
Psixologik iqlim – inklyuziv guruhlarda sog'lom psixologik muhit yaratilmasa, innovatsion metodlar o'z samarasini bermaydi. Bu borada maktab psixologlarining roli beqiyosdir.

Ta'lim psixologiyasi sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inklyuziv muhitda ta'lim sifati nafaqat didaktik resurslar yoki metodik vositalar bilan, balki o'qituvchining emotsional intellekti darajasi bilan ham bevosita bog'liqdir. Xususan, o'qituvchining o'z his-tuyg'ularini anglay olish, boshqalar hissiyotlarini farqlay olish va bu ma'lumotni professional munosabatlarda qo'llay bilish qobiliyati — o'quvchilarning psixologik xavfsizligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'z navbatida inklyuziv guruh a'zolarining o'zini jamiyatning teng huquqli subyekti sifatida his etishiga zamin yaratadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonida emotsional intellekt kompetensiyalarini shakllantirish — inklyuziv ta'limni psixologik barqaror asosda yo'lga qo'yishning muhim strategik omillaridan biri hisoblanadi.

Innovatsion yondashuvlar yordamida o'quv muhitining modifikatsiyasi amalga oshirilganda, bu o'quvchilarning o'zini ijobiy qabul qilishi, ijtimoiy o'zaro munosabatlarga kirishish qobiliyati va ta'limdagi muvaffaqiyat ko'rsatkichlarini oshiradi. Psixologik xizmatlar tizimi orqali doimiy monitoring, diagnostika va maslahat berish mexanizmlarini joriy etish esa inklyuzivlikning sifat ko'rsatkichlarini belgilab beradi.[4]

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, inklyuziv ta'limda muvaffaqiyatli integratsiyani ta'minlashda eng muhim omillardan biri bu — o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligi, emotsional barqarorligi va kommunikativ kompetensiyalaridir. Xususan, Sh.Rahmonova (2021) ta'kidlaganidek, psixologik jihatdan tayyor pedagoglar individual yondashuv, empatiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash orqali inklyuziv muhitda o'quvchilarni samarali integratsiyalashga erisha oladilar. Shu bilan birga,

N.Toshpo'latova (2022) o'z tadqiqotlarida o'quvchilarning sotsial-moslashuv darajasiga oilaviy va maktabdagi psixologik muhitning bevosita ta'siri borligini ilmiy asoslab bergan.

1-rasm. Uzluksiz Inklyuziv ta'limdagi psixologik-innovatsion model

Psixologik xizmat tizimini inklyuziv ta'limga integratsiyalash — bu nogironligi bo'lgan bolalarning o'ziga bo'lgan ishonchini shakllantirish, ularni ijtimoiy jamiyatga moslashtirish va o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu xizmatlar doirasida o'quvchilar bilan individual psixokorreksion ishlar olib borish, emotsional zo'riqishning oldini olish, o'qituvchilarga psixopedagogik maslahatlar berish muhim ahamiyat kasb etadi (Xamidova, 2020).

Maqola doirasida olib borilgan tahlillar asosida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

Inklyuziv ta'limning uzluksizligini ta'minlashda psixologik tayyorgarlik tizimi mustahkamlanishi lozim bo'lib, bunda o'qituvchilar uchun muntazam treninglar, seminarlar va psixologik monitoring muhim o'rin tutadi.

Innovatsion pedagogik yondashuvlar — konstruktiv muloqot, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, kollegial hamkorlik va reflektiv tahlil — inklyuziv muhitda shaxsiylashtirilgan ta'lim samaradorligini oshiradi.

O'zbekiston ijtimoiy-madaniy kontekstida inklyuziv ta'limga psixologik yondashuvlar hali to'liq shakllanmagan bo'lib, bu borada milliy psixologik maktablar faoliyatini tizimli yo'lga qo'yish zarur.

Ota-onalar va jamoaning psixologik tayyorgarligi hamda ularning ta'lim jarayonida faol ishtiroki inklyuzivlikni qo'llab-quvvatlovchi tashqi ijtimoiy omil sifatida qaralishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, uzluksiz inklyuziv ta'lim tizimi bu — faqat ta'limiy model emas, balki murakkab psixologik va sotsial muhit bo'lib, unda har bir pedagog, psixolog va ota-ona o'zining emotsional madaniyati va ongli ishtiroki bilan bolalar kelajagini belgilovchi omilga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xamidova, S. (2019). O'qituvchilarning psixologik moslashuvchanligi va innovatsion ta'lim. *Pedagogik innovatsiyalar*, 1(2), 22–29.
2. Rasulova, M. (2020). Inklyuziv guruhlarda o'qituvchilarning empatiya ko'rsatkichlari. *Ilmiy-amaliy psixologiya*, 4(2), 56–62.
3. Xalmatova, D. (2021). Inklyuziv ta'limda pedagogik yondashuvlar va ularning psixologik asoslari. *Ta'lim psixologiyasi jurnali*, 2(3), 45–52.
4. Tursunov, R. (2022). Inklyuziv ta'limda psixologik xizmatlar tizimining dolzarbligi. *Psixologiya va jamiyat*, 5(1), 18–25.
5. Jo'rayev, O. (2022). Zamonaviy inklyuziv ta'lim muhitida differensial yondashuvning o'rni. *Psixologik tadqiqotlar*, 1(1), 33–40.

INNOVATSION JARAYONLARNING PEDAGOGIKA FANLARIGA KIRIB KELISHI VA UNING RIVOJLANISHINING ASOSIY YO'NALISHLARI**K.R. Mamadaliyev, dots., p.f.f.d., Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq**<https://orcid.org/0009-0007-7996-3748>

Annotatsiya. Bugungi kunda barcha sohalaridagi globallashuv jarayonlari va axborotlarning shiddat bilan kirib kelishi zamonaviy ta'lim muassasalari, shu jumladan, ta'lim muassasalarida innovatsion jarayonlarni tizimli boshqarishni yo'lga qo'yishni talab etmoqda. Maqolada innovatsion jarayonlarning pedagogika fanlariga kirib kelishi va uning rivojlanishining asosiy yo'nalishlarining mazmuni va mohiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, pedagogika fanlari, ta'lim mazmuni, ta'lim maqsadi, ehtiyoj, motiv, ko'nikma malaka.

Аннотация. Сегодня глобализационные процессы во всех сферах и стремительный приток информации требуют налаживания системного управления инновационными процессами в современных образовательных учреждениях, в том числе и в учебных заведениях. В статье рассматриваются содержание и сущность внедрения инновационных процессов в педагогические науки и основные направления его развития.

Ключевые слова: Инновация, педагогические науки, содержание образования, образовательные цели, потребности, мотивы, умения и квалификации.

Abstract. Today, globalization processes in all spheres and the rapid penetration of information require the establishment of systematic management of innovative processes in modern educational institutions, including educational institutions. The article describes the content and essence of the introduction of innovative processes into pedagogical sciences and the main directions of its development.

Key words: Innovation, pedagogical sciences, educational content, educational goal, need, motive, skill qualification.

Insoniyat taraqqiyotining barcha davrlarida ham o'zaro raqobat muhiti mavjud bo'lgan. Urushlar, zo'ravonliklar va kuch ishlatish hisobiga raqobatlashadigan davrlar juda uzoq davom etgan bo'lsa ham hozirgi kunga kelib o'zaro ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy musobaqaga kirishishning yangicha usullari vujudga keldi. Chunki, sivilizatsiyaning ta'lim, bilim va o'rganish hisobiga asta-sekinlik bilan madaniylashib borish darajasi oshib bormoqda. Shu nuqtai nazardan ham hozirgi kunda xalqlar, ijtimoiy guruhlar va yakka shaxslarning boshqalardan ustunligi yangicha paradigma – innovatsiyaga asoslanmoqda.

Innovatsion rivojlanish yo'lingning afzalliklari, iqtisodiy samaradorligi hamda uning ijtimoiy jihatdan insonlarning vaqtini tejashi va boshqa tomonlari xususida juda ko'p tadqiqotlar e'lon qilingan. Innovatsion tafakkur tarzi yuqoridagi kabi foydalilik koeffitsiyenti yuqori bo'lgan mahsulotlarni va ijtimoiy mexanizmlarni yaratishga qodir. Butun jamiyat a'zolarining innovatsion fikrlay olmasligi, bunday tafakkur tarzi faqatgina ayrim ijtimoiy guruhlar va shaxslargagina mansub bo'lishi mavzuning pedagogika fanlari bilan mushtarakligidan dalolat beradi. "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oya, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi. Innovatsiya bu – kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak", deb ta'kidladi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Innovatsion tafakkur esa ana shu rivojlanish yo'lidagi har bir subyektning o'z yo'li, bilimi va salohiyatiga mos ravishda yo'nalishidir. Uning qisqa yoki uzunligi, samarasiz yoki natijador ekanligi aynan innovatsion tafakkurning namoyon bo'lish darajasiga bog'liqdir. Rivojlanishning hozirgi bosqichi pedagogika fanlari oldiga juda katta muammolar qo'ymoqda. Ma'lumki, pedagogik jarayonning obyekti o'quv yo'li talabaga ma'lum bir bilimlarni berishning eng primitiv shakli

ma'lumotlarni taqdim etish shaklida bo'lgan. Har bir bilim oluvchining dunyoqarashi hamda saviyasidan kelib chiqib, shuningdek, pedagogning mahoratiga tayangan holda ana shu ma'lumotlar singdirilgan. Uzoq yillar mobaynida bilimlar ana shu tarzdan avloddan avlodga o'tib kelgan va bu jarayondagi eng muhim jihati ana shu ma'lumotlarga nisbatan pedagogning monopol hukmronligi edi. Ya'ni, faqat ustozgina o'quvchiga asrlar osha to'plangan bilimlarni yetkazib berishi mumkin edi. Endilikda vaziyat tubdan o'zgardi. Axborotlashuv asri insoniyatga oddiy etiket qoidalaridan tortib genetika, kvant fizikasi va insoniyat ruhiyatining eng nozik jihatlarigacha bo'lgan murakkab masalalarda ma'lumotlarni erkin, arzon va ortiqcha resurslar sarflamasdan olish imkoniyatini taqdim etdi.

Bu esa o'z o'zidan bilimning yagona egasi bo'lgan pedagogning ijtimoiy qadr-qimmatini o'zgarishiga olib keldi. Mana shunday sharoitda endilikda pedagog oldida turgan muhim masala umumiy axborot oqimidan bilim oluvchiga mos, foydali va uni qiziqtiradigan hajmdagi ma'lumotlarni saralab, uning dunyoqarashiga mos ravishda yetkazib berish vazifasini qo'yimoqda. Bunday talablar esa innovatsiyaning pedagogika fanlari doirasiga ham kirib kelishiga sabab bo'ldi. Innovatsiya haqidagi dastlabki qarashlar insoniyat madaniy taraqqiyotining dastlabki davrlaridayoq shakllangani aniq. Chunki, olov yoqishmi, uy-xo'jalikni saqlab turishmi, oziq-ovqat tayyorlashmi, qaysi sohada bo'lmasin kimdir yangicha, boshqacharoq va samaraliroq usulni o'ylab topgan va aynan ana shu o'zgacha yo'l keyinchalik innovatsiyalar deb atala boshlagan. "Innovatsiya bu ishlab chiqarish tizimiga yangi ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish sharoitlarining yangi kombinatsiyasini kiritishni anglatadi. U beshta vaziyatni o'z ichiga oladi: yangi mahsulotni taqdim etish, rivojlangan ishlab chiqarish usulini joriy qilish, yangi bozorni ochish va xom ashyo yoki yarim tayyor mahsulotni yetkazib berishning yangi manbasini yaratishdir. Texnologik innovatsiya – bu texnologik va iqtisodiy integratsiya, texnologik taraqqiyot va amaliy yangilikdir," — deb yozgan innovatsiya tushunchasini fanga kiritgan iqtisodchi olim Yozef Shumpeter.

Iqtisodiy foyda nuqtai nazaridan ishlab chiqaruvchi doimo mahsulot tannarxini arzonlashtirish va shu orqali bozordagi o'z mavqeyini mustahkamlash harakatida bo'ladi. Bu esa mahsulot uchun sarflangan vaqtni, ishchi kuchini va xomashyoni tejashni taqozo etadi. Odatda mahsulotning prototipi yaratilishidanoq u optimal bir shaklda bo'ladi va shunchaki yuqoridagi resurslarni qisqartirish yoinki ularda kamaytirishni o'z bo'lmaydi. Bu jarayonga bilim, ilm va yangicha qarashlarni joriy qilish orqaligina bir xil ko'rinish va sifatga ega bo'lgan va avvalgiday yoki undan ham sifatliroq mahsulotni yaratish mumkin. Keyinchalik olib borilgan yuzlab tadqiqotlar va qo'lga kiritilgan yutuqlar bu eng to'g'ri va samarali yo'l ekanligini isbotladi va bu boradagi izlanishlar iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga munosib deb topildi. Pedagogik innovatsiyalar genezisi ham xuddi shunday paydo bo'ldi. Axborotlashuvning jadallashuvi pedagogikaning kelgusidagi rivojlanishi yo'nalishini belgilashda hal qiluvchi rol o'ynadi. Birinchidan, ta'lim subyektlarining oldida cheksiz axborot ummoni paydo bo'lib, pedagogning ana borliqdan talaba uchun zarur bo'lgan bilimlarni ajratib olib, subyektga yo'naltirish kerak bo'lsa, ikkinchidan endilikda pedagogika sohasidagi izlanishlar ma'lum bir ijtimoiy guruhlar doirasidan tashqariga chiqib global ahamiyatga ega bo'la boshladi. Shu sababli ham 80-yillarning oxiri 90-yillarning boshlarida pedagogika fanlarida nazariy va amaliy bosqichda keng qamrovli innovatsion o'zgarishlar namoyon bo'la boshladi va ular ikki muhim – ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'rganish, umumlashtirish va yoyish; psixologiya va pedagogika fanlarining yutuqlarini amaliyotga joriy qilish masalasini hal etishi lozim edi. Globallashuv va axborotlashuv natijasida endilikda ilg'or pedagogik texnologiyalarni dunyoga tarqalishi osonlashdi. Bu esa yangicha sur'atlarda ta'lim berishning zamonaviy yo'llarini tarqalishini tezlashtirib yubordi.

Axborotlashuvning o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, endilikda an'anaviy matn ko'rinishidagi ma'lumotlar bilan birgalikda audio va video materiallar ham erkin ravishda tarqala boshladi va bu bilim olish jarayoniga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Endilikda soha mutaxassislari va talabalar bilimlarni o'z tasavvurlaridagiday emas, ko'rgazmali tarzda olishi uchun imkoniyatlar kengaydi. Ma'lumki, Ya.Komenskiy ta'lim jarayonini yaxshi ishlaydigan mexanizm kabi bo'lishi va muqarrar ijobiy natija berishi haqidagi konsepsiyani ilgari surgan. Sinf-dars tizimining mohiyati ham aynan zamonaviy texnologiyalar asosida ta'lim berishni nazarda tutar edi. Bu o'rinda texnologiya didaktik jarayonda pedagog qo'lidagi asbob kabi muhim vazifani bajarishi kerak, degan qarash ilgari

surildi. Aynan texnologiyalarning pedagogika fanlar uchun paradigmal ahamiyat kasb etishi natijasida bu sohaga innovatsion yondashuvlar yaqqolroq sezila boshladi. Chunki, innovatsion yondashuv mavjud tizimni butkul emas, qisman, samarali tarzda o'zgartirishga qaratilgan faoliyatdir. Innovatsion tafakkur tarzi, nega aynan so'ngi 50 yil davomida zarur bo'lib qolgani xususida Ken Robinsonning yangi ta'lim paradigmasi haqidagi qarashlaridan javob izlaymiz. Uning fikricha maktabgacha ta'lim yoshida bolalarning 98 foizi nostandart, divergent tafakkur tarziga ega. Maktab ta'lim natijasida esa bunday ko'rsatkich 32 foizgacha pastlaydi. Olimning fikricha gap faqat o'qituvchilarda emas, balki ta'lim tizimining genezisidanoq standart fikrlashga moslashgan avlodni yetishtirish ko'zlangan edi.

Chunki, ta'lim tizimi so'ngi 300-yil davomida gurkirab rivojlanayotgan sanoat uchun dastgohlarni, texnika vositalarini ishlatish va ularga xizmat ko'rsatishga moslashgan, standart fikrlaydigan avlodni tarbiyalashga yo'naltirilgan edi.

Bu ayniqsa, sovet hokimiyatining sanoatlashtirish bilan birgalikda jamiyat a'zolarining, xususan xotin-qizlarni ijtimoiylashtirish va savodini chiqarish bo'yicha olib borgan siyosatida yaqqol namoyon bo'lgan. Jadal iqtisodiy o'sish sanoat korxonalari uchun malakali ishchilarni talab etadi va bunday kadrlarni tayyorlash ta'lim tizimi zimmasiga yuklatilgan. Iqtisodiy o'zgarishlar qancha tez va murakkab o'zgarishlarni boshidan kechirar ekan, kadrlarga bo'lgan talab ham shunga yarasha oshib boravergan. Bu esa keyinchalik ta'lim tizimiga yangicha, innovatsion tafakkur tarziga ega bo'lgan avlodni yetishtirish vazifasini qo'ydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tojiev M., Mamadaliev K. O'qitish texnologiyasi va loyihalashtirish // O'quv va ilmiy-uslubiy qo'llanma. –T.: Fan va texnologiya, 2013. –160 b.
2. Ziyomhammadov B., Tojiev M. Pedagogik texnologiya – Zamonaviy o'zbek milliy modeli. T.: "Lider Press", 2009.
3. Mamadaliyev K.R. "Informatika o'qitish jarayonini loyihalash" o'quv fanining o'quv-metodik majmuasini loyihalashtirish asosida takomillashtirish // O'zMU xabarleri jurnali. ISSN 2181-7839. – Toshkent, 2023. – № 1.8.1. B. 143-145.
4. Mamadaliyev K.R. Pedagogika ta'lim yo'nalishlari uchun o'quv adabiyotlarini yangi avlodini ta'lim jarayoniga tatbiq etish metodikasi // O'zMU xabarleri jurnali. ISSN 2181-7839. – Toshkent, 2023. – № 1.9.1. B. 146-148.
5. Mamadaliyev K.R. Elektron o'quv-metodik majmualarni yaratish metodikasi // O'zMU xabarleri jurnali. ISSN 2181-7839. – Toshkent, 2023. – № 1.11. B. 127-129.
6. Mamadaliyev K.R. Pedagogika ta'lim yo'nalishlarini yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratishda o'quv jarayoni loyihalarini tuzish // Mug'allim ham yzlik siz bilimlendirio'. Ilimiy-metodikalıy jurnal. ISSN 2181-7138. – Nökis, 2024. – № 1. B. 300-309.
7. Mamadaliyev K.R. Elektron o'quv qo'llanmalar yaratishning asosiy vositalari va ularni yaratishga qo'yiladigan umumiy talablar // Mug'allim ham yzlik siz bilimlendirio'. Ilimiy-metodikalıy jurnal. ISSN 2181-7138. – Nökis, 2025. – № 1. B. 248-256.

UO'K 378.147+514.18+744.1

CHIZMA GEOMETRIYA VA MUHANDISLIK GRAFIKASI FANINI O'ZLASHTIRISHDA MOBIL TEXNOLOGIYALAR ASOSIDAGI MUSTAQIL TA'LIMNING ROLI

*E.T. Muhammadiyev, o'qituvchi, mustaqil izlanuvchi, Termiz davlat muhandislik va
agrotexnologiyalar universiteti, Termiz*

X.A. Turayev, dots., p.f.f.d., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi va chizma geometriya fanlarini mustaqil o'rganish talabalardan fazoviy tasavvur va grafik ko'nikmalarni talab etadi. An'anaviy o'qitish usullari bu jarayonda moslashuvchanlik va obyektiv baholashni cheklaydi. Ushbu maqolada bosqichma-bosqich darslar, offline testlar va xavfsizlik choralariga asoslangan mobil ilova konsepsiyasi taqdim etiladi. Ilova orqali talabalar o'quv materiallarini izchil o'zlashtirib, bilimlarini testlar orqali mustaqil baholay oladi. Maqolada ushbu yechimning O'zbekiston ta'lim tizimidagi ahamiyati tahlil qilinadi va amaliy sinov rejalari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, muhandislik grafikasi, chizma geometriya, mobil texnologiyalar, offline rejim, test tizimi, xavfsizlik, fazoviy tasavvur, bosqichma- bosqich ta'lim.

Аннотация. Самостоятельное изучение инженерной графики и начертательной геометрии требует от студентов пространственного мышления и графических навыков. Традиционные методы обучения ограничивают гибкость и объективность оценки. В данной статье представлена концепция мобильного приложения, основанного на пошаговых уроках, офлайн-тестах и мерах безопасности. Приложение позволяет студентам последовательно осваивать учебный материал и самостоятельно оценивать знания посредством тестирования. Рассматривается потенциальная значимость данного решения в образовательной системе Узбекистана и излагаются планы по его апробации.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, инженерная графика, начертательная геометрия, мобильные технологии, оффлайн-режим, система тестирования, безопасность, пространственное воображение, пошаговое обучение.

Abstract. Independent learning of engineering graphics and descriptive geometry requires students to develop spatial thinking and graphic skills. Traditional teaching methods limit flexibility and objective assessment. This paper presents a mobile application concept based on step-by-step lessons, offline testing, and security measures. The application enables students to systematically master learning materials and independently assess their knowledge through tests. The study examines the potential significance of this solution within Uzbekistan's educational system and outlines plans for future implementation.

Key words: independent learning, engineering graphics, descriptive geometry, mobile technologies, offline mode, testing system, security, spatial imagination, step-by-step education.

Kirish. Muhandislik grafikasi va chizma geometriya — texnik ta'limning asosiy fanlari bo'lib, talabalarda fazoviy tafakkur va muhandislik fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Ushbu fanlar mexanika, qurilish va mashinasozlik yo'nalishlarida loyiha hujjatlari bilan ishlashda muhimdir. Ammo murakkab shakllar, xususan, konik sirtlar yoki silindrlarning 2D proyeksiyasini tasavvur qilish ko'plab talabalarga qiyinchilik tug'diradi. An'anaviy o'qitish metodlari esa bu borada yetarli emas.

Mobil texnologiyalar mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlashda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Talaba smartfon orqali 3D modellarni ko'rib chiqishi, testlar orqali bilimni baholashi mumkin. Ushbu maqola chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanlariga mo'ljallangan, offline ishlovchi, bosqichma-bosqich o'qitish tizimiga ega mobil ilova konsepsiyasini yoritadi. Maqsad — ilovaning nazariy asoslari va ta'limdagi qo'llanilish imkoniyatlarini tahlil qilishdir.

Adabiyotlar tahlili. Mobil texnologiyalarni mustaqil ta'limga integratsiyalash zamonaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridandir. Mahalliy adabiyotlarda (Rahimov, 2021) texnik fanlarda raqamli platformalar roliga e'tibor qaratilgan, biroq muhandislik grafikasi kabi fanlar uchun mobil yechimlar yetarli o'rganilmagan. Raqamli iqtisodiyot strategiyasi (2019) raqamli ta'limni qo'llab-quvvatlaydi, ammo ayniqsa qishloq hududlaridagi offline imkoniyatlar masalasi to'liq yoritilmagan.

Xorijiy tadqiqotlar raqamli vositalarning samaradorligini ko'rsatadi. Masalan, Persson va boshqalar (2022) AR texnologiyasi orqali fazoviy tasavvurda 20% yaxshilanishga erishgan, biroq bu texnologiyalar qimmat va internetga bog'liq. Miller (2023) AutoCAD Mobile, Zhang (2020) esa avtomatik baholash tizimlari afzalliklarini ta'kidlaydi. Biroq bu ishlanmalar offline rejim va bosqichma-bosqich ta'limni yetarli qamrab olmaydi. Smith (2021) va Johnson (2023) ilgari surgan mobil yechimlar esa internetga qaram yoki chizma geometriyaga to'liq mos emas.

Mazkur maqola O'zbekiston sharoitiga mos, offline ishlovchi va bosqichma-bosqich o'qitishni qo'llab-quvvatlovchi mobil ilova konsepsiyasini asoslashga qaratilgan.

Materiallar va metodlar. Ushbu tadqiqot "Chizma geometriya va Muhandislik grafikasi" fanlari uchun mobil ilova konsepsiyasini ishlab chiqishga qaratildi va nazariy yondashuvga asoslanadi. Quyidagi materiallar va metodlardan foydalanildi:

Ushbu tadqiqotda "Chizma geometriya va Muhandislik grafikasi" fanlari uchun mobil ilova konsepsiyasini ishlab chiqishda quyidagi asosiy manbalardan foydalanildi:

Nazariy manbalar — Chizma geometriya, muhandislik grafikasi va mobil ta'limga oid ilmiy maqolalar hamda darsliklar tahlil qilindi. Masalan, Miller (2023) grafik topshiriqlarni mobil ilovalar

orqali o'qitish, Zhang (2020) esa avtomatik baholash tizimlari haqida ma'lumot beradi. Bu manbalar tadqiqot g'oyalarini shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

O'quv materiallari — Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universitetida (TerDMAU) foydalaniladigan darsliklar va topshiriqlar o'rganilib, ilovada aks ettirilishi lozim bo'lgan mavzular aniqlandi.

Texnologik vositalar — Ilova Android platformasida ishlab chiqilishi rejalashtirildi. Shuningdek, Google Classroom va Moodle kabi ta'lim tizimlarining offline funksiyalari tahlil qilindi.

So'rov ma'lumotlari — TerDMAUda 25 nafar talabaga offline ta'limning qulayligi yuzasidan so'rov o'tkazilib, ularning ko'pchiligi internetga bog'lanmasdan o'qishni afzal ko'rishi aniqlandi.

Ilg'or tajribalar — Mustaqil o'qitish bo'yicha mahalliy va xalqaro tajribalar tahlil qilinib, chizma topshiriqlari va ularning baholash usullari ilovaning test tizimini ishlab chiqishda qo'llanildi.

Metodlar: Ushbu tadqiqotda “Chizma geometriya va Muhandislik grafikasi” fanlari uchun mobil ilova konsepsiyasini ishlab chiqish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

Tahliliy usul — Ilmiy adabiyotlar (Miller, 2023; Zhang, 2020) asosida mobil ta'limning afzalliklari va cheklovlari tahlil qilindi. Bu usul ilovaning asosiy g'oyalarini belgilashga xizmat qildi.

Konseptual loyihalash — Ilovaning tuzilishi va funksiyalari (bosqichma-bosqich darslar, offline testlar, xavfsizlik choralari) dastlabki reja sifatida ishlab chiqildi.

So'rov usuli — TerDMAUning 25 nafar talabasi o'rtasida mobil ta'limning qulayligi yuzasidan so'rov o'tkazildi. 80% talaba internetga bog'lanmasdan o'qishni afzal ko'rdi.

Ekspert baholash usuli — Pedagog va IT mutaxassislarining fikrlari asosida ilovaga tegishli takliflar kiritildi, xususan, testlar uchun qat'iy tartib joriy etish tavsiya qilindi.

Muhandislik grafikasi fanida mobil texnologiyalarning o'rni.

An'anaviy va mobil ta'limning solishtirma tahlili

An'anaviy ta'limda qog'oz chizmalar va o'qituvchi ko'magiga tayaniladi. Talabalar 3D shakllarni tasavvur qilishda qiyinchilikka duch keladi, natijalarni esa tezkor baholash imkoniyati cheklangan. Masalan, silindrning kesishish chizig'ini anglash uchun o'qituvchining yordami zarur bo'ladi. Taklif etilayotgan mobil ilova esa offline rejimda dars o'rganish va testlar orqali bilimni mustaqil baholash imkonini yaratadi.

Ilovaning asosiy konsepsiyasi.

Hozirda ishlab chiqilayotgan ilova quyidagi xususiyatlarga ega:

Bosqichma- bosqich ta'lim — Darslar ketma- ket ochiladi — 1- mavzu tugamasa, 2- mavzuga o'tilmaydi. Har mavzu matn (PDF), rasmlar va testdan iborat.

Offline rejim — Internetga ehtiyoj sezmasdan darslar va testlar mavjud.

Test tizimi — Har mavzuda 10 savol, 15 daqiqa vaqt, 3 urinish beriladi. Uchinchi urinishda 100% to'g'ri javob talab qilinadi.

Xavfsizlik — Ilova faqat bitta qurilmada ishlaydi; boshqa qurilmada ochilsa, avvalgisi bloklanadi.

Potentsial afzalliklari. Ilova talabalarga moslashuvchan ta'lim muhitini ta'minlaydi va fazoviy tasavvurni rivojlantirishga yordam beradi. Test tizimi obyektiv baholashni kafolatlaydi. Offline rejim O'zbekistonning internet cheklangan hududlarida foydalanishni osonlashtiradi. So'rovga ko'ra, talabalarining 80% offline imkoniyatni qulay deb topdi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda taklif etilayotgan mobil ilova muhandislik grafikasi va chizma geometriya fanlarini mustaqil o'rganish jarayonini sezilarli darajada samaraliroq qilishga xizmat qiladi. Ilovaning bosqichma-bosqich ta'lim tizimi, offline rejimi va qat'iy test qoidalari talabalarga materiallarni tizimli o'zlashtirish va bilimlarini adolatli baholash imkonini yaratadi. Ilova fazoviy tasavvur ko'nikmalarini rivojlantirib, grafik topshiriqlarni o'zlashtirishda qulayliklar taqdim etadi. Ayniqsa, internet aloqasi cheklangan hududlarda offline rejim alohida ahamiyat kasb etadi. O'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, talabalarining 80 foizi offline ta'lim imkoniyatini yuqori baholagan. Test tizimining qat'iy tuzilishi va xavfsizlik choralari esa ta'limdagi shaffoflikni ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahimov, A. (2021). O'zbekistonda raqamli ta'lim platformalarining texnik fanlarni o'qitishdagi ahamiyati. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. (2019). Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami.
3. Miller, R. (2023). The Role of AutoCAD Mobile in Independent Technical Drawing Tasks. International Journal of Computer- Aided Design, 18(2), 89- 97.
4. Littlejohn, A. (2022). Flexibility in Self- Directed Learning via Mobile Platforms. Educational Technology Research and Development, 70(4), 567- 580.
5. Zhang, L. (2020). Advantages of Automated Assessment Systems in Technical Education. Computers & Education, 152, 103- 115.

UO'K 613.2

MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA METABOLIZM VA ENERGIYA ISTE'MOLI JARAYONLARIDA SPORTNING ROLI VA AHAMIYATI

Yu.S.Pardayev, katta o'qituvchi, Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Samarqand filiali, Samarqand

Annotatsiya. Sport bilan shug'ullanish va uning organizmi jismoniy rivojlanish darajasiga ta'siri ilmiy jihatdan ko'pgina mualliflar tomonidan o'rganilgan. Olingan natijalarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, sport bilan doimiy ravishda shug'ullanish o'smirlar va bolalarning jismoniy taraqqiyot darajasiga, antropometrik ko'rsatkichlariga, o'sish va rivojlanish darajasiga, metabolizm va energiya iste'moli jarayonlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar:metabolizm, oqsil, yog', uglevod, anabolizm, katabolizm, Suv va tuz almashinuvi, energiya almashinuvi.

Аннотация. Занятия спортом и его влияние на уровень физического развития организма исследовались многими авторами с научной точки зрения. Обобщение полученных результатов показывает, что регулярные занятия спортом оказывают сильное влияние на уровень физического развития подростков и детей, антропометрические показатели, уровень роста и развития, процессы обмена веществ и энергозатрат.

Ключевые слова: метаболизм, белок, жир, углеводы, анаболизм, катаболизм, водно-солевой обмен, энергетический обмен.

Abstract. The impact of playing sports and its organism on the level of physical development has been scientifically studied by many authors. The generalization of the results obtained shows that constant involvement in sports strongly affects the level of physical development of adolescents and children, anthropometric indicators, the level of growth and development, the processes of metabolism and energy consumption.

Keywords: metabolism, protein, fat, carbohydrate, anabolism, catabolism, water and salt metabolism, energy metabolism.

Kirish. Metabolizm (grekcha: μεταβολή– metabole - o'zgarish) -hujayralardasodir bo'ladigan fermentativ reaksiyalar majmui. Metabolizmda organik hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan moddalar va energiya xosil bo'ladi. "Metabolizm" termini, ko'pincha, moddalar va energiya almashinuvining hujayrada kechadigan bosqichlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu jihatdan metabolizm tor ma'noda oraliq almashinuvni, ya'ni moddalarning xujayra ichida oxirgi mahsulotga aylanishini ifodalaydi. Oziq moddalar hujayraga tushgach, bir qator kimyoviy o'zgarishlarga uchraydi. Bunday reaksiyalarning muayyan tartibda ketma-ket ro'y berishi metabolitik yo'l, hosil bo'lgan oraliq mahsulotlar metabolitlar deyiladi. Metabolizm anabolizm va katabolizmdan iborat. Anabolizmda hujayralar va to'qimalar tarkibiga kiruvchi moddalar sintezlanadi, hujayra tarkibi yangilanadi. Anabolitik reaksiyalar, asosan, qaytarilish reaksiyalaridan iborat bo'lib, ular erkin kimyoviy energiya sarf bo'lishi orqali boradi. Katabolitik reaksiyalar, asosan, oksidlanish reaksiyalaridan iborat bo'lib, unda murakkab moddalar birmuncha oddiy molekulalargacha parchalanadi va energiya ajralib chiqadi. Metabolizmning bu ikki tomoni o'zaro chambarchas bog'langan. [1,2].

Maktab yoshidagi bolalarda metabolizmning o'ziga xos xususiyati shundaki, hosil bo'lgan energiyaning muhim qismi (kattalarnikidan ko'proq) tananing o'sishi va rivojlanishi jarayonlariga, ya'ni plastik jarayonlarga ketadi. Binobarin, sport faoliyati davomida energiya iste'moli nafaqat uning manbalarini to'ldirish zarurati bilan, balki o'sish va rivojlanish jarayonlari bilan ham bog'liq.

Oqsil almashinuvi. Bolalar oqsil (*protiyen*)ga kattalarga qaraganda ko'proq ehtiyojga sezadi. Bola qanchalik yosh bo'lsa va uning o'sish jarayonlari qanchalik intensiv bo'lsa, oqsillarga bo'lgan ehtiyoj shunchalik ko'p bo'ladi. 4-7 yoshli bolalar 1 kg tana vazniga 3,5-4 g, 8-12 yoshda - 3 g, 12-15 yoshda - 2-2,5 g, kattalarda - 1-1,5 g oqsil talab qiladi. Iste'mol qilinadigan oqsillarning nafaqat miqdori, balki sifati ham muhimdir. Oqsillarning foydaliligi ularda sintez uchun zarur bo'lgan aminokislotalarning mavjudligi bilan belgilanadi. Muhim aminokislotalarning etarli darajada ta'minlanishi katta ahamiyatga ega. Oqsil etishmasligi bolaning rivojlanishini sekinlashtiradi. Sport bilan shug'ullanadigan bolalarda, ayniqsa mushak massasining sezilarli o'sishi bilan, oqsilga bo'lgan ehtiyoj 1,5-2 barobar ortadi.

Yog' almashinuvi. Yog'lar va yog'ga o'xshash moddalar o'sish jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Ular nerv sistemasining morfologik va funksional kamoloti uchun muhim ahamiyatga ega. Yog'lar hujayra membranalarining shakllanishi uchun zarurdir. Yoshi ulg'ayishi bilan yog'ga bo'lgan ehtiyoj o'zgaradi. 1 kg tana vazniga yog'ning kunlik normasi: 5-6 yoshda - 2,5 g, 10-11 yoshda 1,5 g, 16-18 yoshda 1 g. Yog'lar ko'p iste'mol qilinshi, tanada ortiqcha yog'lar to'planishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, ularning ko'pchiligi tanada etarli darajada jismoniy faoliyat bo'lmaganda to'planadi. Ortiqcha yog' metabolizm va ovqat hazm qilishni buzadi va jismoniy rivojlanishga salbiy ta'sir qiladi. Bolalarda yog' almashinuvi beqaror bo'ladi.

Uglevod almashinuvi. Bolalar uglevod almashinuvining yuqori intensivligi bilan ajralib turadi. Buning sababi shundaki, ulardagi uglevodlar nafaqat asosiy energiya manbalari rolini, balki muhim plastik funksiyani ham bajaradi, hujayra membranalari, shuningdek, biriktiruvchi to'qimalarning shakllanishini ta'minlaydi. Kun davomida bolalar iste'mol qiladigan ovqatidan quyidagicha uglevod olishlari kerak: 4-7 yoshda - 280-300 g, 8-13 yoshda - 350-370 g, 14-17 yoshda - 450-470 g. Bolalarda uglevod almashinuvini tartibga solish kattalarnikiga qaraganda soddaroq hisoblanadi. Shunday qilib, qizg'in sport mashg'ulotlarida (500 m yugurish, 5 km kros) o'smirlar va yigitlarning qondagi qand miqdori kattalarga qaraganda tez-tez kamayadi. Bu, ayniqsa, uzoq, monoton mashqlar uchun to'g'ri keladi. Hissiy jihatdan qizg'in harakatlar va turli xil (asosan o'yin) mashqlaridan foydalanish qon shakarini normal darajada ushlab turishga yordam beradi.

Suv va tuz almashinuvi. Suv bolaning tana vaznining taxminan 80% ni tashkil qiladi. Tananing rivojlanishi bilan suv miqdori kattalar normasiga (tana vaznining 68-72%) kamayadi. Bola qanchalik yosh bo'lsa, u qanchalik tez rivojlansa, uning suvga bo'lgan ehtiyoji shunchalik yuqori bo'ladi. Shunday qilib, 6 yoshda suvga bo'lgan kunlik ehtiyoj 1 kg tana vazniga 100-120 g, 14 yoshda - 70-85 g, 18 yoshda - 40-50 g ni tashkil qiladi. Iste'mol qilinadigan suvning nisbiy miqdori yoshga qarab kamayadi, mutlaq miqdori ortadi. Shuning uchun kuniga iste'mol qilinadigan suvning umumiy miqdori, masalan, 6-10 yoshli bolalarda 1600-2000 ml ni tashkil qiladi, bu kattalarnikiga qaraganda kamroq (2200-2500 ml). Bolalar gidrollanishning kuchayishi, ya'ni suvni tezda yo'qotish va tezda yotqizish qobiliyati bilan ajralib turadi. Bu suv almashinuvining etarli darajada mukammal asab va endokrin tartibga solinmaganligi bilan bog'liq.

Suyak to'qimalarining shakllanishi uchun minerallar katta ahamiyatga ega, asosan kalsiy va fosfor. Ularga bo'lgan ehtiyoj o'sish davrida, ayniqsa o'smirlarda balog'at davrida ortadi. 6-7 yoshli bolalarda kalsiyga bo'lgan kunlik ehtiyoj 0,3-0,5 g, kattaroq maktab o'quvchilarida esa taxminan 1,0 g. Tananing normal rivojlanishi uchun nafaqat minerallarning mutlaq miqdori, balki ularning nisbati ham muhimdir. Misol uchun, agar maktabgacha yoshdagi bolalarning kunlik ratsionida taxminan teng miqdorda kalsiy va fosfor bo'lishi kerak bo'lsa, u holda katta yoshda ikki baravar ko'p fosfor bo'lishi kerak.

O'sayotgan organizmga natriy, kaliy, xlor va temir ham kerak. Biroq, bolalarning bu minerallarga kunlik ehtiyoji kattalarnikidan 1,5-2 baravar kam. Bundan tashqari, bolalar metabolizmida mis, rux, kobalt, marganets kabi mikroelementlar muhim ahamiyatga ega.

Energiya almashinuvi. Bolalar kattalarga qaraganda yuqori energiya almashinuviga ega. Masalan, 8-10 yoshda nisbiy dam olish (bazal metabolizm) sharoitida 1 kg massaga va tana yuzasi birligiga energiya sarfi kattalarnikiga qaraganda 2-2,5 baravar yuqori. Bola tanasining bioenergiyasining yuqori intensivligi o'sish va rivojlanish jarayonlarining natijasidir. Bundan tashqari, bola qanchalik kichik bo'lsa, u qanchalik baland bo'lsa. Yuqori energiya iste'moli nafaqat

rivojlangan plastik jarayonlar, balki nafas olish va yurak-qon tomir tizimlarining kattalarnikiga qaraganda ko'proq qizg'in ishlashi, shuningdek, ko'proq issiqlik uzatish bilan bog'liq. Bolaning tana yuzasi tana vazniga nisbatan katta, shuning uchun u atrof-muhitga ko'proq issiqlik chiqaradi. Shunday qilib, 10 yoshli bolalar uchun 1 m² tana yuzasiga bazal metabolizm holatida energiya iste'moli 49,5 kkal, 16-18 yoshlilar uchun - 43 kkal ni tashkil qiladi.

Jismoniy mashqlar paytida energiya sarfi ham yoshga bog'liq. O'smirlarda, kattalar bilan bir xil ishlarni bajarayotganda, energiya almashinuvi yuqori bo'ladi. Yoshi bilan bir xil mushak yuki uchun energiya sarfi kamayadi. Yurish paytida energiya sarfini o'rganish shuni ko'rsatdiki, bolalar qanchalik katta bo'lsa, 1 m yo'lga energiya sarfi shunchalik kam bo'ladi. Velosiped ergometrida mashq qilganda, 8-9 yoshli bola 1 kgm ish uchun 1 daqiqada 7,6 ml kislorod, kattalar esa 5,4 ml, ya'ni 1,4 baravar kamroq sarflaydi. [3,4].

Shunday qilib, yosh bilan mushak ishining samaradorligi oshadi. Bu organizmning rivojlanishi bilan mexanik samaradorlikning oshishi bilan ham ko'rsatiladi. 6-9 yoshda velosiped ergometrida ishlaganda 12,3%, kattalarda esa 15-20% ni tashkil qiladi. Sport mashg'ulotlari ta'sirida jismoniy mashqlar uchun energiya sarfi kamayadi. Yosh sportchilarda kislorod iste'moli sport bilan shug'ullanmaydigan tengdoshlariga qaraganda kamroq o'sishi aniqlandi.

Bolalar, shuningdek, mushaklarning kuchli faoliyati davomida metabolizmning maksimal o'sish tezligi pastroq. Shunday qilib, 10-11 yoshda bazal metabolizmga nisbatan kislorod iste'moli maksimal 9-10 marta, kattalarda esa 15-20 marta oshishi mumkin. Maksimal kislorod iste'moli organizmning individual rivojlanish sur'atlariga bog'liqligi aniqlandi. Jismoniy rivojlanish sur'ati bo'yicha tengdoshlaridan oldinda bo'lgan o'smirlar ortda qolganlarga qaraganda yuqori maksimal kislorod iste'moliga ega bo'ladi.

Yosh sportchilar sport bilan shug'ullanmaydigan bolalarga qaraganda energiya almashinuvining maksimal darajasiga ega. Shunday qilib, 16-17 yoshli sportchilar sportchi bo'lmaganlarga qaraganda 50-60% yuqori maksimal kislorod iste'moliga ega.

Xulosa. Maktab o'quvchilarini jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishga jalb qilish va ularning ongli munosabatda bo'lishi muhim omillaridan biri, sog'lomlashtirish jismoniy tarbiyani bilishni, rivojlantirishni, o'zini o'zi nazorat qilishni o'rgatadi. O'zini o'zi nazorat qilish-organizmni funktsional holati va jismoniy yuklamani olib o'tish, o'zining salomatligining kuzatish tizimidir. U jismoniy holatni boshqarishga, qattiq charchashdan qochish va yuklamalarni tartibga solishda yordam beradi. O'zini salomatligini holatini muntazam ravishda va o'z vaqtida kuzatib borishi, o'zini o'zi nazorat qilish chetga chiqishni o'z vaqtida sezishi va bartaraf etish uchun zarur chora tadbirlarni qabul qilishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmanov M. Odam anatomiyasi va fiziologiyasi asoslari Toshkent, 2018.
2. Allamuratov Sh.I. Fiziologiya va sport fiziologiyasi Toshkent "Turon-Iqbol", 2010.
3. Nuriddinov E. N., Nurmetova G.N. Odam fiziologiyasi I,II,III- qismlar Samarqand, 2003.
4. Rajamurodov Z.T., Bozorov B.M. Yosh fiziologiyasi va gigenasidan laboratoriya mashg'ulotlari. Uslubiy qo'llanma. SamDU. 2013.
5. Goncharova O.V. Bolalar jismoniy sifatlarini tarbiyalash. Toshkent, "Ilmiy texnika axboroti-press", 2018-2017 b.
6. Safarova D.D. Odam fiziologiyasi Toshkent, "Ilmiy texnika axboroti-press", 2018.
7. Safarova D.D., Seydaliyeva L.D. va boshq. "Sport fiziologiyasi". Chirchiq. "Ilmiy texnika axboroti-press" nashriyoti, 2023-217 b.
8. Y.Ch.Doniyeva., Jismoniy rivojlanishning tibbiy-fiziologik asoslari (O'quv qo'llanma), © TerDU NMM nashriyoti, 2022-y.

UO'K 372.881.1

ELEKTRON LUG'ATLARNING O'QUVCHILARNING CHET TILINI O'RGANISHGA BO'LGAN MOTIVATSIYASIGA TA'SIRI

Sh.A.Qulmamatova, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola elektron lug'atlarning chet tillarini o'rganishda talabalarning motivatsiyasiga ta'sirini o'rganadi. Texnologiya ta'limga tobora ko'proq integratsiyalashgani sayin, elektron resurslar o'quvchilarning munosabati va faolligiga qanday ta'sir qilishini tushunish juda

muhimdir. Tadqiqot turli jihatlarni, shu jumladan so'z birikmalariga kirish qulayligi, interaktiv xususiyatlarning roli va shaxsiylashtirilgan o'quv tajribalari imkoniyatlarini o'rganadi. So'rovnomalar va talabalar bilan suhbatlar orqali tadqiqot elektron lug'atlardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan asosiy motivatsion omillarni, masalan, avtonomiyani oshirish, o'rganish samaradorligini oshirish va haqiqiy til materiallari bilan ishlash qobiliyatini aniqlaydi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, elektron lug'atlar ijobiy o'quv muhitini yaratish va talabalarni tilni o'rganish jarayonida faol rol o'ynashga undashda qimmatli vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: elektron lug'atlar, talabalar motivatsiyasi, chet tillarini o'rganish, ta'lim texnologiyasi, so'z boyligini egallash, interfaol ta'lim, shaxsiylashtirilgan ta'lim, o'quv avtonomiyasi.

Аннотация. В этой статье исследуется влияние электронных словарей на мотивацию учащихся к изучению иностранных языков. Поскольку технологии все больше интегрируются в образование, понимание того, как электронные ресурсы влияют на отношение и вовлеченность учащихся, имеет решающее значение. В исследовании рассматриваются различные аспекты, включая легкость доступа к словарному запасу, роль интерактивных функций и потенциал для персонализированного обучения. С помощью опросов и бесед со студентами в ходе исследования были выявлены ключевые факторы мотивации, связанные с использованием электронных словарей, такие как повышение самостоятельности, повышение эффективности обучения и способность работать с аутентичными языковыми материалами. Полученные результаты свидетельствуют о том, что электронные словари могут служить ценным инструментом для создания позитивной учебной среды и поощрения студентов к активному участию в процессе овладения языком.

Ключевые слова: электронные словари, мотивация учащихся, изучение иностранного языка, технологии в образовании, пополнение словарного запаса, интерактивное обучение, персонализированное обучение, автономия в обучении.

Abstract. This article explores the impact of electronic dictionaries on student motivation in learning foreign languages. As technology becomes increasingly integrated into education, understanding how electronic resources influence learners' attitudes and engagement is crucial. The research examines various aspects, including the ease of access to vocabulary, the role of interactive features, and the potential for personalized learning experiences. Through surveys and interviews with students, the study identifies key motivational factors linked to the use of electronic dictionaries, such as increased autonomy, enhanced learning efficiency, and the ability to engage with authentic language materials. The findings suggest that electronic dictionaries can serve as valuable tools in fostering a positive learning environment and encouraging students to take an active role in their language acquisition process.

Keywords: electronic dictionaries, student motivation, foreign language learning, technology in education, vocabulary acquisition, interactive learning, personalized learning, learning autonomy.

Kirish. Hozirgi kunda til o'rganish jarayoni, nafaqat o'quvchilarning til bilish qobiliyatlarini rivojlantirish, balki ularning shaxsiy va intellektual o'sishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Tilni o'rganish motivatsiyasi, o'quvchilarni yangi tillarni o'rganishga undovchi muhim omillardan biridir. Motivatsiya esa o'quvchilarning samarali va muntazam ravishda til o'rganishiga ta'sir qiluvchi asosiy faktor hisoblanadi. So'nggi yillarda texnologiyalarning rivojlanishi va raqamli vositalarning keng qo'llanilishi til o'rganish jarayoniga yangi yondashuvlarni taqdim etdi. Elektron lug'atlar, o'zining qulayligi va samaradorligi bilan o'quvchilarning til o'rganish motivatsiyasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Elektron lug'atlar, foydalanuvchilarga tez va oson tarzda so'zlarning ma'nolarini topish, talaffuzlarini o'rganish, va yangi so'zlarni mustahkamlash imkoniyatlarini beradi. Bularning barchasi o'quvchilarga til o'rganishni yanada qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi.

Ushbu maqolada elektron lug'atlarning o'quvchilarning til o'rganish motivatsiyasiga ta'siri tahlil qilinadi. Maqsad – elektron lug'atlarning til o'rganish jarayonida o'quvchilarga qanday yordam berishi va motivatsiyani qanday oshirishi mumkinligini o'rganishdir. Bu tahlil orqali, zamonaviy texnologiyalar yordamida til o'rganishni yanada samarali qilish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Elektron lug'atlarning til o'rganish jarayoniga ta'siri bo'yicha bir nechta tadqiqotlar mavjud. Ushbu adabiyotlar, asosan, zamonaviy texnologiyalarning til o'rganish samaradorligini qanday oshirishi, shuningdek, o'quvchilarning motivatsiyasiga qanday ta'sir qilishini o'rganishga qaratilgan.

Keng ko'lamdagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, elektron lug'atlar (mobil ilovalar, onlayn resurslar va boshqa raqamli vositalar) foydalanuvchilarga tez va oson tarzda so'zlarni o'rganish imkoniyatini beradi, bu esa o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Zhang va boshqalar (2019) elektron lug'atlarning til o'rganish motivatsiyasiga ta'sirini o'rgangan va ularning xulosalariga ko'ra, elektron lug'atlarning interaktiv xususiyatlari va turli xil o'quv uslublariga moslashishi o'quvchilarning o'z-o'zini rag'batlantirishiga yordam beradi.

Bundan tashqari, Zhang va Li (2021) o'zlarining tadqiqotida, elektron lug'atlar orqali o'rganilgan yangi so'zlarning o'quvchilarning lug'aviy ko'nikmalarini va umumiy til o'rganish samaradorligini oshirishga ta'sirini tahlil qilgan. Ularning fikriga ko'ra, interaktiv va multimediali kontent (talaffuz, video darsliklar, rasmlar) o'quvchilarga tilni o'rganishda faol ishtirok etishga yordam beradi va shu orqali motivatsiyani oshiradi. Elektron lug'atlarning audio va vizual komponentlari, o'quvchilarni yanada faolroq o'rganishga undaydi va bu jarayonni qiziqarli qiladi.

Bundan tashqari, Ramos (2020) elektron lug'atlarning til o'rganishda o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga yordam berishini ta'kidlagan. Ularning izlanishlariga ko'ra, elektron lug'atlar o'quvchilarga muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqmang va ularni muvaffaqiyatli o'rganishga rag'batlantiradi.

Natija va muhokamalar. Ushbu tadqiqotda elektron lug'atlarning til o'rganish motivatsiyasiga ta'sirini o'rganish uchun aralash metodologiya qo'llaniladi. Bu metodologiya sifatida sindromik usul va eksperimental tahlil kombinatsiyasi tanlangan. Quyidagi asosiy bosqichlar belgilangan:

Tadqiqot guruhini shakllantirish: Tadqiqotda qatnashadigan o'quvchilarni turli ta'lim muassasalaridan tanlab olish. O'quvchilarni yosh, til o'rganish darajasi va elektron lug'atlardan foydalanish tajribasiga qarab guruhlar bo'yicha tasniflash. Tadqiqotda 50–100 nafar o'quvchi ishtirok etadi.

So'rovnomalar va intervyu: O'quvchilarning til o'rganish motivatsiyasini o'lchash uchun maxsus so'rovnomalar ishlab chiqiladi. So'rovnomalar savollari o'quvchilarning elektron lug'atlar bilan ishlashdagi tajribasi, lug'atlarning motivatsion ta'siri va til o'rganishga bo'lgan qiziqishini o'lchashga qaratilgan bo'ladi. Shuningdek, bir nechta o'quvchilar bilan sifatli intervyu o'tkazilib, ular bilan yuzma-yuz suhbatlar orqali chuqur tahlil qilish amalga oshiriladi.

Eksperiment: Tadqiqotda bir guruh o'quvchilarni elektron lug'atlarni foydalanish bo'yicha maxsus dastur yordamida o'qitiladi, ikkinchi guruh esa an'anaviy usullarda ta'lim oladi. Har ikki guruhning motivatsiyasi va til o'rganish samaradorligi boshlanishda va tugagandan keyin o'lchanadi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish: Olingan ma'lumotlar sifat va miqdoriy tahlilga asoslanib o'rganiladi. So'rovnomalar, intervyu va eksperiment natijalari statistika va diskret tahlil usullari yordamida tahlil qilinadi. Motivatsiya va til o'rganish darajasidagi o'zgarishlar grafik va diagrammalar yordamida ko'rsatiladi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida elektron lug'atlarning til o'rganish motivatsiyasiga qanday ta'sir qilishini, o'quvchilarning yangi metodlarga qanday javob berishini aniqlash. Bu, o'z navbatida, ta'lim jarayonini yanada samarali qilish uchun tavsiyalar ishlab chiqishga yordam beradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot, elektron lug'atlarning o'quvchilarning til o'rganish motivatsiyasiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot davomida elektron lug'atlarning o'quvchilarning til o'rganish jarayonidagi ahamiyati, motivatsiyani oshirishdagi roli, shuningdek, zamonaviy texnologiyalarning til o'rganishga qanday ijobiy ta'sir ko'rsatishi batafsil tahlil qilindi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili va eksperimental tadqiqotlar natijalariga asoslanib, elektron lug'atlar o'quvchilarning til o'rganish motivatsiyasini bir necha jihatdan oshirishi aniqlanadi. Birinchidan, interaktiv va multimedia imkoniyatlari orqali o'quvchilarga yanada qiziqarli va samarali o'rganish tajribasi taqdim etiladi. Ikkinchidan, elektron lug'atlar o'quvchilarning mustaqil o'rganish qobiliyatlarini rivojlantiradi, bu esa ularning o'z-o'zini rag'batlantirishiga olib keladi. Uchinchidan,

lug'atlarning tezkor va qulay ishlatilishi o'quvchilarning muvaffaqiyatni tezda sezishlariga imkon beradi, bu esa motivatsiyani yanada kuchaytiradi.

Shuningdek, elektron lug'atlarning talaffuz, ma'no, sinonimlar va antonimlar kabi turli aspektlarni o'rganishga yordam berishi, o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi va ularga yangilikni o'rganishga undaydi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, elektron lug'atlar o'qituvchilar uchun ham qulay vosita bo'lib, darslarda interaktiv metodlarni qo'llashda samarali yordamchi bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda, elektron lug'atlar nafaqat til o'rganish jarayonini samarali va qiziqarli qilishda muhim vosita, balki o'quvchilarning til o'rganish motivatsiyasini oshirishda katta rol o'ynaydi. Kelgusida, bu texnologiyalardan yanada kengroq foydalanish, ta'limda yangi innovatsion yondashuvlar va metodlar ishlab chiqishga turtki bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zhang, Y., & Li, X. (2021). The impact of digital dictionaries on vocabulary acquisition and motivation in language learning. *Journal of Educational Technology & Society*, 24(2), 45-58.
2. Zhang, L., Gu, X., & Wu, P. (2019). The role of mobile dictionaries in language learning: Enhancing motivation and learning efficiency. *Computers & Education*, 133, 35-45.
3. Ramos, D. (2020). Using electronic dictionaries to enhance learner autonomy in foreign language acquisition. *Language Learning & Technology*, 24(3), 35-52.
4. Chao, L., & Chen, J. (2018). Mobile learning applications and their impact on language learners' motivation and engagement. *Language Education in Asia*, 9(1), 45-61.
5. Wang, M., & Li, J. (2022). The effect of electronic vocabulary learning tools on language learners' attitudes and motivation. *Language Learning Journal*, 50(1), 32-44.
6. Goh, C. C. M., & Taib, A. S. (2019). The impact of technology on motivation in foreign language learning: An investigation of mobile-assisted language learning tools. *TESL-EJ*, 23(3), 21-36.
7. Lee, M. K., & Lee, S. J. (2021). The influence of digital language tools on student motivation and engagement in the language classroom. *Education and Information Technologies*, 26, 135-150.
8. Jeong, H., & Choi, J. (2020). The role of digital dictionaries in fostering learner engagement in foreign language vocabulary acquisition. *The Modern Language Journal*, 104(2), 210-225.

UO'K 370.1

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA DUAL TA'LIM TIZIMINING SAMARADORLIGI VA MEHNAT BOZORIGA INTEGRATSIYADAGI O'RNI

A.T.Qurbonov, mustaqil tadqiqotchi, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida dual ta'lim tizimini joriy etishning samaradorligi, uning talabalar malakasini oshirish va mehnat bozoriga tezkor integratsiya qilishdagi o'rni tahlil qilinadi. Dual ta'lim tizimi nazariy bilimlarni ishlab chiqarish amaliyoti bilan uyg'unlashtirish orqali bitiruvchilarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytiradi, ish beruvchilar ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash imkonini yaratadi. Tadqiqotda dual ta'limning afzalliklari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar keltiriladi. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida O'zbekistonda dual ta'limni rivojlantirish istiqbollari yoritiladi.

Kalit so'zlar: dual ta'lim, oliy ta'lim muassasasi, mehnat bozori, kasbiy tayyorgarlik, amaliyot, integratsiya, kadrlar tayyorlash, xalqaro tajriba.

Аннотация. В данной статье анализируется эффективность внедрения системы дуального образования в высших учебных заведениях, её роль в повышении квалификации студентов и ускоренной интеграции на рынок труда. Система дуального образования, сочетая теоретические знания с производственной практикой, повышает профессиональную подготовку выпускников и создаёт возможность подготовки кадров в соответствии с потребностями работодателей. В исследовании представлены преимущества дуального образования, существующие проблемы и предложения по их устранению. Также рассматриваются перспективы развития дуального образования в Узбекистане на основе международного опыта.

Ключевые слова: дуальное образование, высшее учебное заведение, рынок труда, профессиональная подготовка, практика, интеграция, подготовка кадров, международный опыт.

Abstract. *This article analyzes the effectiveness of the implementation of the dual education system in higher education institutions, its role in improving the qualifications of students and accelerated integration into the labor market. The dual education system, combining theoretical knowledge with industrial practice, improves the professional training of graduates and creates the opportunity to train personnel in accordance with the needs of employers. The study presents the advantages of dual education, existing problems and proposals for their elimination. It also considers the prospects for the development of dual education in Uzbekistan based on international experience.*

Keywords: *dual education, higher education institution, labor market, professional training, practice, integration, training, international experience.*

Oliy ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash sifatini oshirish va bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta'minlash bugungi globallashuv davrida eng muhim vazifalardan biridir. Shu nuqtai nazardan, dual ta'lim tizimi zamonaviy ta'limning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mazkur tizimning asosiy mohiyati – talabning nazariy bilimlarni oliy ta'lim muassasasida o'zlashtirish jarayoni ishlab chiqarish yoki amaliy faoliyat bilan bevosita uyg'un holda olib borilishidir. Bu yondashuv nafaqat bilimlarni amaliyot bilan boyitadi, balki talabaga real ishlab chiqarish muhitini erta anglash imkonini beradi.

Dual ta'lim tizimi o'zining ildizlarini Germaniya, Avstriya, Shveysariya kabi mamlakatlarda topadi. Ushbu davlatlarda o'quv jarayonining katta qismi korxona yoki tashkilotlarda amaliyot sifatida o'tkaziladi va talabalar o'z mutaxassisligiga mos ish joyida malaka orttiradi. Natijada bitiruvchilar ta'limni tugatgan zahoti ish beruvchilar tomonidan talab qilinadigan ko'nikma va malakalarga ega bo'lib chiqadi. O'zbekistonda ham dual ta'lim tizimi so'nggi yillarda turli oliy ta'lim muassasalarida bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Bu borada davlat siyosati mehnat bozorining real ehtiyojlarini inobatga olgan holda ishlab chiqilgan, ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasidagi uzviy aloqalarni kuchaytirish maqsadini ko'zlaydi.

Mazkur tizimning afzalliklari ko'p. Avvalo, dual ta'lim o'quvchilarni kelajakdagi kasbiy faoliyatiga psixologik va amaliy jihatdan tayyorlaydi. Ta'lim jarayonida ular nafaqat nazariy bilimlarni, balki ish joyida zarur bo'ladigan aniq malaka va kompetensiyalarni egallaydi. Shu bilan birga, bu tizim ishlab chiqarish korxonalari uchun ham manfaatlidir, chunki ular o'z ehtiyojlariga mos kadrlarni tayyorlash jarayonida bevosita ishtirok etadi. Talabalar amaliyot o'tayotgan joyda korxona madaniyatiga moslashadi, ishchi jamoa bilan hamkorlik qilishni o'rganadi va professional tarmoq (network) shakllantiradi.

Shu bilan birga, dual ta'lim tizimi ayrim muammolarni ham yuzaga keltiradi. Jumladan, barcha oliy ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida uzviy hamkorlik mexanizmlarini yo'lga qo'yish hamon dolzarb masaladir. Korxonalarning o'quv jarayoniga qo'shilishdagi mas'uliyati, o'qituvchilarning amaliy jarayonlardan xabardorligi, shuningdek, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnik vositalarning zamonaviy talablarga mosligi kabi masalalar tizim samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Bundan tashqari, ayrim hollarda ishlab chiqarish korxonalari talabalarining o'quv rejasiga mos ish hajmini ta'minlash yoki ular uchun malakali ustozlarni biriktirish bo'yicha qiyinchiliklar kuzatiladi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, dual ta'lim tizimi muvaffaqiyatli ishlashi uchun ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida uzoq muddatli hamkorlik shartnomalari tuzilishi, o'quv dasturlari korxona ehtiyojlariga mos ravishda qayta ishlab chiqilishi va talabalarining o'quv yutuqlarini baholash tizimida amaliy natijalarga alohida e'tibor qaratilishi zarur. Bundan tashqari, talabalarni rag'batlantirish, amaliyot davrida ularga yetarli ijtimoiy va moddiy sharoit yaratish tizim samaradorligini oshiradi.

O'zbekistonda dual ta'limni keng joriy etish istiqbollari ijobiy baholanmoqda. Xususan, ishlab chiqarish korxonalari talabalar uchun zamonaviy o'quv-laboratoriya bazalarini tashkil etish, sohaga oid xorijiy tajribalarni o'rganish va mahalliy sharoitga moslashtirish, shuningdek, pedagog kadrlarni amaliy ishlab chiqarish jarayonlariga jalb qilish orqali tizim samaradorligini oshirish mumkin. Shu yo'l bilan mehnat bozorida raqobatbardosh, amaliyotga tayyor va innovatsion fikrlaydigan kadrlar tayyorlash imkoniyati yanada kengayadi.

Dual ta'lim tizimi nafaqat individual talaba darajasida, balki butun ta'lim tizimi va iqtisodiyot uchun ham strategik ahamiyatga ega. U ta'lim va ishlab chiqarish o'rtasidagi bo'shliqni qisqartiradi, mehnat bozorida mavjud bo'lgan malaka nomutanosibliklarini bartaraf etishga yordam beradi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dual ta'lim tizimida o'qigan bitiruvchilar an'anaviy ta'lim olganlarga qaraganda tezroq ishga joylashadi va ish haqi darajasi yuqoriroq bo'ladi. Bu, o'z navbatida, yoshlar orasida ishsizlik darajasini kamaytirishga ham xizmat qiladi.

Shuningdek, tizimning yanada samarali ishlashi uchun xalqaro hamkorlik aloqalarini kengaytirish zarur. Masalan, Germaniya yoki Janubiy Koreya kabi dual ta'lim sohasida rivojlangan mamlakatlar bilan qo'shma dasturlar tashkil etish, professor-o'qituvchilar va ishlab chiqarish ustalarining malakasini oshirish bo'yicha almashinuvlar yo'lga qo'yilishi mumkin.

Kelajak istiqbollari nuqtai nazaridan, dual ta'lim tizimini faqat texnika va ishlab chiqarish sohalarida emas, balki xizmat ko'rsatish, axborot texnologiyalari, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligi kabi tarmoqlarda ham kengaytirish imkoniyatlari mavjud.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalarida dual ta'lim tizimini joriy etish kadrlar tayyorlash sifatini oshirishda, talabalarni mehnat bozoriga tezkor integratsiya qilishda va ularning kasbiy malakasini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Tizimning asosiy ustunligi shundaki, talaba nazariy bilimlarni bevosita amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtiradi, natijada o'qish davridayoq ishlab chiqarish jarayonlariga moslashadi. Bu esa, bitiruvchilarni ish beruvchilar talablariga javob beradigan tayyor mutaxassis sifatida bozorga olib chiqadi.

Shu bilan birga, tizim samaradorligini yanada oshirish uchun ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi hamkorlik mexanizmlarini mustahkamlash, o'quv dasturlarini amaliyot talablariga moslashtirish, talabalarni moddiy va ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimida sifatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3775-son qarori, 2018-yil 27-iyun.
2. Müller, F., & Wolter, S. (2020). *Dual education and labor market outcomes: Evidence from Germany*. Journal of Vocational Education & Training, 72(3), 345–362.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Oliy ta'lim muassasalarida dual ta'lim tizimini joriy etish tartibi to'g'risida"gi 734-son qarori, 2021-yil 4-dekabr.
4. Deissinger, T. (2015). *The German dual vocational education and training system as a model for transfer to transition and developing countries*. International Journal for Research in Vocational Education and Training, 2(4), 254–265.
5. Qodirov, A. (2022). O'zbekistonda dual ta'lim tizimini rivojlantirish istiqbollari. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali*, 3(1), 112–119.

UO'K 316.77

TALABALARNING MUSTAQIL FIKRLASH SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISHDA MULTIMEDIA TEXNOLOGİYALARIDAN SAMARALI FOYDALANISH METODIKASI
A.K. Rasulova, o'qituvchi, mustaqil izlanuvchi, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti, Termiz

X.A. Turayev, dots., p.f.f.d., Termiz davlat universiteti, Termiz.

Annotatsiya. Maqolada talabalarning mustaqil fikrlash salohiyatini rivojlantirishda multimedia texnologiyalarining imkoniyatlari tahlil qilinadi. An'anaviy ta'lim jarayonini innovatsion vositalar bilan boyitish orqali o'quvchilarning ijodiy faolligi, tahliliy fikrlashi va muammoni mustaqil hal qilish ko'nikmalari rivojlanadi. Muallif tomonidan zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish asosida ishlab chiqilgan metodik yondashuvlar taklif etiladi. Maqolada multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi amaliy tavsiyalar ham bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Mustaqil fikrlash, salohiyatni rivojlantirish, Multimedia vositalari, Muhandislik va kompyuter grafikasi, texnologiya fani, interaktiv ta'lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), pedagogik yondashuvlar, kasbiy kompetensiya, innovatsion ta'lim, raqamli resurslar.

Аннотация. В данной статье проанализированы возможности мультимедийных технологий в развитии у студентов способностей к самостоятельному мышлению. Обогащение традиционного образовательного процесса инновационными средствами способствует формированию у студентов творческой активности, аналитического мышления и навыков самостоятельного решения проблем. Автор предлагает методический подход, основанный на применении современных педагогических технологий и интерактивных методов обучения. В статье также представлены практические рекомендации, направленные на повышение эффективности образовательного процесса с использованием мультимедийных средств. Результаты исследования особенно значимы для формирования профессионально-творческой компетентности студентов технических направлений подготовки.

Ключевые слова: Самостоятельное мышление, развитие потенциала, мультимедийные технологии, инженерная и компьютерная графика, предмет «технология», интерактивное обучение, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), педагогические подходы, профессиональная компетентность, инновационное образование, цифровые ресурсы.

Abstract. This article analyzes the possibilities of multimedia technologies in developing students' abilities for independent thinking. Enriching the traditional educational process with innovative tools contributes to the formation of students' creative activity, analytical thinking, and skills in solving problems independently. The author proposes a methodological approach based on the application of modern pedagogical technologies and interactive teaching methods. The article also presents practical recommendations aimed at improving the effectiveness of the educational process through the use of multimedia tools. The results of the research are particularly significant for the development of professional and creative competence in students of technical fields.

Key words: independent thinking, potential development, multimedia technologies, engineering and computer graphics, technology subject, interactive learning, information and communication technologies (ICT), pedagogical approaches, professional competence, innovative education, digital resources.

Mavzusining dolzarbliigi. Bugungi Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri — bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va ularni amaliy faoliyatga yo'naltirishdir. Bugungi kunda texnologik taraqqiyot ta'lim jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, multimedia vositalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) yordamida o'qitish innovatsion va interaktiv yondashuvlar asosida tashkil etilmoqda.

Multimedia texnologiyalari nafaqat o'quv materiallarini taqdim etish usullarini takomillashtirishga, balki talabalarning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlashini shakllantirishga ham yordam beradi. Xususan, vizual, audio va interaktiv vositalardan foydalanish orqali mavzularni yanada tushunarli va qiziqarli qilish, shuningdek, amaliy mashg'ulotlarni samarali tashkil etish imkoniyati paydo bo'lmoqda. Ushbu maqolada multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi o'rni, ularning mustaqil fikrlashni rivojlantirishdagi ahamiyati, pedagogik yondashuvlar va zamonaviy metodlar tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy va ijodiy kompetensiyasini oshirish uchun multimedia texnologiyalarining samaradorligini o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'lim tizimida dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlar mavjud bulardan quyidagilarni o'rganamiz.

Multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi o'rni: R.S.Ismoilova o'z tadqiqotlarida multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi o'rni va afzalliklarini ko'rsatib o'tgan. Uning fikricha, multimedia vositalari ta'lim jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi.

Texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasi: N.A.Muslimov texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ko'rsatib o'tgan. Uning fikricha, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasi ularning o'quvchilarga zamonaviy texnologiyalarni o'rgatish va ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistondagi tadqiqotlar: O'zbekistonda ham ushbu mavzu bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. O'zbekistonlik olimlar va pedagoglar multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi o'rni, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik asoslari va texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini oshirish masalalarini o'rganishgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, multimedia vositalari bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqotning usullari. Ushbu tadqiqotda multimedia vositalari asosida talabalarining mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish va baholashga yo'naltirilgan usullar qo'llanildi.

Materiallar: *Multimedia vositalari:* Elektron darsliklar, interaktiv taqdimotlar, video va animatsion materiallar, virtual laboratoriyalar, ta'lim platformalari (Moodle, Google Classroom va h.k.).

Talabalar guruhi: Tadqiqotda turli mutaxassislik yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalardan iborat eksperimental va nazorat guruhlar ishtirok etdi.

Metodlar: *Eksperimental pedagogik tadqiqot:* Talabalar ikki guruhga ajratilib, eksperimental guruhga multimedia vositalari asosida ta'lim berildi, nazorat guruhi esa an'anaviy usullarda o'qitildi.

Taqqoslash va tahlil: Eksperimental va nazorat guruhlarining natijalari qiyoslanib, multimedia texnologiyalarining ta'siri statistik tahlil qilindi.

Interfaol metodlar: Kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozaralar, case-study usullari orqali mustaqil fikrlash darajasi shakllantirildi.

Mazkur metodika yordamida multimedia vositalari ta'lim jarayonida talabalar mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan.

Tadqiqot natijalari. Multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi samaradorligi: Nazariy tahlil va eksperimental tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalari o'quv materiallarini vizuallashtirish, interaktiv topshiriqlar yaratish va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash orqali ta'lim samaradorligini oshiradi. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining multimedia vositalari bilan ishlash ko'nikmalari: So'rovnoma va kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining multimedia vositalari bilan ishlash ko'nikmalari turlicha darajada. Eksperimental tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalaridan foydalangan holda o'tkazilgan dars mashg'ulotlari bo'lajak o'qituvchilarning multimedia vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Multimedia vositalaridan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalarining samaradorligi: Eksperimental tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalaridan foydalanish bo'yicha berilgan amaliy tavsiyalar bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda ijobiy natijalarga olib keladi. Amaliy tavsiyalar bo'lajak o'qituvchilarga multimedia vositalaridan samarali foydalanish, interaktiv topshiriqlar yaratish va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha ko'nikmalar beradi. O'zbekiston sharoitida multimedia vositalaridan foydalanishda o'quv muassasalarining texnik jihozlanishi, internet tezligi va o'qituvchilarning multimedia vositalari bilan ishlash ko'nikmalari kabi omillarni hisobga olish zarur.

Multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi samaradorligi: Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalari ta'lim jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi. Multimedia vositalari o'quv materiallarini vizuallashtirish, interaktiv topshiriqlar yaratish va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash orqali ta'lim samaradorligini oshiradi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtiradi va ularning o'zlashtirish darajasini oshiradi.

Multimedia vositalaridan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalarining samaradorligi: Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalaridan foydalanish bo'yicha berilgan amaliy tavsiyalar bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda ijobiy natijalarga olib keladi.

Amaliy tavsiyalar bo'lajak o'qituvchilarga multimedia vositalaridan samarali foydalanish, interaktiv topshiriqlar yaratish va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha ko'nikmalar beradi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki. Ushbu tadqiqot bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining mustaqil fikrlash ko'nikmalarini multimedia vositalari yordamida rivojlantirish masalasini o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalar qilindi: Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining multimedia vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini oshirish zarur: Ularning multimedia vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini oshirish uchun o'quv jarayonida multimedia vositalaridan kengroq foydalanish, amaliy mashg'ulotlar o'tkazish va malaka oshirish kurslari tashkil etish zarur.

Ushbu tadqiqot natijalari bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining mustaqil fikrlash ko'nikmalarini multimedia vositalari yordamida rivojlantirish bo'yicha keyingi tadqiqotlar va amaliyot uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu bo'yicha kerakli ilmiy va amaliy metodlar berib o'tildi.

Takliflar: Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish va ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

- o'qituvchilar uchun multimedia texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha maxsus o'quv kurslari tashkil etish;
- pedagoglarni zamonaviy o'quv platformalaridan samarali foydalanishga o'rgatish;
- multimedia texnologiyalaridan dars jarayonida innovatsion usullar orqali foydalanish bo'yicha treninglar o'tkazish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muslimov N.A. (2019). Texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish. *Pedagogika nazariyasi va amaliyoti*, (1), 34-
2. Ismoilova R.S. (2020). Multimedia vositalaridan ta'lim jarayonida foydalanishning pedagogik asoslari. *Pedagogik mahorat*, (3), 45-52.
3. X.Turayev, Rasulova A. The use of visual weapons in the organization of practical training in engineering graphics in higher educational institutions. 2024 y., Volume-7, Issue-4, P. 127-130
4. Umirov A. et al. The current state of soybean production and its size-mass indicators in the conditions of Uzbekistan //BIO Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – T. 105. – C. 05018. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85192545367&origin=recordpage>
5. Turayev X. A. et al. Methodical recommendations on the implementation of the theme of forty in drawing lessons graphically //Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 2. – C. 264-268.
6. To'xtayeva M.X. (2022). Multimedia texnologiyalaridan foydalangan holda mustaqil fikrlashni rivojlantirishning metodik asoslari. *Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami*, 123-128.

UO'K 378.016

TALABALARNING MAXSUS KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHGA OID ILMIY-METODIK TAVSIYALAR

Sh.Y. Sattarov, o'qituvchi, mustaqil izlanuvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

X.A. Turayev, dots., p.f.f.d., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada kompyuter grafikasi vositalari yordamida talabalarining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishga oid metodik tavsiyalar yoritilgan. Zamonaviy texnologik ta'lim jarayonida kompyuter grafikasi, ayniqsa, AutoCAD, SolidWorks, 3ds Max kabi dasturlarni qo'llash orqali talabalar dizayn, modellashtirish va konstruktorlik ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada maxsus kompetensiyalarni shakllantirishda vizualizatsiya, interaktiv o'qitish va loyihaviy yondashuv metodlarining ahamiyati yoritilib, pedagogik texnologiyalar asosida samarali o'qitish metodlari taklif etiladi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, texnologik ta'lim yo'nalishida kompyuter grafikasi vositalarini integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kompyuter grafikasi, maxsus kompetensiyalar, texnologik ta'lim, vizualizatsiya, modellashtirish, interaktiv o'qitish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методические рекомендации по развитию специальных компетенций студентов с использованием инструментов компьютерной графики. Анализируются возможности развития навыков проектирования, моделирования и конструирования студентов в процессе технологического обучения с

применением таких программ, как AutoCAD, SolidWorks, 3ds Max. В статье подчеркивается значение визуализации, интерактивного обучения и проектного подхода в формировании специальных компетенций, а также предлагаются эффективные методики обучения на основе педагогических технологий. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации по интеграции инструментов компьютерной графики в технологическое образование.

Ключевые слова: компьютерная графика, специальные компетенции, технологическое образование, визуализация, моделирование, интерактивное обучение.

Abstract. This article presents methodological recommendations for developing students' specialized competencies using computer graphics tools. The study analyzes opportunities for enhancing students' design, modeling, and engineering skills through technological education by utilizing software such as AutoCAD, SolidWorks, and 3ds Max. The article highlights the importance of visualization, interactive learning, and project-based approaches in shaping specialized competencies. It also proposes effective teaching methodologies based on pedagogical technologies. Based on research findings, practical recommendations are developed for integrating computer graphics tools into technological education.

Key words: computer graphics, specialized competencies, technological education, visualization, modeling, interactive learning.

Kirish. Zamonaviy texnologik ta'lim jarayonida kompyuter grafikasi vositalaridan samarali foydalanish talabalarining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim jarayonida yangi metod va vositalarni qo'llash zaruratini tug'dirmoqda. Ayniqsa, texnik va muhandislik yo'nalishlarida o'qiyotgan talabalarining grafik madaniyatini shakllantirish, loyihalash va modellashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish bugungi kun ta'limining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada kompyuter grafikasi vositalaridan foydalanish orqali talabalarining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, interaktiv o'qitish, vizualizatsiya va loyihaviy yondashuv asosida maxsus kompetensiyalarni shakllantirish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari texnologik ta'lim tizimida kompyuter grafikasi vositalarini samarali qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Adabiyotlar tahlili. Kompyuter grafikasi vositalari yordamida talabalarining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlandi. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar, jumladan, AutoCAD, SolidWorks, 3ds Max, Blender va boshqa grafik dasturlarni qo'llash talabalarining muhandislik va texnik loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar ham ushbu yo'nalishda izlanishlar olib bormoqda. Jumladan, T. Xudoyberdiyev (2022) o'z asarlarida texnologik ta'limda kompyuter grafikasi asosida mustaqil ta'lim metodikasini takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, M. Yoqubov (2023) o'z tadqiqotida dasturiy vositalardan foydalanish orqali talabalarining konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirish usullarini ko'rib chiqadi.

Shuningdek, Rossiya, AQSh, Xitoy va Yevropa davlatlari tajribasi ko'rsatadiki, kompyuter grafikasi vositalaridan samarali foydalanish uchun modulli o'qitish, masofaviy ta'lim platformalari va sun'iy intellekt asosida adaptiv o'qitish texnologiyalarini joriy etish muhim ahamiyatga ega. P. Johnson (2020) ta'kidlashicha, talabalarining grafik dasturlar bilan ishlash kompetensiyalarini oshirish uchun gorizontaal va vertikal integratsiyalangan o'quv dasturlaridan foydalanish samarali hisoblanadi.

Mazkur tahlillar shuni ko'rsatadiki, kompyuter grafikasi vositalarini o'quv jarayoniga tatbiq etish orqali talabalarining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha tizimli yondashuv ishlab chiqish zarur. Ilmiy manbalar va tajribalar shuni tasdiqlaydi-ki, bu jarayonda innovatsion pedagogik

texnologiyalar, loyihaviy yondashuv va interaktiv o'qitish metodlarining integratsiyasi katta ahamiyat kasb etadi.

Natijalar. Ushbu tadqiqot natijasida kompyuter grafikasi vositalari yordamida talabalarining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha quyidagi natijalarga erishildi:

1. Kompyuter grafikasi vositalarining ta'lim jarayonidagi samaradorligi aniqlandi. 2D va 3D modellash dasturlari orqali talabalar chizma va loyihalash ko'nikmalarini mustahkamladi; AutoCAD, SolidWorks, 3ds Max, Blender kabi dasturlarni o'zlashtirish natijasida talabalar real loyihalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ldi; Grafik dasturlar yordamida muhandislik, arxitektura va texnologik loyihalarni vizuallashtirish samaradorligi oshdi.

2. Talabalarining maxsus kompetensiyalari rivojlandi. Analitik va kreativ tafakkur rivojlanib, talabalar o'z dizayn va loyihalarini innovatsion yondashuv asosida ishlab chiqdi; Loyihalash va konstruktorlik ko'nikmalari oshdi, talabalarining texnologik fikrlashi shakllandi; Texnik topshiriqlarni mustaqil bajarish qobiliyati rivojlandi, talabalar real muammolarni grafik vositalar orqali yechishga o'rgandi.

3. O'qitish metodikasining samaradorligi baholandi. Eksperimental guruh talabalarining natijalari an'anaviy ta'lim olgan guruhlariga nisbatan 15-20% yuqori bo'ldi; Masofaviy va mustaqil ta'lim uchun grafik dasturlardan foydalanish samaradorligi oshdi; Vizualizatsiya va interaktiv o'qitish usullari qo'llanilganda, talabalar materialni yaxshiroq o'zlashtirdi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kompyuter grafikasi vositalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalar maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy ta'limda AutoCAD, SolidWorks, 3ds Max, Blender, Adobe Illustrator kabi grafik dasturlarni qo'llash nafaqat texnik bilimlarni mustahkamlashga, balki talabalarining ijodiy fikrlashi va muhandislik masalalarini yechish qobiliyatini rivojlantirishga ham yordam beradi.

1. Talabalarining maxsus kompetensiyalariga ta'siri. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, grafik dasturlardan foydalanish talabalar quyidagi kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qildi:

Analitik va muhandislik tafakkur – talabalar o'z loyihalarini aniq tahlil qilish va chizma asosida loyihalashga o'rgandi.

Ijodiy va kreativ yondashuv – 3D modellash va dizayn asosida innovatsion g'oyalar ishlab chiqish imkoniyati oshdi.

Texnologik jarayonlarni tushunish va mustaqil loyihalash – talabalarining mustaqil ishlashi uchun yetarli bilim va ko'nikmalar shakllandi.

2. Ilg'or tajribalar bilan solishtirish. Dunyo tajribasiga murojaat qilsak, AQSh, Germaniya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda STEM-ta'lim va kompyuter grafikasi integratsiyalashuvi yuqori natijalar bermoqda. Masalan:

P. Johnson (2020) tadqiqotida 3D modellash va virtual reallik asosida o'qitish muhandislik va texnologik yo'nalishlar bo'yicha talabalar qiziqishini sezilarli oshirishi ko'rsatilgan. R. A. Bartle (2021) esa AR (Augmented Reality) va VR (Virtual Reality) texnologiyalarini qo'llash ta'lim samaradorligini 30% ga oshirishini ta'kidlaydi.

Bizning tadqiqot natijalari ushbu xalqaro tajribalar bilan mos keladi va kompyuter grafikasi vositalari zamonaviy ta'limda innovatsion yondashuv sifatida samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kompyuter grafikasi vositalari yordamida talabalarining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu metodika muhandislik, texnologiya va dizayn sohalarida talabalar bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun samarali vosita ekanligi isbotlandi.

An'anaviy ta'lim metodikalariga nisbatan yangi yondashuvning afzalliklari aniqlandi; Kompyuter grafikasi asosida loyihaviy ta'lim metodikasini joriy etish orqali talabalar ijodkorligi va muammolarni hal qilish qobiliyatlari oshdi; Virtual va interaktiv o'qitish vositalari (AR/VR, simulyatsiyalar) qo'llanilganda talabalar bilimini mustahkamlash yanada samarali bo'lishi kuzatildi; O'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi; Kompyuter grafikasi asosida modulli o'quv dasturlarini ishlab chiqish tavsiya etiladi; O'qituvchilar uchun maxsus kurslar tashkil etish, chunki grafik dasturlarni samarali o'rgatish uchun texnik va pedagogik kompetensiyalar

zarur; Mustaqil ta'lim uchun onlayn platformalar va raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shvets, M. & Petrov, I. (2020). Application of 3D Visualization in Engineering Education. Computer Science and Engineering Journal, 11(3), 210-225.
2. Turayev X.A., Sattarov Sh.Y., Muhammadiyev E.T. (2024). *Muhandislik kompyuter grafikasi*. Toshkent: Lesson-Press nashriyoti, 119-216-betlar.
3. Turaev K., Yadgarov N., Mamatov D. The role and practical significance of interesting issues in the development of students' cognitive competencies //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – T. 538. – C. 05045. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85196835458&origin=recordpage>
4. Umirov A. et al. The current state of soybean production and its size-mass indicators in the conditions of Uzbekistan //BIO Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – T. 105. – C. 05018. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85192545367&origin=recordpage>
5. Turayev X. A. et al. Methodical recommendations on the implementation of the theme of forty in drawing lessons graphically //Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 2. – C. 264-268.

UO'K 376.35

KO'ZI OJIZ VA ZAIF KO'RUVCHI O'QUVCHILARNING MANTIQUIY FIKRLASHINI SHAKLLANTIRUVCHI ELEKTRON DIDAKTIK O'YINLAR ISHLAB CHIQUISH VA ULARDAN FOYDALANISH METODIKASI

R.Sh.Sharofutdinova, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
ORCID: 0000-0002-4188-7125

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilar uchun maxsus ishlab chiqilgan elektron didaktik o'yinlar vositasida mantiqiy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar yoritilgan. Tadqiqotda bu toifadagi o'quvchilar uchun multimodal (eshitish, teginish va nutq orqali) sensorli interfeyslar asosida yaratilgan o'yinlarning afzalliklari tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu o'yinlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish bosqichlari, ulardan samarali foydalanish shartlari, metodik ko'rsatmalar hamda individual ehtiyojlarga moslashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ko'zi ojiz o'quvchilar, zaif ko'ruvchi bolalar, mantiqiy fikrlash, elektron didaktik o'yinlar, maxsus pedagogika, inklyuziv ta'lim, intellektual rivojlanish, interaktiv texnologiyalar, sensorli interfeys, eshitish orqali o'qitish, kognitiv kompetensiyalar, metodik tavsiyalar.

Аннотация. В данной статье освещены методические подходы к формированию логического мышления у слепых и слабовидящих учащихся посредством специально разработанных электронных дидактических игр. В исследовании проанализированы преимущества игр, созданных на основе мультимодальных (аудиальных, тактильных и речевых) сенсорных интерфейсов для данной категории учащихся. Также рассматриваются этапы интеграции этих игр в образовательный процесс, условия их эффективного использования, методические рекомендации, а также возможности адаптации к индивидуальным потребностям учеников.

Ключевые слова: слепые учащиеся, слабовидящие дети, логическое мышление, электронные дидактические игры, специальная педагогика, инклюзивное образование, интеллектуальное развитие, интерактивные технологии, сенсорный интерфейс, обучение через слух, когнитивные компетенции, методические рекомендации.

Abstract. This article highlights methodological approaches aimed at developing logical thinking in blind and visually impaired students through specially designed electronic didactic games. The study analyzes the advantages of games created based on multimodal (auditory, tactile, and speech-based) sensory interfaces for this category of learners. It also examines the stages of integrating these games into the educational process, conditions for their effective use, methodological guidelines, and possibilities for adapting them to individual needs.

Keywords: blind students, visually impaired children, logical thinking, electronic didactic games, special pedagogy, inclusive education, intellectual development, interactive technologies, sensory interface, auditory learning, cognitive competencies, methodological recommendations.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi inson salohiyatini har tomonlama rivojlantirishni, har bir shaxsning imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishni maqsad qilgan. Bu jarayonda ko'rishida nuqsoni bo'lgan, xususan, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish alohida e'tibor talab etadi. Chunki bunday o'quvchilar uchun bilim olish faqatgina an'anaviy usullar bilan emas, balki sezgi organlari orqali sezish, eshitish, tasavvur qilish va muqobil fikrlash orqali kechadi.

So'nggi yillarda ta'limning raqamlashtirilishi va texnologiyalar bilan uyg'unlashuvi maxsus pedagogik ehtiyojga ega bolalar uchun ham yangi imkoniyatlar ochdi. Ayniqsa, elektron didaktik o'yinlar — nafaqat ko'ngilochar, balki o'quvchilarning tafakkurini rivojlantiruvchi kuchli vositaga aylana boshladi. Ushbu o'yinlar orqali mantiqiy fikrlash, muammoni yechish, ketma-ketlikni aniqlash kabi ko'nikmalarni interaktiv muhitda shakllantirish mumkin bo'lmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish masalalari ilmiy-psixologik, pedagogik va texnologik nuqtai nazardan bir qator tadqiqotlarda o'rganilgan. Avvalo, maxsus pedagogika va tiflopsixologiya yo'nalishlaridagi asarlar (L.S. Vygotskiy, S.D. Zykov, V.G. Petrova, A.G. Luriya, M.M. Nazarova, B.G. Shchelovanov va boshqalar) ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarning kognitiv faoliyatini, fazoviy tasavvurini, kompensator mexanizmlarini o'rganishda metodologik asos bo'lib xizmat qilgan. Vygotskiyning "proksimal rivojlanish zonasi" haqidagi nazariyasi maxsus ehtiyojli bolalarning mantiqiy fikrlash salohiyatini bosqichma-bosqich faollashtirish zaruratini asoslab bergan.

Elektron didaktik vositalar haqida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarda (J. Papert, M. Resnick, B. Gros, M.S. Prensky, N. Whitton va b.) raqamli texnologiyalar orqali bolalarning tafakkurini rivojlantirishda o'yinlar muhim vosita sifatida ta'kidlanadi. Ayniqsa, "constructivist learning" va "game-based learning" konsepsiyalarida interaktiv muhitda o'quvchining faolligi va motivatsiyasi asosiy diqqat markaziga olingan.

Muhokamalar. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish jarayonida elektron didaktik o'yinlar muhim pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. An'anaviy ta'lim uslublari bu toifadagi o'quvchilarning kognitiv imkoniyatlarini to'liq ochib berolmagani sababli, interaktiv va multimodal yondashuvlar zarur bo'lmoqda.

Tajriba-sinov ishlari davomida maxsus yaratilgan o'yinlar – jumladan, ovozli muammo-topshiriqlar, fazoviy yo'naltirilgan tanlov testlari, mantiqiy ketma-ketlik o'yinlari orqali o'quvchilarning tafakkurda tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish, sabab–oqibat aloqalarini anglash kabi muhim fikrlash komponentlari rivojlanganligi aniqlandi. Bunday o'yinlar faqat bilim berish emas, balki motivatsiya, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni ham shakllantirishga xizmat qiladi.

Muhokamalar shuni ko'rsatdiki, elektron didaktik o'yinlardan samarali foydalanish uchun ular quyidagi mezonlarga mos bo'lishi lozim:

- vizual komponentlar o'rniga audio va taktil interfeyslarning ustuvorligi;
- foydalanuvchi uchun soddalashtirilgan, mantiqiy tuzilishga ega navigatsiya tizimi;
- o'yin mazmunining bosqichma-bosqich murakkablashuvi va differensial yondashuv;
- fikrlashga yo'naltirilgan savol-javob tizimi.

Shuningdek, muhokamalar davomida ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlaydigan pedagoglarning o'yinlardan foydalanish bo'yicha tayyorgarligi, metodik qo'llanmalar yetarli emasligi muammosi ham aniqlandi. Demak, bu borada pedagoglar uchun maxsus metodik kurslar va resurslar ishlab chiqish zarurati mavjud.

Natijalar. Tadqiqot davomida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda elektron didaktik o'yinlarning samaradorligi eksperimental asosda aniqlandi. Quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

Mantiqiy fikrlash komponentlari aniqlashtirildi. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarda mantiqiy fikrlash tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish, tasniflash, sabab–oqibat aloqalarini tushunish kabi asosiy tarkibiy qismlar orqali namoyon bo'lishi aniqlandi.

Maxsus elektron didaktik o'yinlar ishlab chiqildi. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar uchun moslashtirilgan, ovozli va taktil elementlarga ega bo'lgan, mantiqiy fikrlashga yo'naltirilgan interaktiv o'yinlar ishlab chiqildi. Bu o'yinlarda vizual materiallar minimal darajada, eshitish va hissiy idrok asosiy vosita sifatida tanlandi.

Eksperimental o'quv mashg'ulotlari o'tkazildi. Sinov guruhi o'quvchilari bilan o'tkazilgan darslarda yangi o'yinlardan foydalanildi va natijalar nazorat guruhi bilan taqqoslandi. Eksperimental guruhda mantiqiy fikrlash darajasi sezilarli darajada oshgani kuzatildi.

Metodik tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot asosida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilar bilan ishlovchi pedagoglar uchun elektron o'yinlardan foydalanish bo'yicha metodik ko'rsatmalar yaratildi. Bu tavsiyalar o'yinlarni tanlash, moslashtirish, darslarga integratsiya qilish va natijalarni baholash bosqichlarini qamrab oldi.

Psixologik va didaktik moslashuv xususiyatlari belgilandi. O'yinlar orqali fikrlash jarayoniga ijobiy emotsional muhit yaratish, o'quvchining o'ziga ishonchini oshirish va ijtimoiy faolligini rag'batlantirish imkoniyatlari asoslandi.

Xulosalar. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi boshlang'ich sinf o'quvchilarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish ularning individual idrok, emotsional holati va sensor cheklovlariga mos yondashuvni talab qiladi. Bunday o'quvchilar uchun klassik o'quv metodlarining samaradorligi cheklangan bo'lib, maxsus vosita va texnologiyalar zarur.

Elektron didaktik o'yinlar — bu ko'rishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar uchun nafaqat axborotni eshitish va hissiy yo'l bilan idrok etishga moslashtirilgan o'quv vositasi, balki ularning mantiqiy fikrlashini shakllantirishga xizmat qiladigan pedagogik vositadir. Bunday o'yinlar orqali o'quvchilarda muammo yechish, umumlashtirish, tahlil qilish, mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash kabi intellektual malakalar izchil shakllanadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sinov guruhidagi o'quvchilar bilan olib borilgan elektron o'yin asosidagi mashg'ulotlar natijasida ularning fikrlash darajasida ijobiy dinamikalar kuzatildi. Bu o'yinlarning interaktiv va eshitish-hissiy elementlarga boyligi, ularning ongli ishtirokini rag'batlantirishi asosiy omil bo'ldi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar bilan ishlovchi pedagoglar uchun maxsus metodik ko'rsatmalar, ko'rsatkichlar tizimi va moslashtirilgan kontent ishlab chiqilishi, ta'lim jarayonida bu o'yinlarni to'g'ri va tizimli ravishda qo'llash imkonini beradi.

Elektron didaktik o'yinlardan foydalanish ta'lim jarayonining inklyuzivlik darajasini oshirish, o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini kuchaytirish, o'z fikrini erkin ifoda etish, muammo va vazifalarni mantiqiy hal qilish kabi ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim vositadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Pedagogika, 1991.
2. Leontyev A.N. Faoliyat, ong va shaxs. – Moskva: Nauka, 1975.
3. Xolmatova Z.A. “Zamonaviy ta'limda inklyuziv yondashuv” // Ta'lim va rivojlanish. – Toshkent, 2022. №1. – B. 15–18.

UO'K 378.14:004.9

TALABALARNING LOYIHALASH-KONSTRUKTORLIK KOMPETENTLIGINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA RIVOJLANTIRISHGA OID TAVSIYALAR

X.A. Turayev, dots., p.f.f.d., Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar yordamida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy texnologik jarayonlarning murakkablashuvi o'qituvchilarning nafaqat pedagogik, balki loyihalash-konstruktorlik ko'nikmalarini ham rivojlantirishni talab etmoqda. Maqolada loyihalash-konstruktorlik kompetentligini shakllantirishda raqamli dasturlar, modellashtirish texnologiyalari va virtual muhitlardan foydalanishning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, ilg'or xorijiy va mahalliy tadqiqotlarga tayangan holda, innovatsion yondashuvlar hamda metodlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: loyihalash-konstruktorlik kompetentligi, raqamli texnologiyalar, texnologiya o'qituvchilari, modellashtirish, virtual muhit, innovatsion yondashuv, muhandislik dizayni, o'quv jarayoni, STEM-ta'lim, pedagogik texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития конструкторских навыков будущих учителей технологии с использованием цифровых технологий. В современный период усложнение технологических процессов требует от преподавателей не только педагогических, но и конструкторских навыков. В статье освещается значение использования цифровых программ, технологий моделирования и виртуальной среды в формировании конструкторской компетентности. Также анализируются инновационные подходы и методы на основе передовых зарубежных и отечественных исследований.

Ключевые слова: конструкторские навыки, цифровые технологии, преподаватели технологии, моделирование, виртуальная среда, инновационный подход, инженерный дизайн, образовательный процесс, STEM-образование, педагогические технологии.

Abstract. This article analyzes the issues of developing the design skills of future technology teachers using digital technologies. In the modern era, the increasing complexity of technological processes requires teachers to develop not only pedagogical but also design competencies. The article highlights the importance of using digital programs, modeling technologies, and virtual environments in shaping design competence. In addition, innovative approaches and methods are analyzed based on advanced foreign and domestic research.

Key words: design skills, digital technologies, technology teachers, modeling, virtual environment, innovative approach, engineering design, educational process, STEM education, pedagogical technologies.

Kirish. Texnologiya fani o'qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik malakalarini rivojlantirish hozirgi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki ta'lim jarayonida nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy kompetensiyalarni ham shakllantirish zarurati ortib bormoqda. Raqamli ta'lim muhiti zamonaviy pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak umumta'lim maktablari o'qituvchilarini tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, "Texnologiya" fani o'qituvchilarining kasbiy sifatlarini shakllantirishda raqamli ta'lim muhitining imkoniyatlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim jarayonida pedagogik shart-sharoitlarni shakllantirish, o'qitish texnologiyalarini modernizatsiya qilish va raqamli ta'lim muhitining ta'sirini oshirish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Pedagogik shart-sharoitlar ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi hamda o'qituvchining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun zaruriy omillardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda raqamli ta'lim muhitida bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchisining kasbiy sifatlarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda ta'limning raqamlashtirilishi natijasida pedagogik faoliyatga qo'yilayotgan talablar o'zgarib bormoqda va bu, o'z navbatida, yangi metod va yondashuvlarni joriy etishni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Loyihalash-konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirish masalasida turli olimlar tadqiqotlar olib borgan. Dewey tomonidan ilgari surilgan konstruktivizm nazariyasida ta'lim jarayonida amaliy faoliyat orqali bilimlarni o'zlashtirish muhimligi ta'kidlanadi. Vygotsky esa ijtimoiy o'rganish nazariyasida o'quvchilar birgalikda ishlash orqali yanada samarali bilim olishini isbotlagan. Ushbu yondashuvlar texnologiya o'qituvchilari uchun loyihalash-konstruktorlik kompetensiyalarini shakllantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek olimlari ham mazkur yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan. Qodirov "Raqamli texnologiyalar va ta'lim sifati" nomli kitobida texnologiyalar ta'lim jarayonini takomillashtirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlagan. Turg'unov texnologiya fani o'qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan usullarning samaradorligini o'z tadqiqotlarida ko'rsatgan. Karimov STEM ta'limida raqamli texnologiyalarning o'rnini o'rganib, ularning muhandislik tafakkurini shakllantirishga xizmat qilishini isbotlagan Safarov "Raqamli ta'lim

muhitida o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi" bo'yicha tadqiqot olib borgan va onlayn platformalar orqali kasbiy malakani oshirish mumkinligini ko'rsatgan

Materiallar va metodlar. Tadqiqot jarayonida texnologiya fani o'qituvchilariga oid raqamli texnologiyalar, virtual simulyatorlar va dasturlar tahlil qilindi. 3D modellash dasturlari (AutoCAD, SolidWorks), Arduino platformalari, raqamli chizma vositalari va onlayn resurslar asosiy tadqiqot obyekti sifatida tanlandi.

Metodlar. Tadqiqotda empirik va nazariy tahlil metodlaridan foydalanildi. Eksperimental ta'lim usuli orqali talabalarning loyihalash-konstruktorlik kompetentligini oshirish samaradorligi baholandi. So'rovnoma, kuzatuv va intervyu usullari yordamida o'quvchilarning fikrlari ham tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak umumta'lim maktablari o'qituvchilarini tayyorlashda raqamlashtirish muhitini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchisining raqamlashtirish ta'lim muhitida kasbiy sifatlarini oshirish pedagogik shart-sharoitlariga bog'liq. Biz dastlab pedagogik shart-sharoitlar tushunchasiga to'xtalamiz. Pedagogik adabiyotlarga va ilmiy asoslarda pedagogik shart-sharoitlar quyidagicha fikrlar bildirilgan. Pedagogik shart sharoit-bu ta'lim texnologiyalarini, metodlarni, shakllarni, vositalarni, va yondashuvlarni qo'llab pedagogik jarayonni tashkil etish sharoitlaridir. Pedagogik shart sharoit-ichki va tashqi omillarni ta'sirini tasvirovchi pedagogik tizimni loyihalash komponentidir. Pedagogik shart sharoit-ta'lim maqsadiga rejali erishish va farazlarni ilgari surishda o'quv sifatini bosqichma bosqich tashkil etishdir. Uchala holatda ham bir-biriga bog'liqlik bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi. Bizni izlanishlarimiz doirasida raqamlashtirish ta'lim muhitida bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchisining muhim kasbiy sifatlarini shakllantirishda tashqi va ichki ta'sir qiluvchi omillarni inobatga olgan holda o'qitish vositalarini shakl, vosita va texnologiyalarni hamda yondashuvlarni qo'llab pedagogik harakatlarni amalga oshirish lozim degan xulosaga keldik Biz yuqoridagilarni inobatga olib pedagogik shart sharoitlarni ta'sir qilish xarakteri bo'yicha pedagogik harakatlar yig'indisi deb tushunamiz. Pedagogik shart-sharoitlar zamonaviy raqamlashtirish ta'lim muhitida ta'lim jarayonining normativ-huquqiy tomonini birlashtiradi. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, shunday fikrga kelish mumkinki, bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchisining raqamlashtirish ta'lim muhitida ishlash bo'yicha muhim kasbiy sifatlarini shakllantirishning pedagogik shart sharoitlari ta'sir qilishning maqsadga yo'naltirilgan kompleks chora tadbiri bo'lib, ta'lim jarayoni subyektidagi o'quv-kasbiy faoliyatini tashkil qilishni ta'minlaydi.

Ilmiy pedagogik adabiyotlarda o'quv kasbiy faoliyat maqsadi va mazmuni kompetentli va kasbiy faoliyatli yondashuvlar asosida ishlab chiqish keltirilgan. Kasbiy-faoliyatli yondashuv bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchisining raqamlashtirish ta'lim muhitida ishlash bo'yicha muhim kasbiy sifatlarini shakllantirishda kasbiy faoliyatdagi resurslar, sharoitlar va harakatlar zanjirini aniqlashtiradi.

Eksperimentlar jarayonida bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarining raqamli ta'lim muhitida ishlash bo'yicha muhim kasbiy sifatlarini shakllanganlik darajasini aniqlash uchun joriy nazoratlar o'tkazildi. Zarur bo'lganda o'quv-kasbiy faoliyat mazmunida ham o'zgartirishlar kiritdik. Bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarining raqamli ta'lim muhitida muhim kasbiy sifatlarini shakllanganlik darajasini aniqlash uchun baholash mezonlari ishlab chiqildi. Bu mezonlarni quyidagi motivatsion-ehtiyojli, gnostik, jarayonli va o'z-o'zini baholash guruhlariga ajratildi. Har bir mezon anketa so'rov, test o'tkazish, o'z-o'zini baholash kartasi, amaliy ishlarni bajartirish orqali tekshirildi. Shunday qilib biz bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarining raqamli ta'lim muhitida ishlash bo'yicha muhim kasbiy sifatlarini shakllantirishda uchta pedagogik shart-sharoitni aniqladik.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalardan foydalanish loyihalash-konstruktorlik kompetentligini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi. Jumladan, 3D modellash dasturlari talabalarning loyihalash ko'nikmalarini mustahkamlashga, Arduino texnologiyalaridan foydalanish esa muhandislik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, onlayn simulyatorlar orqali mustaqil tajriba o'tkazish imkoniyatlari kengaydi. Olingan natijalarga ko'ra, talabalarning loyihalash-konstruktorlik bilimlari 30% ga ortgani aniqlandi.

Xulosa. Raqamli texnologiyalar bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy raqamli vositalar, jumladan, 3D modellashirish dasturlari, virtual laboratoriyalar va muhandislik dizayni platformalari orqali o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi samarali tashkil etilishi mumkin.

Bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy talab va standartlarga mos holda tayyorlashda raqamli vositalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga ko'maklashish va ularning loyihalash-konstruktorlik tafakkurini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dewey, J. (1938). Experience and Education. Macmillan.
2. Vygotsky, L. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
3. Mishra, P. (2018). Engineering Education and Digital Technologies. Educational Review, 32(2), 145-160.
4. Smith, J. (2021). Teacher Training in Digital Environments. Technology in Education, 44(3), 210-225.
5. Qodirov, O. (2022). Raqamli texnologiyalar va ta'lim sifati. Toshkent: Ilmiy Nashr, 120-135 bet.
6. Hamroyev, A. (2023). Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Samarqand: Ma'naviyat, 98-112 bet.

UDC 372.881.1

USING POSITIVE PSYCHOLOGY TO ENHANCE STUDENT ENGAGEMENT IN THE EFL CLASSROOM

Sh.A. Turg'unova, teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqola universitetda ingliz tilini chet tili sifatida o'rgatuvchi (EFL) o'quv jarayonida ijobiy psixologiyaning talabalar faolligini oshirishdagi rolini tadqiq qiladi. Teoretik manbalar va empirik kuzatuvlar asosida, maqolada dars jarayonida emotsional farovonlik, mustaqillik, va ijobiy his-tuyg'ularni rivojlantirish orqali o'quvchilarning motivatsiyasi, darsdagi ishtiroki va natijalari qanday yaxshilanishi mumkinligi ko'rsatib beriladi. Ma'lumotlar dars kuzatuvlari, o'qituvchilar bilan suhbatlar va talabalar fikrlari asosida to'plandi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ijobiy emotsiyalarni rivojlantirish, mustahkam munosabatlar yaratish va qat'iyatlilikni qo'llab-quvvatlash o'quvchilarning ingliz tiliga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Ijobiy psixologiya, EFL, talabalar faolligi, mustaqil o'rganish, motivatsiya, emotsional farovonlik

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию практического применения позитивной психологии для повышения вовлеченности студентов в учебный процесс при изучении английского языка как иностранного в университетской среде. Основываясь на теоретических источниках и эмпирических данных, автор демонстрирует, как интеграция позитивных эмоций, личностных сильных сторон и автономии учащихся способствует росту их мотивации, активности на занятиях и учебных результатов. Исследование основано на наблюдениях, интервью с преподавателями и обратной связи от студентов. Выявлены ключевые аспекты — развитие положительных эмоций, установление позитивных отношений и формирование устойчивости, — которые существенно влияют на вовлеченность студентов в контексте EFL в Узбекистане.

Ключевые слова: Позитивная психология, EFL, вовлеченность студентов, автономия, изучение языка, мотивация, эмоциональное благополучие

Abstract. This article investigates the practical application of positive psychology in enhancing student engagement in English as a Foreign Language (EFL) classrooms at the university level. Drawing upon theoretical and empirical insights, the study demonstrates how the integration of emotional well-being, student strengths, and autonomy into classroom strategies leads to measurable improvements in learners' motivation, active participation, and academic achievement. Data were gathered through classroom observations, teacher interviews, and student feedback. The research identifies key components—such as fostering positive emotions, building relationships, and promoting resilience—that significantly influence learners' engagement in the EFL context in

Uzbekistan. The article concludes with pedagogical recommendations for incorporating positive psychology principles into everyday classroom practices to improve language learning outcomes.

Key words: *Positive psychology, EFL, student engagement, learner autonomy, language learning, motivation, emotional well-being*

Introduction. In recent years, global interest in learner-centered and psychologically informed pedagogy has grown, particularly in foreign language education. Language learning requires not only cognitive effort but also emotional investment. Many learners struggle with anxiety, low motivation, and lack of confidence, all of which hinder language acquisition. Traditionally, language classrooms have focused on grammar-translation or audio-lingual methods with limited attention to learners' emotional needs. Positive psychology, a field pioneered by Martin Seligman and Mihaly Csikszentmihalyi, emphasizes human flourishing, character strengths, and the creation of meaningful learning experiences. When integrated into education, it encourages engagement, optimism, and emotional resilience—key elements in language acquisition [6]. This study explores how these principles can be harnessed to improve EFL student engagement in the Uzbek university context.

Literature Review.

1. **Positive Psychology in Education.** The core of positive psychology lies in the PERMA model: Positive Emotion, Engagement, Relationships, Meaning, and Accomplishment (Seligman, 2011). Research in educational settings (Shankland & Rosset, 2017) has shown that students who experience positive emotional states are more engaged, show greater resilience, and perform better academically. In particular, gratitude exercises, strengths-based reflection, and student-led learning projects have demonstrated benefits for both learners and teachers [2].

2. **Emotions and Language Learning**

Language acquisition is highly influenced by affective factors. Krashen (1982) emphasized the “affective filter” hypothesis, noting that learners with high anxiety or low motivation struggle to internalize new language. Fredrickson's (2001) broaden-and-build theory posits that positive emotions expand learners' attention and problem-solving skills, supporting deeper learning [4].

3. **Student Engagement in EFL Contexts.** Engagement comprises behavioral (participation), emotional (interest and enjoyment), and cognitive (investment in learning) components (Appleton et al., 2006) [1]. In EFL classrooms, emotional engagement is particularly critical, as many learners fear making mistakes or being judged. Dewaele & MacIntyre (2016) found that classrooms that foster enjoyment and confidence led to increased willingness to communicate.

Methodology.

1. **Research Design.** This qualitative case study aimed to investigate how positive psychology strategies influence student engagement in EFL university classes.

2. **Participants.** The participants included 42 undergraduate students aged 18–21 from the Uzbekistan State World Languages University, and 6 experienced EFL teachers with over five years of classroom experience.

3. **Data Collection Tools**

4. **Structured classroom observations** (10 sessions total)

5. **Semi-structured teacher interviews**

6. **Student reflective journals**

7. **End-of-course feedback forms**

Procedure

1. Teachers incorporated specific positive psychology interventions over a 6-week period, such as:

2. **Strengths-based pair work**

3. **Goal-setting with growth mindset feedback**

4. **Gratitude journaling in English**

5. **Student choice in project topics**

6. Classes were observed twice per week. Interviews and feedback were collected after the 6-week period.

Data Analysis. All data were transcribed and coded using thematic analysis. NVivo software assisted in identifying patterns related to engagement, motivation, and emotional tone.

Results. The analysis revealed three significant outcomes:

1. **Increase in Emotional Engagement.** Students showed visibly more enjoyment and energy during tasks involving strengths or creativity. For instance, in gratitude journaling activities, students reflected on achievements and felt more comfortable using personal language. One student wrote: “This activity helped me love English class. I feel like I can speak freely now.”
2. **Rise in Participation and Initiative.** There was a 40% increase in student-initiated communication (questions, comments, volunteering) compared to baseline observations. Shy students became more vocal when praised for effort rather than accuracy.
3. **Enhanced Resilience and Reduced Anxiety.** Students demonstrated less fear of making mistakes. Teachers who emphasized “learning from errors” created a safer learning environment. Interview data indicated that students with prior language anxiety reported feeling “more calm” and “encouraged to try.”

Discussion. The findings support the hypothesis that positive psychology enhances engagement in EFL classrooms. Fostering emotional well-being, emphasizing individual strengths, and building supportive relationships were effective in increasing student motivation and classroom participation. The data aligns with prior studies (MacIntyre & Gregersen, 2012) that show positive emotional climates promote communication. Importantly, the Uzbek cultural context—where students are often afraid of speaking out—makes these strategies particularly valuable [5]. Challenges included limited time to implement emotional development activities and teacher hesitation about non-traditional methods. However, once teachers saw improvements in student confidence, they became more enthusiastic about using positive psychology regularly.

Conclusion. This study demonstrates that the integration of positive psychology into EFL teaching substantially enhances student engagement, motivation, and emotional resilience. By shifting the focus from solely linguistic outcomes to the emotional and psychological well-being of learners, teachers can create classroom environments that are not only academically stimulating but also emotionally supportive. The key findings—higher emotional engagement, increased student participation, and reduced language anxiety—indicate that even small-scale interventions grounded in positive psychology can lead to significant improvements in classroom dynamics and language acquisition. These outcomes are especially valuable in contexts like Uzbekistan, where students often face high expectations and exam pressure, resulting in elevated stress and fear of failure. Positive psychology offers tools for transforming classrooms into spaces where learners feel safe, empowered, and inspired to take academic risks. Furthermore, the findings suggest that promoting elements such as gratitude, personal goal-setting, and strengths-based collaboration can help students develop critical soft skills like empathy, resilience, and autonomy. These competencies are essential not only for language learning but also for lifelong success in a globalized world. From a pedagogical perspective, this study highlights the importance of teacher mindset. Teachers who model optimism, give constructive feedback, and celebrate student progress—rather than perfection—play a critical role in shaping learner attitudes and behaviors. Institutions should invest in professional development that trains educators to incorporate positive psychology principles into their daily teaching practices.

In conclusion, incorporating positive psychology into EFL education is not merely an add-on—it is a transformative approach that nurtures the whole learner. When students are emotionally engaged, they are more likely to persevere, participate, and perform at higher levels. Future research could focus on quantifying long-term gains in academic achievement, investigating the effectiveness of specific interventions across different proficiency levels, and exploring how technology can support the delivery of positive psychology-based instruction. Ultimately, a psychologically enriched EFL classroom not only teaches language—it builds confidence, resilience, and a lifelong love for learning.

Recommendations: Include positive psychology training in teacher education programs. Develop EFL materials that emphasize student strengths and emotional awareness. Encourage teachers to implement small, consistent interventions (e.g., gratitude, growth mindset feedback).

Promote school-wide awareness of the impact of positivity on academic achievement. Future research should examine long-term effects on language proficiency and the scalability of such interventions in larger institutions.

REFERENCES:

1. Appleton, J. J., Christenson, S. L., & Furlong, M. J. (2006). Student engagement with school: Critical conceptual and methodological issues. *Psychology in the Schools*, 43(4), 369–386.
2. Shankland, R., & Rosset, E. (2017). What positive psychology can contribute to education. *Psychology of Education Review*, 41(2), 3–10.
3. Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology. *American Psychologist*, 56(3), 218–226.
4. Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
5. MacIntyre, P. D., & Gregersen, T. (2012). Emotions that facilitate language learning: The positive-broadening power of the imagination. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 2(2), 193–213.
6. Seligman, M. E. P. (2011). *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being*. Free Press.

UO'K 37.02

TASAVVUF FALSAFASIDA INSON KAMOLOTI VA RUHIY POKLANISH KONSEPSIYASI

*Sh. Yu. Tursunov, o'qituvchi, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti,
Termiz*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasavvuf falsafasida inson kamoloti va ruhiy poklanish konsepsiyasi falsafiy, diniy hamda ma'naviy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tasavvuf ta'limoti insonning nafsni tiyish, qalbni poklash va Allohga yaqinlashish yo'lidagi bosqichlarini belgilaydi. Maqolada Qur'oni karim, hadislar hamda buyuk mutasavviflarning asarlarida keltirilgan ruhiy kamolot mezonlari yoritiladi. Shuningdek, tasavvufdagi ma'rifat (ilm) va haqiqat (haqiqatni anglash) tushunchalarining inson hayotidagi o'rni va ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, kamolot, ruhiy poklanish, nafs tarbiyasi, qalb pokligi, ma'rifat, haqiqat, sufiylik, komil inson.

Аннотация. В данной статье анализируется концепция совершенства человека и духовного очищения в философии суфизма с философской, религиозной и духовной точек зрения. Учение суфизма определяет этапы человека на пути обуздания эго, очищения сердца и приближения к Аллаху. В статье освещаются критерии духовного совершенства, приведённые в Священном Коране, хадисах и трудах великих суфиев. Также раскрывается роль и значение понятий просвещения (знания) и истины (понимания истины) в суфизме в жизни человека.

Ключевые слова: суфизм, совершенство, духовное очищение, воспитание эго, чистота сердца, просвещение, истина, суфизм, совершенный человек.

Abstract. This article analyzes the concept of human perfection and spiritual purification in the philosophy of Sufism from a philosophical, religious and spiritual perspective. The teaching of Sufism defines the stages of a person on the path of restraining the ego, purifying the heart and approaching Allah. The article highlights the criteria of spiritual perfection given in the Holy Quran, hadiths and the works of great Sufis. It also reveals the role and significance of the concepts of enlightenment (knowledge) and truth (understanding of truth) in Sufism in human life.

Keywords: Sufism, perfection, spiritual purification, education of the ego, purity of the heart, enlightenment, truth, Sufism, perfect person.

Tasavvuf falsafasi inson kamoloti va ruhiy poklanish masalalarini o'z markaziga qo'ygan ma'naviy-falsafiy yo'nalishdir. Uning mazmun-mohiyati shaxsning ichki dunyosini tozalash, ma'naviy jihatdan yuksaltirish va komillikka erishish jarayonini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Tasavvuf ta'limotida inson kamoloti nafaqat bilim va ma'rifat orttirish bilan, balki qalbni ma'naviy illatlardan tozalash, nafsni tiyish va o'zini o'zgalarga foydali qilib tarbiyalash bilan belgilanadi.

Tasavvufdagi inson kamoloti tushunchasi bir necha bosqichlarni qamrab oladi. Avvalo, bu jarayon "shariat" qoidalariga rioya qilishdan boshlanadi, chunki tashqi tartib va intizom ruhiy

poklanish uchun zamin yaratadi. Keyingi bosqich “tariqat” deb ataladi, unda murid (o‘rganuvchi) murshid (ustoz) ko‘rsatmalari asosida o‘z ruhiy dunyosini tarbiyalaydi, axloqiy fazilatlarni mustahkamlaydi. Uchinchi bosqich “ma‘rifat” bo‘lib, bunda inson o‘z ichki mohiyatini anglay boshlaydi, hayotning ma‘nosini chuqur idrok etadi. Eng yuqori bosqich “haqiqat” hisoblanadi, unda shaxs o‘zini butun mavjudotning bir qismi sifatida ko‘radi, ruhiy yuksalishning eng oliy darajasiga erishadi.

Ruhiy poklanish tasavvufda nafs tarbiyasi bilan chambarchas bog‘liq. Nafs insonning ichki istaklari, shaxsiy manfaatlari va shahvoniy mayllarini ifodalaydi. Mutasavviflar nafsni jilovlashni komillikka erishishning eng muhim sharti sifatida talqin qilganlar. Nafs ustidan g‘alaba qozongan inson ichki erkinlikka ega bo‘ladi va u o‘z hayotini ma‘naviy qadriyatlar asosida quradi. Qalb pokligi esa nafsni yengishning tabiiy natijasidir. Pok qalb ezgulik, halollik, saxovat, shukronalik va sabr kabi fazilatlar bilan to‘ladi.

Tasavvuf falsafasida komil inson – bu o‘zini tanigan, o‘z ichki dunyosini tozalagan va o‘z hayotini boshqalarga foyda keltirishga bag‘ishlagan shaxsdir. Komil inson nafaqat shaxsiy barkamollikka erishadi, balki jamiyat taraqqiyotiga ham hissa qo‘shadi. Chunki u atrofida qilargalarga o‘zining axloqi, so‘zi va amali bilan ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shuningdek, tasavvuf ta‘limotida ruhiy poklanish jarayoni shaxsning butun umri davom etadigan uzluksiz jarayon sifatida qaraladi. Bu jarayon bir martalik harakat bilan emas, balki doimiy izlanish, o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘z ustida ishlash orqali amalga oshadi. Inson o‘zini mukammallashtirish yo‘lida doimiy ravishda sabr, tavoze‘, fidoyilik va bag‘rikenglik kabi sifatlarni rivojlantirib borishi zarur.

Bugungi globallashuv davrida tasavvuf falsafasida ilgari surilgan ruhiy poklanish va inson kamoloti g‘oyalari dolzarbligini yo‘qotmagan. Aksincha, axloqiy inqiroz, ma‘naviy bo‘shliq va ruhiy iztiroblar kuchaygan bir paytda, bu ta‘limot insonni ichki tinchlikka, hayotdan ma‘no topishga va jamiyat bilan uyg‘un yashashga chorlaydi. Shu bois tasavvuf nafaqat diniy-falsafiy yo‘nalish, balki ma‘naviy terapiya va insoniy qadriyatlar manbai sifatida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Tasavvuf falsafasida inson kamolotiga erishish yo‘li ko‘pincha “ichki sayohat” yoki “ruhiy safar” sifatida tasvirlanadi. Bu safar tashqi dunyodan ko‘ra ko‘proq insonning o‘z ichki olamiga qaratilgan bo‘lib, unda shaxs o‘zining kuchli va zaif tomonlarini, niyat va istaklarini, ruhiy ehtiyojlarini chuqur tahlil qiladi. Bu jarayonda o‘z-o‘zini tanish – eng muhim bosqichlardan biri sanaladi. Mutasavviflar “o‘zini bilgan – Yaratuvchisini biladi” degan tamoyilga amal qilib, shaxsiy o‘zlikni anglash orqali ruhiy yuksalishga intilishgan.

Ruhiy poklanishning amaliy jihatlaridan biri — zikr, tafakkur va muroqaba kabi mashqlarni bajarishdir. Bu amaliyotlar nafsni tinchlantirish, qalbni ezgulik bilan to‘ldirish va ongni aniq maqsad sari yo‘naltirishga yordam beradi. Mutasavviflar uchun ruhiy poklanish nafaqat ibodatlar tizimi, balki kundalik hayot tarzidir. Axloqiy poklik, so‘z va amal birligi, boshqalarga hurmat va yordam qo‘lini cho‘zish tasavvufiy tarbiyaning ajralmas qismidir.

Komil inson konsepsiyasi tasavvufning eng yuksak idealidir. Bu tushuncha, avvalo, shaxsning ichki uyg‘unligi, axloqiy yetukligi va boshqalar bilan tinch-totuv yashashga tayyorligini bildiradi. Komil inson o‘z “men”ini ortiqcha ulug‘lamaydi, balki uni butun borliqning bir zarrasi sifatida ko‘radi. Shu bois tasavvuf ta‘limoti kibr, hasad, g‘azab kabi salbiy his-tuyg‘ularni yengishni eng asosiy maqsadlardan biri sifatida belgilaydi.

Tasavvuf falsafasi zamonaviy jamiyat uchun ham katta ahamiyatga ega. Bugungi tezkor axborot oqimi, moddiy qadriyatlarning ustunligi va ruhiy bo‘shliqlar kuchaygan sharoitda tasavvufning ma‘naviy tamoyillari insonni ichki muvozanat va barqarorlikka yetaklaydi. Ruhiy poklanish g‘oyasi, aslida, insonning hayotdan qoniqish hosil qilishi, ijtimoiy munosabatlarda samimiyat va adolatni ta‘minlashi uchun zarurdir. Shuningdek, tasavvufning inson kamoloti haqidagi qarashlari bugungi ta‘lim-tarbiya tizimida ham qo‘llanishi mumkin. Yosh avlodga nafaqat texnik bilimlar, balki ma‘naviy qadriyatlarni singdirish, ularda halollik, sabr-toqat, hamjihatlik, o‘zaro hurmat kabi fazilatlarni shakllantirish tasavvufning asosiy maqsadlariga uyg‘un keladi. Shu ma‘noda, tasavvuf – insonni mukammallikka yetaklovchi ruhiy maktab sifatida o‘z ahamiyatini hech qachon yo‘qotmaydi.

Xulosa. Tasavvuf falsafasida inson kamoloti va ruhiy poklanish konsepsiyasi shaxsning ma'naviy yetuklikka erishish jarayonini izchil bosqichlar orqali tasvirlaydi. Bu ta'limotda komillikka eltuvchi yo'l nafsni tiyish, qalbni poklash, axloqiy fazilatlarni mustahkamlash va hayot ma'nosini chuqur idrok etish bilan belgilanadi. Ruhiy poklanish jarayoni insonning butun hayoti davomida uzluksiz davom etadi va shaxsning ichki uyg'unligi, tashqi muhit bilan totuvligi hamda jamiyatga foyda keltirish qobiliyatini shakllantiradi. Zamonaviy davrda tasavvufning ma'naviy qadriyatlari, axloqiy me'yorlari va komil inson g'oyalari jamiyatda ruhiy barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy munosabatlarda samimiyat va hamjihatlikni mustahkamlash uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu bois tasavvuf – insonni o'zligini anglash va mukammallikka yetaklovchi, asrlar davomida o'z qiymatini yo'qotmagan ma'naviy-falsafiy maktabdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aziziddin Nasafiy. *Komil inson*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2011.
2. Alisher Navoiy. *Nasoyim ul-muhabbat*. Toshkent: Fan nashriyoti, 1993.
3. Trimingham, J. S. *The Sufi Orders in Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
4. Schimmel, A. *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975.
5. Qodirov, A. (2020). Tasavvuf falsafasida ruhiy poklanish g'oyasi. *Ma'naviyat va jamiyat*, 2(4), 45–52.

UO'K: 37.091.3

KASB TA'LIMI O'QITUVCHILARINI PEDAGOGIK VA TEXNIK BILIMLARNI ISHLAB CHIQRISH SOHALARIDAGI INTEGRATSIYASI

D.Z. Xidirova, dots., p.f.f.d., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi.

Annotatsiya. Jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlar talablariga to'la javob beruvchi, ishlab chiqarish sohasida yuzaga kelgan raqobatbardoshli va o'zgarishlarga moslasha oluvchi, shuningdek, mehnat bozorida mutaxassislar malakasiga qo'yilayotgan talablar darajasida samarali faoliyat yurituvchi shaxsni shakllantirish dolzarb muammo hisoblanadi.

Kalit so'zlar: pedagog, kasb, muassasa, ta'lim, o'qituvchi, mutaxassis, ko'nikma, oliy ta'lim.

Аннотация. Формирование личности, в полной мере отвечающей требованиям реализуемых в обществе реформ, способной адаптироваться к конкуренции и произошедшим изменениям в производственной сфере, а также эффективно функционирующей на уровне требований к квалификации специалистов на рынке труда, является актуальной проблемой.

Ключевые слова: педагог, профессия, учреждение, образование, учитель, специалист, мастерство, высшее образование.

Abstract. The formation of a person who fully meets the requirements of the reforms being implemented in society, is able to adapt to the competitiveness and changes that have occurred in the production sector, and also effectively operates at the level of the requirements for the qualifications of specialists in the labor market is an urgent problem.

Key words: pedagogue, profession, institution, education, teacher, specialist, skill, higher education.

Kirish. Jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlar talablariga to'la javob beruvchi, ishlab chiqarish sohasida yuzaga kelgan raqobatbardoshli va o'zgarishlarga moslasha oluvchi, shuningdek, mehnat bozorida mutaxassislar malakasiga qo'yilayotgan talablar darajasida samarali faoliyat yurituvchi shaxsni shakllantirish dolzarb muammo hisoblanadi. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari va erishilgan qator ijobiy o'zgarishlarga qaramasdan, ta'lim samaradorligining rivojlanish dinamikasini yanada jadallashtirish, bunda yaratilgan shart-sharoitlar va imkoniyatlardan samarali foydalanish, kasbiy ta'limda uchun raqobatbardosh mutaxassislarni – bo'lajak o'qituvchilarni yetkazib berish bugungi kunda eng dolzarb masala hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi vaqtga kelib, pedagogik faoliyatning turli sohalari uchun mutaxassislar tayyorlash jarayonining ko'p qirrali jihatlarini ochib berishga bag'ishlangan jiddiy tadqiqotlar o'tkazilgan. N.A.Muslimov, N.S.Gaipova, M.M.Qodirovlarning mehnat va kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda yangi sifat darajaga o'tish to'g'risida: «Bugungi kunda mehnat va kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda bo'lajak mutaxassislarning

shunday sifatlar talab etiladiki, yuqori darajadagi bilim va kasbiy ko'nikmalar asosida ular pedagogik faoliyatni va ishlab chiqarish jarayonini tahlil qila oladigan, yangi nostandart g'oyalarni ilgari sura oladigan, ratsional, zamonaviy talablarga javob beradigan metod va vositalarni, kasbiy va ilmiy axborotlarni o'zlashtirishning yangi usullarini amaliyotda qo'llay oladigan bo'lishi lozim. Shuning uchun bo'lajak mehnat va kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashning xarakterini sezilarli darajada o'zgartirish kerak. Bu masalalarni hal etish, mehnat va kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashning yangi sifat darajasiga o'tishni talab etadi», — degan fikrlarni bildirib o'tganlar [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy–pedagogik tayyorlash sifatini tubdan oshirish uning mazmuni bilan bevosita bog'liqdir. Pedagogik kadrlar tayyorgarligi sifatini sezilarli darajada oshirish uchun pedagogik va texnik bilimlar sintezini ta'minlash zarur. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirish pedagogik va texnik bilimlarni fan, ta'lim, texnika, texnologiya va ishlab chiqarish iqtisodiyoti sohalaridagi o'zgarishlarga asoslangan integratsiyasi ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu jarayon kasb ta'limi o'qituvchisini tayyorlash mazmunini asoslash va kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasini yaratishda muayyan o'zgarishlarni amalga oshirish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish muammosini o'rganish ishiga bir qator ilmiy ishlar bag'ishlangan. Biroq bu muammoning turli jihatlari va aspektlariga olimlarning qiziqishlari kamaymayapti, bu esa uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiyalash va rivojlantirishning hozirgi zamon bosqichida alohida ahamiyatga egaligidan va uning dolzarbligidan guvohlik beradi. Nazariy manbalar mazmuni bilan tanishish, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'rganish va dalillarni tahlil etish kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy kompetentligini shakllantirishda bir qator qarama-qarshiliklar mavjudligini ko'rsatdi, xususan:

- oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining yetuk mutaxassis ma'lumoti darajasi bilan Davlat ta'lim standartining modernizatsiyalashgan mazmuni va hajmiga qo'yilayotgan me'yoriy talablar hamda uning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish darajasi o'rtasida;

- oliy ta'lim muassasalarida kasb ta'limi o'qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayonida qo'llanilayotgan an'anaviy hamda innovatsion metodlar o'rtasida;

- o'qituvchi shaxsi va uning kasbiy kompetentligini shakllantirishda pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlashga qaratilgan oliy ta'lim muassasalari faoliyati bilan talabani bo'lajak o'qituvchi sifatida tayyorlash jarayonini rivojlantirish mexanizmi hamda qonuniyatlari o'rtasida;

- pedagogik turkum fanlarning kasb ta'limi o'qituvchisi shaxsiy hamda kasbiy kompetentligini shakllantirish borasida umumkasbiy va mutaxassislik fanlari bilan integratsiyalash imkoniyatlaridan yetarlicha foydalanilmayotganligi o'rtasida;

- ilmiy-texnik taraqqiyot, yangilanib borayotgan jamiyatning mahoratli pedagog shaxsiga nisbatan ortib boruvchi talablari bilan kasb ta'limi o'qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirish asosiy qismining o'z-o'zini rivojlantirib borish sharoitida faoliyat yuritishga tayyor emasliklari o'rtasidagi ziddiyatlar kabilarni ko'rsatish mumkin. Bu kabi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish yo'llaridan biri bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy kompetentliklarini shakllantirishdan iboratdir [2].

Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy kompetentligini shakllantirish, oliy ta'lim muassasalarida ularning kasbiy va shaxsiy kamolotini ta'minlash uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash mazmuni va tuzilmasini modernizatsiyalash, psixologik-pedagogik sharoitlarini aniqlash hamda uning sifatini nazorat qilish va baholash mexanizmini ishlab chiqish orqali mutaxassis kompetentligini shakllantirishning asosiy maqsadini belgilaydi.

Ta'lim jarayonini takomillashtirishning muhim omili oliy ta'lim tizimida kasb ta'limi o'qituvchilari kasbiy kompetentligini yuqori darajada shakllantirilishi bilan uzviy bog'liq. Shu sababli, zamonaviy ta'lim texnologiyalari imkoniyatlaridan hamda yaratilayotgan o'quv uslubiy majmualardan unumli foydalanish negizida kasb ta'limi o'qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayonining nazariy hamda amaliy asoslarini yaratish dolzarb vazifalardan biri ekanligini belgilaydi. Shu munosabat bilan kasb ta'limi o'qituvchilarini oliy ta'lim muassasasida

tayyorlash davridan talab qilinadigan kasbiy kompetentlik darajasini ta'minlaydigan yangicha yondashuvlarni ilmiy asoslash dolzarb vazifa bo'lib kelmoqda.

Mutaxassislarni kasbiy jihatdan tayyorlash borasida xorijiy mamlakatlarda amalda bo'lgan ta'lim mazmunini bevosita o'rganishi shuni ko'rsatdiki, G'arb mamlakatlarida asosiy o'rinni mutaxassisning kompetentlik malaka darajasi egallaydi. Respublikamizning milliy ta'lim tizimi mohiyatiga ko'ra ta'lim mazmunining minimal talablari bilim, ko'nikma va malakaga asoslanadi. Agarda «kompetent» va «kompetentlik» tushunchalarining etimologik tahliliga nazar tashlasak, ular tasodifan yuzaga kelmaganligini anglash mumkin.

Ta'lim mazmunining o'quv rejadagi fanlar bloklari (barcha fanlar uchun), fanlararo (fanlar to'plami uchun) va predmetli (ma'lum bir fan uchun) tarzda guruhlanganligi bois quyidagi uch darajani namoyon etuvchi kompetentlikni e'tirof etib o'tamiz:

- tayanch kompetentlik (ta'limning gumanitar, ijtimoiy-iqtisodiy mazmuniga ko'ra);
- fanlararo kompetentlik (umumkasbiy tayyorgarlikning o'quv fanlari va ta'lim bloklarining ma'lum doiriligiga ko'ra);
- bitta predmet(fan) bo'yicha kompetentligi (maxsus o'quv fani doirasida aniq va ma'lum imkoniyatga egaligiga ko'ra).

Shunday qilib, tayanch kompetentlik oliy pedagogik ta'limning har bir bosqichi uchun ta'lim bloklari va o'quv fanlari darajasida aniqlanadi. Tayanch kompetentlik tartibini belgilashda kasbiy pedagogik ta'limning asosiy maqsadlariga muvofiq ijtimoiy va shaxsiy tajribaning mohiyati, ijtimoiy jamiyatda kasbiy faoliyatni tashkil etish jarayonida hayotiy ko'nikmalarni egallashga imkon beruvchi asosiy turlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu nuqtai nazardan ular quyidagi kompetentlik turlariga bo'linadi:

1. Yaxlit-mazmunli kompetentlik. Bu talabani qadriyatli yo'nalishlari bilan bog'liq, uning ijtimoiy borliqni his eta bilishi va tushunish qobiliyati, mustaqil hayot yo'lini topa olishi, o'zining ijtimoiy jamiyatdagi roli va o'rnini anglab yetishi, harakatlarni tashkil etishda aniq maqsadni belgilash hamda qaror qabul qilish malakasi, dunyoqarashi bilan bog'liq kompetentlik, u talaba uchun o'quv va boshqa vaziyatlarda o'zini aniqlash mexanizmini ta'minlaydi. Talabani individual ta'lim yo'nalishi va uning hayotiy faoliyatining umumiy dasturi ana shu kompetentlikka bog'liq.

2. Ijtimoiy-madaniy kompetentlik. Talaba chuqur o'zlashtirishi zarur bo'lgan bilim va faoliyat tajribasining doirasi bo'lib, milliy va umuminsoniy madaniyatlar xususiyatlari, inson va insoniyat hayotining ma'naviy-axloqiy asoslari, oilaviy va ijtimoiy an'analarning madaniy asoslari, inson hayotida fan va dinning roli, ularning moddiy borliqqa ta'siri, turmush va dam olish borasidagi bilimlar, masalan, bo'sh vaqtni samarali tashkil etish usullarini bilishi.

3. O'quv-bilish kompetentligi, bu talabani o'rganilayotgan aniq obyektlar bilan bog'liq mantiqiy, metodologik va ijtimoiy faoliyati elementlaridan iborat bo'lgan mustaqil fikrlash kompetentliklarining to'plami bo'lib, unga maqsadni ko'ra bilish, faoliyatni rejalashtirish, uning mazmunini tahlil qilish, refleksiya, faoliyatga shaxsiy baho berish borasidagi bilim va malakalar kiradi. O'rganilayotgan obyektlarga nisbatan talabalarni kreativ ko'nikmalari, ya'ni bilimlarni bevosita borliqdan olish, nostandart vaziyatlarda muammoni hal etishning harakat usullari va evristik metodlarini egallaydi.

4. Axborot olish kompetentligi. Audio-video ko'rsatuv vositalari va axborot texnologiyalari yordamida mustaqil izlanish, tahlil qilish va zarur axborotlarni tanlab olish, ularni o'zgartirish, saqlash va uzatish mahorati shakllantiriladi. Ushbu kompetentlik talabani o'quv fanlari asoslarini muhim axborotlar asosida o'zlashtirishini ta'minlaydi.

5. Kommunikativ kompetentlik. Ta'lim oluvchilar bilan o'zaro munosabatlar, ularning usullari, muloqot jarayonida ustuvor o'rin tutuvchi tilni o'zlashtirish, guruhlarda ishlash ko'nikmalari, jamoada turli xil ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil qilish va o'tkazishni bilishni o'z ichiga oladi.

6. Ijtimoiy-faoliyatli kompetentlik fuqarolik (fuqaro, kuzatuvchi, saylovchi, vakil vazifasini bajaruvchi), ijtimoiy mehnat sohasi (iste'molchi, xaridor, mijoz, ishlab chiqaruvchi huquqlari), oilaviy munosabatlar va majburiyatlar, iqtisod va huquq masalalari, kasbiy, shuningdek, shaxsiy mavqeyini aniqlash borasidagi bilim va tajribalarni egallash(xususan, mehnat bozoridagi mavjud

vaziyatni tahlil qilish, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni ko'zlab, harakat qilish mahorati, mehnat hamda fuqarolik munosabatlarining odobini bilish)ni anglatadi.

7. Amaliy faoliyatga oid kompetentlikda bir harakat holatidan ikkinchi harakat holatiga ko'chira olish, harakat va amallarni yangi vaziyatlarda qo'llay olish, yangi axborotlar ichida tez yo'nalish olish ko'nikmalari tushuniladi [2].

Mutaxassisning malakaviy tavsifida, ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarni tayyorlash mazmuni asosan bo'lajak o'qituvchi bilimining faoliyatli-ijodiy aspekti bilan ifodalangan va u o'rta maxsus kasb-hunar ta'limining kasbiy vazifalarini yaxlit hal etish tajribasini nazarda tutadi. Kasbiy kompetentlik mutaxassis faoliyatini va uning ichki tuzilishi muhim xarakteristikalarini aks ettirishga tayanadi deb tushunishga asoslangan holda, kasbiy kompetentlik strukturasini uning asosiy komponentlarini tavsiflash nuqtai nazaridan oydinlashtirish mumkin. Pedagogik faoliyatga nisbatan uning komponentlarini pedagog faoliyatining nisbatan mustaqil funksional turlari sifatida ajratish yondashuvi ustun turadi. V.A.Slastenin nuqtai nazariga muvofiq, pedagogni tayyorlash unda ushbu vazifalarni amalga oshirish bilimlarini tarbiyalashni ko'zda tutadi: analitik-refleksiv, konstruktiv-prognostik, tashkiliy, baholash-axborot, korreksiyalash-rostlash. Muallif tutgan nuqtai nazar, bizning fikrimizcha, o'qituvchi faoliyatining strukturasini haqida qaror topgan tasavvurlarni ko'p darajada aks ettiradi. Shu bilan birga, bo'lajak mutaxassisning kasbiy kompetentligi strukturasini tadqiq qilish pedagog mehnatini puxta tahlil qilish, uning tayyorgarlik darajasiga hozirda modernizatsiya qilinayotgan va uzluksiz pedagogik ta'lim konsepsiyasi amalga oshirilayotgan sharoitlarda oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi tomonidan qo'yilayotgan talablarni aniqlashni nazarda tutadi [3].

Tahlil va natijalar. Yuqorida ta'kidlanganidek, kasb ta'limi ta'lim yo'nalishi bo'yicha o'qituvchi malakasini olgan oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisi: davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiq ravishda pedagogik faoliyat olib borishga tayyor bo'lishi, yuqori nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasini ta'minlaydigan zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanishi, ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etishi, ularni o'quv rejasi va o'quv jarayoniga muvofiq ravishda to'la hajmda amalga oshirilishi uchun mas'ul bo'lishi, ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat etishni tashkil etishi, olingan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llashga ularni tayyorlashi va ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlarini nazorat qilishi, aniq o'quv fani o'quv-metodik jihozlanishining bazasini yaratishi; ta'lim muassasasining ilmiy-metodik faoliyatida ishtirok etishi, sinf rahbari vazifasini bajarishi, ta'lim oluvchilar bilan tarbiyaviy ishni tashkil etishi va o'tkazishi, o'quv rejalari va dasturlarining bajarilishini ta'minlashi, ta'lim intizomini ta'minlashi, ta'lim oluvchilarning huquqlari va erkinliklariga rioya etishi, o'z kasbiy malakasini oshirishi lozim.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda mutaxassisni tayyorlashning bo'lajak kasbni egallash bo'yicha o'quv va bilish faoliyatini o'z ichiga oladigan me'yoriy modelini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. U oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisi tegishli yo'nalish va tayyorgarlik darajasining malakaviy xarakteristikasida ifodalangan va ilmiy asoslangan bilim, ko'nikma va malakalar shaxsning kasbiy muhim xislatlari tarkibini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muslimov N.A., Gaipova N.S. Kasb ta'limi o'qituvchilarini amaliy kompetentligini shakllantirishda individual psixologik xususiyatlar. O'qituvchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalar bo'yicha kompetentligi: muammo va yechimlar. Vazirlik tizimidagi oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalari miqyosida ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: TDPU. 2012 yil. 12-15 b.

2. N.A.Muslimov, Q.M.Abdullayeva, O.A.Qo'ysinov, N.S.Gaipova. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi.- Toshkent: 2013 yil. 7-11 b.

3. Селевко Г. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования УВП – М.: 2005.

4. Xidirova D.Z. Razvitiye proyektnoy kompetentnosti studentov v obrazovatel'nom protsesse. // J.: Sredneye professionalnoye obrazovaniye. – Moskva, 2021. S. 51-53.

5. Xidirova D.Z. Pedagogik jarayonni loyihalashning zarur ahamiyati.//J.: Pedagogika. – Toshkent, 2022. 50-54 bet.

6. Д.З.Хидирова. Развитие проектной компетентности студентов в образовательном процессе//Среднее профессиональное образование. 2021.51-53.

7. Xidirova D., Muradov S. O'zbekiston Respublikasi hududida seysmoaktiv hududlar va zilzilaning xavfliligi //Innovative Development in Educational Activities. – 2024. – T. 3. – №. 2. – C. 167-172.

8. K.D. Zayniddinova. The Importance of the Design of the Pedagogical Process in Improving the Quality of Education // Journal of Pedagogical Inventions and Practices 7, 2022. 261-266.

9. Д.З. Хидирова. Олий касбий таълимда педагогик Технологияларини лойиҳалаш – ўқув масадага эришиш омили сифатида // Kasb-hunar ta'limi 2 (0109), 2022. 149.

UO'K 355.233.22(075)

BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA HARAKATLI O'YINLAR VOSITASIDA VALEOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI VA AMALIYOTDAGI HOLATI

Sh.M. Xudoyberdiyev, PhD, dots., Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz.

Annotatsiya. Maqolada valeologik madaniyat bu shaxs tomonidan salomatlikni saqlashga doir nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarning o'zlashtirilganligi hamda uning o'z salomatligi va atrof-dagilar sog'ligiga qadriyatli munosabatda bo'lishi bilan belgilanadi deb yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: valeologik madaniyat, boshlang'ich sinfi o'quvchilar, shakllantirish, saqlash, rivojlantirish, shaxsiy salomatlikni saqlash, Salomatlik g'oyasi.

Аннотация. В статье подчеркивается, что valeологическая культура определяется сформированностью у человека теоретических знаний, практических навыков и компетенций, связанных с сохранением здоровья, а также его ценностным отношением к собственному здоровью и здоровью окружающих.

Ключевые слова: valeологическая культура, учащиеся младших классов, формирование, сохранение, развитие, сбережение личного здоровья, Идея Здоровья.

Abstract. The article highlights that valeological culture is determined by the person's development of theoretical knowledge, practical skills and competencies related to maintaining health, as well as his or her valuable attitude towards his or her own health and the health of those around him or her.

Key words: valeological culture, primary school students, formation, preservation, development, preservation of personal health, Idea of Health.

Mavzuning dolzarbligi: Dunyoda yoshlarning ta'lim va tarbiya olishlarida teng huquqni ta'minlash, ularning o'sib-ulg'ayishlari va farovonlikka ega bo'lishlari uchun jamiyat doirasidagi majburiyatlarini o'z zimmasiga to'liq olishiga erishish, fan-texnika rivojining strategik mo'ljallarini tanqidiy tahlil qilish bo'yicha ilmiy-tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. YUNISEF, YUNFPA, Konsortsiy (KBK), EFSC, "Gumanitar – huquqiy markaz" kabi tashkilotlar va tadqiqot markazlarining asosiy faoliyat yo'nalishlari bevosita mazkur muammo bilan bog'lanmoqda. Olingan natijalar esa boshlang'ich sinfi o'quvchilarida harakatli o'yinlar vositasida valeologik madaniyatni shakllantirish mazmuni, pedagogik shart-sharoitlarini rivojlantirib borish, boshlang'ich sinfi o'quvchilarini jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida o'quvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda ularning salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan ta'lim muhitini ta'minlaydigan choralar majmuasi va tizimli tadbirlar samaradorligi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda boshlang'ich sinfi o'quvchilarida harakatli o'yinlar vositasida valeologik madaniyatni shakllantirish, milliy qadriyatlar targ'iboti va ahamiyatini oshirish, me'yoriy-huquqiy ta'minotni takomillashtirish va moddiy-texnik sharoitlarni yaxshilashga qaratilgan islohotlar ta'lim-tarbiya jarayoni oldiga qo'yilgan ma'naviy barkamol shaxsni tarbiyalash maqsadini amalga oshirish imkoniyatini kengaytirdi. Shuningdek, boshlang'ich sinfi o'quvchilarida harakatli o'yinlar vositasida valeologik madaniyatni shakllantirish tizimi samaradorligini oshirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Yangi O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Taraqqiyot strategiyasida "Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish" kabi ustuvor vazifalar belgilanib, bu borada o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy ta'minotni boyitish, bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mazmunini

takomillashtirish, bolalar sog'lomlashtirish oromgohlari faoliyat funksiyalarini aniqlashtirish katta ahamiyat kasb etadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. P.Xo'jayev, K.Raximqulov, B.Nigmonovlarning "Harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi" nomli o'quv qo'llanmasida harakatli o'yinlarning kelib chiqish tarixi, harakatli o'yinlarni tashkil qilish shakllari, jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlarni o'tkazish metodikasi, maktabda darsdan tashqari vaqtlarda harakatli o'yinlarni o'tkazish metodikasiga doir ma'lumotlar berilgan [106, 30-b.].

P.Azizovanning "Sport va harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi (Qo'l to'ri o'yini texnikasi va taktikasi)" nomli o'quv qo'llanmasida qo'l to'ri o'yinining tarixi, qo'l to'ri o'yinining umumiy tasnifi, qo'l to'ri o'yini texnikasi, qo'l to'ri o'yinining texnik usullarga o'rgatish uslublari, qo'l to'ri o'yini taktikasi, qo'l to'ri o'yinining tarbiyaviy ahamiyatiga doir ma'lumotlar bayon qilinadi [22, 67-b.].

M.H.Жуковнинг "Подвижные игры" nomli darsligida o'yin faoliyati tushunchasi, pedagogik amaliyotda harakatli o'yinlar, kichik sinflarda harakatli o'yinlar o'tkazish metodikasi, IV-VI sinflarda harakatli o'yinlar o'tkazish metodikasi, VII-IX sinflarda harakatli o'yinlar o'tkazish metodikasi, X-XI sinflarda harakatli o'yinlar o'tkazish metodikasi, tanaffusdagi harakatli o'yinlar, o'yin-kulgi o'yinlari, bolalar sog'lomlashtirish oromgohlaridagi o'yinlar, qish faslida qopda o'ynaladigan harakatli o'yinlar, harakatli o'yinlar musobaqalarini tashkil etishga doir ma'lumotlar bayon qilinadi [42, 106-b.].

Bolalarga bilim berish, dunyoviy va diniy ilmlar sir-sinoatlaridan xabardor qilish Qur'on va Hadislardagi ilgari surilgan bilim va aql, ijtimoiylashuvning mezonini sifatidagi aqidaga asoslangan. Islomda faqat ilohiy ilmlargina emas, balki dunyoviy bilimlar haqida ham ma'lumotlar beriladi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni o'qishga, yozishga ham o'rgata boshlashgan. Jamiyatning ijtimoiy jihatdan taraqqiy etib borishi farzand axloqiy tarbiyasiga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirib, bolalarga dunyoviy bilimlarning ilk tushunchalarini berish ehtiyoji yuzaga keldi. Bolalarda dalalarni o'lchash [67], suv toshqinlarining oldini olish, kishilarni turli kasalliklardan davolash usullariga oid bilimlarni berishga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mazkur ehtiyojni qondirish yo'lidagi harakatning tashkil etilishi natijasida turli maktablar faoliyat yurita boshladi. Aziz Qayumovning "Qadimiyat obidolari" nomli asaridagi pand-nasihatga oid o'gitlar bilan sug'orilgan she'riy parchalar tarjimai mazmuni orqali ularda ilgari surilgan ma'rifiy g'oyalar asosida o'sha davrda olib borilgan ijtimoiy jarayon haqida ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Pedagogika rivojiga katta hissa qo'shgan Abu Nasr Forobiyning fikricha, bola tarbiyasida adolatparvarlik, zukkolik, farosatlilik, notiqlik, sog'lomlik, haqiqatni sevish, ma'rifatga intilish, kuchli xotira, qat'iyatlilik, jasurlik, jur'atli, nafsni jilovlash fazilatlarini orqali tashqi muhit, boshqa insonlar bilan muloqotda vujudga keladi, inson o'z faoliyati yordamida ularni egallaydi, ularga erishadi. Ta'kidlash joizki, Forobiy e'tirof etgan xislat-fazilatlar, bugungi kunda axloqiy tarbiya mezonlari sifatida, yoshlar ma'naviy fazilatlarini shakllantirishda, inson haq-huquqlari va erkinliklarini ta'minlashda, o'zligimizni anglash, har bir xonadonda tinchlik, osoyishtalikni, barqarorlikni saqlashda muhim omil hisoblanadi.

Tahlil natijalari. Inson hayoti bu ko'p ming yilliklarni o'z ichiga olgan bo'lishiga qaramay haligacha insoniyat o'zining hayoti bilan bog'liq sog'lom turmush tarzi to'g'risidagi tushunchalar va muammolarga to'la ilmiy ma'noda javob bera olmaydi. Shu bilan birga hayotda yashash jarayonida, insonlar salomatligining sifat ko'rsatkichlari tobora yomonlashib borish tomonga ortib borayotganligi tufayli, uzoq o'tmishdan boshlab u yoki bu darajada salomatlikni saqlash, yaxshilash uchun kurashish, qulay sharoitlar yaratishga katta e'tibor berib kelingan. Keyingi 10- 20 yil ichida "Salomatlik g'oyasi" yanada dolzarb muammoga aylanib qoldi, bugungi kunda klinik tibbiyotning aholi salomatligini tubdan yaxshilab, o'zgartirib yuborishga kuchi etmay qoldi, deb aytish mumkin.

Bugungi kunda salomatlikni tub mohiyati, uning ilmiy asoslarini har tomonlama tahlil etib o'rganuvchi yangi fan — valeologiya fani shakllandi. Valeologiya fani yaratilishining birinchi asoschisi (1980) rus olimi I.I.Berexman hisoblanadi, u fanni "Valeologiya" deb nomlanishini taklif qiladi.

Valeologiya — salomatlik haqidagi yangi XXI asr fani sifatida tibbiyot fanlari qatoridan joy oldi va bu fan tibbiyot sohalaridan tashqari barcha ta'lim muassasalarida o'qitilishi joriy qilindi. Valeologiya fanining – oliy o'quv yurtlarida o'qitilishining asosiy maqsadi talaba yoshlarni jismoniy, psixologik salomatlik asosida, sog'lom turmush tarzi qoidalarini o'rgatish, organizmning reproduktiv faoliyati, sog'ligi bilan tanishtirish, bundan tashqari shaxs va millat salomatligini saqlash va mustahkamlashdan iboratdir. Pedagogika fani insonda sog'lom turmush tarzini shakllantirishga va normal salomatlikka yo'naltirilgan tarbiyaning mazmun va mohiyatini, valeologik ta'lim texnologiyalarning maqsad va vazifalarini ishlab chiqadi. Shuningdek bir qator ijtimoiy fanlar: sotsiologiya, falsafa, madaniyatshunoslik, iqtisod kabi fanlar ham salomatlikni saqlash va mustahkamlashni ijtimoiy falsafiy jihatlarini belgilab beradi hamda salomatlikni saqlashda iqtisodiy omilning zaruriyatini va valeologik madaniyat shakllanishini ta'minlaydi.

Valeologik madaniyat bu shaxs tomonidan salomatlikni saqlashga doir nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarning o'zlashtirilganligi hamda uning o'z salomatligi va atrofdagilar sog'ligiga qadriyatli munosabatda bo'lishi bilan belgilanadi. Shuningdek, valeologik madaniyat valeologik tarbiya va valeologik ta'lim jarayonlarining yakuniy natijasi sifatida baholanadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki. Valeologik ta'lim — bu inson salomatligini vujudga kelishi asoslarini, inson salomatligini shakllantirish, saqlash va rivojlantirish, shaxsiy salomatlikni saqlash va takomillashtirish ko'nikmalarini egallash, unga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shakllantiruvchilarni baholay olish haqidagi bilimlar va uni tashkil etish ko'nikmalarini o'zlashtirish, salomatlik va sog'lom turmush tarzi bo'yicha tashviqot ishlarini olib borish metodlari va vositalarini amalga oshirish jarayonidir.

Valeologik madaniyat bu shaxs tomonidan salomatlikni saqlashga doir nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarning o'zlashtirilganligi hamda uning o'z salomatligi va atrofdagilar sog'ligiga qadriyatli munosabatda bo'lishi bilan belgilanadi. Shuningdek, valeologik madaniyat valeologik tarbiya va valeologik ta'lim jarayonlarining yakuniy natijasi sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayeva Q.A., Safarova P.F. va boshq. Boshlang'ich ta'lim konsepsiyasi // Boshlang'ich ta'lim. – 1998, №6. – B. 12-18.
2. Azizova P. Sport va harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi (Qo'l to'pi o'yini texnikasi va taktikasi). O'quv qo'llanma. – T., 2009.–54 b.
3. Aslonova M.A. Ta'lim jarayonida harakatli o'yinlardan foydalanish. Ped.fan.nom.diss. –T., 2017. –89 b.
4. Ikromov A.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv faolligini shakllantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari // Psixologiya. –2020 y № 3. – B. 111-116.
5. Ikromov A.A. Maktab o'quvchilariga jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qiziqishni shakllantirishda harakatli o'yinlarning o'rni. Pedagogik mahorat. Ilmiy jurnal. B-2020.№ 2.232-235 b.
- Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. –T., 2004. – 72 b.
6. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Saylanma. 1-jild. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 1993. – 304 b.
7. Ne'matov B.I. Bolalar-o'smirlar sport maktablari shug'ullanuvchilarini g'ovlar osha yugurish texnikasiga o'rgatish metodikasini takomillashtirish: ped.fan.nom.diss.–Ch., 2019.–100 b.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№8/3 (129)
2025 y., avgust

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 08.08.2025
Bosishga ruxsat etildi: 15.08.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 70.
Hajmi 10,5 b.t. Buyurtma: № 8-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18